

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları - I

İstanbul Yazıları

Kevork Pamukciyan

u s u l g e r e ğ i

Dört ciltlik bu çalışma, Kevork Pamukciyan'ın 1956'dan itibaren 28 süreli yayın ve kitapta yayınlanmış Türkçe makaleleri ile 1950'den itibaren üç ansiklopedide yayınlanmış 370 yazısını bir araya getirmekte, 2 makalesi ise ilk kez burada yayınlanmaktadır.

Sunuş yazısında da belirtildiği gibi makale ve ansiklopedi maddelerinin yeniden yayınında, yazarın üslubuna sadık kalınmaya çalışılmakla birlikte, günümüzün yerleşmiş yazım kurallarına uygun değişiklikler yapılmış ve isimlerin yazılışı, açıklayıcı not ve kaynak göstermelerde toplu bir yayında zorunlu olan standartlaştırmaya gidilmiştir.

Dergilerde metinle birlikte yer alan fotoğraf ve resimler ancak yazar tarafından bu görsel malzemelere bir gönderme yapılmışsa kullanılmıştır.

Rakamla ifade edilen not imleri, yazarın yaptığı açıklamaları ve bibliyografik atıfları içermekte, bunların açıklamaları makale sonlarında yer almaktadır; (*) imi ile gönderme yapılan dipnotlar –aksi belirtilmemişse– editör tarafından konmuştur.

Türkçe yazımda, Adam Yayınları'nın *Ana Yazım Kılavuzu*'na uyulmaya çalışılmıştır.

Kitapta kullanılan kısaltmaların açılımları şöyledir:

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri	hd.	: hükümdarlık dönemi
age	: adı geçen eser	İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
bkt.	: bakınız	K.P.	: Kevork Pamukciyan
c.	: cilt	MÖ	: milattan önce
çev.	: çeviren	MS	: milattan sonra
do.	: doğumu	öl.	: ölümü
Ed	: editör	no	: numara
EKTK	: <i>Emneni Kaynaklarından Tarihî Katkılar</i>	s.	: sayfa
Fr.	: Fransızca	ty	: tarih yok
		yay. haz.	: yayına hazırlayan

y a y ı n c ı n ı n n o t u

İSTANBUL YAZILARI

A r a s Y a y ı n c ı l ı k

İstiklal Caddesi, Hıdıvyalı Palas 465/Z

80050 Tünel, Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02

Fax: (0212) 252 65 19

info@arasyayincilik.com

www.arasyayincilik.com

Kevork Pamukciyan

Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar

1. İstanbul Yazıları

2. Ermeni Harfli Türkçe Metinler

3. Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar

4. Biyografileriyle Ermeniler

Düzeltili

Rober Koptaş

Dizini

Sedat Şenoğlu

Kapak Tasarımı

Rauf Kösemen

(Myra)

Kapak

19. yüzyıl sonunda İstanbul'u gösteren bir kartpostal

Fotoğraf: Sébah ve Joaillier

Editör: Max Fruchtermann

Orlando Carlo Calumen • Koleksiyonu

© 2002 Aras Yayıncılık

ISBN 975-7265-50-0

Baskı

Mart Matbaacılık Ltd. Şti.

Tel: (0212) 321 23 00

İstanbul Ekim 2002

ERMENİ KAYNAKLARINDAN TARİHE KATKILAR

CİLT I

İSTANBUL YAZILARI

KEVORK PAMUKCİYAN

YAYINA HAZIRLAYAN
OSMAN KÖKER

İçindekiler

Sunuş	IX
Kevork Mikayeli Pamukciyan (Otobiyografi)	XIII
Bir Tanıklık; Takdisle Birlikte... <i>Karekin I</i>	XVII
Onunla Çalışmış Olmak Bir Ayrıcalıktı <i>Mesrob II</i>	XIX
Kevork Bey Diye Bir Dost <i>Fahri Aral</i>	XXI
Baron Kevork Tıbir Pamukciyan'dan Anılar <i>Turgut Kut</i>	XXIV
Bir Ermeni "Derviş": Kevork Pamukciyan <i>M. Sabri Koz</i>	XXVIII
Pamukciyan'a Dair Kişisel Tanıklıklarım <i>Krikor Damadyan</i>	XXXVII
Albüm	XXXX
Kevork Pamukciyan'ın Türkçe Makaleleri	XLXI
Kevork Pamukciyan'ın Ansiklopedilere Yazdığı Maddeler	LVIII
İstanbul'da Ermeniler	1
İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler	12
18. Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi	21
İnciciyan'a Göre Galata Kulesi	29
İnciciyan'ın Boğaziçi Adlı Eseri ve Emirgân Hakkında Yazdıkları	36
İnciciyan'ın Boğaziçi Üzerine Eseri	42
Eremya Çelebi Kömürciyan'ın <i>İstanbul Tarihi</i> 'nin İkinci Baskısına Önsöz	44
Eremya Çelebi'nin <i>İstanbul Tarihi</i> 'nin İkinci Baskısına Dair Düzeltmeler ve İlaveler	46
Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnemesi	50
Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri	61
1766 Büyük İstanbul Depremi	65
1766 Büyük İstanbul Depremi Hakkında Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan	71
Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'a Göre İstanbul'un 1766 Büyük Depremi	75
1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi	83
Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660 İstanbul Yangını Hakkındaki Eseri	89
İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar	91
Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi	97
Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını	102
İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi	107
Boğaz'da Tedbir Kaçınılmaz Oldu	112
Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları	114
18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları	119
1868'de Mevcut İstanbul Hanları	124

Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?	131
İstanbul'un Eski Darphanesinin 17. Asra Kadar Faaliyeti	134
Darphane'de Ermeniler	137
Orman Mektebi'nin Mazisi	139
Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?	143
Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?	148
Ayasofya ve Ermeniler	154
Yedikule Ermeni Hastanesi	157
Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı	159
Balıklı Ermeni Mezarlığı	164
Bakırköy'de Ermeniler	168
Yeşilköy'de Ermeniler	172
Beşiktaş'ta Ermeniler	176
Beykoz'da Ermeniler	179
Beyoğlu'nda Ermeniler	180
Gedikpaşa'da Ermeniler	184
Ermeni Hayırseverler Tarafından İstanbul'da Yaptırılan Sokak Çeşmeleri	186
İstanbul'da Yayımlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgiler	189
Berberyan Mektebi	193
Bezazyan Mektebi	195
Bezciyan Mektebi	196
Cemaran Mektebi	198
Dayyan Mektebi	199
Getronagan Lisesi	200
Araratyan Cemiyeti	203
Saint Joseph'teki Müslim Hocalarım	204
Reşad Ekrem Koçu'dan Hatıralar	207
Marmara Adaları	213
Dizin	221

Sunuş

Ermeni kaynaklarına dayanarak yaptığı araştırmalarla Ermeni ve Türk tarihçiliğine önemli katkılarda bulunmuş olan Kevork Pamukciyan'ın (1923-1996) Türkçe makalelerinin kitaplaştırılması Aras Yayıncılık'ın uzun bir süre önce önüne koyduğu bir görevdi. Yazarın sağlığında kendisiyle görüşülerek yayın izni ve makalelerinin listesi alınmış olmasına karşın, yazıların çok hacimli olması ve nasıl bir planla yayınlanacağı konusunda somut bir karara varılamaması nedeniyle yayın projesinin hayata geçirilmesi gecikti. Söz konusu olan, kırk yıllık bir sürede otuza yakın süreli yayın ve derleme kitaba yayılmış yüz yirmiyi aşkın makaleydi. Yazarın 1950 yılından itibaren çeşitli ansiklopedilere yazdığı beş yüze yakın maddeden bazıları da böyle bir toplu yayında olmazsa olmaz nitelikteydi.

Kevork Pamukciyan'ın imzalı yayınlanmış olan Türkçe yazılarının tamamını *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar* üstbaşlığı altında, konularına göre sınıflandırdığımız dört ciltte topladık. *İstanbul Yazıları* başlığını verdiğimiz birinci cildi İstanbul tarihi üzerine yazılarına ayırdık. Otobiyografi, yazar hakkında yazılmış değerlendirme veya anı yazıları, fotoğraf albümü ile Türkçe makale ve ansiklopedi maddelerinin bir listesi (bizim derlememizde hangi cilt ve hangi sayfada yer aldığına dair bilgilerle birlikte) yine bu ciltte yer aldı. Pamukciyan'ın Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler üzerine yazılarını *Ermeni Harfli Türkçe Metinler* başlıklı ikinci ciltte bir araya getirdik. "Diğer makaleleri" şeklinde de nitelenebilecek olan *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar* başlıklı üçüncü ciltte ise daha çok İstanbul dışındaki yerlerin tarihine ilişkin yazılar ve biyografiler yer aldı. Dördüncü cilt ise biraz farklı bir tarzda hazırlandı. *Biyografileriyle Ermeniler* başlıklı bu ciltte Pamukciyan'ın *İstanbul Ansiklopedisi*, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* ve *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu tanınmış Ermeni şahısların biyografilerini bir araya getirdik. Bunu yaparken *AnaBritannica* için kaleme aldığı yüzlerce maddeyi, ansiklopedinin yayın prensibi gereği imzasız yayınlandığı için, dışarda bırakmak zorunda kaldık. Pamukciyan'ın makalelerinde biyografik bilgiler verdiği ancak hiçbir ansiklopediye madde yazmadığı kişiler hakkında hazırladığımız kısa bilgileri de ilgili cilt ve sayfalara yaptığımız göndermelerle buraya taşıdık. Bu

eklemelerden sonra dördüncü cilt, hem dört cildin Ermeni şahıslar açısından toplu bir dizini olarak kullanılmaya elverişli hale geldi, hem de bir bakıma “Türkiye Ermenileri tarihinde kim kimdir?” kitabı niteliğini kazandı. Bu ciltte iki de ek yer aldı: Pamukciyan'ın Ermenice eserlerinin Garo Aprahamyan tarafından hazırlanmış bir bibliyografyası ve “Pamukciyan kaynakçası” olarak da adlandırabileceğimiz, yazarın yararlandığı, çoğunluğu Ermeniler ve Ermeni kültürü hakkındaki eserlerin bibliyografyası.

Makale ve ansiklopedi maddelerini yayına hazırlarken zorlandığımız noktalar ve bulduğumuz çözümler hakkında da okuyuculara bilgi vermek istiyoruz.

Söz konusu yazılar yaklaşık elli yıllık bir süre içinde kaleme alınmış ve farklı editörler tarafından farklı imla ve yayın ilkelerine tabi tutularak yayınlanmıştı. Oysa toplu bir yayında birçok noktada standartlaştırmaya gitmek zorunluydu.

İmla konusunda, günümüzde yerleşmiş olan kurallara uymayı tercih ederken yazarın üslubuna sadık kalmaya da dikkat ettik.

Yazılarda, özellikle Ermenice özel isimlerin yazılışında büyük farklılık vardı. Aynı isim Garabed, Garabet, Karabed, Karabet ve Karapet şeklinde karşımıza çıkabiliyordu. Burada bu isimlerin Ermenice telaffuzlarına en yakın şekilde yazılmalarına dikkat ettik. Ancak tespit ettiğimiz ilkeleri uygulayamadığımız yerler de oldu. Örneğin Hırant, Hırand, Hrant, Hrand şeklinde geçen ismi Hırant şeklinde yazmayı doğru bulmamıza karşın, bu ismi taşıyan ve kitapta birçok kez adı geçen Hrand Der-Andreasyan adını böyle yazdığı ve eserleri de bu isimle basıldığı için Hrand şeklinde bırakmak zorunda kaldık. Aynı problem Agop/Hagop konusunda da karşımıza çıktı. Hagop yazılışını doğru bulmamıza karşın, bir kurum adı olarak resmi nitelik taşıyan Surp Agop Hastanesi'ni farklı yazamazdık. Yine aynı şekilde, “A. Dilaçar” olarak tanınan Agop/Hagop Martayan'ın adını Hagop şeklinde yazmamayı tercih ettik.

Yazıların yayınlandığı elli yıllık süre, doğal olarak, yazar açısından aynı zamanda araştırma ve bilgi biriktirme süreci de olduğu için özellikle şahısların ölüm ve doğum tarihleri konusunda çok net olarak görülen farklılıklar söz konusuydu. Pamukciyan zamanla çeşitli kaynaklardan, daha doğru ve ayrıntılı bilgilere ulaştıkça bu tarihleri değiştirmişti. Bu türden çelişkili noktalarda, en son yazılarındaki bilgileri temel aldık ve gerektiğinde farklı kaynaklardan da teyit ettirerek metinlerde değişiklikler yapmaktan kaçınmadık.

Çok uzun bir dönem boyunca farklı nitelikli yayınlara farklı amaçlarla yazılmış yazılarda içerik olarak kimi tekrarların bulunması da kaçınılmazdı. Başlangıçta, bunların bir kısmını yayınlamama veya tekrar niteliğindeki kısımları ayıklama gibi bir düşüncemiz olmasına karşın, aslında her yazıda diğerlerinden farklı bilgiler de bulunduğunu görerek bundan vazgeçtik.

Pamukciyan'ın yazılarının bir kısmı başka Ermeni yazarlarından çeviri niteliğindeydi. Bunların puntolarını –diğer alıntılarda olduğu gibi– daha küçük tutarak ve nereden çevrildiğini sayfa altındaki dipnotlarımızda vererek diğerlerinden ayırdık.

Makalelerin dipnotlarında da toplu bir yayında olması gereken standartlaştırmaya gittik.

Karşımıza çıkan bir sorun da bazı makalelerde kaynak olarak verilen Ermenice eserlerin adlarının sadece Türkçesinin ya da Türkçe kısa ifadesinin yazılmış olmasıydı. Buralarda kitabın Ermenice isminin bulunarak yazılması, başlığın Türkçe anlamının ise parantez içinde verilmesi yolunu tercih ettik. Ancak bazı yerlerde yazının akışını bozmamak için bazı kitapların Türkçe kısa ifadesini tırnak içinde vermekle yetindik.

Pamukciyan'ın ansiklopedilere yazdığı bazı maddeler ayrı bir sayfada ve ayrı bir başlık halinde yer alamayacak kadar kısaydı. Birkaç satırlık bu maddeleri konuyla ilgili makalelerin dipnotlarına kaydirdik veya konuları birbirine yakın birkaç maddeyi ortak bir başlık altında birleştirerek yayınladık.

Pamukciyan, yazılarıyla ilişkisini yayımlandıktan sonra da sürdürür, dizgi ve bilgi yanlışlarını düzeltmeye önem verirdi. Birçok makalesi hakkında düzeltme ve ek notları, aynı süreli yayında daha sonra çıkan bir başka makalesinin sonunda ya da okuyucu mektubu sayfasında (bazısı birkaç yıl sonra) yayınlanırdı. Ek bilgileri ilgili makaleye dipnotlar halinde taşıırken düzeltileri de metne girme yolunu tuttuk.

Makale ve ciltlerin toplu olarak ya da peş peşe okunabileceği gibi ihtiyaç olduğunda ayrı ayrı da okunabileceğini düşünerek, farklı makalelerde dipnotlarda ya da parantez içinde verilen açıklayıcı bilgilerin tekrar etmesinden kaçınmadık.

Pamukciyan'ın, sağlığında yayınevimize verdiği ve daha sonra birkaç eklemeye *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 153, Eylül 1996, s. 46-47) yayınladığı Türkçe makaleler bibliyografyasında yer almayan on kadar yazısına ulaştık. Bunların ikisi ilk kez burada yayınlanmaktadır.

Pamukciyan'ın kimisi kırk yıl kadar önceki dergi sayfaları arasında kalmış, kimisi ise yayınlanmamış olan çalışmalarına ulaşmamızda yardımcı olan Muhittin Salih Eren, Yavuz Selim Karakışla, M. Sabri Koz, Garo Kürkman ve Arsen Yarman'a; albüm bölümüne katkıda bulunan Hagop Ayvaz, Garo Aprahamyan, Aris Nalcı, Sarkis Seropyan ve *Tarih ve Toplum* dergisine; koleksiyonundaki iki kartpostalı cilt kapaklarımızda kullanmamıza izin veren Orlando Carlo Calumeno'ya; Pamukciyan hakkında yazılarıyla katkıda bulunan Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop II, Fahri Aral, Turgut Kut, M. Sabri Koz, Krikor Damadyan'a ve *Şirag* dergisinde yayınlamak üzere topladığı dökümanları bu toplu yayında kullanmamız için verme inceliğini gösteren Garo Aprahamyan'a teşekkür ederiz.

Son olarak, Kevork Pamukciyan'ın Türkçe makalelerinin toplu halde yayınlanmasını önemli bir adım olarak görmemize rağmen, yazarın sağlığında basılamamış çalışmalarının derlenmesinin ve Ermenice yazılarının en azından bir kısmının Türkçeye kazandırılmasının yayıncıların önünde hâlâ bir görev olarak durduğunu belirtmek istiyoruz.

Osman Köker

Kevork Mikayeli Pamukciyan (Otobiyografi) *

23 Şubat 1923'te doğdum. Anne-babam Kayserilidirler. Oturduğumuz yer, Üsküdar'ın İcadiye Mahallesi'nde, Nersesyan-Yermonyanyan Okulu'nun arkasında bulunan, Everekli Garabed Kalfa Karagözyan'ın eviydi. Garabed Kalfa Karagözyan, rahmetli annem Hacı Nazeli-Hacıgül Pamukciyan'ın ilk eşi talihsiz Dr. Toros Nazlıyan'ın (1881-1915) teyzesinin oğluydu. Babam, rahmetli Hacı Mikayel Pamukciyan (1873-1970) 1890'da İstanbul'a gelmiş, Osmanlı döneminde kumaş ticareti, Cumhuriyet dönemindeyse kâtiplikle uğraşmıştır. Ana tarafından büyükbabam, Sultan Abdülhamid tarafından Sâlise rütbesiyle taltif edilmiş, Kayseri'de meclis-i idare azalığının yanı sıra çeşitli cemaat işlerinde de hizmet vermiş rahmetli Hacı Mar-diros Efendi Lusararyan'dır.

1937'de, birinci ve ikinci sınıflarını birincilikle geçtiğim Nersesyan-Yermonyanyan Okulu'ndan mezun oldum. Daha sonra, 10. sınıfa kadar okuyacağım Kadıköy'deki Saint Joseph Fransız Koleji'ne geçtim. Burada ilk senemde "onur ödülü" (*prix d'honneur*) kazanarak iki sınıf atladım.

1942-1945 yılları arasında Üsküdar, 1949'da Edirnekapı ve 1950-1956 yılları arasında Balıklı Ermeni mezarlıklarındaki iki bin kadar eski ve önemli mezar taşı kitabesini, 1950'den itibaren de İstanbul'daki on kadar Ermeni kilisesinin vaftiz ve vefiyat kayıtlarını derledim.

1944-50 yılları arasında karakalemle portre çizimiyle ilgilendim. Bu alandaki en başarılı işim 1944'te çizdiğim ve 1969'da *Kulis*'te yayınlanan Dr. Rupen Sevag'ın portresidir.

1953'te Kültürel Araştırmaları Teşvik Cemiyeti'nin kurucularından oldum. 1961'de Türkiye Ermenileri Patrikhanesi'nin tesisinin 500. yıldönümü şerefine düzenlenen konferansa katıldım. 1953-1967 yılları arasında Dabkoviç Vapur Acentası'nda yardımcı muhasebeci olarak görev yaptım. 1967'den bugüne dek Patrikhane'de görev aldım. Burada, 1967-1977

* Kevork Pamukciyan'ın, Beyrut'ta yayınlanan *Şırag* dergisinin 1993 yılında hazırlamakta olduğu ancak derginin yayınının sona ermesiyle gerçekleşemeyen "Pamukciyan Özel Sayısı" için Ermenice olarak hazırladığı otobiyografinin çevirisidir. Pamukciyan'ın başlıkta kullandığı "Mikayeli" Mikayel'in oğlu anlamındadır.

arasında kütüphane idareciliği, 1977-1982 arasında genel sekreterlik yaptım. 1982'de emekli olduktan sonra kültür işleri danışmanlığı görevini sürdürdüm. 1968-1978 yılları arasında önce *Şoğagat* dergisinin, sonra Patrikhane salnamesinin editörlüğünü üstlendim.

1976'da İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'ne, 1983'te ise Hollanda'nın Leiden şehrindeki Uluslararası Ermeni Araştırmaları Birliği'ne üye seçildim.

Ermenice ve Türkçeye çok iyi, Fransızca ve İngilizceye iyi, İtalyanca-ya kâfi derecede vakıfım. Orta düzeyde Almanca ve Romence, bundan biraz daha az Yunanca, İspanyolca ve Portekizce bilirim. Rusçayı okuyabilmekle birlikte çok az bilirim.

Edebi çalışmalarına 2 Temmuz 1943'te *Nor Lur* (Yeni Haber) gazetesinde Dr. Kaspar Bey Sıkhabyan'la ilgili bir makaleyle başladım. Müteakiben, günlük *Marmara* ve *Jamanak* (Vakit); haftalık *Aysor* (Bugün), *Carakayt* (Işın) ve *Baykar* (Mücadele) gazetelerinde; on beş günlük *Kulis*; aylık *Asdğapert* (Yıldız Kalesi) ve *Surp Pirgiç* dergilerinde, *Yerçanik* (Mutlu) salnamesinde, *Şoğagat* (Işık Damlası) dergisi özel sayılarında ve yine *Şoğagat*'in anma sayılarında görev aldım.

1949'dan itibaren, yurtdışında yayınlanan *Hayasdanı Goçnak* (Ermenistan Çanı, New York), *Lıraper* (Haberci, New York), *Dzirani Kodi* (Gökkuşağı, Boston), *Aysor-Ahaka* (Bugün-Gelecek, Paris), *Sion* (Kudüs), *Pazma-veh*'de (Venedik) ve son yıllarda *Arnaş*'ta (Montreal) yazılarım basıldı.

Ermenistan basınında da yayınlanmış bazı makalelerim vardır.*

1950-1952 ve 1958-1966 tarihlerinde *İstanbul Ansiklopedisi*'ne katkıda bulundum. 1956 yılından itibaren yazılarım Türkçe basında, *Türkiye Turing ve ●tomobil Kurumu Belleteni*'nde (1956-1957), *Hayat Tarih Mecmuası* (1969-1978), *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* (1978-1981), *Halk Kültürü* (1984-1992), *Türk Tarih Kurumu Belleteni*'nde (1990-1992), *Folklor ve Etnografya Araştırmaları Yıllığı*'nda (1984-1985) ve daha birkaç yerde yayınlandı. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ne (1983-87), *AnaBritannica*'ya (1988-1990) ve Yılmaz Öztuna'nın *Türk Musikisi Ansiklopedisi*'ne katkıda bulundum.**

* Kevork Pamukciyan'ın yazıları Ermenistan'da *Panper Hamalsaranı* (Üniversite Habercisi), *Badma-panasiragan Hantes* (Tarih-Felsefe Dergisi), *Lıraper Hasaragagan* (Toplumsal Haberci) gibi süreli yayınlarda basılmıştır. Bkz. Garo Aprahamyan, "Vağahas u Anpokharineli Gorusd mı: Kevork Pambukciyan (1923-1996)" (Zamansız ve Yeri Doldurulamaz Bir Kayıp: Kevork Pamukciyan), *Hayakıdagagan Darekirk* (Armenoloji Yıllığı), Antilyas, 1995-1996, s. 659-670 ve "Kevork Pamukciyan'ın Ermenice Eserleri". ETKK, c. IV.

** Daha sonra *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'ne de maddeler yazmıştır.

Yazılarımda “Kevork Pamukciyan” imzasının dışında, “Kim-Men-Pen”, “K.M.P.” veya “K.P.” kısaltmaları ile “Kevork Mirayon”, “K. Mirayon”, “Hasmig”, “K. Arkeos”, “Kharazan” müstear isimlerini kullandım.

Yayınlanmış Ermenice çalışmalarım şunlardır:

1. “Agintsi Hin Kertasdanner u Temker” (Eğinli Eski Aileler ve Simalar, Toros Azadyan’ın *Agın* [Eğin] adlı çalışması içinde.)*
2. *Şoğagat* (Yıllık, 1970. Takriben bütün yazılar benim kalemimden çıkmıştır.)
3. “Madenakidutyun Hanrabadagan Hisnamya Şırçani İstanbulahay Kırki” (Cumhuriyet’in 50 Yılında İstanbul’da Ermenice Kitaplar Bibliyografyası, *Şoğagat* 1976-1978 yıllığı içinde.)
4. *Hagop Nalyan Badriark* (Patrik Hagop Nalyan)**
5. *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod)***
6. *Badmutyun Hıragızman Gosdantnubolso (1660 Darvo)* (1660 Yılı İstanbul Yangını Tarihi; Eremya Çelebi Kömürçiyân’ın eserini notlandırarak yayına hazırladım.)****

Yayınlanmamış Ermenice çalışmalarım şunlardır:

7. “Arşaluysi Şoğer” (Şafak Işıkları, düzyazı ve şiirler)
8. “Dabanakirk Üsküdari Hayots Kerezmanadan” (Üsküdar Ermeni Mezarlığı Kitabeleri)
9. “İntartzag Tsutsag Tzerakrats Ortakügi S. Asdvadzadzin Yegeğetsvo” (Ortaköy Surp Asdvadzadzin Kilisesi Elyazmalarının Mufassal Listesi)
10. “İntartzag Tsutsag Tzerakrats Baladu S. Hıreşdagabed Yegeğetsvo” (Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi Elyazmalarının Mufassal Listesi)

Yayınlanmış Türkçe eserlerim şunlardır:

11. “Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk” (*Folklor ve Etnografya Araştırmaları Yıllığı* içinde, 1984)
12. Eremya Çelebi Kömürçiyân, *17. Yüzyılda İstanbul* (2. baskısı, 1988)

* İstanbul, 1956.

** *Hagop Nalyan Badriark (1706-1764) Giyanıkı, Kordzeri yev Aşagerdneri* (Patrik Hagop Nalyan: Hayatı, Faaliyetleri ve Öğrencileri), *Şoğagat* yayın dizisi no. 1, İstanbul, 1981, 279 s.

*** *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev ir Aşagerdneri* (Patrik Hovhannes Golod ve Öğrencileri), *Şoğagat* yayın dizisi no. 2, İstanbul, 1984, 415 s.

**** Eremya Çelebi Kömürçiyân, *Badmutyun Hıragızman Gosdantnubolso (1660 darva)* (1660 Yılı İstanbul Yangını Tarihi) *Şoğagat* tarih araştırmaları yayın dizisi no. 3, İstanbul, 1991, 184 s.

Yayınlanmamış Türkçe eserlerim şunlardır:

13. “Şiirler” (100 kadar)

14. “Ona Dair Hatıralar” (Anı)

15. “Engürülü Rahip Apraham’a Göre İstanbul’un Fethi” (Tercüme ve notlandırma)*

Son olarak, 1990-1992 yılları arasında Dırtad Kahana Uğurluyan’ın (1873-1949) 1936’da hazırladığı “Badmutyun Gülbenkyan Kertasdanı” (Gülbenkyan Ailesi Tarihi) adlı çalışmasını yayına hazırladığımı belirtmeliyim.**

Kevork Pamukciyan
İstanbul, Feriköy
26 Temmuz 1992

* Daha sonra *İstanbul* dergisinde (no. 15, Ekim 1995, s. 32-37) yayınlanmıştır. Bkz. *EKTK*, c. I, s. 50-60.

** Bu çalışma basılmamıştır.

Bir Tanıklık; Takdisle Birlikte...*

Karekin I

Dünya Ermenileri Patriği

Onu bizzat *görmedim*. Ama *tanıyordum*. Kalemi kişiliğinin aynasıydı. Onunla sadece yazışarak haberleşirdik.

O, eski sayfalardan yeni aydınlıklar ortaya çıkaran nadide insanlardandı. Ermeni sivil ve dini yaşantısının, kültürünün asırlık ocağından unutulmaya yüz tutmuş simalar, İstanbul Patrikliği'nin arşivlerinden, Kevork Pamukciyan'ın araştırmacı, ayrıntılı çalışmaları sayesinde yeniden hayat buldular.

Ermeni tarih yazıcılığında genel kabul görmüş bir kanı vardır: Buna göre, 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar, Ermeni halkının kültürel yaşantısında –özellikle Batıda– Mikhitaristler Birliği'nin eğitim, bilim, edebiyat, tarih ve tercüme alanlarındaki çalışmaları bir yeniden yapılanma evresini oluşturur. Şüphesiz, Mikhitaristler Birliği'nin gerek Venedik gerekse Viyana kollarının faaliyetleri çok önemlidir. Buna karşın, objektif ve genel bir yaklaşımla bakıldığında, İstanbul Patrikliği, din, kültür, edebiyat, bilim, ilahiyat, felsefe alanlarında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan bütün Ermenilerin entelektüel uyanışında belirleyici bir rol oynamıştır. Genellikle, İstanbul Patrikliği'nin bünyesinde, 17. yüzyıl geleneğinden süzülüp gelen ve iki yüce şahsiyetin, Hovhannes Golod (1715-1741) ve Hagop Nalyan (1741-1764) Patriklerin önderliğinde gelişen o devasa bilgi birikimi görmezden gelinir.

Kevork Pamukciyan'ın bilimsel araştırmalarının benim açımdan en önemli, en yenilikçi yönlerinden biri, o dönemin ve o kişilerin yeniden gündeme getirilmesi, onların faaliyetlerinin çeşitli veçhelerinin ve değerlerinin ortaya konması oldu. Onlar, edebiyatımızın, eğitimimizin ve kilişimizin belirsiz isimleriydi. *Şanları* vardı ama *çehreleri* meçhuldü... O çehreler, toz yığınları altında yitip gitmiş yağlıboya tablolar gibiydi adeta. Kevork Pamukciyan o resimlerin üzerindeki tozu kaldırdı ve gerçek kimlikleriyle tarihimizdeki yerlerini yeniden almalarını sağladı.

* Gatağigos I. Karekin'in (1932-1999) Kevork Pamukciyan için 11 Ekim 1997'de Aziz Mesrob Maşdots Tercümanlar Günü vesilesiyle yayınladığı mesajdır.

Bunlar, Kevork Pamukciyan'ın *çok yönlü* bilimsel çalışmaları hususunda yalnızca birer *örnektir*. O, benliğini, saatler ve günler, yıllar boyu, hiç çekinmeden, el değmemiş, araştırılmamış konulara, çalışmalarına adadı. Bunu yaparken, mütevazılığı nedeniyle asla dışa vurulmayan bir çeşit içsel dürtü ve heves duyuyordu.

Sabır isteyen, böylesine ciddi bir çalışma, alışlagelmiş düşünce kalıpları ve yüzeysel değer yargılarının verileriyle değerlendirildiğinde genellikle *nankör* bir uğraş olarak kabul edilir. Nankör; ama kime göre? Şüphesiz o çalışmayı gerçekleştiren için değil; çünkü o emeği vermenin keyfi onun için bir armağandır. Şüphesiz, okuyan, geçmişin hazinelerinde bir ışık arayarak bugünü daha anlamlı, daha bereketli kılmak isteyen insanlar için de aynı şey geçerlidir... Oysa, bilgisizliğin ve kabullenilmiş, ayaklar altına alınmış zeminlerin üzerinde yürüyen, yenilikleri ve değişimleri izlemeyen insanlara göre bu çaba nankördür. Her şey bir yana, onun eserleri, tarihimizin ve kültürümüzün sağlıklı, güçlü, geniş anlayışı nezdinde *bonkördür*.

Kevork Pamukciyan dönüşü olmayan bir yola gitti.

Eserleri natamam kaldı. Tıpkı diğer bütün gerçek bilim insanları gibi... Çünkü onlar, bilmedikleri şeylerin ne kadar çok olduğunun ve araştırma-ya açık daha nice alan olduğunun daima farkındadırlar. Önemli insanların hiçbirisi bu dünyadan yaptığı işe doya doya göçmemiştir. Hepsi de tamamlanmamış işlerin verdiği bir çeşit iç sıkıntısıyla, ruhsal tatminsizlik hisleriyle ve yeni planların hayalleriyle göçmüştür öte dünyaya.

Ama yeni nesil var. Pamukciyan gibi bilim insanlarının yüklerinin yere düşmemesi için o yükü omuzlayacak genç insanlar...

Beklentimiz, böyle gençlerin çıkıp, kendini bilir, cesur ve uzakgörüşlü bir anlayışla bilim dünyasında uğraş vermeleridir. Tıpkı adanmışlığıyla unutulmazlığa erişen, arşivlerin âşığı Kevork Pamukciyan gibi.

Onunla Çalışmış Olmak Bir Ayrıcalıktı

Mesrob II

Türkiye Ermenileri Patriği

Kevork Pamukciyan'ı ilk önce yayınladığı eserlerden tanıdım. Gerek Ludwigsburg'taki kolejde, gerek Tennessee Eyalet Üniversitesi'ndeki çalışmalarında onun yazılarından hep yararlandım. Kudüs Hebrew Üniversitesi'ndeki hocalarım onun kitap halinde yayınlanan eserlerini tanıyorlardı.

Şahsen 1982'den sonra tanıştık. Patrikliğin ve genelde Ermeni Kilisesi'nin tarihi hakkında her zaman başvurduğum ayaklı bir ansiklopediydi o. 1983'te vartabedlik, 1986'da ise dzayrakuyın vartabedlik dereceleri için yazdığım tezleri inceleyenlerden biri de kendisiydi. Titiz, sert ve taviz vermez bir kişiliği vardı. Yarım yamalak araştırmalar karşısındaki kızgınlığı hayal meyal belli olur, ancak İstanbul efendilerine has ince bir nezaket ve sabırla, bildiği tüm kaynakları tek tek kıskanmaksızın saymaya başlardı. Kendisine başvuran araştırmacı ve öğrencileri çalışmaya teşvik etmesini bilirdi.

Yatağından ters kalktığı sabahlar çok olurdu. Aksiliği tuttuğunda pek az kişi kendisiyle yarışabilirdi. Kapısının üstünde asılı duran elyazısından, kendisiyle her zaman görüşülemeyeceği, randevuyla girilmesi ve yemek saatlerinde kapının vurulmaması gerektiği anlaşıldı. Rütbe ve yakınlık derecesine göre, yemek vaktinde de olsa bazı "taciz"leri hoş görürdü. Pamukciyan'ın bu yanları kendisinden başka tanıdığım sadece bir filologunkine, Kudüs'teki elyazma kütüphanesinin direktörü, büyük üstat Başepiskopos Norayr Sırpazan Boğaryan'ın huylarına çok benzerdi.

Eski Ahit'teki peygamberlere benzer tarafları vardı. Yüksek rütbeli insanlara özel önem göstermez, söyleyeceği varsa özgüvenini kazanmış bir kişinin dengesiyle saygıda kusur etmeden sözlerini esirgemezdi. Bazen rahatsız da etse, en az iki patriğe ve yardımcılara birkaç kez akıl hocalığı etti. Sırpazanlarımız her zaman hemfikir olmadıysa da, onu her zaman saygı ve anlayışla dinlediler.

Yıllar önce bir arzusunu dile getirmek üzere Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e mektup yazmış; Dağlık Karabağ meselesini kendince tahlil ettikten sonraysa, çözüm önerilerini Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'a gönderdiği bir mektupla bildirmişti. Medeni cesareti hep oldu, ancak her zaman temkinli ve ölçülüydü.

1993'te doğumunun 70., yazarlık hayatınınsa 50. yıldönümünü kutlamak istedik. Patrik Karekin II Hazretleri özel bir gontag (patriklik beratı) yayınlamak üzereydi. Eserlerinin tanıtımından oluşan bir konferans düzenlenecekti. "Ben öldükten sonra yaparsınız" dedi. "O tür kutlamalardan sonra insanlar yine ölümlü kalıyor..." derdi. 13 Mayıs 1996 günü saat 12.30'da Başpatrik Karekin I Hazretleri Yedikule Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi'ni ziyaret ettiğinde Pamukciyan Efendi'nin odasına da uğrayarak onu Surp Sahak-Mesrob Madalyası ile ödüllendirmek istedi. Doktorlar ve hemşireler odasının boş olduğunu gördüklerinde hayretler içinde, "Daha bir saat kadar önce buradaydı, nereye kayboluverdi anlamadık!" dediler... Madalyalara, beratlara, diplomalara, belgelere gereksinim duymuyordu. Alçakgönüllüydü, şeref dilenciliği hiç yapmadı. Makalelerini kitap halinde yayınlama önerimize ise kuru bir ifadeyle, "Onları toparlamaya ayıracağım zamanı yeni makaleler yazmaya ayırıyorum. Önemseyenler olursa ileride makalelerim nasıl olsa ciltlenir" dedi.

23 Eylül 1996'da vefat ettiğinde, yayınlanmayı bekleyen en az dört veya beş önemli eser bıraktı. 1943'ten beri yayınlanan Ermenice ve Türkçe makaleleri ile çeşitli ansiklopedilere yazdıklarının derlenerek yayınlanması hem yeni kuşağın aydınlanmasına, hem de Osmanlı ve Ermeni tarihiyle ilgilenenlere büyük yarar sağlayacaktır.

Cenaze töreninde, onu uğurlarken dediğim gibi, onu tanımak, onunla çalışmış olmak bir ayrıcalıktı. Kıymetli öğretmenlerimiz artık Pamukciyan Efendi'yi ve onun eserlerini tanıtmadan, çocuklarımızı İstanbul'daki Ermeni liselerinden mezun etmemeliler.

Kevork Bey Diye Bir Dost

Fahri Aral

Kevork Pamukciyan'ı Surp Agop Hastanesi'nin küçücük odasında son defa gördüğümde, adeta bu dünyadan gitmeye hazırlanan ama söyleyecek bazı sözleri olduğu için biraz daha beklemek isteyen biriydi. Dostum Sabri Koz'la yaptığımız son ziyarette, okumak için bir şeyler isteyip istemediğini sorduğumda elini yastığının altına sokup, çıkardığı İncil'i huşuyla göstererek, "artık hiçbir şeye ihtiyacım yok" demesini; sonra da yatağından güçlükle doğrularak, "size önemli bir ifşaatla bulunacağım" deyip, şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölümüyle ilgili yıllar önce dayısının Mahmutpaşa'daki dükkânında duyduğu tevatürleri, artık neredeyse duyulmayan kısık sesiyle anlatmasını bugün gibi hatırlıyorum.

Pamukciyan'ı çok sonraları tanımış biri olarak, onu anlatmak hiç de kolay değil. Ermeni kültürünün farklı, bu anlamda reddedilmiş, resmi olarak kabul görmeyen ama yüzlerce yıl bu topraklara kök salmış izlerinin üzerinden günümüze ulaşip, bu kültürün yaşayan unsurlarını titizlikle seçerek Türkçeye kazandırma görevini üstlenmiş bir aydındı Kevork Bey. Bu özelliğini hemen her türlü davranışında gösterir, titizliğinden nezaketine, gayet anlaşılır ürkekliğine, kimi zaman gösterdiği sert ve asabi mizaca kadar her şeyi o kadar doğru ve sahiciydi ki, onun şahsında sanki bir kültürün yaşayan, canlı örneğini bulurdunuz.

Bu topraklarda doğup büyümüş bir Ermeni olarak, yaşanan acıları, bunların yarattığı sonuçları çok iyi biliyordu. Ne var ki, günlük hayatta bu gerçekle karşılaşınca, hemen karşınızda ifade güclüğü çeken, bazı şeylere suskun kalan bir Kevork Bey vardı. İşte o zaman bütün sevimliliği ile verdiği cevapları dinleyip, yazdığı satırları okuyarak aslında söylemek istediği şeylerin ipuçlarını bulmaya çalışırdınız. Hiç unutmam; bir dönem genel yayın yönetmenliğini yaptığım *Tarih ve Toplum*'da yayınlanan bir makalesinde, dedesi Hacı Mardiros Efendi Lusarıyan'dan söz ederken, annesinden dinlediğine göre Kayseri'de bir gece gelip dedesini götürdüklerini ve kendisinden bir daha haber alınamadığını, ancak aylar sonra bir gece annesinin rüyasına girip, yine aynı dönemde ölmüş olan damadıyla birlikte olduğunu beyan ettiğini; böylelikle ailenin rahatladığını yazmıştı.

Buna benzer bir olayı da, yıllar önce Murat Belge'yle birlikte kendisini ziyarette gittiğimiz Patrikhane'de yaşamıştık: Sohbet sırasında Kevork Bey, Murat'a o tarihlerde *fasikül* olarak yayınlanan *AnaBritannica*'nın "Adıyaman" maddesinde geçen Ermeni krallığından dolayı açılan davanın akıbetini sormuştu. Murat "beraatle sonuçlandı" cevabını verince, Kevork Bey'in başını tavana kaldırıp baktıktan sonra, eğilerek, neredeyse duyamayacağımız bir fısıltıyla "zaten hakikatler inkâr edilemez" deyip, gülümsemesini dün gibi hatırlıyorum.

Bununla birlikte Kevork Bey'in Ermeni tarihi ve kültürü ile ilgili gerçekleri yazarken kullandığı dil, üslup, hiç de kaçamak ve üstü örtük değildi. Tam tersine, gösteriştense uzak, yoğun bir bilgi birikimine dayalı titizlikle kurulmuş cümleler, onun yaptığı işi ne kadar severek ve doğruları yansıtarak yaptığını gösteriyordu. Bu özelliğini Ermenice yazdığı gazete ve dergilerin yanı sıra Türkçe yazılarının basıldığı *Tarih Konuşuyor*, *Hayat Tarih Mecmuası*, *Tarih ve Toplum*, *İstanbul Ansiklopedisi*, *AnaBritannica* ve *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* gibi yayınlarda çıkan makale ve ansiklopedi maddelerinde bulabilirsiniz.

Kevork Pamukciyan, Sarraf-Hovhannesyan'dan Avedis Berberyan'a, Kömürçian'dan İnciciyan'a ve Hrand Der-Andreasyan'a kadar uzanan Ermeni tarihçi, araştırmacı, dil uzmanı ve düşünce adamı zincirinin son halkalarından biriydi. Yazılarındaki titizliği, araştırmalarındaki dikkat ve hassasiyeti, anlatımındaki üslubu ve kendine özgü "tahkiye"si hep böyle bir gelenekten geliyor, bunun izlerini taşıyordu. Erivan'dan Beyrut'a kadar belli başlı merkezlerde bulunan Ermeni kaynaklarına hâkim olması, ona korkunç bir bilgi birikimi ve bibliyografik üstünlük sağlamıştı. Bu yanı sıra Sabri Koz'un dediği gibi, iki kültür arasında adeta bir köprü görevi yüklenmiş olan Pamukciyan'ın bu özelliği, Türkçenin temel yapıtları arasına girmiş birçok ansiklopediye yazdığı maddelerde daha da ortaya çıkmaktadır.

Şimdi, *Tarih ve Toplum*'u yönettiğim yıllarda bana gönderdiği mektup ve yazıları nasıl da bekliyorum?

Biraz kabarık bir zarftan çıkan, pelür kâğıda kopya edilmiş, daktilo ile yazılmış üç ya da dört sayfayı geçmeyen, üzerinde elle yapılmış düzeltmeler bulunan makale; ilişkide mutlaka elyazısı ile yazılmış "Aziz Dostum Fahri Bey" diye başlayan bir mektup. Her mektupta makalenin konusu ile ilgili açıklamalarla birlikte aynı ifadeler; "işbu makaleyi leffen gönderiyorum" ve "aziz dostumuz Mete Bey'e de hürmetlerimle..."

Birçok kez teklif etmeme rağmen yazdığı onlarca yazıdan telif ücreti almayı kabul etmeyen Kevork Bey, Patrikhane ile kendi adına abone olduğu iki adet derginin parasını hiç aksatmaz, vaktinden önce gönderir, bunu da yazdığı mektupta mutlaka belirtirdi.

Kevork Bey, son derece nazik, sessiz, fazla konuşmayan, konuşurken kullandığı kelimeleri dikkatle seçen, mükrim bir İstanbul efendisiydi. Kendisini Patrikhane’de ziyaretçi giderken, sipariş verdiği cilt kapaklarını nasıl da beklediğini, kapısını tıklattığımda –çğer öğle vakti ise– sefertasını aceleyle kaldırıp, beni içeriye davet etmesini, önce uzattığı kolonyayı ardından çekmecedden çıkardığı biraz sertleşmiş şekerleme ya da lokumları unutabilir miyim? Hele yayınevinde otururken içeri giren patrikhane görevlisinin getirdiği büyük zarflardan çıkan sürprizler... Bir dizi eski İstanbul kartpostalı, Abdullah Biraderler’in stüdyolarında basılmış çok değerli eski fotoğraflar, Ermenice kitap ve risaleler... Köşelerinde el yazısı ile yazdığı kibar üsluplu notlar...

Nihayet Kevork Bey’e yıllar önce verdiğimiz sözü yerine getiriyor ve bir ömür boyu her kelimesini titizlikle seçerek, her cümlesini defalarca okuyup kaleme aldığı makalelerinden derlenmiş kitabı yayınlamış bulunuyoruz. Kendimi de katıyorum, çünkü bu kitabın ve arkasından gelecek diğer eserlerin gün ışığına çıkmasını düşünenlerden biri de benim. Diğer arkadaşlara da adlarını tek tek sıralamaya gerek görmeden, sadece “Kevork Bey’in dostları” diyelim.

Toprağı bol olsun...

Baron Kevork Tıbir Pamukciyan'dan Anılar*

Turgut Kut

Ermeni dostlarım arasında hocam Kevork Bey'in ayrı bir yeri vardır. Diğerlerinin yok mu? Tabii ki var. Kevork Bey'e gelmeden, kendisinden önce vefat eden iki dosttan söz edeceğim. Böylelikle onları da anmış olacağım.

1950'li yıllarda henüz üniversite öğrencisiyken Sahaflar Çarşısı benim uğrak yerimdi. Burada birçok kitap meraklısı ile tanıştım. Bunlardan biri Krikor Abacıyan idi. O yıllarda yanılmıyorsa Patrikhane sekreteriydi. Krikor Bey ilginç bir kişi, tanınmış bir kitap kurduydum. Biraz ağır iştir, şişmanca, kalın camlı gözlükleriyle, eline aldığı kitabı burnunun ucuna kadar yaklaştırıp incelerdi. Ermenice kitaplar önce ona gösterilirdi. Eski harfli kitapları da maharetle seçerdi. Çok iyi pazarlık ederdi. Bu konuda ustaydı. Çoğu zaman, on lira istenen kitabı üç liraya alırdı. Bu sanıldığı gibi kolay bir iş değildi.

Laleli'de otururdu, zengin bir kitaplığı vardı. Ölümünden sonra (6 Haziran 1989) yıllarca topladığı nadide kitapları dağıldı. Krikor Bey'le Çarşı'nın girişindeki kahvede uzun sohbetlerimiz olurdu.

Diğer kıymetli bir kültür hazinesi Hrand Bey'di. Hrand Der-Andreasyan (1892-1978) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde görevliydi. Kendisini bana Cengiz Abi (rahmetli Prof. Dr. Cengiz Orhonlu) tanıştırmıştı. 26 yıl (1945-1971) üniversiteye emek verdi. Birçok Ermeni kaynağını Türkçeye kazandırdı.

Hrand Bey ara sıra Çarşı'ya gelirdi. Daha sonra Krikor Bey'in ısrarıyla bu geliş gidişler her hafta perşembe gününe bağlandı. Perşembe toplantılarına zaman zaman Cengiz Abi de katılırdı. Toplantıların gediklileri arasında rahmetli Kemal Elker de vardı.

Perşembe sohbetleri çok yararlı ve faydalı geçerdi. Hrand Bey sakin, kibar bir edayla konuşurdu. Konuşmaların çoğu tarih konuları üzerine olurdu. Toplantı sonunda ele aldığı konuları özetlemekten keyif alırdı.

* Bu yazı, Kevork Pamukciyan'ın ölümünün birinci yıldönümünde (Eylül 1997) düzenlenenen, ancak olağanüstü hava koşulları nedeniyle iptal edilen toplantı için hazırlanmıştır.

Abacıyan ise zaman zaman Ermenilerle ilgili fıkralar anlatırdı. Bunlardan biri de hatırladıkça güldüğüm “Eskici Kaspar” hikâyesiydi: Balat’ta hahamın kızına âşık olan ayakkabı tamircisi Kaspar, kızı istettiği halde haham kızını vermez. Bunun üzerine sabahın köründe Haliç’te suya girip hahamın yalısının önüne kadar yüzüp “Hahamaçi, Hahamaçi, kızı Kaspar’a ver” diye bağırması ve hahamın bu işte ilahi bir emir var deyip kızı Kaspar’a vermesi...

Sohbetler saat 5-6’ya kadar sürer, sonunda Krikor Bey Laleli’ye, Hrand Bey Bakırköy’e, Kemal Bey de Beşiktaş’a dönerdi. Perşembe toplantıları, kış kesintileri dışında ben askerlik görevine gidene dek sürdü (1967).

Kevork Bey’i bana tanıştıran Abacıyan’dır. Rıza Paşa Yokuşu’ndan aşağı inerken sağda Ermenice kitaplar satan dükkânlar vardı. Bunlardan birinin sahibi Misak Efendi, halamın kiracısıydı. 1969 Mayıs ayında tesadüfen halamla kirayı almak için dükkâna gittiğimizde Kevork Bey’le Abacıyan oradaydılar. Kitapları inceliyorlardı. İşte ilk tanışmamız böyle oldu.

Kevork Bey o yıllarda Karaköy’de vapur iskelesinin karşısındaki büyük binadaki Dabkoviç Vapur Acentası’nda çalışıyordu. Sahaflar Çarşısı’na pek fazla gelmezdi yahut ben görmemiştim. Görünüşünde çatık kaşlı, durgun, ciddi ve nazik bir kişiliği vardı. Sağ kasığında ufak bir karpuz iriliğinin fıtığı vardı. Ömrünce onunla uğraştı.

Abacıyan perşembe günleri Sahaflar’da buluştuğumuzu, sohbet ettiğimizi söyleyip kendisini de davet etti. Sık olmamakla birlikte birkaç kez geldi. Ancak Kevork Bey’i yıllar sonra görecektim ve ona öğrenci olacaktım.

1970-1978 yılları arasında Chicago’da bulunduğumdan, toplantıların sürüp sürmediğini bilmiyorum. Hrand Bey’i en son, üniversitede masası başında vefat eden Cengiz Abi’nin cenaze töreninde gördüm (14 Haziran 1976). İki yıl sonra da Krikor Bey’in ölüm (11 Eylül 1978) haberini Chicago’dayken öğrendim.

Amerika’dan döndükten sonra bir süre Taksim Atatürk Kitaplığı’nın müdürlüğünde bulundum. Beyazıt’taki Belediye Kütüphanesi bu yeni binaya taşınmıştı. Yerleşim sırasında bazı kutularda kataloglanmamış Ermenice, Rumca kitaplar çıktı. Bunları kütüphaneye nasıl kazandırırım diye düşünürken Ermeniceler için aklıma Kevork Bey, Rumcalar için de Rahip Meletios geldi. Önce Rahip Meletios Sakkulidis’in görevli bulunduğu Kumkapı’daki Merdivenli Kilise’ye (Aya Kiryaki) gittim. Sevinçle yardımda bulunabileceğini söyledi. Sonra Patrikhane’ye telefon edip Kevork Bey’den randevu aldım. Projeyi anlattım. Çok beğendi; ancak o günlerde

hayli meşgul olduğunu, ileriki bir tarihte projeye katılabileceğini söyledi –ne benim zamanımda ne de sonrası bu proje gerçekleşmedi. Daha sonra kitaplar arasında acaba Ermeni harfli Türkçe kitaplar var mı diye sordu. Bilemeyeceğim çünkü harfleri tanımıyorum dedim.

Bir süre düşündükten sonra, Ermeni harfli Türkçe kitaplarla kimsenin ilgilenmediğini, sayılarının hayli kabarık olduğunu uzun uzun anlattı. Siz bunları öğrenin deyip odadaki büyük dolabı açtı, bana bir alfabe ile Bidarî'nin manzum olarak Türkçeye çevirdiği "Genovape Nam Afife Kadının Hikâyesini Garibesi" adlı kitabı verdi. Alfabeyle Türkçede kullanılan sesli harfleri yazdı, bazı kuralları anlattı. Ermeni harflerini göz hafızama almamı tavsiye etti. Çok sevinmiştim. İzin isteyip kalktım. Bunları öğrendikten sonra kendisine telefon etmemi söyledi (13 Şubat 1979).

İlkokul öğrencisi heyecanıyla on gün kadar çalışıp kendisini arayıp randevu istedim. Patrikhane'nin üst katındaki odasında –sonra zemin kata taşındı– çalışmaya başladık. Çalışmaya başlamadan önce kolonya, sonra lokum ikramı, arada çay, sonra meyve suları ve kuru pastalar. Bu düzen on yıla yakın bir süre böyle devam edip gitti.

O gün neleri öğrendiğimi sordu. Verdiği metinden bazı parçalar okuttu. Çok neşeliydi, meğer doğum günüymüş (23 Şubat 1923).

Bir çalışma programı yaptık. Haftada iki gün, salı ve perşembe günleri, arşivden bulabildiği Ermeni harfli Türkçe kitap, gazete, dergi koleksiyonlarını taradık. Aklına bir kitap geldiği vakit, soğuk günlerde bile üşenmeden, gıcınmadan bodrum katındaki arşive inip çıkıp malzeme taşıdı. Yaz, kış, kar, yağmur demeden çalışmalar 1983 yılına kadar sürdü. Birlikte bir antoloji hazırlayacaktık. Gerçekleşemedi.

V. Milli Türkoloji Kongresi 26-30 Eylül'de İstanbul'da yapılacaktı. Ben de "Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" adlı bildirimle kongreye katıldım. Kevork Bey de oturuma katıldı. Daha sonra *Jamanak* gazetesine bu bildirim hakkında bir yazı da yazmıştı.

Çalıştığımız bir salı, Kevork Bey bana müteveffa Patrik Şınork Kalustyan'ı ziyaret etmemi söyledi. Ekim ayının ilk cuması (7 Ekim 1983) Patriği ziyaret ettik. Patrikhane kütüphanesi ve arşivinden yararlanmama izin verdiği için Patrik Efendi'ye teşekkürlerimi sundum.

Kevork Bey zaman zaman rahatsızlanırdı. Dişleri bozuktu. Fıtığı vardı. Daha önemlisi bağırsaklarında sorun vardı. Meşhur inadından ötürü doktora da gitmiyordu. Kendisine yapılan baskı derecesine varan ricalarla dişlerini düzelttirdi. Ama fıtık yine aynı şekilde karpuz gibi kaldı.

Ablası da rahatsızdı. Bir süre apa Hastanesi'nde yattıktan sonra vefat etti. Kevork Bey iyice yalnız kalmıştı. Buna rağmen Patrikhane'deki fahri kültür danışmanlığını sürdürdü.

Çalışmalarımız srtiyordu. Ermeni aşuğlarının şiirleri üzerinde duruyor, bir yandan da Batı romanından yapılmış evirilerin Ermeni harfli Türkçesinin mi yoksa eski harfli Türkçesinin mi önce yapıldığının tespiti çalışıyorduk. Uzun süre Xavier de Montepin'in "Ekmekçi Kadın" adlı romanının, 1886 tarihli Hovsep Tolayan evirisi ile 1889'da eski harfli basılan Ahmed İhsan çevirisini karşılaştınp durdum.

Bu alışmalar, 23-28 Eylül 1985 V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunduğum "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar" adlı bildirimin temelini oluşturdu.

Patrik Kalustyan'ın müessif bir kaza sonunda vefatı, Kevork Bey'i iyice etkiledi, hastalıklarının artmasına neden oldu. Etkisinden kurtulamadığı bir başka olay da Kuzguncuk'taki evinin yanması ve kitaplarının bir bölümünün harap olmasıydı. Kendisinden bir kitap istediğimde beni kırmazdı. Ama yangından çıkma olduğu açıkça belli olan kitaplarını getirirken, bu olayın ona verdiği üzüntü tazelenirdi.

İnsanı şaşırtan bir hafızası vardı. Biyografik konularda inanılmaz bir süratle, konuşulan kişinin doğum, ölüm tarihlerini hatırlar, mezarının bulunduğu yeri tarif ederdi. Verdiği kaynakların neredeyse sayfelerini de söylerdi. *Tarih ve Toplum* dergisinin de verimli yazarları arasındaydı.

1995 yılında çalışmalarımız seyrekleşti. Hazırladığı kitaplar da onu yormaya başladı artık. Patrikhane'ye de seyrek gidiyordu. Bağırsaklarından bir hayli sıkıntısı vardı. Dr. Arus Yumul'dan, Kevork Bey'in Yedikule Surp Pırgıç Hastanesi'ne yatırıldığını öğrendim. Ancak Başpatrik Karekin Efendi hastaneyi ziyareti sırasında (13 Mayıs 1996) Kevork Bey'i de yoklamak ister, ne var ki Kevork Bey'i hastanede kimse bulamaz.

Sonunda zorunlu olarak Surp Agop Hastanesi'ne yatırıldığını öğrendim. Fahri Aral ve Sabri Koz ile birlikte ziyaretine gittik. Bizi zahmetle karşıladı. Hafif bir sakal bırakmıştı. Kevork Bey'i son görüşüm bu oldu.

Türk ve Ermeni kültürüne yarım asır durmadan, usanmadan katkıda bulundu. ğrenmek isteyen herkese yardımını esirgemeyen, mütevazı, ki-bar, çekingen, nazik insan, hocam Baron Kevork Tıbir Pamukciyan 23 Eylül 1996 Pazartesi günü aramızdan ayrıldı.

Bir Ermeni “Derviş”: Kevork Pamukciyan

M. Sabri Koz

-I-

Aralık Kapıdan Giren Işık

Benim Kevork Pamukciyan'ı kendimce keşfetmem 1968-1971 yılları arasında çatısı altında barınıp, birçoğu bugün rahmetli olmuş değerli hocalardan feyz aldığım İstanbul Eğitim Enstitüsü'ndeki, toplumsal sarsıntıların yoğunluğu içinde geçen öğrencilik yıllarıma rastlar. Aslında “Ben Kevork Pamukciyan'ı rahmetli Reşad Ekrem Koçu'nun (1905-1975) *İstanbul Ansiklopedisi*'yle (11 cilt, 1958-1974) birlikte keşfettim” demek daha doğru olur.

Türkiye'de ilk ve ortaöğretimin yaygınlaşmasında ve Cumhuriyet'in kurulup güçlenmesinde çok önemli katkıları olan ve ne yazık ki önemleri takdir edilemeyen “öğretmen okulları”nın (muallim mektepleri) ve “eğitim enstitüleri”nin (Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü ile başlayıp zamanla sayıları artan ve ortaöğretime öğretmen yetiştiren yüksekokullar), öğrencilerine gece geç vakitlere kadar kütüphanede çalışma, kaynakları tanıma ve onlardan yararlanma olanakları sağlayan güzel geleneği, bir yüksekokul olarak İstanbul Eğitim Enstitüsü'nde de devam ediyordu.

İstanbul-Çapa'daki tarihi binasından ayrılıp Fikirtepe'deki yeni yerine taşınan ve taşınırken de Yüksek Öğretmen Okulu'ndan kütüphane adına payına ne düştüyse alıp getiren bu okul, gerçekten hocaları ve öğrencileriyle çok önemli bir eğitim ve kültür kurumuydu.

Bu okulun kütüphanesinde kaynak taraması yaparken *İstanbul Ansiklopedisi*'nin bazı ciltleri geçti elime... Bunları büyük bir ilgiyle okuyup bugün bile işime yarayan fişlere geçirirken “Aznavuroğlu” maddesiyle karşılaştım. Maddede, 1660 yılında İstanbul'da büyük yıkımlara yol açan ve halkı perişan eden yangından, bu zatın yangını anlatan Türkçe destanından söz ediliyor, iki bölümden oluşan destan metnine de yer veriliyordu.¹ Aznavuroğlu, 1660 yangını ve bu yangın üzerine söylenmiş bir Türkçe destan, Kevork Pamukciyan, Türkçe şiir söyleyen bir Ermeni âşık (bu şairlere Ermenicede “aşuğ” denildiğini de kısa bir süre sonra öğrenecektim) ve bir folklor-halk edebiyatı-âşık edebiyatı hazinesi olan *İstanbul Ansiklo-*

pedisi... Bunlar, benim âşık edebiyatına, folklor ve halk edebiyatına doğru yeni yeni başlayan ilgimi kamçılayan çok önemli çıkış noktaları oldu. İşte ben bu ansiklopedide daha pek çok maddesi bulunan Kevork Pamukciyan'ı kendimce böyle keşfettim.

Kevork Pamukciyan'ı yeniden keşfetmem ve çalışmalarını daha farklı bir gözle değerlendirmem için 1976 yılına kadar beklemem gerekecekti. 1976'da, dergilerde beş-on yazısı yayımlanmış, ne yapmak istediği aşağı yukarı belli olmuş, genç bir Türkçe öğretmeniydim. Dört yıl kadar köy azmanı bir Anadolu kasabasında çalıştıktan sonra İstanbul'a gelmiş, büyük şehrin zerre kadar bir parçası olmak için didinip çırpınan, ana-oğul sığındıkları geçici bannaktan ayrılarak kendilerine ait bir "yuva" kurma özlemine düşen bir öğretmen...

1976'nın Haziran sonlarıydı... O tarihlerden beri aralıksız olarak kullandığım ve ölünceye kadar vazgeçmemek niyetinde olduğum "P. K. 147 Sirkeci / İstanbul" adresime bir paket geldi. Rahmetli Cahit Öztelli'den (1910-1978) geldiğini anlar anlamaz, Büyük Postane dışına çıkmadan bir kenara çekilip heyecanla açtım paketi... Benim de içlerinde bulunduğum bir grup Türkiyeli folklorcunun gönlünde "ağabey", "üstat", "hoca" ve her şeyden önemlisi "dost" olarak özel bir yer edinmiş olan Öztelli, bana *Uyan Padişahım* adlı, âşıkların dilinden ve kaleminden çıkma destanlarla bir tür alternatif "Osmanlı Tarihi" sayılabilecek kocaman kitabını imzalayıp göndermişti.² Benden de alıntı ve değinme çerçevesinde söz eden bu kitabı haftalarca bırakamadım elimden, hâlâ da bırakabilmiş değilim...

İşte bu kitapta da Kevork Pamukciyan, Cahit Öztelli'ye Ermeni kaynaklarından derleyip gönderdiği Türkçe destanlarla, bunların şairleriyle ve söz konusu edilen kişi ve olaylarla ilgili olarak verdiği bilgilerle karşma çıkıyordu. Bugün için sesini haftada, iki haftada bir duymadan edemediğim ve hayat şartlarının ağırlığı dolayısıyla ziyaretine seyrek gittiğim için büyük üzüntü duyduğum Kevork Pamukciyan üstadımı ben ikinci kez böyle bulmuştum.

Benim Kevork Pamukciyan'ı üçüncü kez bulmam ve bağlılık duyguların hissetmeye başlamam onu ilk kez gördüğüm gün üzerimde bıraktığı etkiyle doğrudan ilgilidir. Pek ağır, ölçülü ve etkili bir insan izlenimi edindiğim bu görüşme ne zaman olmuştu? Daha doğrusu onunla mutlaka görüşmemi gerektirecek olay nasıl gelişmişti? Bunu da biraz ayrıntılı olarak anlatıp belki konu dışına çıkacağım, hoş görülsün...

1983'te, rahmetli İsmail Eren (1923-1993) ve Aydın Oy³ ağabeylerle birlikte, benim öteden beri arzu edip de gerçekleştiremediğim büyük bir

“folklor yillığı” çıkarma fikrini görüşmek için İ. Gündoğ Kayaoglu’na gitmiştik. Bu konularla ilgili olarak araştırmacılara hitaben yazdığımız çağrı mektubunda adı geçiyorsa da sonradan İsmail Eren sık sık yurtdışına gittiği ve daha başka mazeretleri olduğu için bu beraberliği devam ettiremedi. Ancak biz bu yillığı, aramıza *Sivas Folkloru* (1973-1979, 78 sayı) ve *Türk Folkloru* (1979’dan beri, 93 sayı) dergilerinin yayımcısı İbrahim Aslanoglu’nu⁴ da katarak, *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984* adıyla, İ. Gündoğ Kayaoglu’nun sahibi olduğu Anadolu Sanat Yayınları’nda, Türkiye’de bu alanda önemli bir yenilik olmak üzere çıkardık. Başlangıçta maddi katkıda da bulunmamız söz konusu iken Kayaoglu’nun cömertliği ve sorumluluk alma isteği bizi böyle bir yükten kurtarmıştı. İkincisi 1985’te yayımlanan bu yillığın devam etmemiş olması büyük bir kayıp ise de ortaya konulan bu çalışma, “öncü”lük görevini yapmış olmanın gönül rahatlığını emeği geçenlere yeteri kadar hissettirmiştir.

Kendisini 70’li yıllardan, Amerika’da bulunup da yazları geldiği İstanbul’da Enderun Kitabevi’nde tanıdığım araştırmacı A. Turgut Kut, bana Kevork Pamukciyan’ın bir çalışmasından söz etti ve bunun, hazırlıkları devam eden bu yılda yayımlanmasını önerdi. Pamukciyan, Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe şiirler ihtiva eden önemli bir cöngü⁵ tanıtmak istiyordu. Yazı bana ulaştırıldığında özel olarak ilgilendim ve bu yazmanın ihtiva ettiği şairler ve şiirler, şiir türleri bakımından âşık edebiyatımız için önemli bir kaynak olduğunu anlamakta gecikmedim. Pamukciyan, cöngü ve içindekileri kısa kısa tanıtıyor, şiirlerden sadece seçme dörtlülükler veriyordu. Ancak, yazmada şiirleri bulunan âşık ve aşuğlar, şiirlerin metinleri ve taşıdıkları başlıklar çok önemliydi. Kut’un aracılığı ile cöngü bütünüyle yayımlamayı, hatta şairler hakkında bilinenlerin de eklenmesini önerdim. Gerek Kut, gerekse Pamukciyan biraz güç ikna oldular, ama sonuç benim istediğim gibi oldu. Yayınevi sahibi Kayaoglu dostumuz da buna, benim eldeki yazmanın gerçekten önemli bir kaynak olduğunu ve mutlaka olduğu gibi yayımlanması gerektiğini ısrarla ifade etmem üzerine olumlu yaklaştı. Uzun da olsa yazmayı bütünüyle yayımlayacaktık. Tamamını ilk sayıya koymak yerine ikiye bölmek bizi de rahatlatmıştı. Yarı 1984 cildinde, yarı 1985 cildinde için çok acı olmakla birlikte, benden kaynaklanmayan sebeplerle, hazırlayıcıları arasında yer alamadığım 1985 cildinde çıktı.⁶ 10 yıl sonra bende ve Türkiye’de değişen ve değişmeyen pek çok şeyin ışığıyla bakıyorum da iyi ki bu yazının bu haliyle çıkmasını önermiş ve ısrarla istemişim.⁷

İşte Kevork Pamukciyan’ı bu yıllarda (1983’tü galiba), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Türkiye Enstitüsü tarafından düzenle-

nen Türkoloji kongrelerinin birinde şahsen tanıdım. Sağ olsun, aracılık eden de onu daha önce tanımış ve yazılarını yayımlamış olan İbrahim Aslanoglu'ydu. Bu görüşme bir tanışma olduğu kadar, hazırladığı yazı ile de ilgili olmuştu. Ayrılırken kendisini ziyaret etmek istediğimi belirttim; kabul etti, ancak önceden bildirmemin yararlı olacağını da, her zamanki inceliği ile, eklemeyi ihmal etmedi.

Sonra, onu Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'nde ziyaret ettim. Beni mütevazı odasında kabul edip ağırlayan bu "İstanbul efendisi" ile yaptığım ilk baş başa görüşme çok olumlu geçmiş, onu bilgisi ve ilgi alanlarıyla biraz daha tanımama vesile olmuştu. Bu ziyaret sırasında onun aslında kendisini bilimsel çalışmalara vakfetmiş bir "münzevi" daha doğrusu bir "Ermeni derviş" olduğunu anlamakta gecikmedim. Onun benim zihnindeki pek çok seçkin hasletinden biri de budur.

Aynı yıllarda *Halk Kültürü*'nü (1984-1985, 8 sayı) yayımlarken birkaç kez kendisini ziyaret etmiştim. Bu dergide büyük memnuniyet duyarak dört yazısına yer verdim.⁸ Ne yazık ki maddi imkânsızlıklar yüzünden devam ettiremediğim, ancak fırsat bulunca yeniden çıkarmayı gündemimden hiç düşürmediğim⁹ bu dergide Ermeni harfli Türkçe halk ve âşık edebiyatıyla ilgili yazılar yayımlamamız son derece ilginç bulundu, dünyanın dört bir yanından sesler getirdi.

Âşık edebiyatı ve folklor çalışmaları, beni aşuğlara yani Türkçe şiiirler söyleyen Ermeni âşıklara, bunların hayat ve eserlerine ilgi duymaya, Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe metinleri bulup okumaya sevk etti. İstanbul sahaflarının tozlu raflarında o zamanlar kimsenin pek ilgi göstermediği Ermenice kitaplar arasından Türk diliyle basılmış olanları seçebilmek için kendi kendime Ermeni harflerini öğrenmiş, çat pat sökmeye başlamıştım. Sonra utandığım için gizliden gizliye yürüttüğüm bu çalışmalardan Pamukciyan'ı da haberdar ettim. Sevincini, memnuniyetini açığa vurmuş; bana okumamı geliştirecek birkaç kitap hediye etmiş; bir süre sonra da ileride yayımlanması dileği ile bazı yazma ve basma metinlerin fotokopilerini vermek inceliğinde bulunmuştu.¹⁰

1987 Temmuzunda Özel Feriköy Ermeni Ortaokulu'na Türkçe öğretmeni olarak atanmamda Pamukciyan'ı tanımamın, Ermeniceyi öğrenme ve Ermenileri yakından tanıma isteğimin de etkili olduğunu itiraf etmeliyim. Aradan geçen yedi yıl boyunca¹¹ Ermeniceyi öğrenemedim ama bu cemat içinde birçok dost kazandım ve Ermeni harfli Türkçe metinleri okuyacak kadar bir göz aşinalığı elde ettim. Konuyla ilgili birkaç makalem yayımlanmış bulunuyor ve kitap halinde basılmaya hazır bazı çalışmalarım var.¹²

Mutluyum... Bu mutluluk, bir araştırmacının bir başka araştırmacıdan gördüğü teşvik ve desteğin ürünüdür, sevgili Pamukciyan'ın bana verdiği içtenlikli desteğin...

Pamukciyan'la *AnaBritannica*'da (Genel Kültür Ansiklopedisi) çalıştığım dört yıl boyunca (1987-1990) oraya yazdığı maddelerle ilgili olarak da sık sık görüşme olanağı bulduk. Şu günlerde de *Tarih ve Toplum* (Mayıs 1994'ten beri, 125 sayı)¹³ dergisine yazdığı yazılar, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'ne yazdığı maddeler dolayısıyla görüşüyoruz. *Müteferrika* dergisi de kendisini bibliyograf ve biyograf olarak tanımlayan üstadım için severek yazı verdiği yerlerden biri olmuştu.

İlişkimiz iki araştırmacı ilişkisini çoktan geride bıraktı. Buna bir “dostluk” olduğu kadar bir öğretmen-öğrenci, usta-çırak ilişkisi de denilebilir. Hatta son zamanlarda ancak haftada bir gün gittiği Patrikhane'den onu telefonla arayabilmek, hatırını sorup sesini duyabilmek, çalıştığım okulla aynı bahçe içinde olan Surp Vartanants Kilisesi'ne bıraktığı bir mektup ya da paket varsa almak; bir mektup ya da paket bırakmak için pazartesi günlerini ipe çekiyorum, onu gerçekten özlüyorum. Evimizde sözü ediliyor, dost meclislerinde adı geçtikçe herkes yakınım olduğu için bana bakıyor ya da benden bir şeyler söylememi istiyor, onu benden soruyor.

Kevork Pamukciyan çok meşgul bir insandır. Dünyanın dört bir yanından kendisine Ermeni dili, edebiyatı, tarihi, İstanbul Ermenileri ve bunların dini ve kültürel kurumlarıyla ilgili sorular soran, bilgiler isteyen bilim adamı ve araştırmacılara yardım ederek, Ermenice ve Türkçe yazılar ve kitaplar hazırlayarak değerlendirilmemiş zaman bırakmayan bir insandır. Uzun yıllar bir karınca sabır ve azmiyle ve herhangi bir maddi karşılık beklemeden yazan, yazdıklarına telif ücreti almamayı bir alışkanlık haline getirmiş olan ve karşılık olarak kitap ve benzeri kaynaklar verildiğinde yazdıklarının yayımlanmasıyla görevini yerine getirdiğine inanan, çalışmalarında arşiv ve bibliyografya konularına imkânları ölçüsünde önem veren, bilginin onu bir rastlantı sonucu elde etmiş kişilerin zihninde hapsolup kalması yerine yazılıp yaygınlaşması gerektiği inancını taşıyan bir araştırmacıdır.

Dostluklara büyük değer verir, ilişkilerinde bunu her zaman göz önünde bulundurmaya özen gösterir. Ne mutlu bana ki ben de onun “aziz dostum” diye hitap ettiği insanlardan biri oldum... Bu hitabın ağırlığı altında ezilmeden, şıarmadan ve hakkını vermeye çalışarak onun bilgisinden ve gösterdiği yakınlıktan araştırmalarım için yararlanmaya devam ediyorum. Onun Türk ve Ermeni kültürü, tarihi, dili ve edebiyatı bakımından yaptığı-

ğı hizmetler kitaplıklarda hak ettiği değerli yeri çoktan almış bulunuyor; hatta dünyanın her yerinde pek çok göz hayatının en verimli yıllarında hazırlayacağı yeni yazı ve kitaplarını sabırsızlıkla, ilgiyle bekliyor. Sağ olsun ve sağlık içinde yapmak istediklerini gerçekleştirsin... Onu çok seven ve takdir eden bir öğrencisi ve dostundan başka ne demesi beklenir ki!

Kızıltoprak, Şubat-Mayıs 1994

-II-

“Aziz Dostum” Artık Yok...

Beyrut'ta yaşayan Türkiyeli Ermenilerden Garo Aprahamyan da Kevork Pamukciyan'ı çok sever. 1993'ün yaz aylarında *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi'ndeki odasına “Profesör Sabri Koz”u arayan bir beyi getirdiler. Kendisini “Böyle bir sıfatım olmamakla birlikte o kişi benim” diyerek karşıladım. Türkçeyi güzel konuşan biri... Ermeni harfli Türkçe yayınlara ilgi duyuyor, yazar, araştırmacı, bibliyografyaya meraklı...Türkiye’de bu konularla ilgili çalışmalar söz konusu olunca ilk akla gelen kişi olarak Pamukciyan ile görüşen bu hemşehrimiz, üstat benden ve görev yerimden söz ettiği için olmalı, beni de ziyaret etmek istemiş. Tanıştık, konuştuk, sevdim bu sıcak, vefalı, yardımsever, “gurbettede” arkadaşı... Pek çok Türkiyeli gibi o da nerede yaşarsa yaşasın memleketiyle olan bağını, ilgisini koparmamış. Onu biraz daha tanıyınca, Pamukciyan sevgisinde yalnız olmadığımı anladım.

Aprahamyan benden, Beyrut'ta çıkan Ermenice bir derginin Pamukciyan için bir özel sayı hazırlayacağını, bu sayıda Ermeniceye çevrilerek yer verilmek üzere bir yazı yazıp yazamayacağımı sordu. Böyle bir soruya olumsuz bir karşılık verebilir miydim, mümkün müydü bu... Yazıyı, yani yukarıda birinci bölüm olarak sunulan yazıyı, biraz gecikerek de olsa yazdım ve Aprahamyan'a ulaştırdım. Dergi kapandığı ve şartlar böyle bir sayının yayımlanmasına elvermediği için yazı öylece kalmış dosyada. Vefalı dedim ya Aprahamyan için, haklıyım... Artık yayımlanmayan dergi için hazırladığı dosyayı, onun yazılarını toplayan yayınevine iletmış, oradan da bana geldi, son bir kez okuyup eklemeler, düzeltmeler yapayım, diye...

Yazıyı yıllar sonra okuyunca (Bendeki kopya, son iki taşınma sırasında nereye girdi kim bilir?) bir iki küçük ek ve düzeltme yapmam gerektiğini gördüm, işin acı yanı orada adını andığım üç kişi artık aramızda yoktu. Ölüm tarihlerine göre İbrahim Aslanoglu, Kevork Pamukciyan, Aydın Oy... İnsanoğlu “eski” ve “yeni” üzerine bir daha düşünmeli mi, ben haya-

tı ve onun değışmez gerçeği “ölüm”ü anlamak ve içime sindirmek için zayıflayan güç kaynaklarıma biraz daha mı sıkıca bağlanmalıyım?

Pamukciyan'ın, kendini belli eden ve doktorlarca hemen teşhis edilen rahatsızlığı, ondaki “tedaviyi, müdahaleyi reddetme” güdüsüyle hızla ilerledi. Kısa süreli Surp Pırğıç Hastanesi'nde yatma döneminin ardından evine çıktı. Ancak yakın dostlarının yardımıyla yaşayabilen ve gururlu, çekingen, içli bir insan olduğu son aylarında bir hekim arkadaşının himayesiyle Surp Agop Hastanesi'ne yatırıldı.

16 Temmuz 1996 Salı günü akşam, *Tarih ve Toplum*'un “Yayın Kurulu toplantısı”ndan sonra derginin “ölümüne değin” yazarı olarak kalan ve ölmeden önce yayımlanan son sayıda bile yazısı yer alan Kevork Pamukciyan'ı ziyarete Surp Agop'a gidiyoruz. Üstadın o hali bizde derin üzüntüler yaratıyor, vakit geç olduğu için yanında fazla kalmıyoruz.

Kendisini ziyaret etmemi istiyor, yazdırmak istediği iki yazısı bulunduğunu söylüyor. Aralıklı olarak iki kez gidiyor ve bu yazıları bilgisayarımın onun için ayrılmış olan köşesine kaydediyorum. Bunlardan birini *Tarih ve Toplum*'da yayımlamıştım,¹⁴ diğerini ise toplu yazılarına girmesi için yayınevine teslim ettim.¹⁵

Onunla son kez telefonla konuşabildim. Eylül ortalarında bir perşembe günü beni telefonla arattırıp kendisini aramam için not bıraktırmış. Hemen aradım, konuştuk. Eren Kitabevi sahibi ve yayıncı Muhittin Eren'in telefonunu istiyordu, güçlükle duyulan sesiyle. Söz verip de yapmadığı bir iş için özür dileyecemiş... Ertesi gün, servis hemşiresine yazdıracağımı söyledim. Gerekeni yaptım... O sırada dile getirdiğim kendisini ziyaret etmek isteğimi ise “Bir işiniz mi var, bir şey mi soracaksınız?” diyerek kibarca reddetti. 23 Eylül 1996'da onu kaybetmişiz. Haber önce kilişeye geliyor, oradan da bana telefon ediliyor...

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'ne yazdığım maddesinde de belirttiğim gibi¹⁶ yayımlanmadan kalmış dosyaları vardı. Bunlardan bir kısmını (belki de tamamını) fotokopiler çektiler ve yurtdışında birtakım kütüphanelere saklanmak ve belki de yayımlanmak üzere gönderdiğini biliyorum. Bu dosyalardan birer nüsha Türkiye'de kaldı mı, kaldı ise bu ağır emaneti kim omuzladı ve taşıyor, merak ederim hep...

Ölümünün birinci yıldönümünde *Tarih ve Toplum*'da hazırladığımız özel bölümde yer alan yazımda ifade ettiğim hususlar bence değeri koruyor, bugün ilk cildi ile hayata geçirilen toplu yazılar dizisiyle de onu yaşatmak için önemli bir adım atılmış oluyor:

“Kevork Pamukciyan, bu türden çalışmalarıyla Ermeni kaynaklarındaki bilgileri Türkçeye kazandıran son araştırmacıydı. Gösteriştense uzak, yalnızca yapacağı ve vaktinde yetiştirmeye özen göstereceği işlerle ilgilenen bu mütevazı insan, eski yazma ve basma kitaplarda, gazete ve dergi sayfalarında rastladığı pek çok belge ve bilgiyi Türkçeye kazandırarak gerçek anlamda bir köprü oldu. Birbirini anlamak, anlamaya çalışmak yerine çok farklı yönlendirme ve yanlış şartlandırma yoluyla gizli ya da açık düşmanlıklar geliştirmekten çıkar uman çevreler onu hiçbir zaman önemsemedi, fark etmedi. Doğrusu bu sonuç zaman zaman üzülsene yol açıtıysa da ne yolundan döndü ne de bildiğinden şaşı... Kitap, makale ve ansiklopedi maddesi olarak kaleme aldıkları okundukça bu daha iyi anlaşılıyor, daha da anlaşılacak...”¹⁷

Türkiye Ermeni cemaati içinden ikinci bir Pamukciyan çıkar mı? Pek güç... Bir Abacıyan, bir Andreasyan çıkmadığı gibi... Bu belki bugün böyle olabilir, gelecek için umutsuz olmayalım... Ama bütün yazılarının yayımlanmaya başlaması, “vefa”nın nereden ve kimden gelirse gelsin güzel bir şey olduğunu gösterdiği gibi üstat da buna layık biriydi doğrusu.

Zaman zaman dağınık evrakım içinden ona ait bir mektup, bir not çıkıyor, bir kenarına Türk harfleriyle ya da Ermeni harfli Türkçe olarak itaflar yazılmış fotokopiler, kitapçıklar elime geçiyor ve onun benim için ne demek olduğunu daha iyi anlamama yardımcı oluyor, “İyi şeydir, iz düşürmek, iyi anılar bırakmak” diyorum...

Bilgin yaradılışlı, dervişmeşrep, vefalı, dost canlısı bu “insan” için yazımın ilk bölümünün sonunda “Sağ olsun ve sağlık içinde yapmak istediklerini gerçekleştirsin...” demiştim; şimdi Allah’tan “rahmet” diliyorum...

Acıbadem, Ağustos-Eylül 2002

1. Kevork M. Pamukciyan, “Aznavuroğlu”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1960, s. 1726-1727.
2. Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
3. Yazının akışını değiştirmemek için sevgili Aydın Oy (1937-1997) ağabey için “rahmetli” diyemedim. O da ne yazık ki “erken yitirilmiş dostlar” arasına karıştı.
4. Yitirilmiş bir dost daha... İbrahim Aslanoglu (1920-1995) ağabey de bizleri ondan daha fazla şeyler öğreneceğimiz günlerde bırakıp gitti.
5. Pamukciyan, cönk biçiminde olmasa da (yani yaprakları uzunlamasına açılmasa da) başta âşık edebiyatı olmak üzere değişik metinleri ihtiva eden mecmualara “cönk” adı veriyor. Bu adlandırmadan yola çıkarak, yazının başında da değindiğim Aznavuroğlu’nun destanlarından dolayı, biçiminden emin olmadan bir ansiklopedi maddesinde “Ermenice cönk”ten söz etmiştim: “Cönk”, *Türk Dili ve*

Edebiyatı Ansiklopedisi, c. II, İstanbul, 1977, s. 84. Gerçi *Halk Kültürü*'nün 1985/1 ve 1985/3-4 sayılarında yayımlanan yazısında "cönk" ve "kompilasyon" [mecmua] ayırımı yapmışsa da konu bizim bakış açımızdan müphem kalmıştır.

6. Pamukciyan üstadım, yayımlanmış yazılarındaki dizgi, tertip ve bilgi yanlışlarını düzeltmeye özel bir önem verir, yazılarının yayımlandığı dergilere "düzeltme" ve "ek" notları gönderir, bunların da yayımlanmasını isterdi. *Tarih ve Toplum*'da yayımlanan birçok yazısı için kaleme aldığı bu tür notları adı geçen derginin sayfalarında görmek mümkündür. Bu tür düzeltmelerden birisini de bu yazısı için yapmış, ancak yayımlatma imkânı bulamadığı için ilgilenenlere elden dağıtmıştı. 10 Eylül 1984 tarihli ve imzalı bir nüshası da bende bulunuyor. Yazıları topluca yayımlanırken bu tür düzeltmelerinin de göz önünde bulundurulması gerekiyor.
7. Bu gerçek bugün de değişmiş değil.
8. "Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Bir Destan", 1984/3, *Halk Kültürü Yayınları*, İstanbul, 1984, s. 97-102 (Bkz. *EKTK*, c. II, s. 49-55 -Ed.); "Onyedinci Yüzyıldan Kalma Ermeni Harfli Türkçe Üç Halk Şiiri", 1984/4, İstanbul, 1984, s. 145-148 (Bkz. *EKTK*, c. II, s. 56-60 -Ed.); "Türkçe Şiirler İhtiva Eden Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilasyonlar - I", 1985/1, İstanbul, 1985, s. 107-108 (Bkz. *EKTK*, c. II, s. 123-125 -Ed.); "Türkçe Şiirler İhtiva Eden Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilasyonlar - II", 1985/3-4, İstanbul, 1986-1987, s. 165-171 (Bkz. *EKTK*, c. II, s. 126-131 -Ed.). Özellikle son iki yazı, Erivan Devlet Kütüphanesi'nin, yazma cönk ve mecmualarda Türkçe şiirleri bulunan şairler (âşık ve aşuğlar) bakımından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.
9. 2000'li yıllarda da bu içtenlikli hevesim yok olmuş değil... Ne yazık ki değişen pek çok şeyle birlikte *Halk Kültürü*'nü yeniden yayımlama girişim/ler/im birer hoş heves/ler olarak, arzularımın toplandığı gizli hücrede "zî-hayat" durup durur...
10. Onun verdiği fotokopilerden yola çıkarak hazırladığım yazılardan üçü: "Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca", *Müteferrika*, no. 2, Bahar 1994, s. 103-133 (sunuş ve metin), I-XVI (tıpkıbasım); "Sivaslı Pesendî ve Şiirleri", *Folklor/Edebiyat*, no. 23, 2000/3, s. 153-170; "Yazma Kaynaklardan Derlemeler II. Bir Ermenice Yazmadan Türkçe Niyet Manileri", *Kaşgar*, no. 15, Mayıs 2000, s. 143-169.
11. Bu tarihten sonra orada üç yıl daha çalıştım ve kadromun bulunduğu Kasımpaşa Ahmet Emin Yalman İlköğretim Okulu'na, "emekli olmak üzere" döndüm.
12. Bu konularla ilgili yazılarımın sayısı bir hayli artmış bulunmakla birlikte kitap yayımlama düşüncemi ne yazık ki gerçekleştirebilmiş değilim.
13. Derginin, Eylül 2002 itibarıyla 225. sayısı da yayımlanmış bulunuyor.
14. "Saint-Joseph'deki Müslim Hocalarım...", *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 11-12 (Bkz. *EKTK*, c. I, s. 204-206 -Ed.).
15. Yazı "Veliht Yusuf İzzeddin İntihar mı Etti, Öldürüldü mü?" başlığını taşımaktadır (Bkz. *EKTK*, c. III, s. 287-288 -Ed.).
16. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1994, c. VI, s. 208.
17. "Artık Aramızda Değil", *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 7-8.

Pamukciyan'a Dair Kişisel Tanıklıklarım*

Krikor Damadyan

Bilimsel ve kültürel çalışmaları, Ermeni tarihi ile ilgili kitap ve makaleleriyle bilinen Kevork Pamukciyan'a dair, kişisel tanıklıklarımı dayanarak bilgi vermek istiyorum.

Pamukciyan İstanbul doğumlu olmasına rağmen anne babasının Kayserili olmasıyla gurur duyar, annesinin ilk eşi olan Dr. Toros Nazlıyan'ı ve annesinin babası Kayseri'nin tanınmış simalarından Hacı Mardiros Lusaryan'ı rahmetle anardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın o karanlık günlerini yaşamamış olmasına rağmen, çekilen acıyı yüreğinde duyardı. Milletini severdi ama bu hiçbir zaman başka milletleri dışlayan bir sevgi değildi. Surp Sahak ve Surp Mesrob'dan itibaren pek çok kimsenin alın teriyle şekillenen Ermeni edebiyatına hizmet etmeyi ise bir ibadet telakki ederdi.

İnancı kuvvetliydi. İncil onun daimi besiniydi. Çok defa, saat beşten sonra odasına girdiğimde, onu elindeki İncil'i okur bulurdum. İnancılı Hristiyanlar arasında, olanca şahsi bilgi birikimlerinin Tanrı'nın yüceliği ve hükmü karşısındaki fukaralığını itiraf eden, ruhen ve fikren zenginleşmeyi Tanrı'nın kelimasında arayanlar çok azdır. Pamukciyan onlardan biriydi...

Çok iyi bir okur, bir kitap âşığıydı. Maddi değerlerin her şeyin önüne geçtiği bu çağda, evi yandığında "Kitaplarım! Kitaplarım!" diye haykıran kaç insan vardır? Gerçek bir araştırmacıydı. Hangi kitaptan kaynak olarak nasıl yararlanacağını çok iyi bilirdi. Gerçek araştırmacılık, lüzumlu bilgilerin nerelerden derleneceğini bilmek değil midir?

Hastalığının son dönemlerinde, hastanede ziyaretçilerine büyük bir üzüntüyle şöyle diyordu:

"Ömrüm boyunca bir dakikamı bile boş geçirmedi ama gelin görün ki burada bütün gün elim kolum bağlı yatıyorum. Okumadan geçirdiğim her an acı veriyor bana..."

* Kevork Pamukciyan için 14 Ekim 1996'da İstanbul'daki Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nde düzenlenen anma toplantısında yapılan Ermenice konuşmanın kısmi çevirisidir.

İnatçı bir araştırmacıydı. Daima birincil kaynaklara başvurmak gibi bir alışkanlığı vardı. Eline aldığı bir yayında rastladığı hatayı hemen düzeltirdi. Kitaplığımızda, sayfalarında kurşun kalemle “KP” harfleri paraflanmış kitapların sayısı hiç de az değildir. “KP” harflerini gördüğünüzde, söz konusu kitabın Pamukciyan’ın tetkikinden geçtiğini hemen anlarsınız. O, bilim adamı sorumluluğuyla, gördüğü yanlışları düzeltmek, sık sık eleştirilerde bulunmak ve kimi zaman da tarihi olaylarla ilgili kayıtlardaki eksikleri gidermeyi ihmal etmezdi.

Araştırmaları esnasında hep sabırla, hep sebat göstererek çalışır, hiçbir konuyu aceleye getirip bitirmeye uğraşmazdı. Elyazmaları, elyazması albümleri, elyazması listeleri, eski kitap albümleri, mezar taşı kitabeleri, kilise albümleri, takvimler onun vahalarıydı adeta. Bütün bunların içinden o güne dek meçhul kalmış kişiler, bilinmeyen olaylar ortaya çıkarırdı.

Tevazu onda vücut bulmuştu, kadirbilirdi. Kendisine bir notla, bir bilgiyle, bir fotokopi veya bir kitap sağlayarak yardım eden birine yazısında mutlaka teşekkür ederdi. Günümüzde, eserinin değerinin düşeceğini sanarak aldığı destekleri inkâr eden bilim insanlarının tavrıyla ne kadar çelişen bir hareket... Pamukciyan’ın gerçek bilim insanı duruşuydu.

Keskin bir hafızası vardı. İki bin kadar şahsiyetin doğum ve ölüm tarihini ezbere bilirdi. Tanınmış bir ismin doğum veya ölüm yıldönümünü bize hatırlatan daima o olurdu. Bir gün bütün bunları nasıl olup da aklında tutabildiğini sormuştum şaşkın şaşkın. Cevabı, “Devamlı okuyarak ve hep notlar alarak” olmuştu.

Kevork Pamukciyan edebiyat ya da tarih alanlarında yüksekokullar bitirmiş değildi. Tutkusu, bitmez tükenmez okuma sevdası, kitaplar ve elyazmaları arasındaki gezintileri onun yüksekokulları, hep sitayişle anılan monografi ve makaleleri ise diplomalarıydı adeta.

Ermenilerin tarihini yazan çeşitli yazarların yolundan gider ve onların çalışma yöntemlerini benimserken, bir yandan da kendine has bir tarz geliştirdi. Bir kişi veya olay üzerine inceleme yaparken, aile tarihlerine büyük önem veriyordu. Birçok ailenin birbiriyle bağlantısını çalışmalarıyla ortaya çıkarmıştı. İlk bakışta lüzumsuz addedilebilecek bu çaba, kayıtlardaki eksiklikler göz önüne alındığında, çeşitli şahsiyetler ve olaylarla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkarmasıyla anlam kazanır.

İstanbuluların ona borcu var. Sağlığında, eserlerini derleyip yayınlamak hususundaki bütün teklifleri inatçı bir tevazuyla, bu çalışmanın çok zaman alacağını öne sürerek reddediyordu. Çeşitli dergilerde yayınlanmış

makalelerinin derlenmesi konusunda Patrik Karekin Kazancıyan ve Başpiskopos Mesrob Mutaşyan'ın ısrarları da sonuçsuz kaldı. Aynı şekilde, kendisi için bir jübile etkinliği düzenlenmesini de istemedi. Böyle bir etkinlik tertip edilmesi halinde katılmayacağını beyan etti. Jübileleri, genellikle adına etkinlik düzenlenen kişinin ölümünün takip ettiğine inanıyordu.

Kevork Pamukciyan tozlu kitap yapraklarından ve taşlardan tarih yazdı. Onun yayınlanmamış yazılarının ortaya çıkması, yayınlanmışların ise derlenmesi en büyük arzumuzdur.

1. Kevork Pamukciyan'ın anne tarafından ailesini gösteren, 1902 yılında Kayseri'de S. İstepanyan'ın fotoğrafhanesinde çekilmiş bir fotoğraf.

Soldan sağa: Pamukciyan'ın anneannesi Dikranuhi (doğumu Zambakciyan), dedesinin annesi Diruhi (doğumu Şekerciyan), dedesi Mardiros Lusarayan; arkada annesi Nazeli-Hacıgül ve dayısı Harutyun.

2. Kevork Pamukciyan'ın babası Hacı Mikayel Pamukciyan.

3. Kevork Pamukciyan'ın annesi Nazeli-Hacıgül Hanım.

4. Kevork
Pamukciyan'ın
annesinin,

ilk eşi
Dr. Toros
Nazhyan'la
düğün
fotoğrafı.

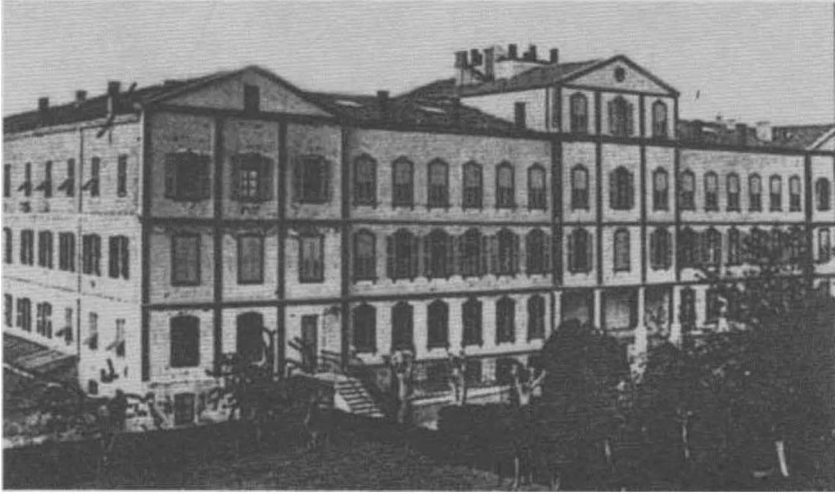
5. Dr. Toros Nazhyan,
Kevork Pamukciyan'ın
dayısı Harutyun
Lusararyan'la birlikte.

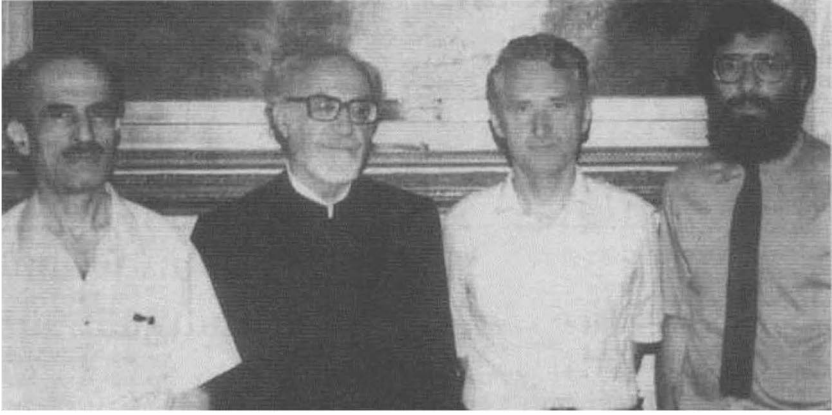
6. Kevork Pamukciyan 2 yaşındayken, babası Mikayel Pamukciyan'ın kucağında, 1925.

7. Kevork Pamukciyan, 1937. Nersesyan-Yermonyan Okulu'ndan mezun olup Saint Joseph Fransız Koleji'ne girdiği yıl.

8. Kevork Pamukciyan'ın okuduğu Saint Joseph Fransız Koleji.

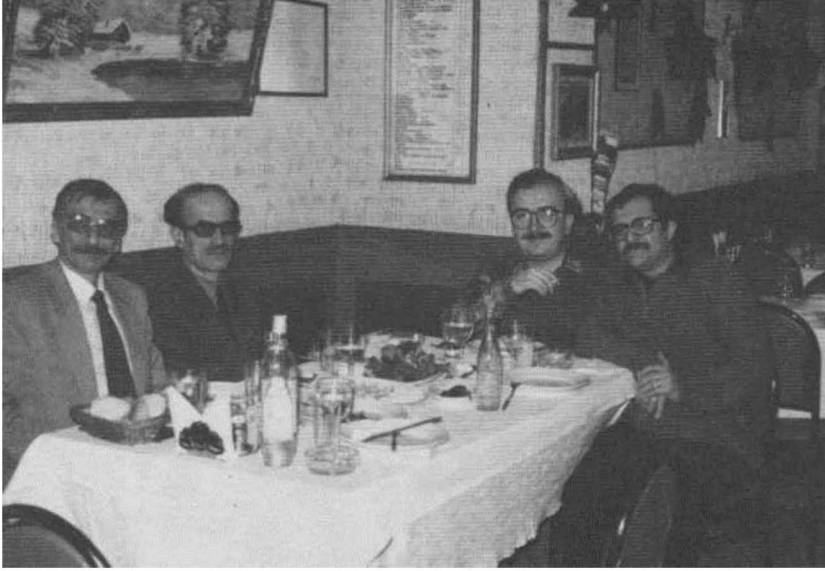
9. Kevork Pamukciyan, ABD Doğu Eyaletleri dini önderi Başpiskopos Diran Nersoyan, Fransız Armenolog Charles Renoux ve Vartabed Mesrob Mutaşyan (daha sonra Başpiskopos ve Patrik), 10 Eylül 1984.

10. Dönemin
Türkiye
Ermenileri Patriği
Şmork
Kalustyan,
Kevork
Pamukciyan
ve Charles
Renoux,
10 Eylül 1984.

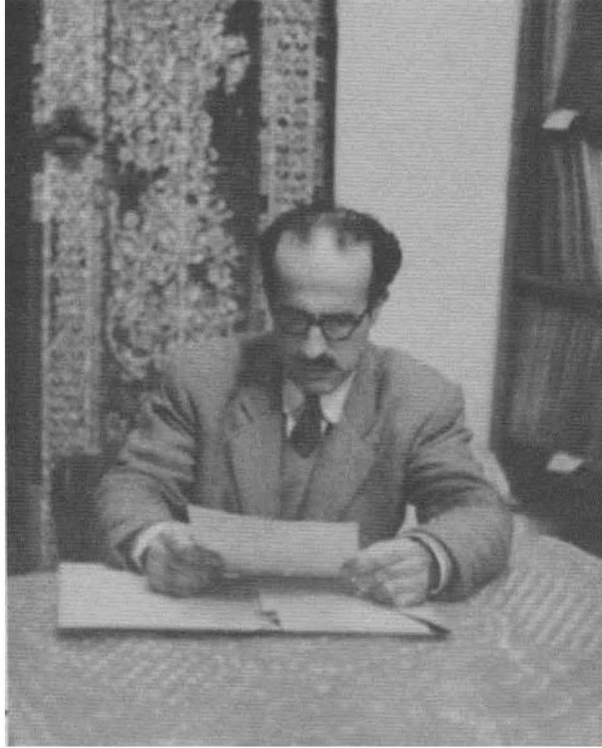

11. Kevork Pamukciyan, Patrikhane'deki çalışma odasında, 1993.

12. Kevork Pamukciyan *Tarih ve Toplum* dergisinin o dönemki yayın kurulu üyelerinden Turgut Kut, Nuri Akbayar ve Sabri Koz'la Beyoğlu'nda bir lokantada, 9 Nisan 1988. Fotoğrafı çeken: Derginin yayın yönetmeni Fahri Aral.

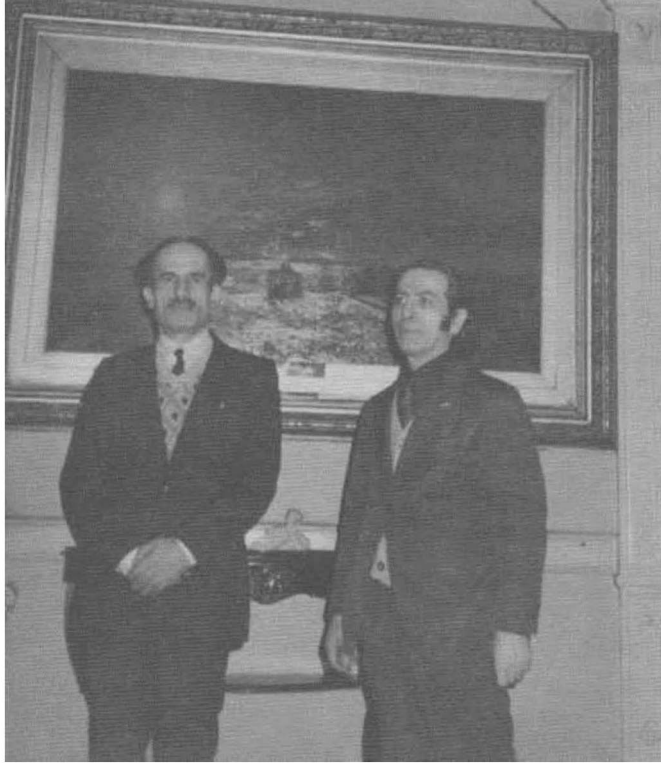
13. Kevork
Pamukciyan,
1973te
Patrikhane'de.
Arkada,
Pamukciyan
ailesinin mem-
leketi
Kayseri'deki
Surp Garabed
Manastırı'nın
1761 yılında
yapılmış sedef
kakmalı kapısı
görülüyor.
Fotoğrafı çeken:
Varujan
Köseyan.

14. Kevork Pamukciyan ve bestekâr Harutyun Hanesyan,
Patrikhane'de, 20 Mayıs 1980.

15. Araştırmacı
Nubar Azaryan
ve Kevork
Pamukciyan,
Patrikhane'de.

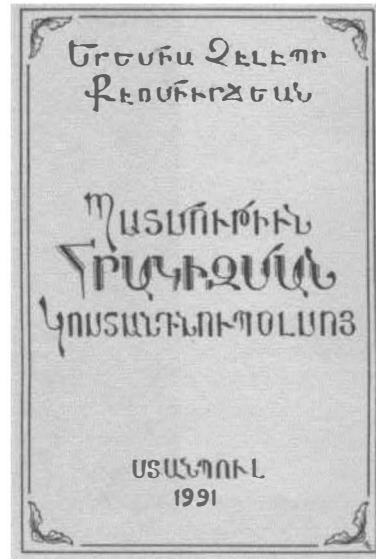
16. Kevork Pamukciyan ve araştırmacı Varujan Köseyan,
Patrikhane'de, 2 Şubat 1983.
Fotoğrafı çeken: Patrikhane çalışanlarından Harutyun Markaryan.

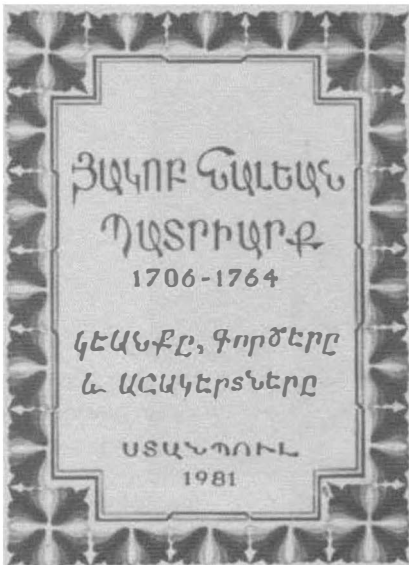
17. Kevork Pamukciyan
evinde,
araştırmacı Garo
Aprahamyan'la,
1993.

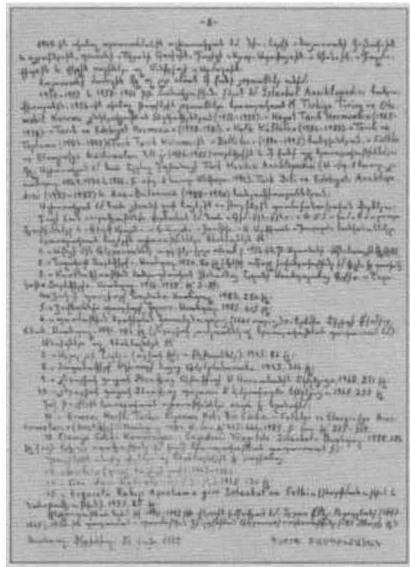
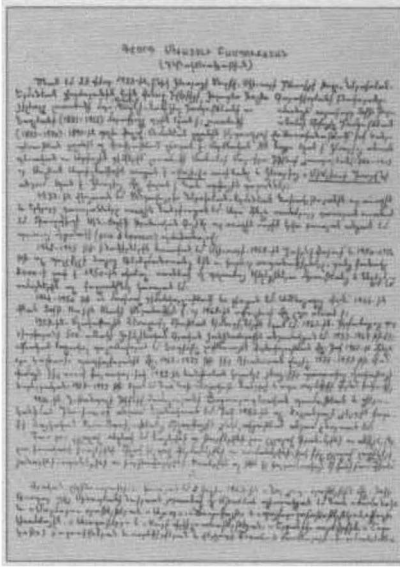

18. Kevork
Pamukciyan'm
evinin günümüzdeki
görünümü.
Feriköy
Şahadet Sokak,
No. 18-22,
Nil Apartmanı.

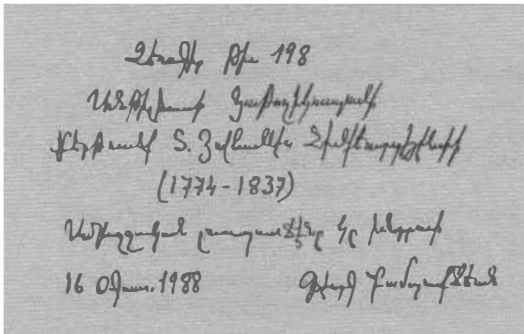
19. Pamukciyan'm Patrik Hovhannes Golod hakkındaki kitabı.
20. Pamukciyan'ın yayına hazırladığı, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın, 1660 İstanbul yangını hakkındaki kitabı.
21. Pamukciyan'm Patrik Hagop Nalyan hakkındaki kitabı.
22. Pamukciyan tarafından 1944 yılında çizilen ve 1969 yılında Kulis'te yayınlanan şair Rupen Sevag'ın karakalem portresi.

23. Pamukcuyan'ın, Beyrut'ta yayınlanan Şirag dergisinin hazırlamakta olduğu Pamukcuyan Özel Sayısı için kaleme aldığı otobiyografisi.
Türkçesi için bkz. ETKK, c. 1, s. XI11-XV1.

25. Kevork Pamukcuyan'ın Şirag dergisine yolladığı, Şoğagat dergisinin antetini taşıyan bir zarf üzerindeki el yazısı.

24. Kevork Pamukcuyan'ın bir notu:
“Elyazması no. 198
Antilyas Patriklığı
Kütüphanesi'nden
Rahip Hovhannes
Hünkârbeğendi'nin
şiiirlerinin
tamamının
fotokopisi
istenmektedir.
16 Ağustos 1988
Kevork Pamukcuyan.”

26. "Burada kendinden çok başkalarının yararı için çalışan filolog ve tarihçi Kevork Pamukciyan yatıyor.
Doğumu: Üsküdar
23.2.1923.
Ölümü: 23.9.1996."
Şişli Ermeni Mezarlığı.

Fotoğraf Kaynakları

1. *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 6.
2. Hagop Ayvaz (*Kulis*) arşivi.
3. Hagop Ayvaz (*Kulis*) arşivi.
4. Hagop Ayvaz (*Kulis*) arşivi.
5. Hagop Ayvaz (*Kulis*) arşivi.
6. Kevork Pamukciyan, *Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yevir Aşagerdnen* (Patrik Hovhannes Golod ve Öğrencileri), İstanbul, 1984.
7. *Kulis*, no. 1071, Mart 1994, s. 6.
8. *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 12.
9. *Agos*, no. 26, 27 Eylül 1996.
10. Garo Aprahamyan arşivi.
11. Garo Aprahamyan arşivi,
12. Garo Aprahamyan arşivi.
13. Hagop Ayvaz (*Kulis*) arşivi.
14. Garo Aprahamyan arşivi.
15. Garo Aprahamyan arşivi.
16. Garo Aprahamyan arşivi.
17. Garo Aprahamyan arşivi.
18. Aris Nalci.
19. Aras Yayıncılık arşivi.
20. Aras Yayıncılık arşivi.
21. Sarkis Seropyan arşivi.
22. *Kulis*, no. 535, 1 Nisan 1969.
23. Garo Aprahamyan arşivi,
24. Garo Aprahamyan arşivi.
25. Garo Aprahamyan arşivi.
26. Aris Nalci.

Kevork Pamukciyan'ın Türkçe Makaleleri *

- "Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 175, Ağustos 1956, s. 7-8. [I/131-133]
- "İstanbul'un 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 182, Mart 1957, s. 13-15. [I/91-96]
- "İstanbul'un Eski Darphanesinin 17. Asra Kadar Faaliyeti" (çeviri), *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 183, Nisan 1957, s. 12-13. [I/134-136]
- "Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi" *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 190, Kasım 1957, s. 11-13. [I/97-101]
- "1766 Büyük İstanbul Zلزlesi", *Tarih Konuşuyor*, no. 28, Mayıs 1966, s. 2335-2338. [I/65-70]
- "Türkiye Orman Mektebi'nin Mazisine Toplu Bir Bakış" (çeviri), *Orman ve Av*, no. 6, Haziran 1967, s. 8-9. [II/139-142]
- "Bir Bizans Tarihçisinin Kaleminden Fatih Sultan Mehmed", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 4, Mayıs 1969, s. 21-23. [III/252-255]
- "Kendi Kalemıyla Mardiros Minakyan", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 11, Aralık 1971, s. 32-34. [III/103-106]
- "Sultan Aziz'in Bilinmeyen Bir Resmi", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 1, Şubat 1972, s. 24-25. [III/197-198]
- "1826 Yılı Hocapaşa Yangını Hakkında Bir Destan", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 4, Mayıs 1972, s. 22-26. [II/1-8]
- "Bir Ermeni Tarihçisine Göre Bir Asır Önceki Osmaniye ve Çevresi", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 1, Şubat 1973, s. 75-79. [III/293-295]
- "Büyük İstanbul Depremi (1766)", Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul, 1976 içinde, s. 563-567. [I/71-74]
- "Büyük Deprem İçin İkinci Destan", Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul, 1976 içinde, s. 568-570. [I/66-67]
- "İstanbul Yangınları", Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul, 1976 içinde, s. 629-633. [I/93-94]
- "Hocapaşa Yangını", Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul, 1976 içinde, s. 634-638. [II/1-8]

* Makalelerin, bu toplu yayının hangi cilt ve sayfasında yer aldığı köşeli parantez içinde verilmiştir.

- "Edirne Büyük Yangını Destanı", Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul, 1976 içinde, s. 639-642. [II/9-12]
- "Bay Böğrek Hikâyesi", *Sıvas Folkloru*, no. 59, Aralık 1977, s. 3-6. [II/13-17]
- "Fatih'in Meşhur Saray Ressamı Gentile Bellini", *Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 5, Mayıs 1978, s. 13-14. [III/185-187]
- "Ermeni Harfleriyle Türkçe Tarihî Bir Destan", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 8, Ağustos 1978, s. 77-79. [II/18-21]
- Başlıksız (mektup), *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 8, Ağustos 1978, s. 97. [I/89-90]
- "Leblebici Horhor Operetinin Söz Yazarı Takvor Nalyan", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 4, Nisan 1979, s. 83-85. [III/100-102]
- "İkinci Murad Devrine Ait Bir Hikâye", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 5, Mayıs 1979, s. 43-44. [II/22-23]
- "Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 6, Haziran 1979, s. 44-49. [I/21-28]
- "Cahit Öztelli'den Hatıralar", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 8, Ağustos 1979, s. 49-51. [II/24-27]
- "Ermeni Asıllı İki Halk Şairi ve Şiirleri", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 10, Ekim 1979, s. 73-74. [II/28-31]
- "Ermenice Elyazma Bir Kaynağa Göre 18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Hanları", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 11, Kasım 1979, s. 74-76. [I/119-123]
- "Nasreddin Hoca Fıkralarının Ermeni Harfli Türkçe İlk Baskısı", *Türk Folkloru*, no. 5, Aralık 1979, s. 4-5. [II/32-34]
- "Nuruosmaniye Camii'nin Mimarı Simeon Kalfa Hakkında", *İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, no. 13-14, Nisan 1980, s. 21-23. [III/152-154]
- "Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi, Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elinde-dir?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 5, Mayıs 1980, s. 87-90. [I/143-147]
- "Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan", *Türk Folkloru*, no. 10, Mayıs 1980, s. 11-13. [II/35-40]
- "Ermeni Harfleri ile Yazılmış Türkçe Bir Mecmuaya Göre Sivas", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 11, Kasım 1980, s. 66-71. [II/41-46]
- "Atatürk'ü Ermeniler de Çok Sevmişlerdi?", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 5, Mayıs 1981, s. 83-84. [III/276-279]
- "Atatürk'ün Hayat Kitabından, Kapalı Kalmış Bir Sayfa Daha", *Kulis*, no. 838, Kasım 1981, s. 15. [III/280-281]
- "Ermenice Elyazma Bir Kaynağa Göre, Fatih Sultan Mehmed", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 6, Haziran 1981, s. 42-47. [III/256-261]
- "Ermeni Alfabetesiyle Türkçe" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 6, Haziran 1984, s. 4. [II/47-48]

- "Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Bir Destan", *Halk Kültürü*, no. 3, 1984, s. 97-102. [II/49-55]
- "Birkaç Düzeltme ve Bir Rica" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 11, Kasım 1984, s. 2-4. [III/320]
- "17. Yüzyıldan Kalma Ermeni Harfli Türkçe Üç Halk Şiiri", *Halk Kültürü*, no. 4, 1984, s. 145-148. [II/56-60]
- "Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk-I", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, no. 1, 1984, s. 413-444. [II/61-122]
- "Botanist ve Dilci Armenak Bedevyan (1884-1957)", *Tarih ve Toplum*, no. 13, Ocak 1985, s. 65. [III/71-72]
- "Dilci Artin Hindoğlu Hakkında", *Tarih ve Toplum*, no. 16, Nisan 1985, s. 8. [III/73-74]
- "Dr. Mikayel Resden (1774-1844) ve Dokuz Dildeki Tıp Sözlüğü", *Tarih ve Toplum*, no. 17, Mayıs 1985, s. 46-48. [III/75-81]
- "Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk-II", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, no. 2, 1985, s. 275-309. [II/61-122]
- "Biyografik Notlar" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 18, Haziran 1985, s. 2. [III/112-113]
- "Türkçe Şiirler İhtiva Eden, Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilasyonlar-I", *Halk Kültürü*, no. 5, 1985, s. 107-108. [II/123-125]
- "Türkçe Şiirler İhtiva Eden, Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilasyonlar-II", *Halk Kültürü*, no. 7-8, 1985, s. 165-171. [II/126-131]
- "Mimar Sinan'la İlgili Bazı Açıklamalar" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 22, Ekim 1985, s. 3-4. [III/149-151]
- "Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler", *Tarih ve Toplum*, no. 25, Ocak 1986, s. 52-54. [II/132-138]
- "İnciciyan'ın Boğaziçi Adlı Eseri ve Emirgan Hakkında Yazdıkları", *Tarih ve Toplum*, no. 26, Şubat 1986, s. 60-62. [I/36-42]
- "Kirkor Margosyan'a Dair (1821-1888)" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 27, Mart 1986, s. 2-3. [III/47-48]
- "Mikhtaristler Hakkında", *Tarih ve Toplum*, no. 28, Nisan 1986, s. 46-47. [III/321-325]
- "Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, no. 31, Temmuz 1986, s. 22-25. [III/304-311]
- "Ermenice Bir Elyazmaya Göre Vezir-i Âzam Mahmud Paşa", *Tarih ve Toplum*, no. 32, Ağustos 1986, s. 9-13. [III/267-275]
- "Mikhtaristler Hakkında Yeni Açıklamalar" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 33, Eylül 1986, s. 2-3. [III/326-328]
- "Kayserili Zartaryan Ailesi ve Kevork Zartaryan Efendi (1834-1888)", *Tarih ve Toplum*, no. 34, Ekim 1986, s. 17-19. [III/88-93]

- "Ayvazovski'nin Osmanlı Tarihi", *Tarih ve Toplum*, no. 35, Kasım 1986, s. 60-63. [III/239-246]
- "Ağrı mı, Ağrı mı?", *Tarih ve Toplum*, no. 37, Ocak 1987, s. 23-24. [III/317-319]
- "Kayserili Karakoçyan Ailesi ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi (1865-1944)", *Tarih ve Toplum*, no. 37, Ocak 1987, s. 20-22. [III/57-62]
- "İnciciyan'a Göre Galata Kulesi", *Tarih ve Toplum*, no. 39, Mart 1987, s. 14-16. [I/29-35]
- "Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri (?-1780)", *Tarih ve Toplum*, no. 40, Nisan 1987, s. 28-33. [III/173-182]
- "Mizahi Hayal Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı", *Tarih ve Toplum*, no. 42, Haziran 1987, s. 36-40. [II/139-145]
- "Hassa Ressamı Rapayel" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 43, Temmuz 1987, s. 2. [III/173]
- "Kanuni Sultan Süleyman'ı Ölümünden Kurtaran Ermeni", *Tarih ve Toplum*, no. 43, Temmuz 1987, s. 16-18. [III/262-266]
- "Fausto Zonaro'nun Bilinmeyen Bazı Tabloları", *Tarih ve Toplum*, no. 44, Ağustos 1987, s. 24-30. [III/188-196]
- "Meçhul Ozan Lekeci Ali'nin Bir Destanı", *Türk Folkloru-Belleten*, kitap 1-2, 1987, s. 141-153. [II/146-155]
- "1716 Yılı Varadin Harbi Hakkında, Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan", *Varia Turcica IX: Robert Anhegger Armağanı*, İstanbul, 1987 içinde, s. 317-329. [II/156-168]
- "Doğumunun 200. Yıldönümünde Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan", *Tarih ve Toplum*, no. 46, Ekim 1987, s. 23-28. [III/136-145]
- "Mecmua-i Ahbar Hakkında" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 46, Ekim 1987, s. 2. [II/169-170]
- "Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'a Göre İstanbul'un 1766 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, no. 47, Kasım 1987, s. 12-16. [I/75-82]
- "Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık", *Tarih ve Toplum*, no. 48, Aralık 1987, s. 27-29. [III/219-223]
- "Divrikli Noradunkyan Ailesi ve Kapriyel Noradunkyan Efendi", *Tarih ve Toplum*, no. 49, Ocak 1988, s. 42-48. [III/19-35]
- "Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık'a Ek" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 49, Ocak 1988, s. 2. [III/219]
- "Varid Olmayan Bir İddia" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 53, Mayıs 1988, s. 2-3. [III/36]
- "Doğumunun 350. Yılında Eremya Çelebi Kömürciyan", *Tarih ve Toplum*, no. 54, Haziran 1988, s. 26-29. [III/1-8]
- "Kevork Terzibaşıyan ve Fuzûlî Hakkındaki Eseri", *Tarih ve Toplum*, no. 56, Ağustos 1988, s. 20-22. [III/82-87]

- "Robert Anhegger Armağanı", *Tarih ve Toplum*, no. 57, Eylül 1988, s. 57-58. [III/224-227]
- "Manchester Ermenilerine Ait Ermeni Harfli Eski Bir Türkçe Belge", *Tarih ve Toplum*, no. 58, Ekim 1988, s. 26-27. [II/171-173]
- "İkinci Baskının Önsözü", Eremya Celebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, 2. baskı: Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988 içinde, s. VII-VIII. [I/44-45]
- "Kömürçiyen Ailesinin Şeceresi", Eremya Celebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, 2. baskı: Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988 içinde, s. XXII. [III/i8]
- "Hrand Der Andreasyan (1892-1978)", Eremya Celebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, 2. baskı: Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988 içinde, s. XXV-XXVII. [III/94-96]
- "Marmara Adaları", *Şehir*, no. 19, Eylül 1988, s. 92-96. [I/213-220]
- "Boğaz'da Tedbir Kaçınılmaz Oldu", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1988, s. 2. [I/112-113]
- "Eremya Çelebi'nin İstanbul Tarihi'nin İkinci Baskısına Dair Düzeltmeler ve İlaveler", *Tarih ve Toplum*, no. 69, Eylül 1989, s. 6-7. [I/46-49]
- "İzmir'in Büyük Yer Sarsıntıları", *Tarih ve Toplum*, no. 70, Ekim 1989, s. 51-52. [III/312-316]
- "200 Yıl Önce Vuku Bulan İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi", *Tarih ve Toplum*, no. 71, Kasım 1989, s. 34-35. [I/107-111]
- "Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa (1738-1803)", *Tarih ve Toplum*, no. 72, Aralık 1989, s. 24-25. [III/146-148]
- "Üsküdar'daki Selimiye Camii'nin Mimarı Kimdir?", *Tarih ve Toplum*, no. 74, Şubat 1990, s. 21-23. [III/155-159]
- "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", *Tarih ve Toplum*, no. 75, Mart 1990, s. 31-33. [I/102-106]
- "Foti Kalfa'ya Dair İki Kaynak Daha" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 75, Mart 1990, s. 2. [III/160-161]
- "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", *Tarih ve Toplum*, no. 80, Ağustos 1990, s. 34-41. [III/199-212]
- "Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir?", *Tarih ve Toplum*, no. 81, Eylül 1990, s. 39-41. [I/148-153]
- "Nıvak Osmanyan Musiki Dergisinin Onuncu Sayısı", *Tarih ve Toplum*, no. 82, Ekim 1990, s. 22-23. [III/108-111]
- "Reşad Ekrem Koçu'dan Hatıralar", *Tarih ve Toplum*, no. 83, Kasım 1990, s. 49-51. [I/207-212]
- "Enver Paşa Nasıl Öldü?", *Tarih ve Toplum*, no. 84, Aralık 1990, s. 13-15. [III/282-286]

- "İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye", *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, no. 211, Aralık 1990, s. 1053-1071. [II/174-190]
- "Rahmetli Dedem Rıf'atlû Hacı Mardiros Efendi Lusararyan", *Tarih ve Toplum*, no. 85, Ocak 1991, s. 52-56. [III/114-122]
- "18. Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cûlus Fermanı", *Tarih ve Toplum*, no. 88, Nisan 1991, s. 37-40. [II/191-197]
- "İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler", *Tarih ve Toplum*, no. 89, Mayıs 1991, s. 48-52. [I/12-20]
- "Sabetay Sevi Hakkındaki Ermenice Şiirin Müellifi Kimdir?" (okuyucu mektubu), *Tarih ve Toplum*, no. 99, Mart 1992, s. 2. [II/198-199]
- "1867 Yılı Paris Sergisine Katılan Osmanlı Sanatkârları", *Tarih ve Toplum*, no. 105, Eylül 1992, s. 35-37. [III/213-218]
- "İnciciyan'a Göre Erzincan", *Tarih ve Toplum*, no. 114, Haziran 1993, s. 43-47. [III/296-303]
- "Cosimo Comidas de Carbognano (1749-1807)", Cosimo Comidas de Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993 içinde, s. 13-22. [III/9-17]
- "Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası", *Müteferrika*, no. 1, Güz 1993, s. 51-55. [II/200-207]
- "Aktör Çobanyan'ın Otobiyografisi", *Tarih ve Toplum*, no. 125, Mayıs 1994, s. 43-44. [III/97-99]
- "Aşık Pesendî ve Divanı", *Müteferrika*, no. 3, Yaz 1994, s. 81-92. [II/208-223]
- "1868'de Mevcud İstanbul Hanları", *Tarih ve Toplum*, no. 128, Ağustos 1994, s. 5-9. [I/124-130]
- "Doğumunun 125. Yıldönümünde Petrol Kralı Kalust Bey Gülbenkyan (1869-1955)", *Tarih ve Toplum*, no. 130, Ekim 1994, s. 38-40. [III/37-41]
- "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, no. 132, Aralık 1994, s. 13-15. [I/83-88]
- "Osmanlı Padişahları ve Sadrazamları Hakkında, 1848'de Venedik'te Basılan Ermenice Bir Eser", *Müteferrika*, no. 4, Kış 1994, s. 105-109. [III/247-251]
- "Ölümünün 100. Yılında Hilal-i Ahmer Kurucusu Dr. Dikran Paşa", *Tarih ve Toplum*, no. 134, Şubat 1995, s. 19-22. [III/49-56]
- "Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) Dört Yüz Yıllık Osmanlı Padişahları Tarihi", *Müteferrika*, no. 5, Yaz 1995, s. 147-156. [III/228-238]
- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu", *Tarih ve Toplum*, no. 142, Ekim 1995, s. 16-18. [III/289-292]
- "İzmir Saat Kulesinin Mimarı Kimdir?", *Tarih ve Toplum*, no. 143, Kasım 1995, s. 4. [III/162]

- "Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi", *Tarih ve Toplum*, no. 143, Kasım 1995, s. 23-27. [III/63-70]
- "Âşık Niranî'den Bir Destan", *Müteferrika*, no. 6, Kış 1995, s. 105-112. [II/224-231]
- "17. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Asıllı Mimarlar ve Kalfalar", *Arredamento-Dekorasyon*, no. 6, Haziran 1995, s. 98-101. [III/163-172]
- "Eremya Çelebi Kömürçiyân", *Yeni Yüzyıl*, 15 Temmuz 1995. [IV]
- "Eski Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Fethi: Engürülü Rahip Abraham'ın Fetihnamesi", *İstanbul*, no. 15, Ekim 1995, s. 32-37. [I/50-60]
- "Pişmişoğlu Sokağı", *Söz*, no. 49, 20 Ocak 1996, s. 9. [III/134-135]
- "Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları", *İstanbul*, no. 16, Ocak 1996, s. 69-70. [I/114-118]
- "Eremya Çelebi'nin Türkçe Şiirleri-I", *Tarih ve Toplum*, no. 152, Ağustos 1996, s. 42-43. [II/232-235]
- "Saint-Joseph'deki Müslim Hocalarım", *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 11-12. [I/204-206]
- "Yeşilköy Hakkında Tarihi Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, no. 165, Eylül 1997, s. 9-10. [I/172-175]
- "Elemli Hatıralar İçinde 1766 Büyük İstanbul Zلزzelesi", *Agos*, no. 177, 20 Ağustos 1999, s. 2. *Tarih Konuşuyor*'dan iktibas. [I/65-70]
- "Çugas V. İnciciyan'ın Yaşam Öyküsü", G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000 içinde, s. 21-23. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* "İnciciyan, Çugas" maddesinden iktibas. [IV]
- "Ermeni Hayırseverler Tarafından İstanbul'da Yaptırılan Sokak Çeşmeleri" (ilk kez yayınlanmaktadır) [I/186-188]
- "Veliht Yusuf İzzeddin İntihar mı Etti, Öldürüldü mü?" (ilk kez yayınlanmaktadır) [III/287-288]

Kevork Pamukciyan'ın Ansiklopedilere Yazdığı Maddeler*

*İstanbul Ansiklopedisi***

(Birinci Dönem)

- "Ayvatyán (Matteos)" IV/995 [IV]
- "Ayvatyán (Ohannes Kalfa)" IV/995 [IV]
- "Ayvazyán (Apraham)" IV/997 [IV]
- "Ayvazyán (Kapriyel Başpiskopos)" IV/997 [IV]
- "Ayvazyán (Nişan Efendi)" IV/997 [IV]
- "Azarya" IV/1002 [IV]
- "Azaryán (Karabet Amira)" IV/1002 [IV]
- "Azaryán Efendi (Aristakes)" IV/1002 [IV]
- "Azaryán Efendi (Bedros)" IV/1002 [IV]
- "Azaryán Efendi (Manuk)" IV/1002-1003 [IV]
- "Azatamart" IV/1003 [IV]
- "Azatyan (Toros)" IV/1003 [IV]
- "Azatyan Amiralar Sülalesi" IV/1003 [III/132]
- "Azkabetyán (Nevton Han)" IV/1031-1032 [IV]
- "Aznavor, Aznavoryán" IV/1032 [III/133]
- "Aznavor" IV/1032 [IV]
- "Aznavor (Bedros)" IV/1032 [IV]
- "Aznavor (Hovsep)" IV/1032 [IV]
- "Aznavor (Kerope)" IV/1032 [IV]
- "Aznavor (Kerope)" IV/1032-1033 [IV]
- "Aznavor (Ohannes yahut Hovannes)" IV/1033 [IV]
- "Aznavoryan (Ohannes Efendi)" IV/1033 [IV]
- "Aznavoryan (Karabet Amira)" IV/1033 [IV]

* Kevork Pamukciyan burada yer alan ansiklopedilerin dışında *AnaBritannica*'ya da yüzlerle ifade edilebilecek sayıda madde yazmıştır. Ancak bu maddeler ansiklopedinin yayın prensibi gereği imzasız yayınlandığı için listemize alamıyoruz. Madde başlığından sonra verilen rakamlar ansiklopedinin, köşeli parantez içinde verilenlerse bu toplu yayının hangi cilt ve sayfasında yer aldığını göstermektedir. Dördüncü ciltteki biyografiler alfabetik sırayla yayınlandığı için sayfa numarası vermeye gerek görülmemiştir.

** Reşad Ekrem Koçu tarafından 1944 yılında yayınlanmaya başlanmış, 1951 yılında B harfinden 4. cildin ortalarında 34. fasikülün yayınından sonra yayını sona ermiştir.

“Aznavoryan (Kaspar Amira)” IV/1033 [IV]
“Aztak” IV/1033 [I/190]
“Aztarar” IV/1033 [I/190]
“Aztarar Püzantyan (Bizans Habercisi)” IV/1033 [I/190-191]
“Babayan (Dr. Dikran Paşa)” IV/1043 [IV]
“Babikyan (Araksi)” IV/1059 [IV]
“Babikyan (Arşak)” IV/1059 [IV]
“Badger” IV/1067 [I/191]
“Badveli” IV/1068 [I/161]
“Bağdadlıyan (Karekin)” IV/1081 [IV]
“Bağdadlıyan (Karebet)” IV/1081 [IV]
“Bağdasar Tıbir” IV/1083 [IV]
“Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı” IV/1086 [I/159-163]

İstanbul Ansiklopedisi*

(İkinci Dönem)

“Abro Çelebi” I/175 [IV]
“Abro Efendi (Sahak)” I/175-176 [IV]
“Abroyan Aprahamyan (Yeprem Vartabed)” I/176 [IV]
“Acemyan (Dikran Bey)” I/190 [IV]
“Acemyan Mıgırdiç” I/190-191 [IV]
“Acemyan (Ohannes yahut Hovhannes)” I/191 [IV]
“Acemyan (Ohannes yahut Hovhannes)” I/191 [IV]
“Adruni (Bedros)” I/220 [IV]
“Adruni (Bedros)” I/220 [IV]
“Ağusyan yahut Ağasiyan (Manuk Bey)” I/251 [IV]
“Ağasyan (Nikoğos Başpiskopos)” I/251 [IV]
“Ağaton” I/251 [IV]
“Ağaton Efendi (Krikor)” I/251-252 [IV]
“Agop Kalfa (Koca Edirneli)” I/256 [IV]
“Agop Katoğigos (Culfalı)” I/256 [IV]
“Agopyan (Dr. İstapan)” I/257 [IV]
“Agopyan (Sinan)” I/257 [IV]
“Akayan (İstapan)” I/502 [IV]
“Aksaraylıyan (Dr. Nazaret Bey)” I/538 [IV]
“Alacacıyan Efendi (Hampartzum)” I/570 [IV]
“Alboyacıyan (Arşak)” II/584-585 [IV]

* Reşad Ekrem Koçu tarafından 1958 yılında yayınlanmaya başlamış, 1973 yılı sonunda G harfindeyken 11. cilt 173. fasikülün basımından sonra yayını sona ermiştir.

“Aleatçıyan (Kirkoris Başpiskopos)” II/585 [IV]
 “Aleksanyan (Diran Bey)” II/589 [IV]
 “Aleksanyan (Ohannes)” II/590 [IV]
 “Aleksanyan (Siranuş)” II/590 [IV]
 “Allahverdi (Dr. Dikran)” II/724-725 [IV]
 “Allahverdi Amira (Abraham)” II/7725 [IV]
 “Allahverdi Efendi (Apraham)” II/725 [IV]
 “Allahverdi Efendi (Ohannes)” II/725 [IV]
 “Allahverdiyan (Agop)” II/725 [IV]
 “Alyanakyanyan (Yetvart)” II/756 [IV]
 “Amarontz Püzantyan (Bizans’ın Sayfiye Yeri)” II/759 [I/42-43]
 “Amasyan Efendi (Agop)” II/759-760 [IV]
 “Amirdolvat yahut Amirdovlat (Amasyalı)” II/791 [IV]
 “Ampakum (Köse)” II/792 [IV]
 “Ananyan (Dr. Miralayı Civani Bey)” II/838 [IV]
 “Anastas Amira” II/838-839 [IV]
 “Anayan (Dr. Kirkor)” II/839 [IV]
 “Andon Çelebi” II/847-848 [IV]
 “Andonyan (Aram)” II/849 [IV]
 “Apikyan (Mihran Efendi)” II/886 [IV]
 “Apikyan (Ohannes)” II/886 [IV]
 “Apikyan (Ovsep Vartabed)” II/886 [IV]
 “Apraham (Balatlı)” II/888 [IV]
 “Apraham Paşa Eramyan” II/890-891 [IV]
 “Apraham Tıbir (Trakyalı)” II/891 [IV]
 “Apraham Vartabed (Trabzonlu)” II/891 [IV]
 “Aptullah (Rapayel)” II/891 [IV]
 “Arabacıyan (Mihran)” II/922 [IV]
 “Araboğlu (Astvadzadur Tıbir)” II/955-956 [IV]
 “Araboğlu (Boğos)” II/956 [IV]
 “Araboğlu (Hacı Meliton)” II/956-957 [IV]
 “Araboğlu (Ohannes)” II/957 [IV]
 “Arabyan (Dr. Aleksandır Bey)” II/958 [IV]
 “Arabyan (Dr. Yervant Bey)” II/958 [IV]
 “Arabyan (İstapan)” II/958-959 [IV]
 “Arakel” II/960 [IV]
 “Arakel (Tebrizli)” II/960 [IV]
 “Aramyan (Canik)” II/966-967 [IV]
 “Ararat” II/967 [I/189]

“Araratyan Cemiyeti” II/967-968 [I/203]
 “Ardzruni (Kevork)” II/977 [IV]
 “Arevelk” II/977 [I/189]
 “Arevelyan Poğ” II/977 [I/189]
 “Arevelyan Tar” II/977 [I/189]
 “Aristakes Vartabed (Harputlu)” II/1011 [IV]
 “Arşakyan (Heranuş)” II/1063 [IV]
 “Arşaruni (Ohannes Başpiskopos)” II/1063 [IV]
 “Artin Amira (Balkapanlı)” II/1075 [IV]
 “Arzuman (Onnik)” II/1086 [IV]
 “Asadur (Hırant)” II/1086 [IV]
 “Asadur (Zabel, doğuşu Hancıyan)” II/1086-1087 [IV]
 “Askanaz (Mihran)” II/1108 [IV]
 “Aslan Amira” II/1118 [IV]
 “Aslanyan (Dr. İstevan Paşa)” II/1118-1119 [IV]
 “Aslanyan (Dr. Kirkor Bey)” II/1119-1120 [IV]
 “Aslanyan (Kevork Başpiskopos)” II/1120 [IV]
 “Aslanyan (Kevork Efendi)” II/1120-1121 [IV]
 “Aslanyan (Manuk)” II/1121 [IV]
 “Aslanyan (Takvor)” II/1121 [IV]
 “Aslanyan (Viçen)” II/1121 [IV]
 “Aslanyan Kardeşler Triosu” II/1121-1122 [III/107]
 “Astğapert (Yıldız Kalesi)” II/1131 [I/189-190]
 “Astvadzadur (Başpiskopos) II/1132 [IV]
 “Astvadzadur (Bolbolcu)” II/1132 [IV]
 “Astvadzadur (Rahip)” II/1132 [IV]
 “Aşçıyan (Aram)” II/1144 [IV]
 “Aşçıyan (Mikayel)” II/1145 [IV]
 “Aşnanyan (Boğos)” III/1177 [IV]
 “Avedaper” III/1346 [I/190]
 “Avedik Piskopos (Tokadlı)” III/1346-1348 [IV]
 “Avedisyan (Evpime)” III/1348 [IV]
 “Ayvatyan (Matteos)” III/1655 [IV]
 “Ayvatyan (Ohannes Kalfa)” III/1655 [IV]
 “Ayvazyan (Apraham)” III/1662-1663 [IV]
 “Ayvazyan (İskuhi)” III/1663 [IV]
 “Ayvazyan (Kapriyel Başpiskopos)” III/1663 [IV]
 “Ayvazyan (Nişan Efendi)” III/1663 [IV]
 “Azarya” III/1671 [IV]

“Azaryan Efendi (Aristakes)” III/1671 [IV]
“Azaryan Efendi (Bedros)” III/1671 [IV]
“Azaryan Efendi (Manuk)” III/1672 [IV]
“Azatamart” III/1672 [I/190]
“Azatyan (Toros)” III/1673 [IV]
“Azatyan Amiralar Sülâlesi” III/1673 [III/132]
“Azkabetyan (Nevton Han)” III/1725 [IV]
“Aznavor, Aznavoryan” III/1726 [III/133]
“Aznavor” III/1726-1727 [IV]
“Aznavor (Bedros)” III/1727 [IV]
“Aznavor (Hovsep)” III/1727 [IV]
“Aznavor (Jorj)” III/1727 [IV]
“Aznavor (Kerope)” III/1727 [IV]
“Aznavor (Ohannes)” III/1727 [IV]
“Aznavor (Serovpe)” III/1727-1728 [IV]
“Aznavoryan (Karabet Amira)” III/1728 [IV]
“Aznovoryan (Kaspar Amira)” III/1728 [IV]
“Aznavoryan (Ohannes Efendi)” III/1728 [IV]
“Aznavuroğlu” III/1728-1729 [IV]
“Aztak” III/1729 [I/190]
“Aztarar” III/1730 [I/190]
“Aztarar Püzantyan (Bizans Habercisi)” III/1730 [I/190-191]
“Babayan (Andon)” IV/1746 [IV]
“Babayan (Dr. Dikran Paşa)” IV/1746 [IV]
“Babayan (Karabet)” IV/1746 [IV]
“Babik Usta” IV/1771 [IV]
“Babikyan (Agop Efendi)” IV/1771-1772 [IV]
“Babikyan (Araksi)” IV/1772 [IV]
“Babikyan (Arşak)” IV/1772 [IV]
“Badger” IV/1787 [I/191]
“Badveli” IV/1787 [I/161]
“Bahçıvanoğlu (Kevork Efendi)” IV/1802-1803 [IV]
“Bağdadlıyan (Karakin)” IV/1808 [IV]
“Bağdadlıyan (Karabet)” IV/1808-1809 [IV]
“Bağdasar (Deli)” IV/1811 [IV]
“Bağdasar (Başrahip)” IV/1814 [IV]
“Bağdasar Tıbir” IV/1815-1816 [IV]
“Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı” IV/1819-1822 [I/159-163]
“Bahtiyaryan Hımayak (eski ismi Civan)” IV/1882-1883 [IV]

“Bakırköyde Ermeniler” IV/1908-1910 [I/168-171]
“Balıklı Ermeni Mezarlığı” IV/2021-2022 [I/164-167]
“Balyan (Agop Bey)” IV/2088-2089 [IV]
“Balyan (Bali)” IV/2089 [IV]
“Balyan (Karabet Amira)” IV/2089-2090 [IV]
“Balyan (Kirkor Amira)” IV/2090-2092 [IV]
“Balyan (Levon Bey)” IV/2092 [IV]
“Balyan (Nikoğos Bey)” IV/2092-2093 [IV]
“Balyan (Sarkis Bey)” IV/2093-2095 [IV]
“Balyan (Senekerim)” IV/2095 [IV]
“Balyan (Simon Bey)” IV/2095 [IV]
“Balyan Ailesi ve Menşei” IV/2095-2097 [III/124-126]
“Bardizbanyan (Haçatur)” IV/2117 [IV]
“Bardizbanyan (Samuel)” IV/2117 [IV]
“Barnasyan (Boğos)” IV/2119 [IV]
“Barnasyan (Boğos Efendi)” IV/2119-2120 [IV]
“Baronyan (Agop)” IV/2122-2124 [IV]
“Baronyan (Karabet)” IV/2124-2125 [IV]
“Barsamyan (Dikran)” IV/2125 [IV]
“Barsamyan (Merujan)” IV/2125 [IV]
“Basmacıyan (Kirkor Vartabed)” IV/2154 [IV]
“Bedikyan (Arakel)” V/2369 [IV]
“Bedros (Latinatzi)” V/2378 [IV]
“Bedros (Ortaköylü)” V/2378 [IV]
“Bedros Piskopos (Kapanlı)” V/2378-2379 [IV]
“Bedrosyan (Andon)” V/2379 [IV]
“Behzad yahut Beyzad (Ohannes Umed)” V/2391-2392 [IV]
“Bekyan (Dr. Agop Bey)” V/2450 [IV]
“Bekyan (Haykazun Efendi)” V/2450 [IV]
“Benderyan Mıkırdıç” V/2492-2493 [IV]
“Benliyan (Dr. Minas Bey)” V/2509 [IV]
“Benliyan (Dr. Parunak Bey)” V/2509-2510 [IV]
“Benliyan (Rozali)” V/2510 [IV]
“Benliyan yahud Benkliyan (Serovpe)” V/2510-2511 [IV]
“Berberyan (Agop Vartabed)” V/2527 [IV]
“Berberyan (Avedis)” V/2527-2528 [IV]
“Berberyan (Nişan)” V/2528 [IV]
“Berberyan (Reteos Efendi)” V/2528-2529 [IV]
“Berberyan (Sarkis Bey)” V/2529-2530 [IV]

“Berberyan (Uği Kirkor)” V/2530 [IV]
“Berberyan Mektebi” V/2530-2531 [I/193-194]
“Beşiktaşda Ermeniler” V/2577-2578 [I/176-178]
“Beşiktaşlıyan Mıkırdıç” V/2584-2585 [IV]
“Beykozda Ermeniler” V/2648 [I/179]
“Beyleroğlu yahud Beyleryan” V/2699 [III/129]
“Beyoğlunda Ermeniler” V/2716-2717 [I/180-183]
“Beyran (Dr. Ovsep)” V/2722-2723 [IV]
“Bezazyan (Boğos)” V/2727 [IV]
“Bezazyan (Karnik)” V/2727 [IV]
“Bezezyan Mektebi” V/2727 [I/195]
“Bezciyan Mektebi” V/2728-2729 [I/196-197]
“Bezirciyan (Sepon)” V/2729 [IV]
“Biberciyan (Arakel, doğuşu Andonyan)” V/2760 [IV]
“Biberyan (Karabet)” V/2760 [IV]
“Bilezikciyan (Agop)” V/2772 [IV]
“Bilezikciyan (Boğos)” V/2772 [IV]
“Bilezikciyan (Mıkırdıç)” V/2772 [IV]
“Boğos (Kağızmalı)” VI/2942-2943 [IV]
“Boğos (Zenne)” VI/2943 [IV]
“Camcıoğlu (Agop Tıbir)” VI/3348 [IV]
“Camcıyan (Horen)” VI/3349 [IV]
“Carakayt (=Şua)” VI/3382 [IV]
“Celâlyan (Ovsep)” VI/3422 [IV]
“Celyan (Hacı Ohannes)” VI/3431 [IV]
“Cemaran Mektebi” VII/3444 [I/198]
“Ceranyan (Minas)” VII/3495 [IV]
“Cerrahyan (Mihran)” VII/3512 [IV]
“Cevâhirciyan (Mağakya Tıbir)” VII/3518 [IV]
“Cezayirliyan (Mıkırdıç Amira)” VII/3536-3537 [IV]
“Cezayirliyan Ailesi” VII/3537 [III/130]
“Cezveciyan (Bedros)” VII/3542 [IV]
“Cihan” VII/3561 [I/191]
“Cinciyan (Aram)” VII/3581 [IV]
“Civanyan (Mıkırdıç)” VII/3592-3593 [IV]
“Civanyan (Nişan)” VII/3593-3594 [IV]
“Civelekyan (Dikran Efendi)” VII/3597 [IV]
“Çakır Reis” VII/3674 [IV]
“Çakıryan (Arakel)” VII/3674-3675 [IV]

“Çakıryan (Dr. Kirkor Bey)” VII/3675 [IV]
“Çakıryan (Serviçen)” VII/3675 [IV]
“Çalgıcıyan” VII/3683 [IV]
“Çamaşırcıyan (Ohannes Başpiskopos)” VII/3699-3670 [IV]
“Çamiç (Ohannes Efendi)” VII/3705 [IV]
“Çamiçyan (Mikayel)” VII/3706-3707 [IV]
“Çaprast (Yetvart)” VII/3742 [IV]
“Çarpastciyan (Dr. Karakin)” VII/3742 [IV]
“Çarpastciyan (Kevork Badveli)” VII/3742-3743 [IV]
“Çavuşyan (Ervant Efendi)” VII/3795 [IV]
“Çayyan (Dr. Arutyun)” VII/3800 [IV]
“Çekiçyan (Ohannes)” VII/3803 [IV]
“Çeraz (Kaspar)” VII/3847 [IV]
“Çeraz (Minas)” VII/3847-3848 [IV]
“Çerazyan (Bağdasar Amira)” VII/3848 [IV]
“Çerazyan Kevork (Hacı Kevork Amira)” VII/3848 [IV]
“Çerazyan (Kaspira Amira)” VII/3848 [IV]
“Çerazyan (Kirkor Amira)” VII/3848 [IV]
“Çerazyan (Minas Amira)” VII/3848-3849 [IV]
“Çerazyan (Pilippos Amira)” VII/3849 [IV]
“Çerçıyan (Hampartzum)” VII/3849 [IV]
“Çırakyan (Andon Bey)” VII/3944 [IV]
“Çırakyan (Diran)” VII/3944-3945 [IV]
“Çırakyan (Takvor)” VII/3945 [IV]
“Çırakyan (Tavit Efendi)” VII/3945 [IV]
“Çobanyan (Agop)” VIII/4056 [IV]
“Çobanyan (Andon)” VIII/4057 [IV]
“Çobanyan (Arşak)” VIII/4057 [IV]
“Çobanyan Amiralar” VIII/4057 [III/131]
“Çögüryan (Dikran)” VIII/4111-4112 [IV]
“Çömlekciyan (Bedros)” VIII/4120-4121 [IV]
“Çömlekciyan (Simon)” VIII/4121 [IV]
“Çuhacıyan (Annik)” VIII/4151 [IV]
“Çuhacıyan (Dikran)” VIII/4151-4156 [IV]
“Çuhacıyan (Karabet)” VIII/4156 [IV]
“Çuhacıyan (Kevork)” VIII/4156 [IV]
“Çuhacıyan (Matteos Başpiskopos, bilahare Katağikos)” VIII/4156 [IV]
“Çuhacıyan Tereza” VIII/4157 [IV]
“Çulhayan Kirkor” VIII/4181-4183 [IV]

“Dadıryan (Dr. Agop Bey)” VIII/4187 [IV]
 “Dadyan, Dadyan Ailesi” VIII/4187 [III/127]
 “Dadyan Ailesi Kütüğü” VIII/4187 [III/128]
 “Dadyan veya Dad (Arakel Amira)” VIII/4188-4190 [IV]
 “Dadyan (Arakel-Sisak Bey)” VIII/4190 [IV]
 “Dadyan (Artin Paşa)” VIII/4190-4191 [IV]
 “Dadyan Boğos (Boğos Amira veya Bey)” VIII/4191-4192 [IV]
 “Dadyan (Dırtad Bey)” VIII/4192-4193 [IV]
 “Dadyan (Diran Bey)” VIII/4193 [IV]
 “Dadyan (Kirkor Mihran Bey)” VIII/4193 [IV]
 “Dadyan (Mikirdiç Bey)” VIII/4193 [IV]
 “Dadyan (Miralay Boğos Bey)” VIII/4193-4194 [IV]
 “Dadyan (Nerses-Hovsep Bey)” VIII/4194 [IV]
 “Dadyan (Ohannes Bey)” VIII/4194-4196 [IV]
 “Dadyan (Simon Amira)” VIII/4196 [IV]
 “Dadyan (Simon Bey)” VIII/4196 [IV]
 “Dadyan (Simon Bey)” VIII/4196 [IV]
 “Dadyan (Tovmas)” VIII/4196 [IV]
 “Dadyan (Vahram Bey)” VIII/4197 [IV]
 “Dalgiçyan (Karnik Han)” VIII/4211 [IV]
 “Damadyan (Agop)” VIII/4224 [IV]
 “Damadyan (İstepan)” VIII/4224 [IV]
 “Damadyan (Mikirdiç)” VIII/4224 [IV]
 “Darbhâne, Darbhânedede Ermeniler” VIII/4238-4239 [IV]
 “Darendelyan (Mihran)” VIII/4241 [IV]
 “Davud Paşa (Karabet-Artin)” VIII/4290 [IV]
 “Dayyan Mektebi” VIII/4324 [IV]
 “Gamsarakan (Dikran)” XI/5981 [IV]
 “Gedikpaşa'da Ermeniler” XI/6073 [IV]
 “Gerekmezyan (Mari)” XI/7012 [IV]
 “Gesaratzyan (Elbis)” XI/7016 [IV]
 “Gesaryan (Kevork Diratzu)” XI/7016 [IV]
 “Gesaryan (Tumik)” XI/7016 [IV]
 “Getronakan Lisesi” XI/7016-7017 [I/200-202]
 “Getronakan Lisesinden Yetişenler Cemiyeti” XI/7017 [I/200]
 “Gircikyan (Agop Efendi)” XI/7031 [IV]
 “Gircikyan (Dr. Antranik Paşa)” XI/7031-7032 [IV]
 “Gircikyan (Dr. Mihran Bey)” XI/7032 [IV]
 “Gobelyan (Yervant)” XI/7045 [IV]
 “Golod (Hovhannes)” XI/7046-7047 [IV]

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi *

- “Kahti” V/105 [IV]
“Kalibciyan, Bogos” V/124 [IV]
“Kalust, Gaydzak” V/126 [IV]
“Kalustyan, Kirkor” V/126-127 [IV]
“Karabetyan, Bedros-Zeki” V/158 [IV]
“Kasapyan, Sarkis” V/202 [IV]
“Kelekyan, Diran” V/263 [IV]
“Keresteciyan, Bedros” V/285 [IV]
“Kirkoryan (Heretik Hoca)” V/354 [IV]
“Kurban (Kurbanyan), Hovsep” VI/4-5 [IV]
“Lütfi” VI/103 [IV]
“Mirani” VI/375 [IV]
“Zeki Sarkis Nurluyan” VIII/650-651 [IV]

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi **

- “Amiralik” (Vağarşag Seropyan’la birlikte) I/246 [III/123]
“Apraham (Engürülü)” I/284-285 [IV]
“Araboğlu Melidon” I/292 [IV]
“Arabyan Boğos” I/292 [IV]
“Arabyan Kalust” I/292 [IV]
“Aslanyan Viçen” I/354 [IV]
“Ayzazovski İvan Kostantinoviç” (Ahmet Özel’le birlikte) I/497-498 [IV]
“Azaryan Bedros” I/501 [IV]
“Depremler (Osmanlı Dönemi)” III/34-35 [I/61-64]
“Der-Yeğyayan Zaven” III/38 [IV]
“Ermeniler” III/190-194 [I/1-11]
“Jamanak” IV/315 [I/192]
“İnciciyan Çugas” IV/171-172 [IV]
“İzmirliyan Madteos” (Vağarşag Seropyan’la birlikte) IV/312-313 [IV]
“Kalustyan Şınorhk” IV/400 (Vağarşag Seropyan’la birlikte) [IV]
“Kömürçiyen Eremya Çelebi” V/86-87 [IV]
“Kömürçiyen Kozmas Komitas” V/87 [IV]
“Limonciyan Hampartzum” V/217-218 [IV]
“Manas Ailesi” V/286-287 [III/42-46]
“Mühendisyan Ohannes” VI/15-16 [IV]

* Dergâh Yayınları tarafından 1976-1998 yıllarında sekiz cilt halinde yayınlanmıştır.

** Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını olarak 1993-1995 yıllarında sekiz cilt halinde yayınlanmıştır.

“Nalyan Hagop (Başpiskopos)” VI/43 [IV]
“Sarraf-Hovannesyan Sarkis” VI/472 [IV]
“Sivaciyan Kınar” VI/549 [IV]
“Şamram Hanım” VII/135 [IV]
“Vartan Paşa” VII/370 [IV]
“Yedikule Ermeni Hastanesi” VII/460 [I/157-158]

İstanbul'da Ermeniler*

Bizans Dönemi

Bizans tahtına ünlü imparatorlar ve Bizans ordusuna da önemli kumandanlar veren Ermenilerin, Konstantinopolis'e ne zaman ve ne şekilde yerleştikleri hususunda eski kaynaklarda sarıh bilgiler mevcut değildir.

Genellikle, Ermenilerin Konstantinopolis'te mevcudiyetinin, 384'te Ermenistan'ın Bizans'la İran arasında ikiye bölünmesinden sonra başladığı kabul edilmektedir. Şehre göç edenler, genellikle ordu mensupları, tacirler, mimarlar ve tahsilde bulunanlar olmuştur. 572'de şehirde ilk Ermeni cemaati teşekkül etmiştir. 9-11. yüzyıllarda hüküm süren Ermeni asıllı Makedonyalılar hanedanı döneminde Ermenilerin sayısı bir hayli artmıştır.

Abbé Albert Vogt'a göre, 9 Mart 1044'te, toplumsal bir ayaklanma esnasında, Müslümanlar ve Yahudilerle birlikte, Ermeniler İstanbul'dan sürgüne maruz kalmışlardır. Bu husus da, o sıralarda şehirde Apostolik (Gregoryen) mezhebine mensup bir Ermeni topluluğun varlığını ispatlamaktadır. Zira Ortodoks mezhebine mensup olsalardı, sürgüne tabi tutulmayacaklardı.

Süryani tarihçi Mikail'e göre, İmparator I. Aleksios Komnenos dönemine (1081-1118) kadar Ermenilerin şehirde bir papazla ve cemaatin zenginlerinden oluşan bir heyetle yönetilen bir tek kiliseleri vardı. Ancak, Antakyalı Simnata adında bir Süryani papazın, şehirdeki Süryanilerin ve Ermenilerin Türklerle işbirliği yaptıkları hususunda verdiği bir jurnal üzerine, imparator hışma gelip, Süryanilere ve Ermenilere ait her iki kiliseyi yaktırarak papazları da kovmuştur. Bunun üzerine Ermenilerin büyük kısmı Ortodoks mezhebini kabul etmişlerdir. Ermeniler bunlara Hay-Horom (Ermeni-Rum) demektedir. Bu gibiler Ermeniceyi muhafaza etmelerine rağmen, genellikle Rumlara ait şahıs isimleri kullanmışlardır. Bunların soyları günümüze kadar gelmiştir. Bu sıralarda, patrik de Ortodoks mezhebini kabul etmeyen Ermenilerin ve Süryanilerin tehcirini emretmiştir. Hatta onlara ait mukaddes nesneleri meydanda yaktırmıştır.

* *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul, 1994, c. III, s. 190-194) "Ermeniler" madde başlığında yayınlanmıştır.

Ermeni tarihçi Rahip Vartan'a (1200-1271) göre, İmparator II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195) da, Apostolik Ermenilerin Ortodoks mezhebine dönmeleri için baskı yapmıştır. Patrik, imparatora bu hususta şefaatte bulunmuşsa da, netice alamamıştır. Böylece, imparator, Ermenilerin birçoğunu Ortodoks mezhebine çevirmiş ve bir kısmını da sürgüne göndermiştir.

Ermeniler 1197'de Paskalya yortusunu Rumlardan bir hafta sonra kutlamışlardır ki, buna Ermenice "Dzırazadık" yani "Eğri Paskalya" derler. Bu da Rumlarla Ermeniler arasında yeni bir ihtilafa sebebiyet vermiş ve Rumlar Ermenilere kendi yortularını ve ayınlarını cebren kabul ettirmişlerdir. Zamanın başpatriği Krikor Abirad (patriklik dönemi 1194-1203), o devrin en ünlü Ermeni ilahiyatçısı olan Lampronlu Nerses Başpiskopos'u (1153-1198) arabuluculuk için Konstantinopolis'e göndermişse de bir netice elde edememiştir. Bunun üzerine, Ortodoks mezhebini kabul etmek istemeyen birçok Ermeni de Bizans'tan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. 1261'de Bizanslılar şehri Latinlerden geri aldıktan sonra, Apostolik Ermenilere karşı husumet sona ermiştir. 1296'da İmparator IX. Mihael Paleologos (hd 1294-1320), Kilikya Ermeni Kralı II. Hethum'un (hd 1289-1301) kız kardeşi Rita ile evlendikten sonra, Ermenilerin Bizans'taki durumu güçlenmiştir.

Bundan sonra Ermenilerin yeniden şehre yerleştikleri anlaşılmaktadır. Zira 14. yüzyılın başlarında bir dini önderleri olduğu bilinmektedir. 19 Mart 1307'de Kilikya'nın başkenti Sis'te (bugün Kozan) Surp Sopya (Ayia Sofia) Katedrali'nde toplanan Ermeni din adamlarının konsilinde, 26 piskopos arasında, Konstantinopolis Ermenilerini temsil eden Husik isminde biri de zikredilmektedir. 1433'te, Konstantinopolis'te başpiskopos rütbesini haiz Hovhannes ve Esayi adında iki din adamı zikredilmektedir. 1438'de ise Ermenice bir elyazmasının muhtırasında, Konstantinopolis başpiskoposu olarak Hovagim isminde bir ruhani reis anılmaktadır. Bu sonuncusunun ilk patrikle aynı şahıs olması çok muhtemeldir.

10. yüzyıldan itibaren, Ermenilerin Konstantinopolis'te kültür faaliyetlerinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. 909'da Tutayel adında bir müstensih, Ermeni prensi Aşod (sonra Pakraduni Kralı II. Aşod, hd 914-929) için, Konstantinopolis'te Ermenice bir İncil istinsah etmiştir. Keza, İstanbul'da doğmuş ve yaşamış bir Ermeni, 991-992'de azizlerin biyografilerini ihtiva eden Yunanca bir kitabı Ermeniceye çevirmiştir.

İnciciyan'a ve birkaç Bizans tarihçisine göre, Ermeniler Konstantinopolis'te Armenianon adında bir manastıra da malik idiler. Binaenaleyh, yukarıda sözü geçen elyazmalarının burada hazırlanmış olduğu düşünülebilir.

Yaklaşık 1430'da, adı bilinmeyen bir Ermeni seyyah Konstantinopolis'e gelip, Bizans kiliseleri hakkında muhtasar bir tasvirname yazmıştır ki, ecnebi bir Armenolog tarafından 1965'te *Revue des Etudes Arméniennes* dergisinde neşredilmiştir. Bizans'ta, bazı ünlü Ermeni fikir adamları da yetişmiştir.

Ermenilerin, 14. yüzyılın başından itibaren Cenevizlilerin yönetimi altında bulunan Galata'ya ne zaman yerleştikleri kesin olarak bilinmiyorsa da, bu yüzyılın ortalarında bir kiliseye malik olmalarından, en geç aynı yüzyılın başlarında bir Ermeni topluluğunun mevcudiyetini kabul edebiliriz. Surp Sarkis adını taşıyan kilisenin 1350'de yapıldığı, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne 1799'daki inşaatı sırasında koyulan bir kitabe kayıtlıdır. Diğer taraftan, Surp Sarkis Kilisesi'nin, 1340 ve 1361 tarihli iki Ermenice elyazmasının muhtıralarında Galata'da olduğu zikredilmiştir. 1398 tarihli diğer Ermenice bir elyazmasının muhtırasında da, üçüncü defa adı geçmektedir.

Mağakya Çelebi Cevahirciyan (1665-1733'ten sonra) da, 1391'de Kozmas isminde bir şahsın Kırım'dan gelip, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni inşa ettiğini yazmıştır. Henüz basılmamış olan eserinin adı "Vakayiname"dir. Bu kilise, 1953'te tarafımızdan okunan ve orada bulunan iki haçkarın (haç şeklinde oyulmuş süslemeli taş) kitabesine göre 1431'de yeniden onarılmıştır. Eremya Çelebi Kömürçiyan ise, kilisenin 1436'da yapıldığını kaydetmiştir. 1733 yılı inşaatında ana kapının üzerine koyulan kitabe 1436 tarihi mevcuttur.

Bizans döneminde, Galata'da oturan Ermeniler, Kırım'la ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bunların nüvesini, Bizanslılarla dini ihtilaflar sırasında şehri terk eden Ermenilerin teşkil etmesi akla yakındır. İstanbul'un fethi hakkında 98 kıtadan mürekkep Ermenice bir mersiye'nin yazarı olan Engürülü Apraham, o günlerde Galata'da bulunmaktaydı.

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un Türklerce fethinden sonra, 1459'da, İstanbul Ermenilerinin ruhani reisi olarak Mardiros isminde bir piskopos zikredilmektedir. Müteakiben, Hovagim Başpiskopos, Rum patriğine verilen aynı haklarla, II. Mehmed (Fatih) tarafından, Rahip Mikayel Çamçıyan'a (1738-1823) göre 1461'de, Mağakya Çelebi'ye göre de 1464'te patrik atanmıştır.

İstanbul'un fethinden ve bilhassa Ermeni Patrikliği'nin kurulmasından sonra, harap olan şehrin onarımı için, II. Mehmed Anadolu'nun

muhtelif yörelerinden Ermeni ustaları, kalfaları, sanatkârları, işçileri vb İstanbul'a getirerek, onları başlıca Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine yerleştirmiştir. Fatih aynı zamanda, Bizans döneminde "perivleptos" (muhteşem) unvanıyla şöhretli bir manastır olan ve Meryem Ana'nın adına izafe edilen mabetle birlikte, Kumkapı'daki bugünkü Patrikhane Kilisesi'ni de Ermenilere teslim etmiştir.

1475'te, Kırım'ın fethinden sonra, tarihçi Kapriyel Ayvazovski'ye göre 40.000 kadar Ermeni ve Cenovalı İstanbul'a getirilerek, Karagümrük, Balat ve Kefeliköy taraflarına yerleştirilmiştir. Karagümrük'teki Surp Niğogayos Kilisesi'nin yarısı da Ermenilere verilmiştir. 1627'de Kefeli Camii'ne dönüştürülen ibadethanenin yerine, aynı yıl, Balat'taki metruk Aya Strati Kilisesi Ermenilere teslim edilmiştir. Onlar da ertesi yıl tamir ederek, Surp Hireşdagabed (Aziz Başmelek) adını vermişlerdir.

1478'de tutulan bir istatistiğe göre, İstanbul'da 1.860, Galata'da ise 310 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayıların içinde kadınların ve çocukların bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1480'de İstanbul'da istinsah edilen Ermenice bir mezmurlar kitabının muhtırasında "çarkhapan" (fenalığı bertaraf eden) sıfatı ile Surp Asdvadzadzin (Aziz Meryem Ana) adında bir Ermeni kilisesinin adı geçmektedir ki, Karagümrük'teki Ayia Teotokos Petras Kilisesi olmalıdır. Bu takdirde, bu kiliseyi de Latinlerle Ermenilerin müşterek olarak kullandıklarını kabul etmek gerekir. İbadethane, 1640'ta Odalar Camii adını almıştır. II. Mehmed döneminde (1451-1481) Ermeniler İstanbul'da başlıca altı kilise etrafında toplu halde yaşadıkları için, kendilerine resmi belgelerde Altı Cemaat adı verilmiştir.

15. yüzyılda İstanbul'da yaşamış Ermenilerden kültür sahasında en ünlüsü cerrahbaşı Amir Dovlat'tır (öl. 1496) ki, sarayda Fatih'in hizmetinde bulunmuştur. Ermeniceden ve Türkçeden başka Arapça, Farsça, Yunanca ve Latince bilen Dovlat önemli tıbbi eserler bırakmıştır. Kayda değer ikinci şahıs da, daha önce bahsedilen Engürülü Apraham'dır.

I. Selim (Yavuz) 1514'te Şah İsmail'i yenip Tebriz'i zapt ettikten sonra, oradan birçok sanatkârı İstanbul'a göndermiştir ki, bunların büyük kısmını Ermeniler teşkil etmiştir. I. Süleyman (Kanuni) 1554'te Ermenilerle meskün Erivan ve Nahçıvan'ı fethettikten sonra buradaki halkın büyük kısmını İstanbul'a getirmiştir.

16. yüzyılda İstanbul Ermenileri için kültür bakımından en önemli olay, 1567'de Roma'dan gelen Tokatlı Apkar Tıbir tarafından tesis edilen matbaadır.

III. Murad 1577'de Nahcivan ve Tebriz'i zapt edince buralardan da binlerce Ermeni İstanbul'a göç etmiştir. 16. yüzyılın ortalarında I. Süleyman, Macaristan'ın Budin (bugün Budapeşte) şehrinde kendisini zehirlemekten kurtaran Vanlı aşçı Manuk Karaseferyan'ın ricası üzerine Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın arazisini Ermenilere hibe etmiştir. Yaklaşık 1590'da, Üsküdar'ın Yenimahalle semtinde Surp Garabed Kilisesi inşa edilmiştir.

1605'te Kafkasya taraflarından İstanbul'a yeni bir Ermeni göçü vuku bulmuştur. 1609-1610'da, Celali isyanları sebebiyle İstanbul'a sığınan Ermeniler geldikleri şehirlere geri gönderilmişlerdir. Ancak, 1612'den sonra yeniden başlayan isyanlar sebebiyle, Ermeniler de tekrar İstanbul'a göç etmek zorunda kalmışlardır. 1635'te ise yeni bir emirle, 40 yıldan beri İstanbul'a yerleşmiş olanlar yurtlarına gönderilmişlerdir. 1634'te Rumlarla Ermenilerin farklı günlerde Paskalya yortusunu kutlamaları yüzünden İstanbul'da kargaşalıklar çıkmış ve Minas isminde bir papazla, Alacacı Sefer adında bir şahıs idama mahkûm edilmişlerdir. M. de La Croix'ya göre, 1673'te İstanbul'da 8.000 Ermeni hanesi mevcuttu. 1680 sıralarında Ermeniler çoğunlukla Kumkapı, Langa, Yenikapı, Samatya, Topkapı, Edirnekapı, Balat, Galata ve Üsküdar'da ikamet etmekteydiler. Az sayıda ise Eyüp, Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Yeniköy'de bulunmaktaydılar.

Mağakya Çelebi'ye göre, 1695'te, yaklaşık 1690'da inşa edilen Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi, Osman Paşa'nın emriyle yıktırılmıştır. Sebebi, açıklanmamışsa da, muhtemelen izinsiz yapılmasıdır.

Eremya Çelebi, İstanbul'da yaşayan Ermeni asıllı Çingenelerden de bahsetmektedir ki, Ermeniler bunlara "Poşa" demektedirler. Patrik Nalayan, patrikliğinin ikinci döneminde (1752-1764), sair Ermenilerin bunlarla evlenmelerini emretmiştir. Böylece, "Poşa"lar diğer Ermenilerin içinde eriyip kaybolmuşlardır.

17. yüzyılda İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adamları arasında, ünlü tarihçi, şair ve mütercim Eremya Çelebi Kömürçiyani'ni en başta kaydetmek gerekir. Kemahlı Rahip Krikor (1576-1643) kıymetli bir vakayiname bırakmıştır. Şair ve patrik Kefeli Mardiros (1630?-1683) genellikle tarihi şiirler yazmıştır. Mizahi türde ve Türkçe şiirleri de vardır. Şair ve patrik Melkisetek Subhî bilhassa Türkçe şiirleri ile tanınmıştır.

Sanatkârlar arasında ise bilhassa ünlü minyatörcü Margos'u (?-1676) ve oğlu minyatörcü Kapriyel Tıbir'i (?-1712) zikretmek gerekir. Her ikisi-

nin de ölüm tarihleri, Balıklı Mezarlığı'nda tarafımızdan bulunan müşterek kabir taşlarının kitabesinden meydana çıkmıştır.

18. yüzyılın başlarında Apostolik ve Katolik Ermeniler arasında vuku bulan bazı müessif olaylara rağmen, cemaatin kültür seviyesi gitgide bir hayli yükselmiştir. Bunda, yeni açılan basımevleri ile, Batıda tahsil gören Ermeni gençler ve Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) ile Patrik Hagop Nalyan (1706-1764) gibi yüksek kültürlü din adamlarının büyük etkisi olmuştur.

8 Eylül 1701'de Ermenilerin kültür tarihinde çok önemli bir olay göze çarpmaktadır. O sıralarda İstanbul'da bulunan ve bir müddet önce Katolik mezhebini kabul eden Sivaslı Rahip Mıkhitar (1676-1749) bir tarikat kurmuştur. 1714 veya 1715'te Katolik Ermeniler ayrı bir cemaat teşkil etmek için Osmanlı Devleti ve Vatikan nezdinde teşebbüste bulunmuşlarsa da teklifleri kabul edilmemiştir.

6 Temmuz 1718'de vuku bulan büyük bir yangın esnasında Patrikhane Kilisesi de yanmış ve ertesi yıl onarılmıştır. İnşaata hassa mimarları Melidon Araboğlu ile Sarkis Kalfa deruhte etmişlerdir.

1719'da Patrik Golod'un, Üsküdar Yenimahalle'de, bilhassa din adamları yetiştirmek için açtığı bir mektep, halefi Nalyan tarafından 1741'de Kumkapı'ya naklolunmuştur. İtalya'da tahsil gören Harputlu Rahip Çugas da bu okulda ders vermiş ve birçok Latince ve İtalyanca dini eseri Ermeniceye çevirmiştir.

1722'de Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi, Melidon Araboğlu'nun nezaretinde onarılmıştır. 1726'da Ortaköy'deki Surp Asdvadzadzin Kilisesi yeniden inşa edilmiştir. 1727'de Üsküdar'daki Surp Garabed Kilisesi, Sarkis Kalfa yönetiminde temelinden onarılmıştır. Aynı yıl Üsküdar'ın Selamiye Mahallesi'ndeki Surp Haç Kilisesi de tamir edilmiştir. 1729'da Hasköy'deki Surp İstepannos Kilisesi ahşap olarak yeniden inşa edilmiştir. 16 Temmuz 1729'da yanan Balat'taki Surp Hireşdagabed Kilisesi de ertesi yıl onarılmıştır. Mimarlığını Melidon Araboğlu yapmıştır. 1731'de yanan Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi de ertesi yıl temelden tekrar inşa edilmiştir. Mimarı Sarkis Kalfa'dır. Kemerli ve kurşunlu muhteşem bir bina meydana gelmiştir. Ancak 7 Şubat 1771'deki Galata yangınında kilise yanmıştır.

1778'de İstanbul'da meydana gelen büyük kolera salgınında, yalnız Balat semtinde, Mayıs-Ağustos ayları arasında yaklaşık 1.000 kadar Ermeni ölmüştür. 10 Ağustos 1782'de başlayan ve 66 saat süren İstanbul'un

ikinci büyük yangınında, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi de yanmıştır. Bu afet hakkında, Kağızmanlı Papaz Boğos ve Sarkis Sarraf-Hovhannesyan birer tasvirname kaleme almışlardır. 1790'da, "şınork" (lütuf) sıfatı ile anılan sarraf Mıgırdiç Amira Miricanyan (1742-1800), Kumkapı'da Fıçı-cı Sokağı'nda, İstanbul'un ilk Ermeni cemaat mektebini açmıştır.

18. yüzyılda İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adamları olarak Kayserili Bedros Baronyan (Sicilya Elçiliği'nin baştercümanı olmuş, I. Mahmud zamanında [1730-1754] coğrafyaya dair Fransızca bir eseri Türkçeye çevirmiştir); ilahiyatçı ve müellif Rahip Kevork Mıkhlayim (1681-1758), ilahiyatçı ve müellif Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), şair, yazar ve eğitimci Kayserili Bağdasar Tıbir (1683-1768), hekim ve müellif Garabed, Samatyalı hekim Asadur ve oğlu hekim Arzuman (?-1771), Balatlı mütercim Melkisetek Tıbir (?-1780), müellif Manuel Tıbir Gesaryan (?-1782'den sonra), tarihçi ve eğitimci Sarkis Sarraf-Hovhannesyan (1740-1805), tercüman ve müellif Kozmas Gomidas Kömürçiyen (Carbognano), tarihçi, dilci ve müellif Balatlı Kevork Tıbir Der-Hovhannesyan (1736-1811) zikredilebilir.

19. yüzyılda da gerek Rumlarla Ermeniler, gerekse Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeniler arasındaki ihtilaflar zaman zaman devam etmiştir. Diğer taraftan yeni açılan mektepler sayesinde İstanbul Ermeni cemaatinin kültür seviyesi daha da yükselmiştir.

1805'te kitapçı Markar, Koska'da ilk Ermeni kitabevini tesis etmiştir. 1812'de ise Darphane Einini Hovhannes Çelebi Düzyan'ın (1749-1812) himayesinde, "Arşarunyats" adı altında ilk Ermeni neşriyat şirketi kurulmuştur. Çelebi Düzyan'ın mali desteği ile, 1 Ağustos 1812'den itibaren Venedik'te, *Tidak Püzantyan* (Bizans Dürbünü) isminde 15 günlük bir dergi neşredilmeye başlanmıştır.

1816'da Balat'taki Horenyan Okulu açılmıştır. 23 Ekim 1817'de Patrik Boğos Krikoryan'ın (1763-1853) evinde, Apostolik ve Katolik Ermenilerin sivil ileri gelenleri, aralarındaki ihtilafları halletmek için bir toplantı yapmışlar, ancak bir neticeye varamamışlardır.

1820'de Kazaz Artin, süzeni ve dival işlemleri için, kızlara mahsus bir atölye açmıştır. 10 Temmuz 1824 tarihli bir talimatname ile Balatlı Patrik Garabed Piskopos (1783-1850) okullar açmayı önermiştir. 18 Ağustos 1826'da vuku bulan Hocapaşa yangınında, Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi ile Patrikhane kül olmuştur. 1826'da Kazaz Artin, Beyoğlu'nda kızlar için bir işlemecilik okulu açmıştır. 27 Aralık 1827'den itibaren, İstanbul'daki Katolik Ermeniler Ankara'ya sürgün edilmişlerdir. Bunda Er-

meni Patrikhanesi'nin de rolü vardır. 6 Ocak 1830'da Ermeni Katolikler de ayrı bir cemaat olarak resmen tanınmıştır.

1830'da Canik Amira Papazyan'ın (1776-1856) maddi yardımı ile Beyoğlu'nun Kırnavula ve Iskordela mahallelerinde, Surp Hırıpsimyants ve Surp Kayıanyants isminde iki kız okulu ile, Surp Eçmiyadzin ve Surp Lusavoriç adlarında iki erkek okulu açılmıştır. Kazaz Artin ile Krikor Amira Balyan da bu okulların yanlarında birer çeşme yaptırmışlardır. 1831'de B. Gudel, 1832'de ise Dwight adlı Protestan misyonerler, aileleri ile birlikte İstanbul'a yerleşerek Ermeniler arasında Protestanlık propagandası yapmaya başlamışlardır. 1832'de Yedikule Ermeni Hastanesi'nin inşaatı başlamış ve 1834'te açılışı yapılmıştır. 1836'da ilk Ermeni Protestan kilisesi inşa edilmiştir.

1838'de Üsküdar Yenimahalle'de İstanbul'un ilk Ermeni yatılı yüksek mektebi olan Cemaran açılmıştır. Ancak, amiralar arasındaki kıskançlık yüzünden kısa ömürlü olmuştur. 1 Mart 1841'de Ermenice kitaplar basmak maksadıyla, Usumnagan (Eğitimci) adlı bir cemiyet kurulmuştur. 26 Mart 1842'de şehirlerden vergileri tahsil edip hazineye zamanında teslim etmek üzere, Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyaları tesis edilmiştir. Birincisine Harutyun Yerganyan veya Uzunyan, Bedros Kürkçühanlıyan, Misak (Misakyan), Mıgırdiç Cezayirliyan, Bağdasar Çerezyan ve Boğos Aşnanyan amiralar; ikincisine ise Canik Papazyan, Maksud (Sarimyan), Harutyun Gelgelyan, Apraham Allahverdiyan, Hovhannes Tıngıryan ve Hovsep Davudyan amiralar üye seçilmişlerdir.

Haziran 1846'da İstanbul'daki 40 kadar Ermeni Protestan, Apisoğom Ütüciyan'ın başkanlığında ilk Ermeni Protestan kilisesini kurmuştur. 3 Kasım 1847'de ise ayrı cemaat olarak resmen tanınmışlardır. 1847'de İstanbul'da 25 kadar Ermeni okulu vardı. Aynı yıl Beyoğlu'nda Hamazkayin Ingerutyun (Millettaşlık Cemiyeti), Ortaköy'de ise Verdzanutyan Tankaran (Okuma Müzesi) kurulmuştur.

28 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı'ndan sonra, Ermenilere de bazı haklar tanınmıştır. Mesela, kiliselerinin kubbeli olmasına ve çan kuleleri yapılmasına müsaade edilmiştir.

1858'de İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 42'ye yükselmişti ve bu okullarda 4.376 erkek ve 1.115 kız talebe mevcuttu. Öğretmen sayısı ise 197 idi. Bu sıralarda Ermeni basını da hissedilir derecede gelişmiştir. Mektep temsilleriyle başlayan tiyatro faaliyetleri ise gitgide artmıştır.

1860'ta Patrikhane Meclisi ve 1863'te ise hükümet tarafından onaylanan Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'ın yürürlüğe girmesinden sonra,

Ermeni milleti bilhassa kiliselerini ve okullarını serbestçe yönetmiştir. Bu nizamname, Ermenilere verilen müstesna bir imtiyaz sayılmıştır.

23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'ten sonra oluşan Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan Hovhannes Efendi Allahverdi (1823-1915) hem mebus, hem de ikinci reis seçilmiştir. İkinci Ermeni mebus ise Sebuğ Bey Maksudyan (1843-1908) olmuştur.

1878'de Patrik Nerses Varjabedian (1837-1884), Berlin Kongresi'ne bir Ermeni heyeti göndererek büyük bir hata işlemiştir. Zira o zamana kadar "millet-i sadıka" olarak tanınan Ermenilerin, saray ve hükümet çevrelerinde itibar ve itimatlarının zedelenmesine sebebiyet vermiştir.

15 Temmuz 1890'da Mirza Bey ve Erzurum olaylarına karşı, Hınçak Komitesi tarafından Kumkapı gösterisi düzenlenmiştir. 18 Eylül 1895'te yaklaşık 5.000 kişilik bir Ermeni topluluğu, Babiâli önlerine kadar gelerek, bazı haklar elde etmek gayesiyle, nümayişte bulunmuşlarsa da bir netice elde edememişler ve müessif olaylara sebebiyet vermişlerdir.

14 Ağustos 1896'da ise Ermenilerin sesini Avrupa'ya duyurmak için, Rusya'dan gelen birkaç Ermeni komiteci Osmanlı Bankası'nı basarak hapisteki Ermenilerin serbest bırakılmaması halinde bankayı havaya uçuracakları tehdidinde bulunmuştur. Rus elçisinin müdahalesi üzerine tevkif edilmemiş, bir Fransız gemisine bindirilip Marsilya'ya gönderilmişlerdir. Bu hadiseden bir müddet sonra, Hasköy ve Samatya'da Ermenilere karşı sert hareketlere girilmiş, öldürme olayları meydana gelmiştir. Bunun üzerine hayli Ermeni İstanbul'u terk ederek yabancı ülkelere göç etmiştir.

19. yüzyılın başlarında, İstanbul'da Ermenilerin sayısı yaklaşık 150.000 idi. 1840 sıralarında bu rakam 222.000'e yükselmiş, 1880'li yıllarda ise 250.000'e ulaşmıştır.

21 Temmuz 1905'te Yıldız'da, Ermeni komitecileri tarafından II. Abdülhamid'e karşı bir suikast tertip edilmiştir. Olayı işiten Patrik Mağakya Ormanyan (1841-1918), Yıldız Sarayı'na giderek, II. Abdülhamid'e geçmiş olsun demiştir.

Balkan Savaşı'nda (1912-1913) ilk defa olarak Ermeniler de askere alınmıştır. 1915'te Alman hükümetinin direktifi ile Ermeni tehcirinin başlamasından birkaç ay önce, 24 Nisan gecesi, 250 kadar Ermeni fikir adamı ve sanatkâr tevkif edilerek Sirkeci'ye gönderilmiş ve oradan da bir gemiye bindirilerek İzmit'e naklolunmuşlardır. Buradan da trenle Çankırı'ya ve Ayaş'a sürülmüşlerdir. Bunlardan bazıları, bilhassa Halife Abdülmecid Efendi'nin şefaati ile geri dönmüşlerdir. Diğerlerinin akıbeti ise meçhul kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'dan yalnız bekârlar sürülmüştür. Savaş öncesinde İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000 kadardı. Ancak, Anadolu'da tehciye maruz kalanlardan geri dönenler, İstanbul'daki akrabalarının yanına sığındıklarından, savaştan sonra bu rakam bir hayli kabarmışsa da, 1922'nin son aylarında yabancı ülkelere göç başladığından sayıları yaklaşık 100.000'e düşmüştür.

Tanzimat'tan sonra Ermeniler de resmi görevlere atandıklarından, en üst makamlara ve rütbelere kadar yükselmişlerdir. Diğer taraftan, tıp, eğitim, matbaacılık ve yayıncılık, basın, güzel sanatlar ve sair sahalarda dahi üstün bir varlık göstermişlerdir.

Cumhuriyet Dönemi

29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra, ülkenin bütün unsurları gibi Ermeniler de huzura ve rahata kavuşmuşlardır. 1934'te Ermeni Nizamnamesi lağvedildiğinden, kiliselerin yönetimi mütevellilere terk edilmiştir. Ancak seneler sonra bunun mahzurlu olduğu görüldüğünden, 1949'da tekrar yönetim kurulları işbaşına gelmişlerdir.

II. Dünya Savaşı sırasında 1941'de gayrimüslimlerden alınan 20 sınıf asker, ertesi yıl da tarh edilen Varlık Vergisi ve bilhassa 6-7 Eylül 1955'te meydana gelen üzücü olaylar sebebiyle İstanbul Ermenileri de korkulu günler yaşamışlardır. Bir kısmı ise dış memleketlere göç etmişlerdir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bugüne kadar İstanbul Ermenileri de huzur içinde yaşamaktadırlar ve devlet hizmetinde olmasa bile diğer sahalarda eskisi gibi vatanın inkişafına katkıda bulunmaktadırlar.

İstanbul'da yaşayan Ermenilerin bugünkü sayıları yaklaşık 50.000 kadardır. İkisi şapel olmak üzere, Apostolik cemaate ait kilise sayısı 33'tür. Ermeni Katoliklerin 12, Ermeni Protestanların ise 3 kiliseleri vardır.

Okulların taksimatı da şu şekildedir: 17 ilkokul, 9 ortaokul ve 5 lise. Bunlardan 1 lise ile 3 ilkokul Katolik cemaatine aittir. Öğrenci sayısı ise, 4.500 civarındadır. Cemaatin iki hastanesi, iki de yetimhanesi mevcuttur. Yedikule Ermeni Hastanesi 1834'ten beri faaliyettedir. Katolik cemaatine ait Taksim'deki Surp Agop Hastanesi ise 1836'da tesis olunmuştur. Eski-den Hasköy'de ve şimdi de Üsküdar'da bulunan kızlara mahsus Kalfayan Yetimhanesi 1866'da Sırpuhi Mayrabed Kalfayan (1822-1889) tarafından kurulmuştur. Şişli'de bulunan erkeklere mahsus Karagözyan Yetimhanesi ise 1913'te Dikran Karagözyan'ın (1834-1896) vasiyeti ile gerçekleşmiştir.

Mezarlık sayısı, 15'i Apostolik Ermenilere, 1'i Katolik Ermenilere ait olmak üzere 16'dır. Ermeni Protestanların ise hususi mezarlıkları yoktur.

13 adet de Ermeni okullarından yetişenler derneği mevcuttur. Bunlardan başka, 1965'te kurulan Öğretmenler Vakfı, 1981'de kurulan Öğretmenler Derneği, 1940'ta kurulan Taksim Spor Kulübü ve 1946'da kurulan Şişli Spor Kulübü varlıklarını sürdürmektedirler.

Basına gelince, 1908'de kurulan *Jamanak* (Vakit), 1940'ta kurulan *Marmara* günlük gazetelerini, 1946'da kurulan *Kulis*, 1951'de kurulan *Şoğagat*, 1950'de Yedikule Hastanesi tarafından kurulan *Surp Pırgıç*, 1992'de tekrar yayınlanmaya başlayan *Nor San* (Yeni Öğrenci), yine 1992'de kurulan *Jibid* (Tebessüm) ve 1993'te kurulan *Hobina* dergilerini zikredebiliriz.

KAYNAKLAR

- Arşag Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyun" (Milli Nizamname), *Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi*, İstanbul, 1910, s. 76-528.
- Hrand Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi* (Milli Hastane'nin Mufassal Takvimi [Surp Pırgıç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1901, s. 77-258.
- Kapriyel Ayvazovski, *Badmutyün Osmanyan Bedutyän* (Osmanlı Devleti Tarihi), Venedik, 1841.
- Avedis Berberyan, *Badmutyün Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871.
- Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Paris, 1905.
- Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, 1953.
- "Gosdantnubolis" (İstanbul), *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. V, Erivan, 1979.
- K. B. Hagopyan, *Hamaynkayin Oratsuyts* (Cemaat Takvimi), İstanbul, 1994.
- Sarkis Sarraf-Hovhannesian, *Vibakrutyün Gosdantnubolis Mayrakağakin* (Payitaht İstanbul'un Tarihi), Kudüs, 1967.
- Çugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1976.
- H. C. Siruni (Hagop Cololyan), *Bolis yev İr Ten* (İstanbul ve Rolü), c. I, Beyrut, 1965.
- Eremya Çelebi Kömürçian, *Badmutyün Hıragızman Gosdantnubolso 1660 Darvo* (İstanbul'un 1660 Yılı Yangınının Tarihi), İstanbul, 1991.
- Rahip Vartan, *Havakumın Badmutyan* (Tarih Derlemesi), Venedik, 1862.
- Eremya Çelebi Kömürçian, *İsdambolo Badmutyün* (İstanbul Tarihi), c. I, Viyana, 1913; c. II, Viyana, 1932; c. III, Viyana, 1938.
- Eremya Çelebi Kömürçian, *Orakrutyün* (Ruzname), Kudüs, 1939.
- Kemahlı Krikor, *Jamanagakrutyün* (Kronoloji), Kudüs, 1915.
- Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, İstanbul, 1987.
- Harutyün Mırmıryan, *Masnagan Badmutyün Hay Medzadunneru* (Ermeni Zenginlerinin Kısmi Tarihi), İstanbul, 1910.
- Mağakya Ormanyan, *Azıabadum* (Milli Tarih), c. I-II, İstanbul, 1912; c. III, Kudüs, 1927.
- Kevork Pamukçian, *Hovhannes Badriark Golod*, İstanbul, 1984.

İstanbul Tarihini Yazan Ermeniler*

Ermeniler eskiden beri tarihsever bir millet olmuştur. Filhakika, “Ermenilerin Herodot’u” tesmiye olunan, 5. yüzyılda yaşamış Horenli Moses’ten bugüne kadar, Ermeni edebiyatında tarihi eserler mühim bir yer tutar. Bu eserlerin büyük kısmı, yangınlar, depremler ve harpler sebebiyle maalesef günümüze kadar yetişmemiştir. Mamafih, yetişenlerin sayısı da küçümsenmeyecek kadar çoktur. Bunların önemli bir kısmı her ne kadar neşredilmemişe de, neşredilenlerin sayısı da az değildir.

Ermeni edebiyatında orijinal bir husus da, 19. yüzyılın başlarına kadar, yazma ve basma eserlerin sonunda, kitabın yazarı, müstensihisi veya matbaacısı, yazılmasını veya basılmasını sağlayanın kimliği ve bazen de, zamanın ehemmiyetli olayları hakkında bilgi veren bir muhtıra (*colophon*) ilave edilmesidir. Muhteviyatlarının müstesna önemi dolayısıyla, bunlar kronolojik sıra ile, yaklaşık 1950’den beri kitap halinde, birincisi Beyrut’ta, diğerleri Erivan’da olmak üzere neşredilmektedir. 16. yüzyıl hariç, 1660 yılına kadar tamamlanmıştır.

Ermeniler, egemenliklerini kaybettikten sonra, göç ettikleri yeni yurtlarının tarihi ile de yakından ilgilenmişler ve gerek eski, gerekse kendi zamanlarına ait vakalara dair eserler bırakmışlardır.

Ermenilerin Bizans döneminde İstanbul’da ve bilhassa Galata’da yaşadıkları malum ise de, cemaat teşkilatına sahip olduklarına dair elle tutulur kaynaklar mevcut değildir. Ancak, Galata’da en geç 1360 yılından beri Surp Sarkis isminde bir kiliseye malik oldukları bilinmektedir. Mezkûr kilise, yaklaşık 1430’da onarıldıktan sonra, ismi değiştirilerek, Surp Krikor Lusavoriç adını almıştır. İlk defa 1440’ta, işbu isimle zikredilmektedir.

İstanbul’un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmed’in emriyle, şehrin onarımı için Anadolu’dan birçok Ermeni mimar, usta, sanatkâr ve zanaatkâr İstanbul’a getirtilerek, Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine yerleştirilmiştir. Aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed, Rumlara müsavi

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 89, Mayıs 1991, s. 48-52) yayınlanmıştır. Makalenin başında “İşbu makalemizle, bundan iki yıl kadar önce, Sayın Mete Tunçay’a yaptığımız bir vaadi yerine getirmekteyiz. Müsveddesi çoktan beri hazır olan yazıyı, bugüne kadar bir türlü temize çekmek fırsatını elde edemedik” notu yer almaktadır.

haklarla, Rahip Mikayel Çamçıyan'a göre 1461'de, Mağakya Çelebi Cevahirciyan'a göre ise 1464'te, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'nin müştemilatında, bir Ermeni patrikhanesi de tesis etmiştir. Müessese, 1641 yıllarına kadar orada kaldıktan sonra Kumkapı'ya nakledilmiştir ve bugüne kadar da orada varlığını sürdürmektedir.

Şimdi de asıl mevzuya geçerek, İstanbul tarihi yazan Ermeni müverrihlerini ve muharrirlerini kronolojik sıra ile tanıtacağız.

Anonim Seyyah

Bilinen en eski İstanbul tarihi yazarı Ermeni şahıs anonim bir seyyah'tır ki, 1440 sıralarında İstanbul'a gelerek, Bizans kiliseleri hakkında ilginç bir tasvirname kaleme almıştır. Metni, yaklaşık 1965'te, Paris'te münteşir *Revue des Etudes Arméniennes* (Ermeni Araştırmaları Dergisi) adındaki Fransızca mecmuada dercedilmiştir. Tam yılını ve sayısını maalesef tespit edemedik. Rahmetli dostumuz, şair ve yazar Vahram Mavyan (1926-1983), ricamız üzerine fotokopisini tarafımıza göndermişti. Ancak 19 Aralık 1982'de vuku bulan evimizin yangınından kurtulamadı.

Engürülü Rahip Apraham

Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Ancak Ermenice yazma bir eserden, Galata'da ikamet ettiğini tespit edebildik. İstanbul'un Türkler tarafından zaptı hakkında, 98 kıtadan mürekkep bir fetihname bırakmıştır. Yazar görgü şahidi olduğu ve eseri de tarihi kıymet taşıdığı için, Ermenice metni birçok defa neşredilmiştir. Fransızca ve Rusça basılı tercümeleri de mevcuttur. Yazma nüshalarının sayısı da bir hayli kabarıktır.

1953'te, Fethin 500. yıldönümü münasebetiyle, işbu destanı haşiyeler ilave etmek suretiyle Türkçeye çevirdiysek de, maalesef bugüne kadar neşretmek nasip olmadı.*

Bitlisli Rahip Arakel (1380?-1454)

Bitlis'in Bor köyünde doğmuştur. Engürülü Apraham gibi, İstanbul'un fethi hakkında bir mersiye kaleme almıştır. Kendisi de fethi müşahit olmasına rağmen, eserinin tarihi kıymeti ehemmiyetsizdir. Metni, rahmetli dostumuz, değerli tarihçi ve bibliyograf Hagop Anasyan (1909-1988) tarafından, 1957'de Erivan'da neşredilen *Haygagan Ağpürmen Püzantiyayi*

* Daha sonra Kevork Pamukciyan tarafından *İstanbul* dergisinde (no. 15, Ekim 1995, s. 32-37) yayınlanmıştır. Bkz. ETKK, c. I, s. 50-60.

Angman Masin (İstanbul'un Düşüşüne Dair Ermeni Kaynakları) adlı kitabında dercedilmiştir (s. 64-77). Fransızca ve Rusça tercümeleri de mevcuttur. Fransızcasını Arşag Çobanyan'a (1872-1954), Rusçasını ise Sen Arevşadyan'a (1928-) borçluyuz.

Polonyalı Simeon (1584-1637)

Osmanlı tarihi ile ilgili kronolojileriyle de tanınan Simeon Tıbir, 1584'te Polonya'nın Zamostza şehrinde doğup 1637'de Lvov'da (Lemberg) ölmüştür.

Başlıca eseri, İtalya'yı, Ortadoğu'yu ve Mısır'ı kapsayan *Seyahatname*'sidir ki, Ermenice metni 1936'da Viyana'da Rahip Nerses Aginyan (1883-1963) tarafından neşredilmiştir. Türkçe tercümesini ise rahmetli Hrand Der-Andreasyan (1892-1978) hazırlamış olup, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1964'te basılmıştır.* Müellifin İstanbul'a tahsis ettiği yer 18 sayfadır (s. 4-22).

Kemahlı Rahip Krikor (1576?-1643)

1576'da Kemah'ta doğup 1643'te Tekirdağ'da (eski adı Rodosto) vefat etmiştir. 1915'te Kudüs'te Mesrob Piskopos Nişanyan (1872-1944) tarafından neşredilen "Vakayiname"si ile tanınmıştır. Muhteviyatında, İstanbul'da geçen birçok olay da kaydedilmiştir.

Tebrizli Rahip Arakel (1590?-1670)

Yaklaşık 1590'da Tebriz'de doğup, 1670'te Eçmiyadzin'de vefat etmiştir. *Kirk Badmutyants* (Tarihler Kitabı) adındaki eseri 1669'da Amsterdam'da neşredilmiştir. Hayatta iken yapıtı basılan ilk Ermeni yazardır. İkinci baskısı 1896'da Vağarşabad'da (bilahare Eçmiyadzin) yapılmıştır. 1874'te Marie-Félicité Brosset (1802-1880) tarafından yapılan Fransızca ve 1973'te neşredilen Rusça çevirileri de mevcuttur. 1988'de yeni Ermenice ile de basılmıştır.

Muhtelif mevzular ihtiva eden kitabın 49. babı, Meğrili Rahip İsteppanos'un (?-1674) İstanbul'un 1660 yangını tasvirnamesidir (s. 536-540). Çok çetin bir yazı diliyle kaleme alınan metin, tarafımızdan Türkçeye tercüme edilerek, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nin 1957 Kasım tarihli ve 190 sayılı nüshasında dercedilmiştir (s. 11-13).**

* Daha sonra Çivi yazıları Yayınevi tarafından *Tarihte Ermeniler* adıyla (İstanbul, 1999) 2. baskısı yapılmıştır.

** Bkz. ETKK, c. I, s. 97-101.

Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695)

12 Mayıs 1637'de İstanbul'da doğup, 15 Temmuz 1695'te orada ölmüştür. İstanbul tarihi ile ilgili eserleri şunlardır:

1. *Orakrutyun* (Ruzname): 1648-1662 yılları arasında İstanbul'da geçen, gerek şahsı ile ilgili, gerekse sair olayları anlatmaktadır. 1939'da Kudüs'te, Mesrob Başpiskopos Nişanyan tarafından geniş ilavelerle neşredilmiştir.

2. *Badmutyun Hıragızman Gosdantnubolso 1660 Darvo* (İstanbul'un 1660 Yılı Yangınının Tarihi): 14 Temmuz 1660'da başlayıp, yaklaşık iki buçuk gün süren ve şehrin yarısından fazlasını harabeye çeviren, İstanbul'un en büyük yangınına hasredilmiştir. Bugün mevcut yegâne eski nüshası, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 1672 no'lu elyazmasıdır ki, Eremya Çelebi tarafından 1672'de kaleme alınmıştır.

İşbu eseri 1987 yılının sonlarına doğru, geniş ilavelerle baskıya hazırlamaya başladık ve 1989 Mart ayında tamamladık. Akabinde çalışmamız, neşredilmesi için, müteveffa Patrik Şınork Kalustyan (1913-1990) tarafından *Marmara* gazetesine teslim edilmişse de, bugüne kadar bir forma dahi basmamışlardır. Bu hareketleri, daima övgü ile bahsettikleri rahmetli patriğin hatırasına da saygısızlıktır.*

3. *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi): 1662-1684 yılları arasında telif edilen işbu eser, önce Ermenice ve üç cilt olarak, Dr. Vahram Torcomyan (1858-1942) tarafından çok etraflı haşiyeler de ilave edilerek, Viyana'da 1913, 1932 ve 1938 yıllarında neşredilmiştir. Hrand Der-Andreasyan'ın hazırladığı Türkçe tercümesi ise 1952'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından bir cilt halinde basılmıştır. Tarafımızdan hazırlanan ikinci baskısını 1988'de Eren Yayıncılık yapmıştır.

4. *Darekragan Badmutyun* (Vakayiname): Venedik Mikhitaristler Kütüphanesi'nin 509 no'lu yazmasıdır. 1648-1690 yılları arasında İstanbul'da geçen olaylar anlatılmaktadır. Henüz neşredilmemiştir. Halen Erivan'da Sayın Jozef Avedisyan (1939-) tarafından baskıya hazırlanmaktadır.

Mağakya Çelebi Cevahirciyan (1665-1733'ten sonra)

1730 sıralarında kaleme aldığı ve Miladi 552 senesinde başlayıp, 17. yüzyılın sonlarına kadar getirdiği *Kronoloji*'sinde, İstanbul'da geçen vakalar hakkında birçok kayıt mevcuttur. Bilhassa 17. yüzyıl bakımından daha zengindir. Bugüne kadar basılmamıştır. On yıl kadar önce, baskıya hazırlamamız için, Venedik Mikhitarist rahiplerinden değerli tarihçi ve

* 1991 yılında Şoğagat Tarih Araştırmaları Yayın Dizisi'nden yayınlanmıştır.

araştırmacı Sayın Sahak Cemcemyan fotokopisini tarafımıza göndermek lütfunda bulunmuştu. Ancak henüz arzusunu yerine getiremedik.

Patrik Krikor Şıġtayagir (1670-1749)

1670'te Bitlis'in Şirvan kasabasında doğup, 12 Şubat 1749'da Kudüs'te vefat etmiştir. 1715-1749 yılları arasında Kudüs Patrikliği makamında bulunmuştur. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin ağır borçlarını ödemek için, 1717-1726 yılları zarfında boynunda bir zincir taşımıştır. Bu sebeple "Şıġtayagir" (Zincirli) tesmiye olunmuştur. 1736'da Kudüs'teki Ermenilere ait Surp Hagop Manastırı'nı Rumların tecavüzünden kurtarmak için İstanbul'a gelmiştir. Bu münasebetle, 6 Mayıs 1736-15 Eylül 1740 tarihlerini kapsayan bir seyahatname de bırakmıştır ki, 1866'da, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin resmi organı olan *Sion* dergisinde neşredilmiştir. Muhteviyatında İstanbul'un genel tarihi ile ilgili bahisler de mevcuttur.

Patrik Krikor Basmacıyan (1715-1791)

1715'te İstanbul'un Samatya semtinde doğup, 22 Haziran 1791'de Trieste'de vefat etmiştir. 1764-1773 yılları arasında İstanbul patriği olmuştur. Eski kaynaklarda Asdvadzaduryan soyadı ile zikredilmiştir.

Hişadagaran (Muhtıra) adlı kronolojisi ile tanınmıştır. Eseri önce 1900 sıralarında, tarihçi Garabed Basmacıyan'ın (1864-1942) Paris'te münteşir *Panaser* (İlimsever) adlı dergisinde, Üstrahip (bilahare Kilikya yardımcı gatoğigosu) Papken Güleseryan (1868-1936) tarafından neşredilmiş, sonra da 1908'de aynı yerde kitap halinde çıkmıştır. 149 sayfalık muhteviyatında İstanbul'da geçen bazı vakalara da yer verilmiştir.

Sarkis Sarraf-Hovhannesyan (1740?-1805)

Yaklaşık 1740'ta İstanbul'un Balat semtinde doğup, 7 Mart 1805'te orada ölmüştür.

Telif ettiği başlıca iki eserinden biri, Ermenice Osmanlı Tarihi'dir, ikincisi ise *Vibakrutyun Gosdantnubolso* (İstanbul Tarihi) adlı çok kıymetli çalışmasıdır ki, 19. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. 1967'de, önce Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin *Sion* dergisinde Sayın Ara Kalaycıyan tarafından neşredilmiş, sonra da aynı yıl kitap halinde çıkmıştır.* 74 büyük sayfadan ibarettir.

* Daha sonra Türkçesi de Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından *Payitaht İstanbul'un Tarihi* adıyla yayınlanmıştır (İstanbul, 1996).

Kozmas Gomidas Kömürciyan (1749-1805'ten sonra)

1749'da Beyoğlu'nda doğup 29 Ekim 1805'ten sonra, muhtemelen yine orada   lm  st  r. Eremya   lebi'nin kardeşi,   hit Gomidas Kömürciyan'ın (1656-1707) torunu ve Sicilya Krallığı İstanbul Sefarethanesi'nin tercümanı Hovhannes Kömürciyan'ın (1708?-1763) oğludur. Kendisi de, önce Sicilya'nın ve sonra da İspanya'nın İstanbul El  iliğı tercümanlığını ifa etmiştir. Batılılarca, Kömürciyan'ın İtalyanca tercümesi olan Carbognano soyadı ile tanınmıştır.

Descrizione Topografica di Costantinopoli (İstanbul'un Topografik Tasviri) adlı kıymetli eseri, 1794'te İtalya'nın Bassano   hrinde basılmıştır.* Metin kısmı 80 büyük boy sayfadır. Sonunda da kendisi tarafından   zilen, İstanbul ve civarından 26 plan mevcuttur.

Rahip Mikayel   am  ciyan (1738-1823)

Venedik Mikhitaristler tarikatına mensup ünlü bir tarihçidir. 4 Aralık 1738'de İstanbul'da doğup 30 Kasım 1823'te orada vefat etmiştir.

1784, 1785 ve 1786 yıllarında, Venedik'te basılan üç ciltlik *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi) adındaki muazzam eserde, İstanbul tarihi ile ilgili bahisler de mevcuttur. Bunlar arasında en önemlisi, İstanbul'un fethine hasredilen kısımdır (c. III, s. 492-500).

Rahip   ugas İnciciyan (1758-1833)

Venedik Mikhitarist rahiplerinden olan ünlü coğrafyacı ve tarihçi   ugas İnciciyan, 1758'de İstanbul'da doğup 2 Temmuz 1833'te Venedik'te, San Lazzaro Manastırı'nda vefat etmiştir.

İstanbul tarihi hakkında üç eser bırakmıştır. Birincisi, 1794'te Venedik'te neşredilen *Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri) adlı kitabıdır ki, son zamanlarda gazeteci Sayın Hagop Sivaslıyan tarafından Türkçeye çevrilerek tefrika halinde, *Baykar* (Mücadele) adlı haftalık gazetede neşredilmektedir.** İkincisi, 1804'te Venedik'te basılan "İstanbul Tarihi"dir ki, Hrand Der-Andreasyan tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1956 ve 1976 yıllarında iki defa, *18. Asırda İstanbul* adıyla İstanbul'da basılmıştır.     nc   eseri ise 1826-1828 tarihleri arasında sekiz cilt olarak neşredilen *Tarabaddum* (Asrın Tarihi) adlı eseridir. Ciltlerden dördünde İstanbul tarihini   eren birer bab mevcuttur.

* Daha sonra Türkçesi de Eren Yayıncılık tarafından *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul* adıyla yayınlanmıştır (İstanbul, 1993).

** Daha sonra Türkçesi de Eren Yayıncılık tarafından *Boğaziçi Sayfiyeleri* adıyla yayınlanmıştır (İstanbul, 2000).

Avedis Berberyan (1798-1873)

Tarihçi ve eğitimci Avedis Berberyan, tarafımızdan tespit edildiğine göre, 1798'de muhtemelen İstanbul'da doğup 1873 yılı Haziran ayında Ortaköy'de ölmüştür.

1871'de Boğos Kirişçiyan'ın (1839-1903) matbaasında basılan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi) adlı çok kıymetli ve mevsûk eseri, iki kısma ayrılmıştır. 1-432 sayfalarını kapsayan birinci kısmı 68 babdan ibarettir ve İstanbul ile ilgili muhtelif mevzular ihtiva etmektedir. 433-621 sayfalarını kapsayan ikinci kısmı ise İstanbul tarihi ağırlıklı bir kronolojidir.

Hovsep Vartan Paşa (1816-1879)

Ermeni harfli Türkçe eserleriyle tanınan ünlü yazar ve gazeteci Hovsep Vartan Paşa, 26 Eylül 1816'da İstanbul'da doğup 28 Mart 1879'da orada ölmüştür. Ermeni Katolik cemaatine mensuptur.

1852-1877 yılları arasında neşrettiği, Ermeni harfli Türkçe *Mecmua-i Havadis* adlı derginin 1853 yılı 118-128, 153-160, 177-192 ve 265-274. sayfalarında, 25 kısımdan mürekkep, İstanbul'un fethine dair mühim bir makale serisinin de muharriridir.

Harutyun Mırmıryan (1860-1926)

Tanınmış tarihçi ve araştırmacı Harutyun Mırmıryan, 1860'ta Üsküdar'da doğup 21 Temmuz 1926'da Yedikule Ermeni Hastanesi'nde ölmüştür.

Boğaziçi hakkında *Vosporikon* (Bosfor) adı ile telif ettiği çalışması, 1920 sıralarında *Verçin Lur* (Son Haber) gazetesinde neşredilmiştir. Ancak, tamamen intişar edip etmediğini tespit edemedik. Müellifin elyazması olan yaklaşık 100 sayfalık bir kopyası, şahsi arşivimizde bulunmaktadır.

Rahip Simon Eremyan (1871-1938)

Venedik Mikhitarist rahiplerinden tanınmış bir yazardır. 30 Ekim 1871'de Trabzon'da doğup 29 Kasım 1938'de Milano'da vefat etmiştir.

Gosdantnubolis-Dibavorutyunner (İstanbul-İntibalar) adlı eseri 1913'te Venedik'te basılmıştır ve 210 sayfadır. İçinde muhtelif resimler de mevcuttur. Muhteviyatında, müellif, İstanbul'da kaldığı 1909-1912 yılları arasındaki intibalarını anlatmaktadır.

Dr. Vahram Torkomyan (1858-1942)

Tarihçi ve araştırmacı Dr. Vahram Torkomyan, 20 Nisan 1858'de Üsküdar'da doğup 12 Ağustos 1942'de Paris'te ölmüştür. Tıp doktoru olarak da tanınmıştır.

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın eserini çok mufassal ilavelerle neşrederek, İstanbul şehrinin tarihine önemli hizmette bulunmuştur.

Yetvart Alyanakyan (1874-1949)

Tarihçi ve nümizmat Yetvart Alyanakyan 1874'te İstanbul'da doğup 17 Kasım 1949'da orada ölmüştür. Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezundur.

Uzun yıllar, şehrimizin Ermeni basınında ve bilhassa *Jamanak* (Vakit) gazetesinde, İstanbul'un tarihi semtleri, abideleri, müesseseleri ve ünlü Osmanlı devlet adamları hakkında birçok makale neşretmiştir. Bunların bibliyografyası da tarafından hazırlanmıştır, ancak basılmamıştır.

Hovnan Palakaşyan (1860-1951)

Tanınmış gazeteci, eğitimci, matbaacı ve yazar Palakaşyan, 29 Ocak 1860'ta İstanbul'da doğup 22 Ocak 1951'de orada ölmüştür. Eğitim sahasındaki vasiyetnamesi ile de bilinmektedir.

İstanbul tarihi ile ilgili eseri, *Değakrutyan Gosdantnubolso yev Şırçagayits* (İstanbul ve Civarının Topografyası) adını taşıyan ve 1887'de şehrimizde neşredilen küçük bir kitaptır.

Bimen Zartaryan (1880-1956)

Tanınmış araştırmacı, tarihçi ve kitapçı Bimen Zartaryan, Kayserili ünlü matbaacı Kevork Zartaryan'ın (1834-1888) küçük oğludur. 11 Temmuz 1880'de Kumkapı'da doğup 3 Ocak 1956'da yine şehrimizde ölmüştür.

İstanbul Ermeni basınında ve bilhassa *Jamanak* gazetesinde, Yetvart Alyanakyan gibi, şehrimizin tarihi semtleri, eserleri, keza, Osmanlı Devleti'ne ve kültürüne hizmet eden Ermeniler hakkında değerli makaleleri neşretmiştir. Yazar tarafından iki defter içine yapıştırılan, bunlardan bir kısmının kupürlerini, rahmetli kitapçı Hagop Aprahamyan-Seyhan, seneler önce tarafımıza hediye etmek lütfunda bulunmuştu.

Rahip Ğevont Dayyan (1884-1968)

Venedik Mikhitarist rahiplerinin seçkin simalarından olan Rahip Ğevont Dayyan, daha fazla müzikolog olarak tanınmıştır. 30 Temmuz 1884'te Bahçecik'te (İzmit) doğup 12 Eylül 1968'de Venedik'te vefat etmiştir.

1930'da Venedik'te basılan, *Mayr Tivan Mikhitaryants Venedgoyi Surp Ğazar* (Venedik Mikhitaristlerinin San Lazzaro'daki Ana Divanı) adlı 371

büyük sayfalık eseri, başlıca İstanbul'dan olmak üzere, Mikhitarist rahiplerinin Venedik'teki tarikat başkanına, 1707-1773 yılları arasında gönderdikleri mektuplardan ekstrelerdir ki, dökümanter ehemmiyeti haizdirler.

Hrand Der-Andreasyan (1892-1978)

Eski Ermeni tarihçilerden Türkçeye yaptığı çevirileriyle unutulmaz bir isim bırakmış olan müteveffa Hrand Der-Andreasyan, 22 Ekim 1892'de Dayyan gibi Bahçecik'te doğup 11 Eylül 1978'de İstanbul'un Bakırköy semtinde ölmüştür.

İstanbul tarihine hasredilen tercümeleri şunlardır: Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul* (1952 ve 1988); Çugas İnciyan, *18. Asırda İstanbul* (1956 ve 1976); Polonyalı Simeon, *Seyahatname* (1964); Kevork Oğullukyan (1750?-1828), *Ruzname* (1972).

Hagop Anasyan (1904-1988)

Tanınmış bibliyograf ve tarihçi Hagop Anasyan 15 Mayıs 1904'te Eskişehir'de doğup 8 Ocak 1988'de Los Angeles'ta ölmüştür. Aslen Kütahyalıdır.

1957'de Erivan'da neşredilen, daha önce sözü geçen eserinde, Engürülü Apraham'ın "Destan"ından ve Bitlisli Arakel'in "Mersiye"sinden maada, Eremya Çelebi'nin "Osmanlı Tarihi"nden alınarak, İstanbul'un fetihine de yer verilmiştir.

Allah kısmet ederse, diğer bir makalemizde, Osmanlı tarihi yazan Ermeni müverrihlerini de tanıtmayı arzu etmekteyiz.

18. Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi*

Seçkin tarihçi, aranılan dost, merhum Reşad Ekrem Koçu (1905-1975), yeni tanıştığımız 1950 sıralarında, kitapçı müteveffa Bedros Nişanyan'ın (1880-1952) nezdinde görmüş olduğu, geçen asrın başlarında Venedik'te neşredilen, Ermeni harfli Türkçe bir salnameden bahsederek, orada 18. asır İstanbul tarihi için çok önemli olan ve bazı kayıtları Türk kaynaklarında görülmeyen bir kronolojinin bulunduğuna işaret etmişti.

Her ne kadar İstanbul'da, nispeten yakın zamanlarda, Ermeni harfleri ile Türkçe birkaç salname neşredilmişse de, 19. yüzyıl başlarında ve bilhassa Venedik'te münteşir bu gibi bir yıllığın bulunabileceğini şüphe ile karşılamıştık. Buna karşılık, Venedik yakınında bulunan San Lazzaro adlı adacıkta yaşayan Ermeni Katolik Mikhitarist rahiplerinin manastırında, o tarihlerde Ermenice olarak neşredilmiş iki ayrı salname bizce biliniyordu. Bunlardan birincisi *Darekrutyun* (Vakayiname) adını taşımaktadır ve 1800-1802 yıllarında intişar etmiştir. İkincisi ise *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adında olup, birincisinin devamıdır ve 1803-1820 yıllarında neşredilmiştir. Her ikisinin de müellifi, ünlü coğrafyacı, tarihçi ve arkeolog, mezkûr tarikata mensup rahip Çugas İnciciyan'dır (1758-1833).

O sıralarda bu salnamelerden hiçbiri elimizin altında bulunmadığı için, bu hususta bir araştırma yapmak imkânını elde edememiştik.

Sonradan 1967'de, Beyazıt Belediye Kütüphanesi'nde, 1880 yılında çıkmış *Darekrutyun* adlı yıllığı elden geçirmek nasip oldu. Fakat burada sözü geçen kronolojiye tesadüf edemedik. Müteakiben, dört beş yıl önce, Üsküdarlı yazar rahmetli Sarkis Sakayan'ın (1870-1952) zevcesi müteveffa Anjel Sakayan, tarafımıza 1815, 1816, 1818, 1819 ve 1820 yılları *Yeğanak Püzantyan* salnamelerini hediye etmek lütfunda bulundu. Burada da hatırasını rahmetle anıyoruz, zira bu yazıyı onun sayesinde hazırlama imkânını bulduk.

* *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda (no. 6, Haziran 1979, s. 44-49) "Merhum Reşad Ekrem Koçu'nun aziz hatırasına" ithafıyla yayınlanmıştır. Kevork Pamukciyan'ın aynı derginin 10. sayısında (Eylül 1979, s. 73-75) yer alan "Ermeni Asıllı İki Halk Şairi ve Türkçe Şiirleri" başlıklı makalesinin sonunda işaret ettiği düzeltmeleri de girerek yayınlıyoruz.

Bunları gözden geçirirken, 1818 yılına ait olanında anılan kronolojiye tesadüf ederek çok sevindik. Ancak bu sıralarda fazlaca meşgul olduğumuz için Reşad Ekrem Bey'i haberdar edemedik. Bir müddet sonra, 26 Kasım 1974 tarihli *Tercüman* gazetesinde, merhumun bu hususta yazdığı bir makalesine tesadüf ettik. O makalede söz konusu kronolojinin ihtiva ettiği birkaç kayıt da mevcuttu. Sonunda ise, Nişanyan'ın kitaplarının akıbeti bizden sorulmaktaydı. Bu hususta bilgisine müracaat ettiğimiz eski mesai arkadaşımız Krikor Abacıyan, Nişanyan'ın kitaplarının büyük kısmının, Amerikalı tarihçi müteveffa Harutyun Kürdyan (1901-1976) tarafından satın alındığını bildirmişti. Biz de bunu merhuma iletmiştik. Hatırlı hoş olsun diye, kronolojinin İstanbul'un umumi tarihi ile ilgili diğer kayıtlarını da tercüme edip göndermiştik. Ancak onun herhangi bir yerde neşredilmiş olduğu hususunda bir haber alamadık.

Gerek İstanbul tarihi ile ilgilenenlerin istifadesine sunmak gayesiyle, gerekse rahmetli dostumuzun aziz hatırasına karşı bir kadirşinaslık borcu olarak, işbu kronolojinin tümünü Türkçeye çevirip, çok kıymetli hocamızın *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda neşredilmesini arzu ettik.

İnciciyan'ın Biyografisi

Rahip Ğugas İnciciyan 1758'de İstanbul'da doğmuştur. Babası aslen Edirneli İncici Hacı Mikayel'dir. Bu sebeple, 1814'te Sepviç'te ölen ağabeyi, rahip ve yazar Aleksandır İnciciyan, Mikayelyan soyadını da kullanmıştır. Bu şahıs 1780-1793 yıllarında, 1757'den itibaren Mikhitaristler tarafından neşredilen *Oratsuyts* (Takvim) adlı ilk Ermenice salnamenin neşriyatını idare etmiştir. Annesi Diruhi ise aynı tarikata mensup büyük tarihçi rahip Mikayel Çamçıyan'ın (1738-1823) kız kardeşidir.

1770'te henüz on iki yaşında iken babası onu Venedik'teki Mikhitharistlerin manastırına göndermiştir. Orada sonradan tarikat başkanı olan İstepannos Başpiskopos Akonts-Küver'in (1740-1824) talebesi olmuştur. 1774 yılı Nisan ayında ruhani hayata atılmıştır.

1786 yılına kadar hayatı hakkında bir kayda rastlanmamaktadır. Bu tarihte vatan hasretini gidermek için, vaizlik vazifesi ile İstanbul'a gelerek, dört yıl kadar orada kalmıştır. 1790'da, Boğaziçi'ne karşı büyük bir manevi bağlılıkla Venedik'e dönmüştür. 14 Mart 1805'te gerek tedavi olmak, gerekse "Coğrafya"sının bazı kısımlarını gözden geçirmek üzere, tekrar İstanbul'a gelmiştir. 1810'da yeni Ermenice kitapları Ermeniler arasında yaymak gayesiyle "Arşarunyats" cemiyetini kurmayı tasarlamış ve ku-

rulmasında büyük rol oynamıştır. 1812'de bir ayak hastalığına tutulmuş ve tedavi için Bursa kaplıcalarına gitmişse de, bir fayda görmemiştir. 1813'ten itibaren *Yeğanak Püžantyan* salnamesi Arşarunyats cemiyetinin maddi yardımı ile neşredilmiştir. 1815'te İstanbul'da çıkan bir yangın sırasında bütün kitaplığı kül olmuştur. Rahip Nerses Antrikyan, bu terce-me-i halde başlıca kaynağımız olan, 1912'de *Pazmaveb* mecmuasında kalemeye aldığı İnciciyan'ın etraflı biyografisinde, yangında, onun Venedik'ten beraber getirdiği "Osmanlı Devleti Coğrafyası"nın ikinci ve üçüncü ciltlerinin mahvolduğunu yazıyorsa da, ikinci cildi de birincisi gibi 1804'te, Avrupa serisinin altıncı cildi olarak neşredilmişti. Üçüncü cildi ise kanaatimizce, Asya serisinin birinci cildini teşkil eden Anadolu'nun doğu eyaletlerine ayrılan kısım olmalıdır.

1819'da Düzyan ailesinin başına gelen felaket esnasında, onlarla dost olduğu için korkusundan Odessa'ya sığınmış ve 1829 yılı Eylül ayında İstanbul'a avdet etmiştir. Düzyanların hamisi bulundukları Arşarunyats cemiyeti de bu sıralarda feshedilmiştir. Bu sebeple *Yeğanak Püžantyan* salnamesinin neşriyatı da sona ermiştir. 1828'de Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasındaki dini mücadeleler esnasında, Katoliklerin bir kısmı tehci-re tabi tutulduğundan İstanbul'da kalmayı sakıncalı görmüş ve bu sebeple aynı yıl San Lazzaro'daki manastırlarına dönmüştür. Az sonra, bir müddet evvel vefat eden rahip Kapriyel Avedikyan'ın (1751-1827) yerine tarikat başkan vekili seçilmiş ve bu vazifede iken 2 Temmuz 1833'te ölmüştür.

İnciciyan, konuşulan Ermeniceyi edebi dil olarak kullanan yazarların öncülerinden biridir. Gayesi, neşredilen kitapların halk tarafından da anlaşılmasını temin etmek idi. Zira eski Ermeniceyi ancak tahsilli kimseler anlayabilmekte idiler. Bu sebeple, eski Ermenicenin taraftarı olan tarikat başkanı Akonts-Küver Başpiskopos'la İnciciyan arasında, bilhassa *Tarabadum* (Asrın Tarihi) adlı eserinin yayınlanması dolayısıyla ihtilaflar meydana çıkmıştır. Belki de bu ikinci mühim eserinin, ölümünden sonra basılabilmesi bu yüzdendir.

İnciciyan'ın eserleri üç kısma ayrılabilir. Birincisine İstanbul ve Osmanlı tarihini ilgilendirenleri dahil edebiliriz ki kronolojik sıra ile şunlardır:

1. *Amaranots Püžantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri) veya İnciciyan'ın da kullandığı Türkçe adı ile *Boğaziçi*, Venedik, 1794, 9+253 sayfa.

İstanbul hakkında umumi bilgiler veren bu eserin birinci kısmı, Antoine-Jean Saint-Martin tarafından *Description du Bosphore par le Docteur Indjidjian* (Paris, 1813) adı altında Fransızcaya tercüme edilmiştir. İkinci

kısmı ise Venedik Mikhitarist rahiplerinden Kerovpe Aznavur (1791-1843) tarafından *Villeggiature de' Bizantini sul Bosforo Tracio* (Venedik, 1831) ismiyle İtalyancaya çevrilmiştir.

2. *Darekrutyun* (Vakayiname, salname), Venedik, 1800-1802.

3. *Yeġanak Püzanıyan* (Bizans Mevsimi, salname), Venedik, 1803-1820.

4. *Aşkarhakrutyun Çorits Masants Aşkarhi* (Dünyanın Dört Kısımının Coğrafyası), ikinci kısım "Avrupa", c. V, Venedik, 1804, 200 sayfa.

Bu cildin baştan 97 sayfası, Osmanlı Devleti'nin teşkilatı hakkında umumi bilgiler ihtiva etmektedir ki, müteveffa yazar ve avukat Hovhannes Boġosyan (1889-1972) tarafından yapılan Türkçe tercümesi, *Hayat Tarih Mecmuası*'nın 1965 yılı koleksiyonunda (sayı 1-10) neşredilmiştir. İstanbul'a ait ikinci kısmı ise 1956'da müteveffa Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) tercümesi ve notlarıyla birlikte İstanbul Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. İkinci baskısı da 1975'te yapılmıştır.

Avrupa kısmının altıncı cildi de Osmanlı Devleti coğrafyasına hasredilmiş olup, Bulgaristan'ın merkezi Sofya'dan başlayarak Marmara Denizi'ndeki adalarda sona ermektedir (Venedik, 1804, 518 sayfa).

Aynı eserin Asya'ya tahsis edilen birinci cildi ise, tarihi ismiyle "Ermenistan" adı altında, Doġu Anadolu'daki eyaletlerden ve Kilikya'dan bahsetmektedir (Venedik, 1806, 424-38 sayfa).

5. *Tarabadum* (Asrın Tarihi), 8 cilt. Eser her ne kadar "Asrın Tarihi" adını taşıyorsa da, 18. asrın ikinci yarısını içine almaktadır. Son iki cilt, ünlü âlimlerin ve sanatkârların biyografilerine tahsis edilmiştir. Bu kıymetli eserin birinci cildinde Osmanlı Devleti hakkında (s. 230-242), ikinci cildinde Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa hakkında (s. 245-262), üçüncü cildinde tekrar Sultan III. Mustafa ve Sultan I. Hamid hakkında (s. 142-158) ve beşinci cildinde yine Sultan I. Hamid ve Sultan III. Selim hakkında (s. 11-47) değerli ve ilginç bahisler mevcuttur. Allah kısmet ederse, bu kısımları ileride bir cilt halinde Türkçeye çevirmek niyetindeyiz. Zira, Türk, ecnebi ve hatta Ermeni tarih çevrelerinde işbu emsalsiz eser hemen hemen meçhul kalmıştır.

İkinci kısımda da Ermenileri alakadar eden eserler vardır.

Diğer eserleri daha çok din üzerinedir.

Biyografi yazarı Vahan Zartaryan (1872-1945) *Hişadagaran* (Abide) adlı kitabında (İstanbul, 1911, c. II, s. 376), İnciciyan'ın eserleri arasında gayrı matbu bir "Osmanlı Devleti Coğrafyası"nı da kaydediyorsa da, Rahip Nerses Antrikyan onun arşivi içinde ancak *Martabadum* (İnsan Tarihi)

adlı eserini görmüş olduğunu yazmaktadır (*Pazmaveb*, Venedik, 1912, s. 153). Esasen görüldüğü veçhile, “Osmanlı Devleti Coğrafyası” 1804’te iki cilt halinde basılmıştır.

Kronolojinin Metni

Daha önce de kaydettiğimiz gibi, kronolojinin metni 1817 yılı *Yeğanak Püzantyan* salnamesinde bulunmakta (s. 83-90) ve “18. Asır İstanbul Vukuatı Kronolojisi” başlığını taşımaktadır. Sayfa boyu 8,5x14,5 cm’dir. Metnin sağında ve solunda, 1,5-2 cm’lik çizgilerle ayrılmış boş bir sütün vardır. Sol taraftaki sütünde, Miladi ve Ermeni harfli olarak Ermenilerin takvim tarihi görülmektedir ki, Miladiden 551 yıl noksandır. Birinci ve ikinci kayıtlarda, Ermeni takvim yıllarında ikiye sene eksiklik göze çarpmakta ise de sonradan düzeltilmektedir. Sağ taraftaki sütünde ise Hicri tarihler bulunmaktadır. Miladi senelerle birlikte, Hicri seneleri de kaydetmeyi lüzumlu gördük. Böylece arzu edenler, buradaki Hicri tarihleri de Türk kaynaklarındakilerle karşılaştırabilirler.

Ermenice metin, İnciciyan’ın tercih ettiği halk dili ile yazılmıştır. Bu sebeple bazı Türkçe kelimeler de kullanılmıştır. Tercümemizde mümkün mertebe Ermenice metne sadık kalmaya gayret ettik.

18. ASIR İSTANBUL VUKUATI KRONOLOJİSİ

1114/1702. Kazaklar Yeniköy’ü bastılar.

1115/1703. Sultan IV. Mehmed’in oğlu Sultan III. Ahmed Edirne’de tahatta oturdu. İstanbul’a geldi ve İsveç kralını memleketine gönderdi.

1119/1707 Ekim 25. Mutlu papaz Gomidas şehit oldu.

1131/1718. Yangın; Unkapı’ndan Çınardibi’ne kadar 34 saat yandı. Onlarla birlikte Asdvadzadzin Kilisesi de yandı. Bazı kimseler yanan evlerin sayısını 50.000 olarak göstermektedirler ki, fazladır. Keza 15.000 kişi de hayatlarını kaybetti.

1132/1719. Sultan III. Ahmed sarayın içinde kütüphane yaptırdı. İstanbul’daki Asdvadzadzin Kilisesi inşa edildi.

1133/1729. Ortaköy’deki Asdvadzadzin Kilisesi inşa edildi.

1135/1722. Samatya’daki Surp Kevork Kilisesi tamir edildi. Latinlerin Aziz Üçleme (Sainte Trinite) kilisesi inşa edildi.

1138/1725. İbrahim Paşa tarafından Bebek inşa edildi. Kudüs’e giden gemi battı. 200 kişiden fazla boğulan oldu. İki kişi ancak kurtuldu.

1140/1727. Patrik Hovhannes Golod, Üsküdar’daki Surp Garabed Kilisesi’ni tamir ettirdi.

1142/1729. Balat ve Hıreşdagabed Kilisesi Rumların 13 kilisesi ile birlikte yandı.

1143/1730. Sultan Ahmed'i tahttan indirdiler. İbrahim Paşa'yı, Mehemed Kâhya'yı ve Kaptan Paşa'yı öldürdüler, Sultan Mahmud'u tahta geçirdiler. Moskof üzerine ordu alayı çıktı. Balat kilisesi inşa edildi. Sultan Mahmud Taksim'i inşa etti.

1144/1731. Tophane kapısından Latinlerin Sen Piyer Kilisesi'ne kadar Galata yandı. Lusavoriç (Aydınlatıcı) Kilisesi de yandı, yalnız yalılar yanmadı. Avusturya ile harp, Temmuz 21'de Latinlerin Sen Jorj Kilisesi yandı ve inşa edildi.

1145/1732. Kolera oldu. Sultan Mahmud Tophane'deki büyük çeşmeyi yaptı. Latinlerin Sen Piyer Kilisesi inşa edildi. Keza, Cizvit Azize Anna'nın kabri tekrar yapıldı, zira bir yıl önce o da yanmıştı.

1146/1733. Ali Paşa'nın zamanında Sarkis Kalfa'nın eliyle Lusavoriç Kilisesi inşa edildi.

1147/1734. Hekimoğlu Ali Paşa Altımermer'e yakın cami inşa etti.

1162/1748. Göksu'daki miri bahçe satıldı ve saray inşa edildi.

1163/1749. Nuruosmaniye Camii inşa edilmeye başlandı.

1164/1750 Nisan 16. Çarşı yandı. Paskalya'nın pazar akşamı başladı, pazartesi güneşin batmasından iki saat önce söndü.

1165/1751 Ağustos 4. Çok büyük sel oldu ve çok zarar verdi. 18 saat sürdü. Şiddetli kolera çıktı.

1166/1752. Kumkapı dışına ve kilisenin yanına kadar Gedikpaşa yandı. Yağup idam edildi.

1168/1754. Büyük Oruç'ta Basmacılar'dan yangın çıkarak Langa'yı yaktı. Lusavoriç yortusu günlerinde büyük zelzele oldu. Belgrad'ı zapt eden Sultan Mahmud, erkek evlat bırakmadan Aralık 2'de vefat etti. Sultan II. Mustafa'nın oğlu ve Sultan Mahmud'un kardeşi Sultan Osman tahta geçti.

1169/1755. Nuruosmaniye Camii'nin inşaatı tamamlandı.

1170/1756 Haziran 24. Pazartesi günü, Cübbâli'nin dışında Yalınız Ekmekci'ye kadar yandı. Üst taraf Hasan Paşa Hanı'na dayandı, alt taraf ise Cerahpaşa'ya.

1171/1757 Sefer 12. Sultan Osman vefat etti. Sefer 17'de (Ekim 20) pazar günü Sultan III. Mustafa tahta oturdu. Üsküdar'daki Valide Camii'ni inşa etti. Bu sene milletimizin ilk takvimi rahip Hagopos Çamçıyan'ın himmetiyle neşredilmeye başladı.

1172/1758. Kolera ve 4 Aralık gece saat 8'de zelzele.

1173/1759 Şubat 16. Sultan Mustafa'nın ilk kızı Hiyetullah doğdu. Çoktandır çocuk olmadığı için, yedi gün donanma yapmak emri çıktı. Halkın

büyük şenlik yaptığı görülerek, üç gün daha uzatıldı. Yani on günlük donanma yapıldı. Bütün esnaf Türk kıyafetleriyle alayını teşhir etti. İstanbul'da böyle donanma ne olmuştur, ne de olacaktır, diyorlar. Bundan dolayı İstanbul'da, buna Büyük Donanma adı verilmiştir. Bu sene Beşiktaş'taki kilise yıktırıldı.

1175/1761. Sultan Mustafa Yeni Han'ı inşa etti. 5 Nisan'da Şah Sultan doğdu. Yedi gün donanma yapıldı. 13 Aralık'ta (Cemaziyelevvel 27) Sultan Selim doğdu.

1176/1762 Ocak 14. Donanma günlerinde Kulekapı yandı. Beyoğlu'nun Dörtöl Ağzı'nda dahi yangın çıkarak, Saint Antoine ve Sainte Trinite kiliseleri yandı. Keza İstanbul tarafında da yangın oldu. Sultan Beyazıt'teki Buğdaycılar Kapısı'ndan Kumkapı'daki kilisenin yakınlara kadar yandı.

1177/1763. Sultan Mustafa Laleli Camii'ni inşa etmeye başladı. Oradan çıkan toprakla Yenikapı'daki sahili doldurdu. Önce bir minare yaptı ve Gazi olduktan sonra da ikinci minareyi ilave etti. Mayıs 25'te Sarraf Gazer idam edildi.

1178/1764. Sultan Mustafa medrese yaptı.

1179/1765. İstavrakı idam edildi. Orta derecede ölüm vuku buldu.

1180/1766 Mayıs 11. Sabahleyin 4-5 dakika süren çok şiddetli bir zelzele oldu. Sekiz ay kadar ara sıra sarsıntılar devam etti. Vezir Hanı ve Sultan Mehmed'in kubbesinin yarısı yıkıldı. 27 Aralık'ta bir beylik gemisi yandı ve Cübbâli'ye sürüklenerek orasını da tutuşturdu.

1181/1767. Dörtöl Ağzı ve Santa Maria Kilisesi yandı.

1183/1769. Sultan Mustafa Moskof'a karşı harp ilan etti.

1185/1771 Şubat 7. Galata, yalılarıyla birlikte 16 saat yandı.

1187/1774. Sultan Hamid'in cülusu.

1192/1777. Şiddetli ölüm; bir gün içinde yalnız Silivrikapı'dan dışarı çıkan cesetlerin sayısı bine yaklaştı.

1197/1782. İstanbul'da beş büyük yangın oldu. En büyüğü yeni takvimle 21 Ağustos'ta çıktı. 60 saat sürdü. İstanbul'un üçte biri kaldı.

1199/1784. 26 saat süren büyük yangın.

1201/1786. Petraki idam edildi.

1202/1787 Aralık 19. Sultan Hamid Moskof'a karşı ordu için ferman okutturdu ve ordu kadısı tayin etti. Deli Yuvar Bey'in oğlu Buğdan Beyi Aleksandır Mavrokordat Rusya'ya kaçtı. 15 Eylül'de, fırtına dolayısıyla, büyük bir Rus gemisi Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na sürüklendi.

1203/1788 Ocak 29. Paşakapusu'na tuğlar dikildi. 4 Şubat'ta Herbert adlı Avusturya elçisi gitti, zira Avusturya'ya karşı da harp açıldı. 6 Mart'ta sancak çıktı. Esmâ Sultan öldü. Dimitri İskanavi idam edildi.

1204/1789. İki günlük yağmur neticesinde büyük sel meydana geldi. İstanbul ve köylerine büyük zarar verdi. Evleri yıktı ve birçok hayvanı ve insanı sürükledi. Ocak ayında Türklerin büyüklerinden gümüş toplamaya başladılar. Esnafların da gümüş işlememeleri ve yanlarında bulunan gümüşleri dirhemi 10 paradan miriye teslim etmeleri; keza Rumların kiliselerinden toplayarak miriye 6.000, Ermenilerin 4.000 ve Musevilerin 3.000 okka gümüş vermeleri için ferman çıktı. 2'lik kuruş basıldı. 27 Mart Salı günü Sultan Hamid vefat etti. Receb 11'de, 27 yaşında olan Sultan Selim tahta çıktı. Receb 17'de veya 2 Nisan'da kılıç kuşandı. 8 Haziran Nazifi Efendi idam edildi.

1205/1790 Temmuz 30. Lehistan elçisi hediyelerle padişahın huzuruna çıktı.

1206/1791 Ekim 6. Avusturya elçisi Herbert, sulh olduğundan sarayına döndü.

1207/1792 Mart 22. Sancak-ı şerifi İstanbul'a getirdiler. 16 Eylül'de Kapitan-ı Derya Hüseyin Paşa içeri girerek, beraber getirdiği korsanları astı. Aralık ayında Fransızlar bayraklarını çektiler. Fransız elçisi Dük Choiseul Gouffier Karadeniz'den Rusya'ya kaçtı.

1208/1793. Tophane'deki kışlaları ve talimhaneyi inşa etmeye başladılar. Tophane'deki büyük çeşmeyi tamir ettiler. Hendeğin üzerinde dükkânlar yaptılar. 26 Eylül'de, sulhtan sonra, Rusya'nın büyükelçisi Beyoğlu'na geldi.

1209/1794. Şubat ayında bir dakika süren bir zelzele oldu. Dağlı adlandırılan Rumeli haydutlarının sayısı çok arttı. Kuraklık baş gösterdi.

1212/1797. Topkapı'da, deniz üzerinde Mermer Köşk inşa edildi.

1213/ 1798 Mayıs 16. Arnavutköy yandı.

İnciciyan’a Göre Galata Kulesi*

Ekim ayında, televizyonun ikinci kanalında, Galata hakkında dört bölümden ibaret mufassal ve cazip bir program ekrana geldi. Önce şu hususu belirtelim ki, ikinci kanalın kültür ve eğitim konularına ağırlık vermesi çok isabetli bir karar olmuştur. Zira, seyirciler birinci kanaldaki bilhassa vur-kır filmlerinden artık bezmişlerdi. Bunların hiçbir faydası olmadığı gibi, menfi tesiri de vardır. Kanaatimizce, yurdumuzdaki cinayetlerin ve gangsterlik olaylarının artmasında bu gibi filmler büyük bir etken teşkil etmektedir.

Mezkûr program esnasında, Venedik Mıkhitarist rahiplerinden, mümtaz tarihçi ve coğrafyacı Ğugas İnciciyan’ın (1758-1833) da, Galata ve kulesi hakkında verdiği kıymetli bilgiler izleyicilere sunuldu. İşbu malumat, “Coğrafya”nın Avrupa’ya hasredilen ikinci kısmının beşinci cildinde bulunmaktadır ki, tamamıyla İstanbul şehrini kapsamaktadır. İnciciyan diğer bir çalışmasında da Galata Kulesi’nden daha uzun olarak bahsetmektedir. Ancak, eserin çok nadir olması sebebiyle, bugüne kadar meçhul kalmıştır. Bu kaynak, 1802-1820 yılları arasında neşredilen *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adını taşıyan salnamelerinin son cildindedir (s. 190-194).

Asıl mevzuya geçmeden, salnamelerin muhtevisyatı hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz, zira, 1815-1820 yılları arasında neşredilenler kitaplığımızda mevcuttur. Bunlardan birkaçını, müteveffa yazar Sarkis Sakayan’ın (1870-1952) rahmetli zevcesi Anjel Sakayan tarafımıza hediye etmek lütfunda bulunmuştu.

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 39, Mart 1987, s. 14-16) “Sayın Prof. Dr. Semavi Eyice Bey’e ithaf olunur” notuyla yayınlanmıştır.

Kevork Pamukciyan, “Mizahî Hayal Gazetesinin Ermeni Harflı Türkçe Baskısı” başlıklı makalesinde (*Tarih ve Toplum*, no. 42, Haziran 1987, s. 36-40), bu makaleye dair şöyle bir düzeltme yapmıştır:

“*Tarih ve Toplum* dergisinin 1987 Mart sayısında çıkan ‘İnciciyan’a Göre Galata Kulesi’ başlıklı yazımızda, *Joğovurti Tzaynı* gazetesinde münteşir, İstanbul’un eski büyük yangınları hakkındaki makalenin, her ne kadar 1804 yılı *Yeğanak Püzantyan* salnamesinde çıkmış olabileceğini muhtemel görmüştükse de, bilahare, metinleri karşılaştırdıktan sonra, aynı yıl Venedik’te neşredilen, İnciciyan’ın İstanbul’a hasredilen ‘Coğrafya’sında dercedilmiş olduğunu müşahade ettik.”

İşbu yıllıklar hakkında, ricamız üzerine, birkaç sene evvel, Venedik Mikhitarist rahiplerinden değerli araştırmacı Sayın Sahak Cemcemyan da bazı bilgiler vermişti. 1805 salnamesinde 18. yüzyılın büyük depremlerine mütedair bir yazı vardır (s. 34-44). 1766 senesinde vuku bulan büyük İstanbul depremi hakkında, Ermeni kaynaklarına istinaden bir çalışma için, yıllardan beri malzeme topladığımızdan ötürü, bu yazının fotokopisini de istemiştik. Cemcemyan arzumuzu yerine getirmekte gecikmemiştir.

Diğer mühim bir yazının da, 1804 salnamesinde bulunması muhtemeldir. İstanbul'da neşredilmiş olan *Joğovurti Tzaynı* (Halkın Sesi) gazetesinin 29 Temmuz 1922 tarih ve 1160 sayılı nüshasında, Haydarpaşa'da vuku bulan bir yangın münasebetiyle, İstanbul'un 1633-1795 yılları arasındaki büyük yangınları hakkında, iktibas edilen bir yazı mevcuttur ki, aslının eski bir kitapta bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak Venedik'teki Mikhitaristler Kütüphanesi'nde *Yeğanak Püzyantyan*'ın yıllığı mevcut olmadığı için, bu hususu tespit edemedik. Cemcemyan, diğerlerinde İstanbul'la ilgili bir yazı bulunmadığını bildirmişti.

1816 salnamesinde Arife merasimi hakkında bilgi vardır (s. 220-222).

1817 salnamesinde Ermenice tercümeleriyle birlikte Türkçe beyitler mevcuttur (s. 78-82). 83-90. sayfalarda ise muhtasar mühim bir 18. yüzyıl İstanbul tarihi kronolojisi vardır ki, tercümesini *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nın 1979 yılı Haziran sayısında neşretmiştik (s. 44-49).*

1818 salnamesinde İstanbul'un muhtelif semtlerinde ikamet eden Ermenilerin nüfusu hakkında bir istatistik mevcuttur (s. 95). Kısa ve ehemmiyetli olduğu için iktibas ediyoruz.

İstanbul: 2.100, Samatya: 1.400, Balat: 1.400, Beyoğlu: 1.150, Üsküdar Yenimahalle: 800, Üsküdar Selamsız: 350, Yenikapı: 400, Hasköy: 400, Topkapı: 280, Galata: 280, Eyüp: 135, Ortaköy: 120, Yeniköy: 40, Kuruçeşme: 30 hane. Ceman hane adedi 9.172'dir. İnciciyan bu rakama istinaden, Ermenilerin aile sayısını yaklaşık 30.000 olarak göstermektedir. Her bir ailenin nüfusunu ise sekiz kişiden hesaplayarak, bütün şehirdeki Ermeni mevcudunu 240.000 olarak kaydetmektedir ki, kanaatimizce fazladır.

İkinci ilginç bir yazı da 99. sayfada bulunmaktadır ve balıkçılıkla ilgilidir. Başlıkta, vakanın 1816'da İstanbul sularında geçtiği kaydedilmiştir. Sonbaharda İstanbul sularına, yonuz (yunus) balıklarının üç büyüklüğünde, falyanoz balıklarının geldikleri ve yunusların düşmanı oldukları bildirildikten sonra, falyanozların İstanbul'un sularına girdikleri zaman, bütün

* Bkz. ETKK, c. I, s. 21-28.

yunusların kaçtıkları işar olunmaktadır. 1816 yılı Ekim ayında, Boğaz'dan gelen bir kayık Üsküdar'a yaklaştığı esnada, altı falyanoz bir yunusa rast gelir. O da kayığın altına girip saklanır. Falyanozlar yunusu tutmak için ona yaklaşınca, korkusundan yukarı fırlar ve kayığı sallandırmaya başlar. İçindekiler büyük korku geçirirler. En fazla ikinci kayıkçı endişelenir ve ağzından kan gelerek hastalanıp, bir ay sonra ölür.

Müteakiben, 100-122. sayfalarda 1701-1750 yılları arasındaki dünya olaylarının bir kronolojisi vardır ki, kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nu da kapsamaktadır.

1819 salnamesinde İstanbul'da 1715, 1750-1751, 1777 ve 1812 yıllarında vuku bulan büyük kolera vakaları kaydedilmiştir (s. 87).

91. sayfada 1817 yılı Eylül ayında, Kadıköy açıklarında suyun üzerinde görülen dev bir balıktan bahsedilmektedir.

98-143. sayfalarda bir yıl önceki kronolojinin devamı olarak, 1751-1800 yılları arasındaki dünyanın önemli olaylarına yer vermiştir.

172-176. sayfalarda hayatta olan Avrupa hükümdarları hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Önce Sultan II. Mahmud'un adı kaydedilmiştir. Sultan III. Selim'in (1761-1808) kardeşinin oğlu olduğu, 20 Temmuz 1785'te doğduğu ve 28 Temmuz 1808'de tahta çıktığı işar olunmuştur. Ancak, İnciciyan burada bir hata yapmıştır. Zira, Sultan II. Mahmud, Sultan I. Abdülhamid'in (1724-1788) oğludur, Sultan III. Selim (1761-1808) ise Sultan III. Mustafa'nın (1716-1773) oğludur. Yani Sultan Mahmud'un babası ile Sultan Selim'in babası kardeşlerdir.

177-178. sayfalarda İstanbul'dan Bağdat'a kadar menzilhaneler, 179-180. sayfalarda ise İstanbul'la Halep arasında bulunan konaklar kaydedilmiştir.

1820 salnamesinin 137. sayfasında, koleradan korunmak için bir çare beyan olunmaktadır. Bu maksatla, mezkûr hastalığa yakalananlara, haftada iki defa vücutlarına yağ sürmeleri önerilmektedir. Bunu kanıtlamak için de, İstanbul'dan bir örnek verilmektedir. Yağkapanı'ndaki hamalların ifadelerine göre, kendileri hiçbir zaman koleraya yakalanmamışlar. Sebebi de, normal olarak yağların vücutlarını kaplaması olmuştur. Ancak, İnciciyan maalesef yağın cinsini açıklamamıştır.

Müteakip 138-145. sayfalarda koleranın sebeplerinden bahsedilmektedir. Burada çok enteresan bir bilgi bulunmaktadır. Eski Mısırlıların mumyalarını, başlıca ziftle hazırlanan bir terkipile tahnit ettikleri beyan olunup, ziftin çürümeyi önlediği kaydedilmektedir.

154-161. sayfalarda depremler hakkında bir yazı dercedilmiştir. Bu meyanda, dünyada vuku bulan büyük yer sarsıntıları da kaydedilmiştir.

185-189. sayfalarda Anadolu'daki konakların isimlerine tesadüf edilmektedir.

189-190. sayfalarda Boğaziçi veya civarındaki 17 dağ ve tepenin, denizden yükseklikleri arşın olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasında, ehemmiyetine binaen, Yoruz (Yorus) Kalesi tepesinin 275 arşın (187 metre) olarak gösterildiği kayda değer.

190-194. sayfalarda satrancın tarihçesi hakkında bir yazı vardır. Oyunun Hindistanlı Brahman bir feylesof tarafından bulunduğu kaydedilmiştir.

200-209. sayfalarda Arapların Vahabi, Vehabi veya Vehhabi mezhebi hakkında etraflı bilgiler mevcuttur.

225-228. sayfalarda, tahtta bulunan Avrupa hükümdarları hakkında muhtasar malumat vardır.

Şimdi de asıl mevzumuzla geçiyoruz. Önce, İnciciyan'ın "İstanbul Tarihi"nde Galata hakkında yazdıklarını tanıtacağız. Bir iki ufak ilave yaparak müteveffa Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) tercümesini sunuyoruz.¹

Eski Galata surları iç tarafta olup, sonra Galata Kulesi'nde (eski adı Hristos Kulesi) birleştirler. İstanbul ve Galata kuleleri içinde en yükseği olan Galata Kulesi, yuvarlak şekilde yüksek bir mevkiye yapılmıştır. İçinde, büyük kısmı kalın duvardan yontulmuş 146 basamaklı bir merdiven vardır. Kulenin tepesi ehram şeklindedir ve kurşunla kaplıdır. Bu kısım, 25 Temmuz 1794 tarihinde civarda çıkan bir yangında harap olduğu için, eskisinden daha ihtişamlı olarak yeniden yapıldı. Kulenin tepesinden bütün İstanbul şehri ve civarı görünür. Bundan dolayı, bekçiler yangınları haber vermek için geceleri orada tarassut ederler. Keza, takriben 1717'den beri, gece yarısını haber vermek için davul çalarlar. Kireçkapısı'nın üzerinde, kule ve Galata'nın civarındaki suların genişletildiği hakkında, yukarıda adı geçen Marruffus tarafından konan Latince bir kitabe vardır.

İnciciyan, Marruffus'un kitabesi hususunda verdiği bir dipnotta şöyle demektedir:

Bu ve daha evvel zikredilen ve ileride sözü geçecek olan kitabeleri, Papaz Gomidas Kömürçiyân'ın (1656-1707) torunu, İspanyol Sefareti tercümanlarından Kozmas Kömürçiyân'ın (1749-?, İtalyanca Carbognano) telif ettiği ve 1794'te, bizim vasıtamızla Venedik'in Bassano köyünde tab ettirdiği, *Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli* (İstanbul'un Şimdiki Vaziyetinin Topografik Tasviri) adlı İtalyanca kitabında okuyucular görebilirler.

Şimdi de, Inciciyan'ın 1820 yılı *Yeġanak Püzantyan* salnamesinde, Galata Kulesi hakkında verdiği mütemmim bilgilerin tercümesini sunuyoruz. Müellif bu yıllıklarda, edebi dil yerine halk lisanını kullanmıştır. Gayesi de, yazdıklarının daha geniş halk kitleleri tarafından okunabilmesi imkânını temin etmek olmuştur.

Galata Kulesi Hakkında Bilgi

İşbu kule hakkında, "Coğrafya"nın İstanbul'a hasredilen cildinin 181. sayfasında yazılmıştır. Fakat burada başka bilgiler de vereceğiz.

Galata'nın diğer kulelerinden çok daha yüksek, bu gibi bir kule inşa edilmesinin sebebi hususunda muhtelif rivayetler mevcuttur ki, bunlardan biri de şudur:

Güya Cenevizliler bu kuleyi müneccimlik maksadıyla yapmışlar. O zamanlar kule sekiz katmış. Aşağıdaki katta iptidai bilgiler öğretilirmiş ve tedrisat yükseldikçe, talebeler de kat kat yukarı çıkarlarmış. Gramerden başlayarak, aritmetik, hendese, lojik, felsefe ve sair dersler okutulmuş. En son katında ise astronomi öğretilirmiş ve oradan yıldızlar tarassut edilirmiş.

Fakat bunu icat eden, eğitime hevesli bir şahısmış. Zira, rasathane kulelerinin inşasına Avrupa devletleri bile çok daha sonra başladılar, neredede kaldı Cenevizliler gibi küçük bir kavim ve o da böyle yabancı bir diyarda...

Bu gibi yüksek kulelerin mevcudiyetinin sebebini bilmek için, eski tarihlere aşına olmak gerekir. Zira, top, tüfek bulunmadığı eski devirlerde, harpler başka türlü yapıldı. Böyle yüksek bir kuleye malik olmayı zaruri sayarlardı. Buna da halk tarafından ortahisar adı verilirdi. Muhasara edildikleri zaman, onun üstünden, düşmanın gelişini, hazırlığını ve harekâtını yüksekten seyrederlerdi. İkincisi ise şayet düşman ani bir hücumla şehri zapt edecek olsaydı, burada kalan kimselere veya askerlere, işbu kule barınak teşkil ederdi. Buraya sığınıp, düşman şehre girdikten sonra dahi, bu gibi yüksek bir mevkiden onu vururlardı. Bu sebeple, eski kalelerin hemen hemen hepsi, veyahut büyük kısmı, bu gibi yüksek birer kuleye malikti. Nitekim, Maltızlar (Maltalılar) tarafından inşa edilen Rados veya Rodos adası kalesinin, veyahut Yorus (Yoros) Kalesi'nin de, buna benzer birer kulesi vardır.

Bu gibi yüksek kulelerin diğer bir gayesi daha vardı. Bu da yeraltı dehlizlerinin birleştiği yer olmasıydı. Zira şehir düştüğü zaman, darda kaldık-

ları takdirde, firar edenleri oraya toplarlardı. Buradaki tünellerden uzaklara kaçarlardı. İşbu keyfiyet Galata Kulesi için de anlatılır. Zira, Galata surlarla üçe ayrılmıştır. Üç taraftan da, yer altından Galata Kulesi'ne çıkışı olan yol vardır. Birincisi Galata Kulesi'nden Cizvit Bostanı'nın içindeki kuyuya, ikincisi de Perşembepazarı'nda bulunan Bostan'daki Yeni Cami'nin yanına varırdı. Üçüncüsü ise Meyit İskeleyi² tarafında idi. Burası eskiden Venediklilere aitti. Bu sebeple, Venedik elçisi alayla şehre girdiği zaman, önce Meyit İskeleyi'ne giderdi. Buradan çavuşbaşı onu merasimle Bayloz'un (Balyoz) sarayına götürürdü.

Bu dehlizlerin bakiyeleri, zaman zaman yerler kazılırken meydana çıkmaktadır. Galata Kulesi'nin altından, Kilyoz'a (Kilyos) kadar uzanan bir yeraltı geçidi de mevcuttur. Burada, Cenevizlerin gemisi hazır beklerdi ki, şayet düşman Galata'yı zapt ederse, yerli halk önce kuleye, sonra da Kilyoz'a sığınsın ve oradan da kendi gemileriyle Kefe'ye sevk edilsin. Zira o zamanlar, Kefe'nin bulunduğu Kırım, Cenevizlerin elinde idi.

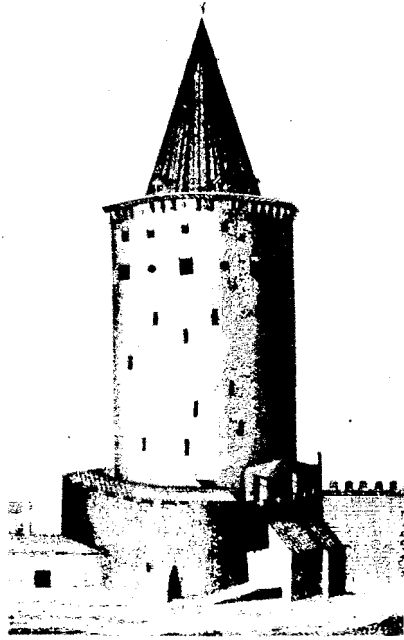
Zaman zaman bu yolun bakiyeleri de meydana çıkmaktadır. Vaktinde, Dört Yol Ağı'nda³ mağaza inşa etmek için temel kazılırken, bir yol bulundu. İçeri girerek, yer altından geçip Kulekapısı'ndaki hamamın kuyusuna vardılar. Yol kemerlidir ve yer yer odalar açılmaktadır. Burada, Cenevizlerden kalma kireç ve tuğlaya rast geldiler. Şüphesiz, aniden ihtiyaç hasıl olduğu takdirde, hazır bulunsun diye. Daha önce, Beyoğlu haricinde bir tepenin altında da bir dehliz bulundu. Bütün bunların Cenevizlerin yaptığı yolun kalıntıları olduğu anlaşılmaktadır.

Galata Kulesi'nin irtifai hakkında, Türk tarihçisi Hasanbegzade, onun eskiden çok yüksek olduğunu, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u zapt ettikten sonra, onu yıkmalarını ve yerle bir etmelerini emrettiğini yazmaktadır. Sonra da şunları ilave etmektedir: Yanındakiler, padişahın sözünü yerine getirmek için kuleyi o kadar alçalttılar ki, tepesi, Edirnekapısı'nın önü ile aynı seviyeye geldi. Zira padişah bu emri verdiği zaman burada bulunuyordu. Bu şekilde, acıyarak bu binayı kurtardılar.

Kulenin yapısının gösterdiği veçhile, üstteki kurşunla kaplı kısmını ancak yıktılar, taşla inşa edilen kısmına dokunmadılar. Çünkü üstteki basamaklar hâlâ mevcuttur. Demek ki, bina orada sona ermekte idi. Zira, taş kısmının bittiği yerde üstteki basamaklar inşa edilirdi. Nitekim, Maltızlar tarafından inşa edilen ve bunun gibi üstü yıkılmamış yüksek bir kule olan Rodos'taki dört köşe kulenin üstünde dahi, bu husus müşahade edilmektedir.

Kaldı ki, Galata Kulesi'nin irtifai pek fazla değildir. Ancak, mevkii yüksek olduğu için o kadar yüksek görünmektedir. Venedik'teki San Marcos Katedrali'nin çan kulesi, Galata Kulesi ile yaklaşık aynı seviyededir (şayet külahının ucu nazarı itibara alınırsa). "Coğrafya"nın Avrupa'ya hasredilen ikinci cildinin 560. sayfasından, onun irtifai hakkında bilgi edinilebilir.

Yazımızın son kısmında, önce, Galata Kulesi hakkında meçhul kalmış bir malumatı da, tarihçi Mağakya Çelebi Cevahirciyan'ın (1665-1733'ten sonra) gayri matbu olan ve aslı Venedik'deki Mikhitaristler Kütüphanesi'nde bulunan *Jamanagrutyun* (Kronoloji) isimli çok mü-

him eserinden istifade ederek sunmak istiyoruz. Müellife göre, Galata Kulesi'nin külahı, 1677 yılında şiddetli bir fırtınada uçmuştur. Cevahirciyan, tekrar ne zaman onarıldığı hususunda bir bilgi maalesef vermemiştir.

Galata Kulesi'nin mazarine ait bir bilgiyi de, tarihçi Avedis Berberyan'ın (1798-1873) "Kronoloji"sinden öğreniyoruz. İşbu kaynağa göre, 14 Temmuz 1829'da Beyoğlu'nun Kulekapısı'nda vuku bulan bir yangında, Galata Kulesi'nin kurşunla kaplı külahı yanıp erimiştir.⁴

Makalemize, Kozmas Kömürçüyan'ın mezkûr eserinden faydalanarak, Galata Kulesi'nin 1790 sıralarındaki bir gravürünü de ekliyoruz ki, onun ismini taşımaktadır.

1. Ğugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 83.
2. Tersaneye yakın bir mevkide bulunmakta idi (İnciciyan, *age*, s. 154).
3. Galatasaray'ın merkezi kastediliyor.
4. Avedis Berberyan, *Badmutyün Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s. 480.

İnciciyan'ın Boğaziçi Adlı Eseri ve Emirgân Hakkında Yazdıkları *

Venedik Mikhitaristler tarikatına mensup rahiplerden ünlü tarihçi, coğrafyacı ve arkeolog Ğugas İnciciyan (1758-1833), gerek İstanbul'un gerekse Anadolu'nun şehir, kasaba ve hatta köylerinin tarihi ve coğrafyası hakkında çok mühim eserler bırakmıştır. Bilhassa doğup büyüdüğü İstanbul'un mazisine karşı derin bir ilgi ve bağlılık hissetmiştir. Buradan ayrılıp Venedik'e gittikten sonra, bu bağlılık sevgisi içinde daha da alevlenip, nostalji denen ateşle onu ömrünün sonuna kadar yakmıştır. Bundan ötürü bu hasrete dayanamayıp, üç defa vatanına avdet ederek, yıllarca orada kalmış, İstanbul ve Anadolu ile ilgili eserleri için de malzeme toplamıştır.

Biyografisi

Rahip Ğugas İnciciyan, Edirneli İncici Hacı Mikayel'in torunu ve Boğos İncici Mikayelyan'ın oğludur. Annesi Diruhi ise Venedik Mikhitarist rahiplerinden, mümtaz tarihçi Mikayel Çamçıyan'ın (1738-1823) kız kardeşidir. İnciciyan veya Mikayelyan soyadını taşıyan Aleksandır adlı kardeşi ise 1755'te doğup 1779'da rahip olmuş ve 1814'te Sepviç'te vefat etmiştir. Venedik Mikhitarist tarikatı tarafından 1757'den beri yayınlanan *Oratsuyts* (Takvim) adlı salnamenin neşriyatını 1780-1793 yılları arasında yönetmiştir.

1770'te henüz 12 yaşında iken babası onu Venedik'teki Mikhitaristlerin manastırına göndermiştir. Orada, sonradan tarikat başkanı olan İstepannos Başpiskopos Akonts-Küver'in (1740-1824) talebesi olmuştur. 1774 yılı Nisan ayında ruhani hayata intisap etmiştir. 1786 yılına kadar, hayatı ile ilgi-

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 26, Şubat 1986, s. 60-62) yayınlanmıştır. Makalenin başında şöyle bir not yer almaktadır:

“Ermeni harfli Türkçe basma sözlüklere dair hazırlayacağımız yazı, epeyce zamana muhtaç olduğu için, bu defa da, son zamanlarda aktüalite kesbeden Boğaziçi hakkında, iskeleti hazır olan bir makalemizi genişleterek, *Tarih ve Toplum* dergisinin sayın okuyucularına sunuyoruz.”

Makaleyi, Kevork Pamukciyan'ın aynı derginin 31. sayısında (Temmuz 1986, s. 22-25) yer alan “Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi” başlıklı makalesinin sonunda işaret ettiği düzeltmeleri de girerek yayınlıyoruz.

li mühim bir kayda rastlanmamaktadır. Aynı senenin sonlarında, vatan hasretini gidermek üzere, vaizlik görevi ile İstanbul'a gelip, dört yıl kadar orada kalarak, 1790 yılı Ağustos ayında Venedik'e dönmüştür. 14 Mart 1805'te, gerek tedavi gerekse "Coğrafya"sının bazı kısımlarını gözden geçirmek niyetiyle tekrar şehrimize gelmiştir. 1810'da, yeni Ermenice lisanı ile neşredilen kitapları Ermeniler arasında yaymak gayesiyle, Arşarunyats tesmiye olunan bir cemiyet kurmayı tasarlamış ve kuruluşunda mühim rol oynamıştır. Rahip Mikayel Çamçıyan, İstanbul'dan tarikat başkanı Akonts-Küver'e yazdığı 10 Aralık 1811 tarihli mektubunda, meşhur dilci ve tarihçi Kevork Der-Hovhannesian'ın 23 Kasım 1811'de öldüğünü kaydettikten sonra, İnciciyan'ın da Düzyanların evinde kaldığını bildirmektedir.¹ 1812'de, mustarip bulunduğu ayak hastalığını tedavi etmek gayesiyle Bursa kaplıcalarına gitmişse de, bir fayda görmemiştir. 1815'te, şehirde çıkan bir yangın esnasında bütün kitaplığı kül olmuştur. İşbu terceme-i halde başlıca kaynağımız olan, 1912'de *Pazmaveb* mecmuasında neşredilen, İnciciyan'ın mufassal biyografisinin muharriri Rahip Nerses Antrikyan (1879-1936), sözü geçen yangında, onun Venedik'ten beraberinde getirdiği "Osmanlı Devleti Coğrafyası"nın ikinci ve üçüncü ciltlerinin mahvolduğunu yazmaktadır.

29 Ağustos 1819 tarihinde, Halet Efendi'nin ve İskhel adlı Yahudi sarrafın iftiraları yüzünden Darphane emini Düzyan ailesinin başına gelen felaket esnasında, onlarla dost olduğu için, korkusundan Odessa'ya sığınmış ve hadise yatıştıktan sonra, 1820 yılı Eylül ayında İstanbul'a avdet etmiştir. Düzyanların hamisi bulundukları Arşarunyats cemiyeti de, bu sıralarda feshedilmiştir. Bu sebeple, *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adlı yıllığın neşriyatı da sona ermiştir. 1828'de Apostolik (Gregoryen) ve Katolik mezheplere mensup Ermeniler arasındaki dini mücadeleler esnasında, Katoliklerin ileri gelenleri tehciye tabi tutulduğundan, İnciciyan, İstanbul'da kalmayı sakıncalı görmüş ve bu sebeple aynı yıl Venedik'e hareket etmiştir. Az sonra, bir yıl önce irtihal eden, Rahip Kapriyel Avedikyan'ın (1751-1827) yerine tarikat başkan vekili seçilmiş ve bu görevde iken, 2 Temmuz 1833'te vefat etmiştir.

Eserleri

İnciciyan'ın eserlerini üç kısma ayırabiliriz. Birincisine, İstanbul'un ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine ve coğrafyasına hasredilen eserlerini; ikincisine, Ermenilerin tarihi ve yurtlarının topografyası ile arkeolojisi hakkındaki eserlerini; üçüncüsüne ise dini mahiyetteki eserlerini dahil edebiliriz.

Burada ancak birinci kısımdan bahsedeceğiz. Kronolojik sıra ile bunları tanıtıyoruz:

1. *Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri) veya İnciciyan'ın da kitabının isim sayfasında kaydettiği Türkçe adı ile *Boğaziçi* (Venedik, San Lazzaro, 1794, IX+253 sayfa, dizgi: 9x15cm).

Başlangıçta yedi sayfalık bir önsöz mevcuttur. Mütâakiben, 1-78. sayfalarda, Boğaziçi hakkında umumi bilgiler verilmektedir. 79-92. sayfalarda, her bir Osmanlı padişahının sadrazamlarının adları ile birlikte, Hicri ve Miladi tarihlerle, makama geçiş yılları kaydedilmiştir. 93-105. sayfalarda, yine bir önsöz bulunmaktadır. 106-179. sayfalarda, Rumeli kıyısında bulunan köyler hakkında, numaralandırılmış dörtlükler halinde, topografik ve tarihi bilgiler verilmektedir. 180-232. sayfalarda da, Anadolu sahilindeki köyler tasvir edilmektedir. 233-253. sayfalar ise hasislik, nefesperestlik, dünya ve şöhret sevgisi hakkında yine manzum nasihatlar ihtiva etmektedir.

Kitabın başında, Venedik Mikhitarist rahiplerinden, Yeğya Endazyen (1755-1789) tarafından hakkedilen ve 1791'de Venedik'te basılan 23x40.5 cm ebadında Ermenice mufassal bir Boğaziçi haritası bulunmaktadır. Muhteviyatında, sahil köyleri, şehrin kapıları, camiler, kiliseler, ayazmalar, biniş yerleri ve dalyanlar kaydedilmiştir. Allah kısmet ederse, bu harita hakkında etraflı bilgiler veren bir yazı hazırlamayı da arzu etmekteyiz.

İnciciyan'ın, Boğaziçi hakkında çok kıymetli bilgiler veren işbu eserinin ilk kısmı (s. 1-78), 1813'te Antoine-Jean Saint-Martin (1791-1832) tarafından *Description du Bosphore par le Docteur Indjidjian* (Rahip İnciciyan Tarafından Boğaziçi'nin Tasviri) başlığıyla Fransızcaya çevrilmiştir (135 sayfa). Venedik Mikhitarist rahiplerinden bibliyograf Arsen Ğazikyan'a (1870-1932) göre, *Magazine Encyclopédique* adlı derginin 1813 yılı Mayıs sayısından ayrı baskı yapılmıştır. Aynı kaynağa göre, Paris'teki *Ecole nationale des langues orientales vivantes*'in (Konuşulan Doğu Dilleri Milli Okulu) Ermenice kürsüsü müderrisi Şahan Çırbed (1772-1837), Saint-Martin'in tercümesini aslı ile karşılaştırmıştır.²

Yine Venedik Mikhitarist rahiplerinden Kerovpe Aznavuryan (1791-1843), *Villeggiature de' Bizantini sul Bosforo Tracio* (Trakya Boğazı Üzerinde Bizans'ın Sayfiyeleri) adı altında, eserin tamamını İtalyancaya çevirmiştir (San Lazzaro, 1831, XXIII+330 veya 336 sayfa).

Aznavuryan, önsözünde, Fransızca tercümesinin eserin ilk kısmına münhasır olduğunu kaydettikten sonra, muhtelif yanlışlıklar ve baskı hataları ihtiva ettiğini, buna rağmen edebiyatçıların takdirini kazandığını ve birçok gazetede, ondan sitayişle bahsedildiğini bildirmektedir.

Milliyet gazetesinin bir buçuk yıl kadar önce neşrettiği *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız* ilavelerinin 17. fasikülünde (s. 135), işbu kitabın Türkçeye çevrildiği, Sayın Orhan Duru tarafından elden geçirildiği ve Ada Yayınları arasında yakında çıkacağı işar olunmuşsa da, bugüne kadar baskının tamamlandığını işitmedik.*

2. *Darekrutyun* (Vakayiname, salname), Venedik 1800-1802.

3. *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi, salname), Venedik, 1803-1820.

4. *Aşkarhakrutyun Çorits Masants Aşkarhi* (Dünyanın Dört Kısımının Coğrafyası) adlı çalışmanın Avrupa'ya ayrılan ikinci kısmının 5. cildi, Venedik, 1804, 200 sayfa.

Bu cildin ilk 97 sayfası, Osmanlı Devleti'nin teşkilatı hakkında genel bilgileri ihtiva etmektedir ki, yazar ve avukat Hovhannes Boğosyan (1889-1972) tarafından yapılan Türkçe tercümesi *Hayat Tarih Mecmuası*'nda neşredilmiştir (no. 1-10, 1965). İstanbul'a ait ikinci kısmı ise 1956'da Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) çevirisi ve notları ile birlikte, İstanbul Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. İkinci baskısı da 1976'da yapılmıştır (159 sayfa).

"Avrupa" kısmının altıncı cildi de, Osmanlı Devleti coğrafyasına hasredilmiş olup, Bulgaristan'ın merkezi Sofya'dan başlayarak, Marmara Denizi'ndeki adalarda sona ermektedir (Venedik, 1804, 518 sayfa).

Aynı eserin Asya'ya tahsis edilen birinci cildi ise Doğu ve Güney Anadolu'dan bahsetmektedir (Venedik, 1806, 424+38 sayfa).

5. *Tarabadum* (Asrın Tarihi), 8 cilt, Venedik, 1824-1828.

Eser her ne kadar "Asrın Tarihi" adını taşıyorsa da, 18. asrın ikinci yarısını kapsamaktadır. Umumiyetle, Osmanlı ve Avrupa devletlerinin yaptıkları harplerden bahsedilmektedir. Son iki cilt ise ünlü âlimlerin ve sanatkârların biyografilerine tahsis edilmiştir. Eserin birinci cildinde Osmanlı Devleti hakkında (s. 230-243); ikinci cildinde III. Osman ve III. Mustafa hakkında (s. 245-262); üçüncü cildinde tekrar III. Mustafa ve I. Abdülhamid hakkında (s. 142-158) ve beşinci cildinde tekrar I. Abdülhamid ve III. Selim (s. 11-47) ve sözü geçen padişahlar zamanında İstanbul'da vuku bulan hadiseler hakkında kıymetli ve ilginç bahisler mevcuttur.

Biyografi yazarı Vahan Zartaryan (1872-1945), *Hişadagaran* (Abide) adlı kitabında (İstanbul, 1911, c. II, s. 376), İnciciyan'ın eserleri arasında gayri matbu bir "Osmanlı Devleti Coğrafyası"nı dahi kaydediyorsa da, Rahip Nerses Antrikyan, onun arşivi içinde, ancak *Martabadum* (İn-

* Eren Yayıncılık tarafından *Boğaziçi Sayfıyeleri* adıyla (İstanbul, 2000) yayınlanmıştır.

san Tarihi) adlı eserini görmüş olduğunu yazmaktadır (*Pazmaveb*, Venedik, 1912, s. 153).

Emirgân Hakkında Yazdıkları

149-150. sayfalarda, Emirgân hakkında yazılanların tercümesini, notlarla birlikte aşağıda sunuyoruz.

EMİRGÛNE OĞLU BAĞÇESİ VEYA YENİ VİLAYET, HALK DİLİNDE EMİRGÛN

Türklerle Meskûn

249. Tatlı havasıyla Emirgûn oğlu, oraya gidip temaşa etmeye seni davet ediyor. Camii ve hamamı yenidir.³ Dükkânları da yenidir ve Sultan⁴ Hamid tarafından inşa edilmiştir.

250. Karadeniz'den gelen gemiler için, Gümrük emininin makamı eskiden Hisar'da⁵ idi. Fakat burasını süsleyen⁶ Sultan Hamid, Gümrük makamını buraya nakletti.

251. İmareti için, şehirde en muhteşemi olarak, mülk tesis etti. Dahinin⁷ güzel eseri idi ki, diğer binalarla ahenkli idi.

252. (Bu kıta sırf edebiyattır.)

253. Şayet bizim Arakel'in⁸ tarihine, veya yerli milletin⁹ tarihi eserlerine bakacak olursan, Emirgûn isimlendirilmesinin sebebini bulacaksın.

254. Dördüncü Murad Erivan'ı alıp,¹⁰ oranın hanı Emirgûnoğlu'nu* şehrimize getirtti ve paşa unvanıyla bu güzel yerde ona malikâne ihsan eyledi.

255. Böylece bu semt Emirgûn adını aldı, daha önce de Feridun Paşa denilirdi. Çok eskiden ise Kiparodis ismini haizdi. Orada bulunan servi ağaçlarından dolayı, Rumlar bu adı vermişlerdi.

256. Sonrakiler ise Egadiya putunun heykeli üç yol ağzına dikildiği için, deniz hududundan İstenya'ya kadar, Latince adı ile Triviye dediler.

18. asrın diğer ünlü bir Ermeni tarihçisi Balatlı Sarkis Sarraf-Hovhannesyanyan (1730?-1805) da, aynı yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında kaleme aldığı ve 1967'de Sayın Ara Kalaycıyan tarafından Kudüs Er-

* Emirgûne'nin oğlunun adı, Tahmasb Kuli Han idi. Sultan Murad, ona, Yusuf Paşa adı ile Halep paşalığını tevdi etti. Fakat, oradaki halkı gücendirdiği için, ancak iki ay kalabildi. Sultan Murad onu İzmir'e¹¹ gönderdi. Oradan beraberinde İstanbul'a getirdi. Tekrar vezirlik rütbesini tevdi ederek, malik olduğu Feridun Paşa Bağçesi'ni, şehrin içinde Ahırkapı'da muhteşem bir sarayı, keza, Kâğıthane köyünde bir çiftliği ona ihsan eyledi. Aynı zamanda bütün erzaklarını, Saray-ı Hümayun'dan tahsis ettirdi. Böylece, altı veya yedi yıl yaşadıktan sonra, Sultan İbrahim'in gününde idam olundu. -İnciciyan

meni Patrikhanesi'nde neşredilen, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakagakin* (Payitaht İstanbul'un Tarihi) adlı çok kıymetli eserinde, Emirgân hakkında aşağı yukarı aynı şeyleri yazmaktadır (s. 49). Bundan anlaşıyor ki, İnciciyan'ın eserinden istifade etmiştir.

Mamafih, Sarraf-Hovhannesyan'da İnciciyan'ın vermediği birkaç bilgi de bulunmaktadır. Önce, Revan'ın yani Erivan'ın veya bugünkü resmi adı ile Yerevan'ın zaptının Hicri tarihini 1045 (Miladi 1635) olarak kaydetmiştir. Müteakiben, Tahmasb Kuli Han'ın, İstanbul'a geldikten sonra, altı yıl yaşayıp, Hicri 1051 (Miladi 1641) tarihinde, Sultan İbrahim'in gününde (1639-1648) idam edildiğini yazmaktadır. Fransız seyyahı Jean-Baptiste Tavernier'ye (1605-1689) göre, Sultan I. İbrahim'in (Der-Andreasyan'ın kitabında sehven I. Abdülhamid yazılıdır) cülusunda, idam kararını Sadrazam Kara Mustafa Paşa vermiştir.¹²

Sonunda, Sarraf-Hovhannesyan, Gümrük makamının Sultan I. Abdülhamid'in emriyle Rumelihisarı'ndan buraya nakledildiğini ve Emirgan'daki mülklerin, bu padişah tarafından Bahçekapusu yakınında inşa edilen imarete vakfedildiğini bildirmektedir. Esasen, türbesi de burada bulunmaktadır.

1. *Pazmaveb*, Venedik, no. 1-2, 1982, s. 148.
2. *Haygagan Nor Madenakidutyun* (Yeni Ermeni Bibliyografyası), Venedik, San Lazzaro, 1909-1912, sütun 894. Keza, Prof. Dr. Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul, 1976, s. 7.
3. Yeni inşa edilmişlerdir, demek istiyor.
4. Vezin icabı, Ermenice metinde "sultan" kelimesi kullanılmamıştır.
5. Rumeli Hisarı kastediliyor.
6. Kalkındıran veya binalarla süsleyen demek istiyor.
7. Mimar kastediliyor. Bu kelimeyi kullandığından, zamanının ünlü bir hassa mimarı olduğu anlaşıyor.
8. 17. yüzyılın başlıca Ermeni tarihçilerinden Tebrizli Arakel Vartabed kastediliyor. 16. asrın sonlarında Tebriz'de doğup 1670'te Eçmiyadzin'de vefat etmiştir. Tarihi ilk defa 1669'da Amsterdam'da neşredilmiştir. İkinci baskısı 1884'te Vağarşabad'da (bugün Eçmiyadzin), üçüncüsü ise 1896'da yine aynı yerde yapılmıştır. 1874'te Marie-Félicité Brosset (1802-1880) tarafından Fransızcaya ve 1973'te ise Moskova'da Rusçaya çevrilmiştir.
9. Türklerin, demek istiyor.
10. Erivan'ın fethi 1635'tedir.
11. Ermenice metinde "İznimid" şeklinde yazılıdır.
12. Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi: 17. Yüzyılda İstanbul*, tercüme ve tahşiye eden: Hrand Der-Andreasyan, İstanbul 1952, s. 277.

İnciciyan'ın Boğaziçi Üzerine Eseri*

Amaranots Püzantyan (Bizans'ın Sayfiye Yeri), Venedik Mikhitarist rahiplerinden meşhur Ermeni tarihçi ve coğrafyacısı Ğugas İnciciyan'ın (1758-1833), 1794'te Venedik'te tab edilen Boğaziçi hakkında mühim bir eseridir. Müellif, 3-9. sayfalar arasındaki önsözünde, Bizanslı Dionesius, Albialı Petrus Gyllius, Vestfalyalı Johannes Leinklay (öl. 1593'te Viyana'da), Eremya Çelebi Kömürçian (1637-1695), Marcili Luigi, Signor Momars, Floransalı Cestini Domenico, Kozmas Kömürçian (rahip Gomidas Kömürçian'ın [1656-1707] torunu) gibi Boğaziçi hakkında eser bırakan başlıca tarihçi ve coğrafyacıları bahsetmektedir. Müteakiben, yine önsözde, Boğaziçi'nin eski haritaları zikredilmektedir. Bu meyanda önce Kâtip Çelebi'nin Hicri 1145 ve Miladi 1732'de tab edilen *Cihannuma*'sında mevcut olan ve sonra da Bon adlı Felemenkli bir şahsın 1735 tarihini haiz haritası kaydedilmektedir. Sultan I. Hamid'in gününde ise devlet emriyle Fransız mütehasşıs sanatkârlar tarafından Boğaz'ın yeni bir haritasının hazırlandığı ve bunun üzerinde bazı tashihler ve isim ilaveleri yapılarak 1791'de Ermenice bir tabı da çıktığı yazılıdır. 1788'de ise Viyana'da Tott adlı bir şahsın ve Fransız sefiri Choiseul-Gouffier'nin verdiği izahata müsteniden yeni bir haritanın basıldığı işar olunmaktadır. Eskilerden ise Gyllius'un yazdıklarına istinaden, Fransız kralının coğrafyacısı Nicholas Sanson'un oğlu, Culiemos Sanson tarafından hazırlanan harita zikredilmektedir.

Eski ve yeni bütün kaynaklardan istifade ettiğini söyleyen İnciciyan'ın eseri başlıca üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Boğaziçi'nin adının menşei ve eski şekilleri, Boğaz'ın uzunluğu, genişliği, nasıl meydana geldiği hakkında rivayetler, akıntılar, havası, rüzgârları ve meşhur kışları, topografisi, sakinleri ve bostancıları, toprağı, mahsulü, içme suları, eskilerin ve Osmanlıların sayfiye yerleri, Bizans imparatorlarının ve Osmanlı padişahlarının sayfiyeye gidişleri, eskilerin ikametgâhları, puthaneleri, manastırları, kiliseleri ve ayazmaları mütalaa edilmektedir.

İkinci kısımda, ilave olarak sadrazamlarının tam bir listesi mevcuttur.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (c. II, İstanbul, 1959, s. 759) "*Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri)" madde başlığıyla yayınlanmıştır.

Eserin adını taşıyan üçüncü kısım ise manzumdur ve başlıca iki kısma bölünmüştür. Birinci bölüm Rumeli cihetine hasredilmiştir. Sırasıyla Tophane, Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Dolmabahçe, Hayreddin ve Beşiktaş, Ortaköy, Defterdarburnu, Kuruçeşme, Arnavutköy, Akıntıburnu, Bebek, Kayalarburnu ve Rumelihisarı, Baltaoğlu yahut Baltalimanı, Emirgân, Tokmakburnu ve İstinye, Köybaşı veya Yeniköy, Kalender, Tarabya, Kireçburnu, Kefeliköy, Büyükdere ve Sarıyer'le Yenimahalle tetkik edilmiştir. İkinci bölümde ise Anadolu sahilinde bulunan Üsküdar, Öküzlimanı, Kuzguncuk, İstavroz ve Beylerbeyi, Çengelköy, Kule bahçesi (Kuleli) veya Narlıbahçe, Zeytinburnu, Vanıköy, Kandilli, Göksu, Anadoluhisarı (Güzelcehisar veya Akçahisar), Körfez bahçesi, Kanlıca, İncirliköyü ve Sultaniye, Beykoz ve Yalıköyü, Serviburnu, Hünkâr İskeleyi, Macarburnu, Yoroz Kalesi ve Kavak köylerine tahsis edilmiş ve buraların kimlerle meskûn olduğu başta zikredilmiştir.

Ererya Çelebi Kömürciyan'ın *İstanbul Tarihi*'nin İkinci Baskısına  ns z*

17. yüzyıl Ermeni edebiyatının medar-ı iftiharı, mümtaz Şair, tarihçi, mütercim ve matbaacı Ererya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) en mühim eserlerinden biri de, Bitlis'teki  nl  Amırdol Manastırının başka-nı Başpiskopos Vartan'ın (1630?-1704) telkini ile, bir gezinti mahiyetinde anlattığı *İstanbul Tarihi*'dir ki, müteveffa Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) tercümesi, keza, yerli ve yabancı tarihçilerden istifade ederek eklediğı kıymetli notlarla, 1952'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin 506 no'lu yayını olarak, Kutulmuş Matbaası'nda basılmıştır (XXX+343 sayfa).

Kısa bir zamanda tükenmiŐ olan bu kitabın ikinci baskısı, çoktan beri zaruri hale gelmişti. Zira, İstanbul tarihi ile ilgilenenlere ve uğraşanlara, devamlı olarak el altında bulunması gerekli, hatta kaçınılmaz bir kaynak teşkil etmektedir.

İkinci baskıyı deruhte etmeye hazır olduğunu tarafımıza bildiren Sayın Muhittin Salih Eren Bey'e, hayatının son yıllarında kendisini Şahsen de tanımak bahtıyarlığına eriŐtiėimiz rahmetli Der-Andreasyan'ın kızı Sayın Jenya Der-Andreasyan nezdinde, bu hususta tavassutta bulunabileceğimizi ve kitabın ikinci baskısını da hazırlamaya amade olduğumuzu beyan ettik. Bir müddet sonra da, anlaŐma gerçekleŐerek işe başladık.

Birinci baskıda mevcut mebzul miktardaki imla ve baskı, keza tek tük gramer hataları, cümleler içinde virg l n pek az kullanılmış olması ve bil-hassa 1952'den beri meydana çıkan yeni vesikaların ışığı altında, eserdeki bazı bilgilerin tashihe muhtaç bulunması, keza, yeni bilgilerin eklenmesinde fayda müşahede edilmesi ve nihayet, bugün artık kullanılmayan bazı eskimiş Arabi ve Farisi kelimelerin deėiŐtirilmesinin zarureti, bu gibi bir çalışmayı zorunlu kılmakta idi.

İŞbu  ns zden m ada, Kömürciyan ailesinin bir Őeceresini de ekleme-

* Ererya Çelebi Kömürciyan'ın *İstanbul Tarihi*: 17. Asırda İstanbul adlı eserinin Kevork Pamukciyan tarafından yayına hazırlanan 2. baskısının (Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. VII-VIII)  ns z  olarak yayınlanmıştır.

yi gerekli gördük.* Aslı Ermenice olan ve meçhul bir kimse tarafından hazırlanan mezkûr vesika, halen arşivimizde bulunan, müteveffa araştırmacı Bimen Zartaryan'ın (1880-1956) makalelerini ihtiva eden bir defterin içinden çıkmıştı. Şimdiye kadar bilinmeyen bazı tarihleri ve isimleri havı olduğu için mühimdir. Birkaç tarih de tarafımızdan ilave edildi. Müteakiben, bibliyografyayı yeniden kaleme almayı lüzumlu gördük. Zira önce, içinde Ermeni ve Grek harfli bazı kaynaklar vardı ki, bunları Latin harflerine çevirdik. Ayrıca, unutulmuş veya kaydedilmeye gerek hissedilmeyen, veyahut verdiğimiz bilgilerle ilgili bazı yeni me hazları da ilave ettik. Keza, 1981'de Wiesbaden'de veya Budapeşte'de Prof. Avedis Sanjian ve Dr. Andreas Tietze tarafından neşredilen *Eremya Chelebi Kömürdjian's Armeno-Turkish Poem, The Jewish Bride* (Arnavut Dimo ve Yahudi Mırkada'nın Aşk Hikâyesi) isimli kitabın sonunda bulunan, Eremya Çelebi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bibliyografyayı da, bazı ilaveler yaparak ve bazı kayıtlardan da sarf-ı nazar ederek, eklemeyi faydalı gördük. Nihayet, İstanbul, Anadolu ve Osmanlı tarihine değerli katkısı seb keden Hrand Der-Andreasyan'ın biyografisini de, bir kadirşinaslık nişanesi olarak, vefatının kırkinci günü münasebetiyle 20-21 Ekim 1978 tarihli *Marmara* gazetesinde neşredilen Ermenice bir makalemizden istifade ederek, okuyuculara sunduk.**

Ayrıca, birçok şahsın doğum ve ölüm tarihlerini de mümkün mertebe ilave ettik. Diğer taraftan, Der-Andreasyan'ın notlarından tefrik edilmesi için, ilave ettiğimiz haşiyelerin numaralarının bitişğine, a, b, c vs harfler de ekledik. Der-Andreasyan'ın notu bulunmayan sayfalara koyduğumuz dipnotlarının altına ise, ismimizin ve soyadımızın baş harflerini kaydettik.

Ümit ediyoruz ki, kitabın birinci baskısı gibi, ikinci baskısı da, İstanbul tarihi ile yakından veya uzaktan alakadar olan şahıslar tarafından, beklenen ilgiyi görecektir.

Kayda değer bir tesadüfle Eremya Çelebi'nin bu çok önemli eserinin ikinci baskısı, doğumunun 350. yılında gerçekleşmektedir.

* Bkz. "Kömürçiyân Ailesinin Şeceresi", *EKTK*, c. III, s. 18.

** Bkz. "Hrand Der-Andreasyan", *EKTK*, c. III, s. 94-96.

Eremya Çelebi'nin *İstanbul Tarihi*'nin İkinci Baskısına Dair Düzeltmeler ve İlaveler*

Tarih ve Toplum dergisinin 1989 yılı Nisan sayısında, aziz dostumuz Turgut Kut Bey'in kaleme aldığı Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) *İstanbul Tarihi*'nin ikinci baskısı hakkında kısa bir tanıtma yazısı çıkmıştı (s. 64-256).

Biz de işbu yazımızla, kitapta müşahade ettiğimiz kayda değer baskı yanlışlarını ve sair hataları düzeltmeyi ve bilahare elde ettiğimiz yeni bilgileri de ilave etmeyi lüzumlu gördük.

Notlarımızı numaralı olarak aşağıda sunuyoruz.

1. Gravürlerinden istifade edilen ikinci kaynak, İnciciyan'ın (1758-1833) İstanbul'a hasredilen "Avrupa Coğrafyası"nın beşinci cildidir. Basıldığı tarih, haberimiz olmadan 1804 yerinesehven 1814 diye kaydedilmiştir.

2. Önsöz'de (s. VIII), Eremya Çelebi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili ikinci bir bibliyografyanın metnin sonuna ekleneceği işar olunmuşsa da, bilahare bundan vazgeçilmiştir.

3. Tarihçi Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'ın doğum tarihini şimdiye kadar yaklaşık 1730 olarak kaydediyorduk. Bunun mesnedi de, yazarın 1749'da Patrik Nalyan'ın (1706-1764) istifası esnasında Patrikhane Kilisesi'nde vuku bulan arbedeye müşahit olması idi. Ancak, bir müddet önce, rahmetli Hımayak Uğurluyan'ın (1873-1942), 19 Ekim 1932 tarihli *Jamanak* gazetesinde, Sarkis Tıbir hakkında neşrettiği bir makaleye tesadüf ettik. Burada, 1758'de muganniliğin ilk dört derecesini aldığı ve 14 Ağustos 1803'te Takuhi isminde bir kızının dünyaya geldiği kaydedilmiştir. İşbu bilgiler muvacehesinde, Bimen Zartaryan'ın yazdığı gibi, 1740 sıralarında doğmuş olması daha muhtemeldir (s. XXIII ve 306).

4. Tarihçi Tebrizli Rahip Arakel'in doğum yılını 1602 olarak kaydetmiştik (s. XVI ve 301). Sebebi de, Mağakya Çelebi Cevahirciyan'ın (1665-1733'ten sonra) "Kronoloji"sinde bulunan bir bilgiyi yanlış tefsir etmiş olmamızdır. Zira metnin sonlarında, 1662'de zamanının 60 yıllık tarihini tamamladığını yazmıştır. Ancak, eski Ermenicedeki lisan, 60 yaşın-

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 69, Eylül 1989, s. 6-7) yayınlanmıştır.

dayken yazdı manasını da ifade edebilir. Bundan dolayı yanlışlığa uğramıştık. Zira bilahare gördük ki, Tebrizli Arakel eserinin sonlarında, 1662'de ihtiyarlamış ve takattan düşmüş olduğunu beyan etmiştir. Diğer taraftan *Kirk Badmutyants*'ın (Tarihler Kitabı) on üçüncü faslı, İran hükümdarı Şah I. Abbas'ın (1571-1629) 1604'te Ermenileri kütle halinde Kafkasya'dan İran'a tehcir etmesine hasredilmiştir. Bu da eserinin takriben 60 yılı kapsadığını kanıtlamaktadır.

5. XX. sayfadaki "zürlkarneyn" kelimesinin doğru şekli "zülkarneyn" olacaktır.

6. Aynı sayfadaki "Düğünçian" ve "Döğünçian" soyadlarının doğru şekli, isim olarak "Döğünçi" olacaktır. Zira yazmadaki "Döğünçi nam" isim ve kelimesi geçmişte sehven "Döğünçian" okunmuştur. Bu hususu, Viyana Mikhitaristler Kütüphanesi elyazmaları kataloglarının birinci cildinden tespit ettik (elyazma no. 988). Esasen, 17. yüzyılda Osmanlı Ermenileri arasında "yan"lı soyadı umumiyetle henüz kullanılmamaktaydı.

7. XXII. sayfadaki "Kömürçian Ailesi'nin Şeceresi"nde, Eremya Çelebi'nin büyük oğlu Rahip Krikoris'in ölüm yılı olan 1692 tarihi katidir. İkinci oğlu minyatürist Mağakya'dır ki, 1702'den sonra ölmüştür. Diğer taraftan kız kardeşi Yeranik, 1700 yerine 1707'den sonra vefat etmiştir. Zira, sadrazam Çorlulu Ali Paşa (1670-1711) tarafından idama mahkûm edilen kardeşi, Papaz Gomidas Kömürçian (1656-1707), infaz için Beyazıt'ın Parmakkapı mevkiine götürülürken, ona refakat etmiştir. Papaz Gomidas'ın kızı Ağavni'nin doğum tarihini de bilahare 1691 olarak tespit ettik. Papaz Gomidas'ın torunu Kozmas Gomidas Kömürçian ise 1807'den sonra ölmüştür. Çünkü, dedesi hakkında hazırladığı İtalyanca biyografiyi mezkûr tarihte Roma'da neşretmiştir.

8. XXVI. sayfada zikredilen rahmetli Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) makaleleri arasında, "Balatlı Kevork'a Göre Edirne Vak'ası" da kayıtlıdır. Ancak, ünlü dilci ve tarihçi Balatlı Kevork Der-Hovhannesyan (1736-1811), aslında tarihçenin yazarı değil müstensihidir. Zira yazarı, 1703'te vuku bulan hadiselerin görgü şahididir. Metnin sonunda muhtıra bulunmadığı için, Der-Andreasyan tarafından müellifi zannedilmiştir. Allah kısmet ederse, ileride bu hususta etraflı bir makale hazırlamak ve yazarını da açıklamak niyetindeyiz.

9. 20. sayfadaki dördüncü faslın başlığında zikredilen Eremya, dalgınlıkla tarafımızdan Eremya Çelebi sanılmıştır. Hakikatte, Mağakya Çelebi'nin babası Amidli veya Diyarbakırlı Koca Eremya'dır ki, 1641'de vefat

etmiştir. Binaenaleyh, tarafımızdan eklenen 26a numaralı not da lüzumsuz kalmaktadır.

10. 38. sayfada tarafımızdan eklenen 30a numaralı notun devamı, bir dizgi hatası neticesinde, 30 numaralı notun ikinci ve üçüncü satırlarında çıkmıştır.

11. 84. sayfadaki 64a numaralı notun en son satırında adı geçen *Sion* dergisinin 1969 olan tarihi kaydedilmemiştir. Bir ön satırda geçen “Serasdakay” kelimesinin doğrusu da “Sepasdahay” (Sivas Ermenilerine ait) olacaktır.

12. 226. sayfadaki 426a numaralı notun üçüncü satırında geçen “birleşmektedir” kelimesinin doğru şekli “birleştirmektedir” olacaktır.

13. 286. sayfadaki 634a numaralı nottaki “Day-Simonyan” soyadının doğru şekli “Dayı-Simonyan” olacaktır. Aynı notun son satırındaki 1958 tarihi de 1985 olarak düzeltilecektir.

14. 301. sayfadaki COSIMI isminin doğrusu COSIMO olacaktır.

15. Choiseul-Gouffier’in küçük adı olan Auguste Comte da, sehven eserinin isminin içine karışmıştır.

16. 302. sayfada, Rumların İstanbul Patriği Konstantios’un 1859’da vefat ettiğini, bilahare ricamız üzerine, değerli araştırmacı dostumuz Sayın Stefan Papadopoulos tarafımıza bildirdi. Doğduğu tarih ise bilinmemektedir.

17. Aynı sayfadaki ünlü mimar Fossati’nin küçük adı Gaspere olarak düzeltilecektir. Eserinin basıldığı yer ise Londra’dır.

18. 303. sayfadaki Hüseyin Ayvansarayî’nin ölüm tarihi 1787 olarak ilave edilecektir. Doğduğu tarih ise meçhuldür.

19. 304. sayfada, Rahip Kemahlı Krikor’un doğum tarihi 1571 yerine 1576 olacaktır. Aynı sayfada, Leo’nun eserinin adının ilk kelimesi “Haykaran”, “Haygagan” olarak düzeltilecektir. Yine aynı sayfada, Motraye soyadı doğru, Mortraye ise yanlıştır.

20. Yine aynı sayfada, Mehmed Süreyya’nın kaydedilmeyen ölüm tarihi 1909’dur. Doğduğu tarih ise bilinmemektedir. Diğer taraftan, dört ciltlik *Sicill-i Osmanî* adlı çok kıymetli eseri, 1890-1897 yılları arasında neşredilmiştir.

21. Yine aynı sayfada, Mehmed Tevfik’in kaydedilmeyen doğum ve ölüm tarihleri 1865 ile 1905’tir.

22. Tekrar aynı sayfada, Mehmed Ziya’nın kaydedilmeyen doğum ve ölüm tarihleri 1865 ile 1930’dur.

23. 306. sayfada, İbrahim Hilmi Tanışık’ın *İstanbul Çeşmeleri* adlı iki ciltlik eserinin birincisi 1943’te basılmıştır.

Kitapta sair ufak tefek baskı hatalarına tesadüf ettikse de, bunlar anlaşılır mahiyette olduğundan, düzeltmeyi gerekli görmedik.

Not: *Tarih ve Toplum* dergisinin 67. sayısında Sayın Zafer Toprak tarafından neşredilen Diran Kelekyan hakkındaki makalede,* ölüm yeri ve tarihi, İstanbul, 1 Eylül 1918 olarak gösterilmişti. Maalesef her iki kayıt da yanlıştır. Ünlü başmuharrir Sivas'ta 1915'te vefat etmiştir.

Bu vesile ile şunu da beyan edelim ki, Diran Kelekyan'ın bilinmeyen bir tarihte İstanbul'da, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak neşredilen ve bugüne kadar meçhul kalan 140 adet şiiri, tarafımızdan Latin harflerine çevrilmiş halde nezdimizde mevcuttur.

* Zafer Toprak, "Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi", *Tarih ve Toplum*, no. 67, Temmuz 1989, s. 39-41.

Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnemesi *

1953'te, İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle, Keçecizade Fuad Paşa'nın (1815-1869) torunu, Demokrat Parti'nin kurucularından, İstanbul milletvekili Salih Fuad Keçeci'nin (1893-1954) himayesinde, ünlü riyażiyeci, eğitimci ve müellif Prof. Krikor Kömürçiyân'ın (1868-1958) fahri başkanlığında ve tanınmış şair, araştırmacı ve gazeteci Toros Azadyan'ın (1893-1955) başkanlığında, Kültürel Araştırmaları Teşvik Cemiyeti adı altında bir cemiyet kurulmuştu. Kurucu üyeler arasında, tanınmış minyatürist ve araştırmacı Berc Erziyan, muhasebeci Şabuh Çolakyan, eğitimci Misak Tataryan'ın oğlu Jirayr Tataryan, bu satırların muharriri ve iki de bayan bulunmuştu.

Cemiyetin başlıca gayesi, İstanbul'un fethine mütedair eski Ermeni kaynaklarını tercüme ederek, kitap halinde neşretmektir. Bunlardan biri olan, fethi müşahit yegâne Ermeni tarihçisi Engürülü Rahip Apraham'ın fetihnemesi, tarafımıza tevdi kılınmıştı. Bu sıralarda bazı günler, rahmetli Prof. Kömürçiyân'ın yazı işlerine yardım etmek için Büyükdada'ya gidiyorduk. Bu fırsattan istifade ederek, nispeten kısa bir zamanda, vapurda tercümeyi tamamlayabildik. Bazı haşiyeler de ilave ederek, çalışmamızı cemiyetin yönetim kuruluna teslim ettikse de, diğer arkadaşlar üzerlerine aldıkları vazifeleri gerçekleştiremediklerinden, proje suya düştü. Biraz zorlukla da olsa, elyazmamız sonradan tarafımıza iade edildi.

Cemiyet ancak bir iki sergi düzenleyebildi ve birkaç yıl sonra da isim değiştirerek, Tiyatroseverler Cemiyeti adını aldı.

O gün bugün tercümemizi neşretmek arzusunda olmamıza rağmen, maalesef şimdiye kadar fırsat bulamadık. İki yıl önce, fethin 540. yıldönümü münasebetiyle yayınlamayı tasarladık da, yine isteğimiz gerçekleşmedi. Bu maksatla, rahmetli dostumuz, değerli bibliyograf ve araştırmacı Hagop Anasyan'ın (Söylemezyan, 1904-1988), 1957'de Erivan'da neşrettiği *Haygagan Ağpürneri Püzantiyayi Angman Masin* (İstanbul'un Düşüşü-

* *İstanbul* dergisinde (no. 15, Ekim 1995, s. 32-37) "Eski Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Fethi: Engürülü Rahip Apraham'ın Fetihnemesi" başlığıyla yayınlanmıştır. Makalenin başında "Rahmetli Reşad Ekrem Koçu'nun aziz hatırasına ithaf olunur" notu yer almaktadır.

ne Dair Ermeni Kaynakları) adlı önemli eserindeki mukayeseli metinle de tercümemizi karşılaştırmıştık.

Destanın müellifi Rahip Apraham'ın hayatı hakkında elimizdeki bilgiler çok kısırdır. Bu meyanda, Engürülü denildiği için Ankara'da doğduğu veya uzun müddet orada yaşadığı anlaşılmaktadır. Mersiyesinin son satırlarından, kendisinin daha önce de İstanbul'a geldiğine ve son defa üç ay orada kalıp, ayinler icra ettiğine muttali olmaktadır. Keza, muhteviyatından, 1453 yılı Ekim ayında henüz İstanbul'da bulunduğu anlaşılmaktadır. 1786 tarihli Ermenice elyazma kısmı bir "Osmanlı Tarihi"nden, Pera veya Beyoğlu'nda, yani Galata'da ikamet etmiş olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Karnik İstebanyan'a (1909-1989)¹ ve "Ermeni Ansiklopedisi"ne² göre, başlangıçtan 1358 yılına kadar, bir Ermeni tarih kronolojisinin de müellifidir. Sonunda, Roma ve Bizans İmparatorlarının muhtasar tarihçesi de mevcuttur.

Fetihnamesine gelince, başlıkları birbirinden az çok farklıdır. Gördüğümüz en uzun başlık, "Müşahid Rahip Apraham Tarafından Telif Olu-nan, Payitaht Konstantinopolis'in Türkler Tarafından Fethinin Mersiye Şeklinde Tarihi" tarzındadır. Metni manzum olup 4+4=8 vezinle yazılmış 98 kıtadan ibarettir. Kafiyeleyi gayri muntazamdır. Genellikle lisanı sadedir ve tek tük Türkçe kelimeler de ihtiva etmektedir. Bunlar belli olsun diye, italik harflerle dizildi.

Muhteviyatından anlaşıldığına göre, şehir düştükten sonra, içerdé Bizanslılar tarafından yer yer mukavemet hareketleri baş göstermiştir. Bu da şehrin harap olmasına ve fazlaca kan dökülmesine sebebiyet vermiştir. Müellifin yağma ve kıtal hareketlerinden bahsetmesine de şaşmamalıyız. Zira o sıralarda, bilhassa Haçlı Seferleri'nin etkisiyle, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında büyük bir husumet mevcuttu. Engürülü, Türklerin Bizans'ı zapt etmelerine, Allah tarafından verilen bir ceza nazarıyla bakmıştır.

Destanın içindeki en ilginç bilgi de, İmparator XII. Konstantinos Paleologos'un, bir Frenk kaptan tarafından gemisine alınarak, ekâbirle birlikte kaçmış olduğunu yazmasıdır. Aynı bilgi, 1453 tarihli Ermenice bir el-yazmanın muhtırasında da mevcuttur.³ Burada, patriğin de beraber kaçtığı işar olunmuştur.

Anasyan, mersiye-yi ihtiva eden 13 elyazma ve 4 de basılı metin tespit etmiştir. Elyazmaların 12'si Erivan Devlet Elyazmalar Kütüphanesi'nde (Madenataran), biri ise Paris'teki Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır (no. 286). Elyazma ve basılı metinler arasında epeyce farklar mevcuttur.

Basılılardan birincisi, 1884'te St. Petersburg'ta Kerovpe Badganyan'ın (1833-1889) *Nıkhark Madenakrutyan Hayots* (Ermeni Edebiyatı Kalıntıları) adlı eserinde neşredilmiştir (s. 59-64).

İkinci baskısı, Rahip Haçık Tatyán (1863-1920'den sonra) tarafından, 1895'te Eçmiyadzin'de münteşir *Ararat* dergisinde yapılmıştır (s. 465-469).

Üçüncü defa, 1902'de Dr. Vahram Torkomyan (1858-1942) tarafından, İstanbul'da intişar eden *Panaser* (İlimsever) adlı dergide neşredilmiştir (s. 292-303).

Dördüncüsü, Dırtad Piskopos Baliyan'ın (1850-1923) 1911'de İzmir'de basılan *Hay Aşuğner* (Ermeni Âşıklar) adlı eserinin birinci cildinde bulunmaktadır (s. 20-32).

Beşincisi, Toros Azadyan tarafından neşredilen *Asdğapert* (Yıldız Kalesi) adlı dergide mevcuttur (1953, s. 6-7, 19-20 ve 56-57). Kaynağı Baliyan'ın eseri olan bu baskı Anasyan'a meçhul kalmıştır.

Altıncısı, 1945'te Arşag Alboyacıyan (1879-1962) tarafından muhtemelen Kahire'de yapılmıştır. Maalesef, notumuzda neşredildiği kaynak zikredilmemiştir. Bu baskıyı da Anasyan görmemiştir.

Yedinci ve akademik baskısı ise yukarda bahsettiğimiz Hagop Anasyan'ın eserinde yer almaktadır (s. 35-55).

Ecnebi dildeki tercümeleri de şunlardır:

Eugène Boré (1809-1878) tarafından yapılan ilk tercümesi, "Élégie sur la prise de Constantinople" başlığı altında, *Nouveau Journal Asiatique* dergisinde neşredilmiştir.⁴

Marie-Félicité Brosset (1802-1880) tarafından yapılan ikinci tercüme, "Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul" başlığı altında, Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire* adlı eserinde bulunmaktadır.⁵

Üçüncüsü, A. Dethier tarafından, *Monumenta Hungariae Historica* adlı eserinde neşredilmiştir.⁶

Rusça tercümesi ise Sen Arevşadyan tarafından yapılmış ve 1953'te Moskova'da, *Vizantiyskiy Vremennik* dergisinde yayınlanmıştır (s. 444-466).

Tercümemize gelince, Dırtad Piskopos Baliyan'ın neşrettiği metin üzerinden yapılmıştır. Şahıs ve yer isimlerinde, Ermenice metindeki şekilleri mümkün mertebe aynen muhafaza edilmiştir. Notlar ve lüzumlu yerlerde haşiyeler de ilave olunmuştur.

Engürülü Rahip Apraham'ın İstanbul Fetihnamesi'ni Türkçeye çevirerek, İstanbul fethi tarihine ait Türk edebiyatına, hacmi nispeten ufak, fakat değeri önemli olan bir kaynak kazandırdığımıza inanıyoruz.

Tercümemizi aşağıda sunuyoruz. Son şekli 2 Mayıs 1955 tarihini taşımaktadır.

İSTANBUL'UN FETHİ HAKKINDA DESTAN

Acı ve kötü zamanlar olan 902 tarihinde,⁷ Allah tekrar Rum milletine karşı çok hiddetlendi.

Mahamad isminde heybetli bir sultan meydana çıktı ki, Otman'ın⁸ torunu Murad Hünkâr'ın⁹ oğlu idi.

Önce nâciz bir şey düşündü, fakat yapılan büyük bir işti. İskender Boğazı'nın¹⁰ kıyısında bir hisar inşa etmeye başladı.

Teşebbüsünü bir yazın üç ayında çabucak ikmal etti. İşbu hisar, Frenklerin Galata şehrinden beş mil uzak idi.

Tekrar, kendi yeri Edirne'deki¹¹ *tahuna* döndü ve muazzam Bizans şehri için en büyük planını hazırladı.

Kış bütün düşündü ve harbe hazırlandı. Tüm memlekette herkesin *kazalığa* dönmesi için emir çıkarttı.

Büyük Oruç'un¹² ikinci haftasında şehre karşı hücumla geçti. Yedi yüz bin kadar sayısız süvariler¹³ topladı.

Hepsi birden denizden ve karadan şehri *muhasara* ettiler. Türklerin askerleri gitgide çoğalıyordu. Hristiyanlarınkiler ise azdı.

Bizans imparatoru kâmilten âciz kaldı. Yardıma gelseler diye, ümidi Frenk milletinde idi.

Fakat merhametsiz Latin milleti ise, "Bizim ananelerimize¹⁴ dön ve şehri bize teslim et" gibi münasebetsiz teklifler yaptı.

Kral Konstantin ise onların isteklerine razı oldu. Yarısı Rumlara ve yarısı Latinlere ait olmak üzere, şehir ikiye bölündü.

Fakat Rumlar ve Latinler başarılı olamadılar. Sert bir poyraz rüzgârı esti ve *lodosu*¹⁵ bertaraf etti.

Yardıma gelen bütün *kadırga* ve gemiler, yerlerinde kalıp ilerleyemediler. Sultan Mahamad ise, büyük ve heybetli *toplar* yerleştirdi. Bunları görenler hayran oluyor, işitenler ise hayret ediyorlardı.

Şehrin beş burcunu yıkıp, yerle yeksan eyledi. Karada gidiliyormuş gibi, denizin üzerinde geçit yaptırdı.¹⁶

Büyük ordunun önünde nutuk verdi ve hepsini cesaretlendirdi. "Ey Müslmanlar işitiniz, size büyük bir müjde var."

Büyük İstanbul şehrinin *tahtını* siz de aranızda paylaşınız. İnsan, hayvan, her türlü *erzak*, kim ne alırsa kendisinin olsun.

Ermenilerin Hırıpsımyants¹⁷ azizelerinin yortusu olan, 28 Mayıs Pazartesi günü idi.

Üç gün ilerleyerek, *hedeğin*¹⁸ kenarına yetiştir. Kağrı arabalarını çektiler ve merdivenleri hazırladılar.

Muharebeye girip şafağa kadar cenkleştir. Yarısı ise gemilere girerek, deniz tarafından muhasara ettiler.

Salı günü güneş doğarken, Ermenilerin Mehek¹⁹ ayının üçünde ve Kayian-yants azizelerin yortusunda,

Rab Konstantinopolis şehrine karşı öfkelenerek, onu Türklere teslim etti ve düşmanları ona hâkim oldular.

Kral ve ordusu ise, büyük gayretle harbe girdiler. Fakat mukavemet edemediler, zira Allah onlardan yardımını esirgedi.

Çünkü aralarında birleşemeyerek ikiye ayrıldılar. Bazıları kralla beraberdi, yarısı ise (şehri) Türklere veririz diyorlardı.

Türkler²⁰ sellerin akıntısı gibi içeri girdiler. Birçokları surlardan yukarı çıktılar. Yarısı ise iplerle birbirlerini yukarı çekiyorlardı. Kral harpte muvaffak olmadığını görerek, kaçmaya teşebbüs etti. Zira, (Allah'ın) gazabı ona yetmişti.

Kaputan tesmiye olunan Frenk milletinden biri, kralı ve ekâbiri gemisine alarak denizden kaçtı.²¹

İçeri giren Müslümanlar şehirde dağıldılar. Önce kralın ikametgâhı olan sarayı gelip zapt ettiler.

İlerleyerek, Ayia Sofya adı verilen ve patriğin makamı olan büyük kiliseye vardılar.

Birçok Hristiyan askerler orada toplanarak çarpıştılar. Evlatların ebeveynine karşı gösterdikleri gibi, büyük bir kıskançlıkla köpürdüler.

Hayatlarını feda ettiler. Koyunlar gibi salhaneye girdiler. Sayısız kimseler kılıçla yere yuvarlanıyorlardı. Kanları ise sel gibi akıyordu.

Sultan Mahamad ise, Büyük Kilise'ye girerek, muradına erdiği için memnuniyetini ve sevincini izhar ediyordu.

Kendisi ile beraber içeri giren sayısız askerler, sokaklara dağılarak, kana susamış aslanlar gibi kükrüyorlardı.

Buldukları muhripleri kâmilten öldürdüler. Kadın ve kızları ise esir aldılar.

Yeni yetişmiş çocukları, annelerinin kucağından kaparak taşlara vuruyorlardı. İhtiyarları da kılıçtan geçiriyorlardı.

Onların ah u figanı ile, ağrıtlarının sesini ve feryatlarını, hiçbir kimse dileyile anlatamaz ve sözle tarif edemez.

Kaloğiros tesmiye olunan ruhanilerin sınıfını ve kaloğreya denen birçok rahibeyi, bağlayıp, esir almak için tutarak sürüklüyorlardı. Onlar da şiddetle mukavemet ettikleri için, yere düşüp yuvarlanıyorlardı.

Çokları, hüsnî rızalarıyla diz çöküp, boyunlarını kılıçlara teslim ederek, seve seve orada şehit oluyorlardı.

Mukaddes kiliselerde bulunan kıymetli kapları ve ziynet eşyalarını merhametsizce talana verdiler ve onları çıplak halde bıraktılar.

Orada itibarla saklanan aziz şehitlerin kemik parçalarının hepsini dağıtıp, ayak altına aldılar.

Mermerden yapılmış kralların lahitlerini açarak soydular ve kemikleri toza çevirdiler.

Bütün bu mukaddesattan hiçbir mucize zuhur etmedi. Sayısız günahlarımız için hepsi de büsbütün sustular.

Kiliselerin çanlarını aşağı aldılar. Zangoçları²² katlettiler. Haçın izini bırakmadılar. Kudas-ı şerif²³ ayinini dağıttılar.

Ganimetleri ve esirleri beraber alarak, şehirden dışarı çıkardılar. Üçüncü saat²⁴ dokuzuncu saate kadar, şehirde bir şey bırakmadılar.

Rum milletinin büyük prensi olan Kir Luka'yı²⁵ da bulup tevkif ederek sultanın önüne getirdiler.

Fikrini elde etmesine kadar, büyük muhabbetle onu taltif etti. Sonra da, iki oğlu ile beraber onu kılıçla idam ettirdi.

Bütün Müslümanlar sevinerek oynamaya başladılar. Hamd ederek çok şenlikler yaptılar ve birbirine müjde verdiler.

Çünkü Türkler tarafından zapt edilemeyen İstanbul'u son zamanlarda Allah kendilerine bağışladı.

Bütün Hristiyan milletler ise büyük yeisle yas tuttular. Zira iltica şehri yabancı bir milletin eline geçti.

Gümüş, altın, inci ve insan nesli tarafından görülmemiş kıymetli mücevherat gibi birçok malları ganimet aldılar.

Keza, kiliselerin kıymetli kaplarını, incilerle işlenmiş ve gümüş kaplı zıkiymet İncilleri ve nefis resimleri,

Edirne şehrine doldurdular. Bursa'yı doyurdular. Ta Ankara'ya kadar birçok eşya götürdüler ve bütün memlekete dağıttılar.

Sayısız kitapları götürdüler. Türkler bunları görerek hayret ediyorlardı. Hristiyan milletler büyük miktarda onlardan aldılar, fakat çoğu Türklerde kaldı.

Esir alınan insanların, devlet erkânının, avamın, papazların ve halkın sayısı hesapsızdı.

İhtiyarları ve gençleri, birçok kadınları ve kızlarını, memleketin her tarafına toz gibi dağıttılar.

Frenkler idaresinde bulunan, küçük Galata şehrindeki ekâbir, gemiye girerek deniz tarikiyle kaçtılar.

Aralarında önderler de bulunan kalanlar ise, korku ile ve titreyerek sultanın ayağına kapandılar.

O da emirlerine itaat etmelerini, şehrin surlarını²⁶ ve müstahkem saat burcunu²⁷ yıkmalarını tavsiye etti.

Onlar da kabul ederek, emirlerine itaat ettiler. Kara tarafını yıkıp, yerle bir yaptılar.

“Şehirde” demek olan İstanbul ismini değiştirip, “İslâmbol” adını verdi ki, Türklerin bol olduğunu ifade eder.

“Hikmet” manasını ifade eden (Ayia) Sofya’yı,²⁹ ismini muhafaza ederek, baş cami yaptı.

Süleyman isminde birini şehremini tayin etti ve emrine birçok asker verdi. Kendisine de hâkim ve kadı atadı.

Bundan sonra, iştenleri kedere gark eden sert bir emir çıkardı ki, hâkimi-yeti altında bulunan bütün şehirlerdeki Rumlar,

Evcek çıkartılıp diğer şehirlere yerleştirilsin. Keyfiyet Türk milletine de büyük ıstırap verdi. Bundan dolayı ağlayıp sızladılar.

Zira, pederleri oğullarından, kızları analarından, kardeşleri birbirinden ayırdılar ve birçokları vatanlarından mahrum kaldılar.

Yalnız Türkleri değil, Hıristiyanları da şehre getirdiler. 28 Ekim’de Engürü’den dört Ermeni geldi:

Asdvadzadur Satılmış, Simeon Paripaş, Baba oğlu Ayvan ve Hacı Eşim Kevork. Artık sözümüze son verelim. Anlattıkça acılar uzuyor. 902 tarihinde Türkler Bizans şehrini aldılar.

Biz ise ah u figanla feryat edelim. Gözyaşı dökerek inleyelim. Keder ve ah u zarla büyük şehre hayıflanalım.

Gelin mümin kardeşler, sevgili pederler ve seçkin kimseler, son zamanlarda vuku bulanlar için gözyaşı dökerek mersiyeler yazalım.

Methiyelere şayan ve padişahlara taht olan ey! Konstantinopolis, niçin şimdi harap oldun ve zalimlerin ayağının altına düştün?

Şehirlerin kraliçesi tesmiye edilen seçkin Konstantinopolis, düşmanlara teslim oldun ve sana zulüm edenlerin eli sana hükmetti.

Roma’da saltanat süren ve Papa Sylvestre³⁰ vasıtasıyla Hazreti İsa’ya iman eden büyük Kral Konstantin.³¹

Yolunun üzerinde sana rastlayıp, seni görerek hayran oldu. Tahtına merci yaparak, seni “Yeni Roma” tesmiye etti.

Büyük Theodosius³² Arkadius³³ ve Honorius³⁴ adlı iki oğlu ile sende hükmetti. Keza Küçük Theodos³⁵ tahtına geçti.

Justinianus³⁶ ise çok ünlü büyük bir imparator oldu. Şehre yeni ilaveler yaptı ve Ayasofya’yı genişletti.³⁷

Kilisenin kapısının karşısına çok yüksek bir abide dikti ve bakırdan atlı kendi heykelini³⁸ de üstüne ilave etti.

Yabancılar içine girdiler ve mukaddes mabedini tencis ettiler. Meyva muhafızlarına kulübe yaptılar ve kuşların cesetleriyle doldurdular.

Etrafına kanları aktı ve hiçbir kimse onları gömmedi. Komşuların seni tahkir ettiler ve etrafındakilere istihza mevzuu oldun.

Gençlerin ateşe verildi ve bakirelerin için hiç kimse yas tutmadı. Papazların kılıçtan geçirildi. Dullarından hiçbiri ağlamadı.

Mezmunlarının³⁹ sesi kesildi, ruhani hizmetkârların azaldı, tatlı nağmeler sona erdi, kilise çanlarının sesi duyulmaz oldu.

Kudas-ı şerif ayinleri sükût etti, Aşâ-yı Rabbani dağıtılmaz oldu, hoş “aleluia”⁴⁰ ilahileri çok azaldı ve son buldu.

Kâşki Rab uyanıp, güçlü bir insan gibi serhoşluğu savıp, düşmanını geri atıp, seni ebediyen kavi kılsaydı.

Kardeşler! şu hususu da araştırmalıyız ki, bunlar neden başlarına geldi. Zira, salihlerin sayısı çok azalmış ve doğruluklar ortadan kalkmıştı.

Önderleri azmış ve mukaddesatlardan uzaklaşmış olup, ruhani ayin ve dualarını paklıkla yapmamaktaydılar.

Hâkimler adaletle muhakeme etmeyip, yetimleri ve dulları gücendirmişler, halk ise umumiyetle çok sefih bir hayat sürmekteydi.

Bundan dolayı Tanrı gayet gazaba gelip, acıklı bir şekilde cezalandırdı. Şiddetli bir darbe vurup, toz gibi onları dağıttı.

Bütün bunları hatırlayarak günahlardan uzak kalalım. Alışılmış fenalıklardan sıyrılıp, iyi işlere teşebbüs edelim.

Ümitle kiliselere gidelim ve sık sık dua edelim. Nezahetle oruç tatalım ve hayrattan uzak kalmayalım.

Günahlarımızı hususi olarak ikrar edelim. Göz yaşları dökerek tövbe diyelim. Bunları görerek (Allah) bize merhamet etsin ki, onlara (Bizanslılara) benzemeyelim.

Belki Allah merhamet edip, musibetlerden bizi korur ve esirgeyip, acıyarak belayı geri çevirir.

Dünyada bizi tecrübelerden uzak saklasın. Münafıklarla insafsızların kötülüklerinden bizi kurtarsın ve zalimlerden hıfz etsin.

Canımızı teslim edeceğimiz gün yardımcımız olsun ve iyi meleğini bize göndersin. Hazreti İsa'nın tenine ve kanına iştirak edip,⁴¹ mübarek toprakla gömülelim.⁴²

Büyük kıyamet günü, onun mukaddes “Geliniz”⁴³ sesini işitelim. Sağ tarafında yer alalım ve Rabba ebediyen hamd u sena sunalım.

Ben günahkâr Apraham, kederle bu mersiye yazdım. Zira Konstantinopolis'i iyi zamanında da görmüştüm.

Üç ay orada kaldım ve ruhanî ayinler yaptım. Hazreti İsa'nın kaftanını birçok defa gözümle gördüm.

Size yalvarıp rica ediyorum ki, şayet mersiye rast gelip okursanız, orada tesadüf edeceğiniz hatalar için beni suçlamayıp affedesiniz.

Allah kısmet ederse, İstanbul'un fethine dair, diğer önemli eski Ermeni kaynaklarını da ilerde tanıtacağız.

1. Karnik İstebanyan, *Gensakrakan Pararan* (Biyografik Sözlük), Erivan, 1973, c. I, s. 17.
2. *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), Erivan, 1974, c. I, s. 41.
3. Levon Haçikyan, *15erort Tari Hayeren Tzerakreri Hişadagaranner* (15. Yüzyıl Ermenice Elyazmalar Muhtıraları), Erivan, 1958, c. II, s. 30.
4. Eugène Boré, "Elégie sur la prise de Constantinople", *Nouveau Journal Asiatique*, Paris, 1835, s. 271-298.
5. M. Brosset, "Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul", Lebeau, *Histoire du Bas-Empire* içinde, Paris, 1836, c. XXIIb, s. 307-314.
6. A. Dethier, *Monumenta Hungariae Historica*, Budapeşte, 1872, c. XXII, s. 225-248.
7. Bu rakam Ermenilerin Domar denilen tarihini göstermektedir. 552 yılı Ağustos ayında, Nerses II. Gatoğigos (548-557) tarafından tesis edilmiştir ve Miladiden farkı 551'dir. Yani burada 1453 yılı kastediliyor.
8. Bu isim Avrupa dillerinde de bu şekilde görülür (do. 1256, hd 1299-1325).
9. 1404'te Amasya'da doğup 1451'de Edirne'de vefat etmiştir. 1421-1444 ve 1446-1451 yılları arasında iki defa padişah olmuştur.
10. İskender Boğazı, Rumeli ve Anadolu hisarları arasındaki dar geçide eskiden verilen bir isim olduğu anlaşıyor. Menşei, herhalde Büyük İskender'in İran'a karşı sefere giderken, ordusuyla beraber buradan geçmesidir.
11. Ermenice metinde "Adrana" yazılıdır.
12. Paskalya yortusundan önce gelen yedi haftalık Büyük Oruç'a eskiden Ermenice "Tuz ve Ekmeğin Yedisi" deniliyordu. Zira o zamanlarda, işbu yedi hafta zarfında başlıca gıda tuz ve ekmekmiş. Ermenice metinde, Büyük Oruç yerine, tuz ve ekmek kelimelerinin karşılığı olan "Ağuhats" kelimesi kullanılmıştır.
13. Elyazma nüshaların birinde, süvari yerine asker yazılıdır ki, daha akla yakındır.
14. Burada anane kelimesi daha fazla akide manasıyla kullanılmıştır. Yani, Latinler Bizanslılara Katolik mezhebini kabul etmelerini teklif ediyorlar.
15. Rumca güney demek olan "notos"tan geliyor. Keza poyrazın da aslı, kuzey manasını haiz Rumca "vorras" kelimesidir.
16. Herhalde Haliç'te yaptırdığı köprü kastediliyor ki, kati olarak yeri tespit edilemiyor.
17. Hırıpsimiyants ve Kayianyants azizeleri, 3. yüzyılın sonlarında, Hıristiyanlara yapılan zulüm sebebiyle, Roma'dan Ermenistan'a firar edip Eçmiyadzin semtine yerleşen kırk kadar bakiredir. Bunlara Hırıpsimiyants denilmesinin sebebi, iki önderinden birinin, fevkalade güzelliği ile tanınan Hırıpsime olmasıdır. Gerek Roma İmparatoru Diocletianus (245-316), gerekse Ermenistan Kralı III. Dırtad (250?-330?) onunla evlenmek istemişlerse de, o bu teklifleri reddetmiştir. Bundan dolayı mezkûr Ermeni kralının emriyle işkencelerle öldürülmüştür. Kayianyants denilmesinin sebebi de, bu bakirelerin başında Kayane isminde bir azize-

nin bulunmasıdır. Hırıpsime'yi, Ermeni kralı ile evlendirmeye kandırmadığı ve bilakis ona dünyevi saltanatlardan uzak kalmayı tembih ettiği için, o da türlü işkencelerle katledilmiştir. Keza, diğer bakireler de kılıçtan geçirilmiştir. Sekiz gün sonra, cesetleri Surp Krikor Lusavoriç (240?-326) tarafından gömülerek, üzerlerine 7. yüzyılda, Surp Hırıpsime ve Surp Kayane adları verilen iki muhteşem kilise inşa edilmiştir.

18. Muhtemelen, surların dibindeki su dolu hendekler kastediliyor.
19. "Mehik" veya "Mehekan", Ermenilerin putperestlik zamanında şubat ayına verdikleri isimdir. Mayıs ayının eski adı ise "Mareri"dir. Binaenaleyh, Engürülü hataya düşmüş olmalıdır.
20. Burada olduğu gibi, Ermenice metnin diğer bazı yerlerinde de, Türk ismi yerine Dacik adı kullanılmıştır. Ta 5. yüzyıldan beri, Ermenice tarihi eserlerde bu isme tesadüf edilmektedir. Mesela Tarihçi Yeğişe'nin, ünlü Ermeni kumandanı Vartan Mamigonyan'ın, İranlılara karşı yaptığı harbin tarihinde, Dacikistan veya Ermenice şekli ile Dacgasdan ismi geçmektedir. Eskiden bu isim umumiyetle Hristiyan olmayan kavimlere verilmekteydi. 11. asırda Türkler Anadolu'ya göç ettikten sonra, yalnız Türk asıllı kavimlere münhasır kalmıştır. Bu kelimenin, bazı kimselerin zannettiği gibi hiçbir küçültücü (Fr. *péjoratif*) manası yoktur. Bu hususta en ispatlayıcı delil, bugün bile Türkistan'da Tacik ismini taşıyan bir Türk kavminin ve Tacikistan adlı bir cumhuriyetin mevcudiyetidir.
21. Rahip Apraham'ın bu satırları şayan-ı dikkattir. Zira Bizans tarihçileri Kral Konstantin'in muharebe esnasında öldüğünü yazıyorlar.
22. Bu kelimenin aslı Ermenice "jamgoç"tur ki, "kiliseye çağırın" demektir.
23. Fransızcada "messe" ve Ermenicede "badarak" denilen ve her pazar kiliselerde icra olunan ayindir. Hazreti İsa'nın havarileri önünde tesis ettiği Aşâ-yı Rabbanî'nin hatırasıdır.
24. Ta Kitab-ı Mukaddes zamanlarından beri, gündüz birbirine eşit on iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan üçüncü, altıncı ve dokuzuncu saatler dua vakti olduğu için belli zamanlardı. Bugünkü saatle bu vakitler tahminen dokuza, on ikiye ve üçe tekabül etmektedir.
25. Amiral Lukas Notaras kastediliyor. "Kir" veya "kirios" Rumca efendi demektir.
26. Galata'daki surların, İstanbul'daki Latin hâkimiyetinden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 1261'de Mihail Paleologos (hd 1261-1282) Cenevizlilerin yardımı ile Bizans'ı Latinlerin elinden kurtardıktan sonra, Galata'yı onlara terk ederken, etrafındaki surları yıktırmıştır. İmparator II. Andronikos (1282-1328) zamanında Cenevizliler Galata'yı tahkim etmeye başlamışlardır. III. Andronikos (1328-1341), Midilli Adası'nın Cenevizliler tarafından zaptı üzerine, Galata'daki istihkâmlarını yıktırmıştır. Fakat Cenevizliler bazı fırsatlardan istifade ederek, şehri yeni surlarla çevirip tahkim etmişler ve böylece, İstanbul'un fethine kadar Galata'yı ellerinde tutmuşlardır.
27. Müstahkem saat burcu muhtemelen Galata Kulesi'dir. Bu bilgi başka kaynaklarda bulunmadığı için kıymetlidir. Esasen 1292'de Canterbury Katedrali'ne, 1368'de Westminster'a ve 1353'te ise Cenova'da kule saatleri yerleştirilmiştir.

28. Bu bilgi de çok önemli sayılabilir.
29. Ayasofya adının menşei, Patrik Hagop Nalyan'ın (1706-1764), 1745'te İstanbul'da basılan *Megmutyun Naregi* (Nareg'in Tefsiri) adlı kitabında anlatılmıştır. Reşad Ekrem Koçu'nun neşrettiği *İstanbul Ansiklopedisi*'nde, tarafımızdan kaleme alınan "Ayasofya ve Ermeniler" maddesinde izahatı mevcuttur (Bkz. ETKK, c. I, s. 154-156. -Ed.)
30. Mezkûr papa, 314-335 yılları zarfında görevde bulunmuştur.
31. İmparator Büyük I. Constantinus yaklaşık Miladi 280'de doğmuş, 306'da tahta çıkmış ve 22 Mayıs 337'de İzmit yakınlarında vefat etmiştir. İlk Hristiyan imparator olmuştur.
32. Roma İmparatoru Büyük Theodosius 345 sıralarında doğmuş, 379'da tahta çıkmış ve 395'te ölümüne kadar hüküm sürmüştür. Ölümünde, imparatorluk şarki ve garbi olmak üzere, Arkadius ve Honorius isimindeki oğulları arasında ikiye bölünmüştür.
33. Theodosius'un büyük oğlu olan Arkadius, ilk Bizans imparatorudur. Yaklaşık 376'da İspanya'da doğmuştur. 395'te tahta çıkmış ve öldüğü 408 tarihine kadar saltanat sürmüştür.
34. Küçük oğlu Honorius ise 9 Eylül 384'te İstanbul'da doğmuş ve 27 Ağustos 423'te Ravenna'da vefat etmiştir. 395'ten ölümüne kadar Batı Roma imparatoru olmuştur.
35. II. Theodosius, Arkadius'un oğlu olup 401'de doğmuştur. 408-450 yılları arasında tahtta bulunmuştur. Dindar ve sulhsever bir imparator olmuştur.
36. "Büyük" unvanıyla anılan bu imparator, takriben 480'de doğmuş, 527'de tahta çıkmış ve 565'te vefat etmiştir. Engürülü'nün de kaydettiği gibi, şehirde muazzam inşaatlar gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında en önemlisi Ayasofya'dır.
37. Elyazmalarının birinde, "yükseltti" kelimesi kullanılmıştır.
38. Rahip Apraham'ın verdiği bu bilgi çok kıymetlidir; zira, Ayasofya'dan bahseden diğer kaynaklarda bu gibi bir kayda rastlanılmıyor.
39. Mezmurlar (Zebur) Tevrat'ın bir kısmıdır. İbranice aslında manzum olan bu duaların adedi 150'dir ve yaklaşık yarısı Davud Peygamber tarafından telif edilmiştir. Diğerlerinin müellifleri kati olarak bilinmiyor. Hristiyanlığın ilk çağlarından beri Mezmurlar kiliselerde de okunmaktadır.
40. İbranice bir kelimedir ve "Allaha hamd olsun" demektir. Hristiyanların ilahilerinde de kullanılmaktadır.
41. Hristiyanlarda, ölüm döşeginde olanlara verilen, Fransızca "communion", Yunanca "kinonia", Ermenicede "hağortutyun" kastediliyor.
42. Ölü gömüldükten sonra mezarının dört tarafını takdis etmek âdettir.
43. Burada, İncil'de geçen Hazreti İsa'nın bir sözü ima edilmektedir. Buna göre, mahşer günü, bütün milletler onun önüne dizilecekler ve o da bir çobanın koyunlara ve keçilere yaptığı gibi, salihleri sağa ve günahkârları sola ayıracak ve sağ tarafta bulunanlara şöyle hitap edecektir:
"Geliniz, Pederimin mübarekleri, dünyanın iptidasından beri sizin için hazırlanan padişahlığa giriniz." (Matteos İncili, bab: 25, ayet: 32-34)

Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri *

Osmanlı döneminde ilk şiddetli deprem 13 Sefer 894/16 Ocak 1489 tarihine tesadüf eder. Binalarda ve minarelerde epeyce tahribat meydana gelmiştir. İkinci büyük deprem, 6 Cemaziyellevvel 915/22 Ağustos 1509 tarihinde vuku bulmuştur ve tarihe “kıyamet-i sugra”, yani küçük kıyamet adı ile geçmiştir. Sarsıntılar şehirde ve civarında 45 gün sürmüş, 109 cami ve 1.070 ev tamamen yıkılmıştır. Yedikule surlarının büyük kısmı ve deniz tarafından Bahçekapı'ya kadar Topkapı Sarayı'nın surları da yıkılmıştır. Topkapı Sarayı'nın bazı kısımlarında dahi hasar meydana gelmiştir. Fatih ve Bayezid Camilerinin kubbeleri zarar görmüştür. Bayezid Camii'nin medresesi yerle bir olmuştur. Atmeydanı'ndaki bazı sütunlar yıkılmıştır. Karaman semti de harap olmuştur. Su yolları da tahribata uğradığından, birçok yeri sular basmıştır. Ayasofya'daki mozayik aziz resimlerinin üzerindeki sıvalar dökülmüştür. Ahşap olduklarından, kiliselerde hasar meydana gelmemiştir. Deniz yükselerek, İstanbul ve Galata surlarının üzerinden kenti içeriye doğru istila etmiştir. Ölü sayısı, bazı kaynaklara göre 5.000, diğer bir vesikaya göre de 15.000 kadardı. Yalnız Sadrazam Mustafa Paşa'nın konağında 300 kişi ölmüştür. II. Bayezid sarayı terk ederek, 10 gün bahçede çadır altında kalmış, sonra da Edirne'ye hareket etmiştir. Ancak, birkaç gün sonra orada da bir deprem meydana gelmiştir. Keza, şiddetli yağmurlardan Tunca Nehri taşmış ve yatağını değiştirmiştir.

Depremden sonra II. Bayezid, İstanbul'un onarılması için emir vermiştir. Onarılan başlıca binalar şunlardır: Galata surları, Galata Kulesi, Yal-dızkapı'daki deniz feneri, Topkapı Sarayı, Büyükçekmece ve Küçükçekmece köprüleri, Rumeli ve Anadolu Hisarları, İstanbul surları, Silivrikapı burçları. Padişah, açılış törenlerinde, devlet ricalinin ve ulemanın ricası üzerine, fakirlere gümüş kaplarla yemek dağıtılmasını emretmiştir.

Bundan sonraki önemli deprem, 1 Receb 963/30 Nisan 1557 tarihinde vuku bulmuştur. Şehirde kayda değer hasar meydana gelmiş, bu meydana Fatih Camii de zarar görmüştür. 6 Cemaziyelâhir 1058/28 Haziran

* *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul, 1994, c. III, s. 34-35) “Depremler” maddesinde “Osmanlı Dönemi” altbaşlığıyla yayınlanmıştır.

1648'deki deprem de büyük tahribata yol açmıştır. Eremya Çelebi Kömür-ciyen depremin güneşin batmasından sonra meydana geldiğini, ani olarak korkunç bir uğultu ile başladığını, deniz üzerindeki gemilerin birbirleriyle çarpıştığını ve üç sarsıntı vuku bulduğunu bildirmiştir. Yine Eremya Çelebi'ye göre 6 Şubat 1659'daki depremde, birçok ev tamamen, hisarlarla surlar kısmen yıkılmıştır.

4 Şevval 1101/11 Temmuz 1690'da gece vuku bulan depremde Fatih Camii'nin kubbelerinin birkaçı hasara uğramış ve Topkapı'daki sur kapısı yıkılmıştır. Sarsıntılar birkaç gün devam etmiştir. 16 Mart 1712'de vuku bulmuş bir deprem, İstanbul'da neşredilmiş *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin 30 Haziran 1894 tarihli nüshasında, İstanbul'un büyük depremlerinin başında zikredilmemişse de, herhangi bir bilgi verilmemiştir. 5 Receb 1134/24 Mayıs 1719'daki depremde, önemli hasar meydana gelmiştir. Yalı Köşkü civarındaki kayıkhanelerden bazıları yıkılmış, Yedikule ile Ahırkapı arasındaki surlar ve burçlar kısmen hasara uğramış ve Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin kubbesi çökmüştür. 18 Ramazan 1165/30 Temmuz 1752 günü gece vuku bulan depremde, bazı binalar yıkılmış veya hasar görmüştür. 15 Zilkade 1167/3 Eylül 1754'teki depremde, Fatih ve Bayezid Camilerinin kubbeleri hasara maruz kalmıştır.

12 Zilhicce 1179/22 Mayıs 1766 tarihindeki büyük depreme gelince, bir perşembe günü güneş doğduktan az sonra vuku bulmuş ve Kurban Bayramı'nın ikinci gününe tesadüf etmiştir. Deprem sırasında korkunç gürültüler de işitilmiştir. Sarsıntılar, aralıklarla sekiz ay kadar devam etmiştir. Bunlardan 25 Temmuz'daki, birincisine yakın şiddette ve onun kadar yıkıcı olmuştur. Halk uzun müddet çadırlarda barınmak mecburiyetinde kalmış ve bazı kimseler şuurunu kaybetmiştir. Topkapı Sarayı da hasara uğradığından, III. Mustafa şehri terk etmiştir. Birçok cami, mescit, medrese, han, saray ve kâgir bina yıkılmış veya büyük hasara uğramıştır. Fatih, Atık Ali Paşa ve Kariye Camilerinin kubbeleri çökmüştür. Eyüb Sultan Camii ise tamamen harap olmuştur. Davud Paşa Camii de büyük hasar görmüştür. Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin kubbesi çökmüş ve minaresi yıkılmıştır. Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii'nde de büyük hasar meydana gelmiştir. Eyüp'teki Şah Sultan Camii de yıkılmıştır. Şehremini'deki Behruz Ağa ve Galata'daki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camilerinin ise minareleri yıkılmıştır. Koca Mustafa Paşa Camii'nin kubbesinde de hasar görülmüştür.

Sivil binalar arasında Çemberlitaş'taki Vezir Hanı yerle bir olmuştur. Aynalıkavak Sarayı yıkılmış, Beşiktaş Sarayı ise kısmen hasara uğramıştır. Yedikule'deki iki veya üç kule ile Galata'daki Kurşunlu Mahzen'in kulesi

yıkılmıştır. Aya İrini Kilisesi'nde bulunan Cebahane de harap olmuştur. Şehrin su şebekesi de hasara uğramıştır. Ölü sayısının 300 olduğu sanılıyor. Can kaybının nispeten az olması, Kurban Bayramı dolayısıyla halkın evlerinde bulunmasına bağlanmaktadır. Şubat 1790, 27 Ekim 1802 ve 1837'deki depremler ise şehirde pek önemli hasar yapmamıştır.

Tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre, 23 Eylül 1841'de vuku bulan şiddetli bir depremde, şehir üç defa sallanmış, birçok ev, duvar, han ve hamam harabeye dönmüş, epeyce insan da hayatını kaybetmiştir. 1 Mart 1855'te meydana gelen ve Bursa'yı yıkan deprem İstanbul'da fazla tahribata yol açmamıştır.

İstanbul'un son şiddetli depremi 10 Temmuz 1894'te vuku bulmuştur. Deprem, güneyden kuzeye doğru üç şiddetli sarsıntı halinde hissedilmiş ve on iki saniye sürmüştür. Beyoğlu ve Boğaziçi taraflarında nispeten daha az tahripkâr olmuştur. Kâgir bütün binalar az çok hasara maruz kalmıştır. Depremin merkezinin, Yeşilköy'den 8 km uzaklıkta ve güneydoğu istikametinde, Marmara Denizi'nde olduğu tespit edilmiştir. 12 Temmuz'da birincisine yakın şiddette birkaç saniye süren yeni bir sarsıntı daha vuku bulmuş ve tekrar hasara sebebiyet vermiştir.

Sivil binalar arasında en çok Kapalıçarşı hasara uğramıştır. Bitpazarı, Yağlıkçılar, Çadırcılar ve Mercan Çarşısı tarafları tamamen yıkılmıştır. Mercan Sokağı'ndan kükürtlü su fışkırmıştır. Sirkeci'deki istasyon binası da hasar görmüştür. Harbiye Nezareti binasının bir bölümü yıkılmıştır. Bozdogan Kemer'i'ndeki medrese de (Gazanfer Ağa Medresesi) ağır hasara uğramıştır. Balat'taki Yahudi mektebi, Saraçhane'de bir medrese ile Samatya'daki Rum kilisesinin kubbesi çökmüştür. Balıklı'daki Rum hastanesi de büyük zarar görmüştür. Bakırköy'deki Nerşabuhyan Ermeni Okulu ile Yeşilköy'deki Katolik kilisesi de yıkılmıştır. Beşiktaş'taki Köprübaşı ve Ortaköy'deki Dere hamamı kısmen yıkılmıştır. Baltalimanı'nda da bir köşk yıkılmıştır. Üsküdar'daki karakol kısmen yıkılarak, üç askerin ölümüne sebebiyet vermiştir. Pendik'teki istasyon binası kısmen, Kartal'daki Rum okulu tamamen yıkılmıştır. Maltepe İstasyonu binası ile cami ve Rum kilisesi de yıkılmıştır. Haydarpaşa Askeri Hastanesi de hasara uğramıştır.

Edirnekapi'daki Mihrimah Sultan, Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa ve İmrahor Camileri büyük hasara uğramıştır. Zindankapi'daki Ahi Çelebi Camii de harap olmuştur. Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa Camii tamamen yıkılmıştır. Fatih'teki Bâlî Paşa Camii'nin kubbesi çökmüştür. Haseki Camii'nin ikinci kubbesinin kemeri yıkılmıştır. Silivrikapi'daki Bâlâ Süleyman Ağa Mescidi ve Türbesi harap olmuştur.

Sultanahmet'teki Şücaeddin Camii'nin, Fazlı Paşa Camii'nin, Aksaray'daki Valide Camii'nin, Saraçhane'deki Mimar İlyas Camii'nin ve Nişanca Camii'nin minareleri, keza Fatih Camii'nin iki minaresi yıkılmıştır. Nuruosmaniye'nin ise kapısı yıkılmıştır. Büyük ve Küçük Safran Hanları kullanılmaz hale geldiğinden, bir müddet sonra yıkılmıştır ve Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı içeri alınmıştır. Çadırcı ve Sabuncu Hanları yıkılmıştır. Sorguçlu Hanı hasar görmüştür. Baltacı Hanı'nda ise altı dükkân yıkılmıştır. Takkeci Han kısmen yıkılmıştır. Vezir ve Süleyman Paşa Hanları tamamen yıkılmıştır. Aksaray'daki Hasan Paşa Hanı ortadan çatlamıştır. Kellekesen Hanı da ağır hasara uğramıştır.

Adalarda ise daha büyük hasar meydana gelmiştir. Büyükkada'nın tepesindeki kiliselerden biri tamamen yıkılmıştır. Heybeliada'daki Rumların ruhban mektebinin yarısı yıkılmıştır. Keza, Bahriye Mektebi büyük hasara maruz kalmış ve caminin minaresinin yarısı yıkılmıştır. Hotel d'Angleterre büyük zarar görmüştür. Rum kilisesinin çan kulesi de yıkılmıştır. Çamlımanı'nda denizin suyu 150 m içeri çekilmiş ve sonra da eski halini almıştır. Burgaz'da ise deprem yangına sebebiyet vermiştir. Kınalıada'daki Ermeni kilisesi de ağır hasara uğramıştır. 13 Temmuz öğleye kadar, şehirde 138 ölü ve 156 yaralı tespit edilmiştir. Bu sayının daha sonra yükselmiş olması muhtemeldir. 1894'ten bugüne (1994) kadar geçen yüz yıl içinde İstanbul'da yıkıcı etkisi olan bir deprem meydana gelmemiştir.

KAYNAKLAR

- Solakzade Mehmed Hemdemî, *Tarih-i Solakzade*, İstanbul, 1297, s. 322.
Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul, 1281-1283, c. IV, s. 289.
Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, İstanbul, 1282, c. II, s. 122; c. III, s. 222; c. V, s. 161.
Vâsıf Ahmed Efendi, *Tarih-i Vâsıf*, İstanbul, 1291, c. I, s. 36, 275.
Ayvansarayî, *Hadîka*, c. I, s. 8-10.
Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. V, s. 22, c. VII, s. 134, c. VIII, s. 239.
Ahmed Refik Altınay, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200*, İstanbul, 1930, s. 208, 232.
Avedis Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s. 508.
Hayrenik (Vatan), 29 Haziran 1894 - 4 Temmuz 1894, s. 857-862.
Raymond Janin, *Constantinople byzantine, developpement urbain et repertoire topographie*, Paris, 1964.
Çugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1976, s. 70-72.
Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahrifat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1963, s. 56-68.
Kevork Pamukciyan, "İstanbul'un 1766 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, no. 47, Kasım 1987, s. 12-16.
İstanbul ve Deprem Sempozyumu, 4 Mayıs 1991, İstanbul, 1991.

1766 Büyük İstanbul Depremi*

Asırlar boyunca İstanbul şehri şiddetli veya hafif birçok zelzeleye maruz kalmıştır. Başlıcalarının bir listesi, ünlü tarih ve coğrafya bilgini, Venedik Mıkhitarist rahiplerinden Ğugas İnciciyan'ın (1758-1833) "Coğrafya"sında mevcuttur.¹ Bunlar arasında son yüzyıllar zarfında vuku bulanlardan en büyüğü ve en tahripkârı, 11 Mayıs 1766 Perşembe günü sabah saat onu çeyrek geçe başlamış ve fasıllarla bir yıl kadar devam etmiştir. Halk uzun müddet çadırlarda oturmak mecburiyetinde kalmış ve bazı kimseler korkudan şuurunu kaybetmiştir. Padişah sarayı da hasara uğradığından Sultan III. Mustafa şehri terk etmiştir. Birçok kâgir hanlar, saraylar, camiler vs yıkılmış ve sayısız insan harabeler altında can vermiştir. Bunlar meyanında, Ermeni mehazları, Vezir Han'ın altında kalan, zamanın şöhretli Ermeni mütefekkir ve feylesoflarından Kayserili Diratsu (eskiden Ermeni edip ve müderrislerine verilen bir unvandır) Kevork Gesaryan'ı zikretmekte ve vakitsiz ölümüne hayıflanmaktadırlar.

Sarsıntılar 50 gün fasılasız devam ettikten sonra, aynı yılın 25 Temmuz'unda çok şiddetli ikinci bir sarsıntı daha olmuş ve önceden hasar gören bazı binalar yıkılmıştır. Keza, şehrin surları da kısmen harap olmuştur. Hatta Yedikule'deki üç kule yıkılmış ve bir daha tamir edilememiştir.² Diğer taraftan, yer altında işitilen korkunç infilak sesleri ve göğe doğru yükselen duman kümeleri halk arasındaki paniği arttırmıştır.

Bu büyük zelzele hakkında kıymetli bilgiler veren ve bizce malum olan Ermeni kaynakları şunlardır: Minas Ceryanoğlu'nun destanları, Rahip Ğugas İnciciyan'ın "Coğrafya" ve "Boğaziçi" eserleri, Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesyan'ın "İstanbul Topografyası".

İlk Destan

Minas Ceryanoğlu veya Ceranyan bir halk şairidir. 1730 sıralarında Harput'ta doğmuş ve 1813'te İstanbul'da vefat etmiştir. Âma olan ozanı ve eserlerini ilk defa müteveffa müdekkik Karekin Manukyan, Venedik'te münteşir *Pazmaveb* adlı mecmuada; sonra da edip ve müdekkik Toros Azadyan (1898-

* *Tarih Konuşuyor* dergisinde (no. 28, Mayıs 1966, s. 2335-2338) "200. Yıldönümünün Elemleri Hatıraları İçinde 1766 Büyük İstanbul Zelzelesi" başlığıyla yayınlanmıştır.

1955), önce 1943'te *Marmara* gazetesinde uzun bir yazı serisiyle ve bilahare 1951'de neşrettiği *Asdğapert* (Yıldız Kalesi) mecmuasında tanıtmışlardır.³

Şair her iki zelzele hakkında dört destan yazmıştır. Bunlardan biri Türkçe, ikisi de eski Ermenicedir. Diğer i ise Ermenice halk lisanı ile kaleme alınmıştır. Evvela, Ermenice harfli metne sadık kalarak Türkçeyi sunuyoruz. Destan *Marmara* gazetesinde, Toros Azadyan'ın sekizinci makalesinde dercolunmuştur.*

DESDAN ISDANBOL ÜZRE

Günah sebebinden kazaya uğradığından

Hey ağalar size tarif ideyim,
Bir zâlim titreme aldı Isdanbol,
Ortalığı yıkıp berbat iyledi,
Bir zaman çalkalandı Isdanbol.

Günahımız zemininden arşa çıktı,
Cenabil Bârinin göynünü yıkdı,
Bir nazar iyledi hışmilen bakdı,
Çeyreginde veran oldı Isdanbol.

Şol güzel Isdanbol bahçeli bağlı,
Döşemesi mermer köşgüli seraylı,
Güzel bezesdenli çarşı pazarlı,
Açılmış gül idi soldı Isdanbol.

Beş vakdini kılan ulu camiler,
Hakka ezan okunan minareler,
Yıkıldı çok hanler hisabsız evler,
Ağlamak fiğanden doldı Isdanbol.

Çarşuler kapandı evler boşandı,
Meydanları çadır ilen döşendi,
Herkes kendi kabahatın düşündi,
Kem ilen kaygilen daldı Isdanbol.

Zere âlem küfre zinaye düşdi,
Helâl haram birbirine katışdı,
Yalan yanlış sorarsan hatden aşdı,
Ondan bu kazayı buldı Isdanbol.

* Daha sonra Cahit Öztelli'nin *Uyan Padişahım* adlı derlemesinde (Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 568-570) de yayınlanmıştır.

Çok binalar temelinden söküldü,
Neçe kimselerin beli buküldi,
Cümlemin gözünden kan yaş döküldi,
Haşâ ki günahın bildi Isdanbol.

Yetmişiki millet yolundan aşdı,
Ondan yer titredi mizanın bozdi,
Niçe binalerin temelini kaldı,
Neçasini yarı böldi Isdanbol.

Haçan halk ki şöyle şaşıp kaldılar,
Yalvarıp Hakka ibadet kıldılar,
Her diyar işidip haber aldılar,
Söylediler ki yıkıldı Isdanbol.

Isdanbol dediyin büyük hanedir,
Evlüler yatağı bir tanedir,
Hak keremdir demen sonu fenadır,
İnşallah gine şenlendi Isdanbol.

Ceryan oğlu sözün burade kalsın,
Şükür bu sahete Hünkâr sağ olsun,
Mevlâ kendisine ömürler versin,
Açıldı bezesden güldi Isdanbol.

İkinci Destan

Şimdi aynı makale serisinin altıncı kısmında intişar eden, 11 Mayıs zelzelesi hakkında eski Ermenice ile kaleme aldığı destanın tercümesini takdim ediyoruz:

BÜYÜK İSTANBUL'DA VE CİVARINDA VUKU BULAN VE TAM
BİR SENE ŞEHRİ SARSAN BÜYÜK ZELZELE HAKKINDA DESTAN.

Payitahtların en azametlisi olan geniş İstanbul'un büyük kısmını harab etti
ve kalanları da temelinden sarstı.

Birçok saraylarla kervansarayları tahrip etti ve sayısız minareleri yıktı.

Muhteşem kemerlerin ve ticarethanelerin hepsini yıkıp harabeye çevirdi.

Hıristiyanlardan ve diğer milletlerden, yerlilerden ve yabancılardan sayısız
zayıat oldu. Bütün insanlar mateme ve ah u figanlara gark oldular.

Birçok taş yığınları arasında bazılarının sesleri ve sayısız yaralıların iniltile-
ri ve çığlıkları işitiliyordu.

Hesapsız cesetler büyük taş yığınları altında kaldı. Bütün bunlar günahlarımız için vuku buldu ve sefaletimize nasihat oldu.

Makbul, asil, methe şayan, birçok lisanlara aşına ve şöhretli ehl-i kalam (*orateur*) Kevork'a hayıflanalım.

Zira o sayısız kaybolanlardan biri idi. Âlimlerin safından eksildi ve âriflerin arasından sönen bir ziya oldu.

Herkes evini terk edip, meydanlara çadır kurarak günlerce orada ikâmet etti. Erkekler ve kadınlar oğullarıyla birlikte oturup ağlayarak matem tutuyorlardı; başlarına toprak atarak kayıplarına hayıflanıyorlardı.

Padişahın sarayı da yıkıldı ve Sultan şehirden kaçtı. Zayıf fikrim hepsini sırasıyla söylemekten âcizdir.

Bazıları, artık bu şehirde yaşamak imkânsız diye, üzücü ve fena haberler veriyorlardı.

Bütün şehirdekiler bir ağızdan: “Yâ Rab bizi tehlikeli sarsıntılardan kurtar” diye haykırdılar.

İkinci Sarsıntı Hakkında Destan

25 Temmuz zelzelesine mütedair olan üçüncü vesika ise “İkinci Sarsıntı Hakkında Destan” başlığını taşımaktadır. Toros Azadyan, bu belgenin zelzele hakkında daha etraflı malumat ihtiva ettiğini açıklamasına rağmen, maalesef ancak iki kıtasını neşretmiştir. Burada, birinci zelzeleden 75 gün sonra, 25 Temmuz salı günü öğleyin saat yarımında, ikinci şiddetli zelzelenin vuku bulduğu işar olunmaktadır. Müteveffa muharrir, müteakiben muhteviyatının bir hülasasını vermektedir ki, mühim hatlarını makalemizin ön kısmında kaydetmiş bulunmaktayız.

Dördüncü Destan

Konuşulan lisanla kaleme alınan ve “İstanbul Üzerine Mersiye” adını taşıyan dördüncü destana gelince, ehemmiyetli kısımları şunlardır:

İstanbul'da kâgir han kalmadı.

Birçok ticarethaneler ve evler yıkıldı.

Herkes yalın ayak ve başı açık sokaklara döküldü.

Çarşı ve pazarlar viraneye döndü.

Birçok insanlar aklını kaybetti ve “divane” oldu.

Bir müddet İstanbul'da mezat olmadı.

Anîden Vezir Hanı yıkılınca, büyük ehl-i

Kelam Kevork orada vefat etti.

İnciciyan'ın Anlattıkları

Venedik Mikhitarist rahiplerinden Ğugas İnciciyan, "Coğrafya"sının İstanbul'a tahsis edilen beşinci cildinde (Türkçe tercümesi, s. 72), zelzele hakkında şunları yazıyor:

İçinde bulunduğumuz XVIII. asırda da vuku bulan birçok zelzeleden 1754 ve 1755 senelerinki hayli şiddetli oldu, fakat eski takvime göre 11 Mayıs 1766 tarihinde çok korkunç sarsıntılar sık sık tekerrür ettiğinden, birçok insan şehir haricinde çadırlarda oturdu. Bu senenin müteaddit sarsıntılarından en şiddetlisi ilk zelzeledir; birçok bina yıkılmıştır.

Mezkûr eserde (s. 35) Fatih Camii'nin, Hicri 1179 yılı Zilhicce ayının 13'ünde vuku bulan zelzeleden yıkıldığı ve Sultan IV. Mustafa (doğrusu III. olacak) tarafından eskisinden biraz farklı olarak daha güzel bir şekilde yapıldığı kaydedilmektedir.

Aynı eserde (s. 42) Edirnekapı Camii'nin yegâne minaresinin de mezkûr zelzelede yıkılmış olduğu ve Sultan III. Mustafa'nın emriyle eski şekliyle yeniden yapıldığı beyan edilmektedir.

İnciciyan'ın *Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri) adlı eserinde ise (Ermenice, Venedik, 1749, s. 119) eski adıyla Beşiktaş, bugünkü ismiyle Dolmabahçe Sarayı'nın Hicri 1090 veya Miladi 1679 tarihinde inşa olunduğu, Sultan III. Ahmed (1703-1730) ve Sultan I. Mahmud (1730-1754) tarafından tevsi edildiği ve 1766'daki müthiş zelzelede kısmen harap olduktan sonra, Sultan III. Mustafa (1758-1773) tarafından tamir edildiği işar olunmaktadır.

Sarkis Tıbir'in Anlattıkları

Takriben 1740'ta İstanbul'da doğmuş olan ve Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda tarafımızdan tespit edilen kabir taşı kitabesine göre 7 Mart 1805 tarihinde vefat eden Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesyan, diğer bazı eserleri meyanında "İstanbul Topografyası" adlı Ermenice mühim bir eser daha bırakmıştır ki, maalesef bugüne kadar tamamen neşredilmemiştir.*

1766 zelzelesine ait Sarkis Tıbir'in aşağıda yazdıkları, Mikhitarist rahiplerinden değerli müdekkik Krikoris Vartabed Kalemkâryan'ın (1862-1917) 1908'de Viyana'da neşretmiş olduğu, Rahip Hovhannes Nurdinyan (1747-1803) tarafından kaleme alınan hocası Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'ın (1699-1773) manzum biyografisindeki notlar kısmından alınmıştır (s. 250):

* Daha sonra Elmon Hançer'in çevirisiyle Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından (İstanbul, 1996) *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* adıyla yayınlanmıştır. -Ed.

Miladi 1766 yılı Mayıs ayı 11'inde, perşembe günü sabahleyin saat onu çeyrek geçe, İstanbul'da ancak iki saniye süren gök gürültülü, ani sarsıntılı ve korkunç uğultulu, şiddetli bir zelzele oldu. Büyük camileri yıkarak şehri taş yığınlarıyla doldurdu. Harabeler altında Hristiyanlardan birçok kişi öldü. Bunlardan biri, bahusus, bazı milletlerin edebiyatına dahi vâkıf olan mûmtaz feylesof Diratsu Kevork Gesaryan'dır.

İnciciyan'ın "Coğrafya"sının notlar kısmında (Türkçe tercümesi, s. 155), 1642'de Kara Mustafa Paşa tarafından camiye ifrağ olunan Galata'daki Ay Andon Kilisesi'nin minareye çevrilen çan kulesinin 1766 zelzelesinde (sehven 1768 yazılmıştır) yıkıldığı ve yerine muntazam bir minare yapıldığının, Sarkis Tıbir tarafından kaydedildiği yazılıdır.

Burada yazımız sona ererken, mühim bir noktaya temas etmek istiyoruz. Gerek İstanbul, gerekse Osmanlı tarihine ait matbu veya gayri matbu Ermenice birçok eser mevcuttur. Fakat maalesef yakın zamanlara kadar yurdumuzun tarih çevreleri bunlarla ilgilenmemiştir. Ancak 1950'den sonradır ki, bazıları tercüme edilmiştir. Binaenaleyh, diğer kaynakların da tarihçilerin ve tarihseverlerin istifadesine arz edilmesi şayan-ı temennidir.

1. Türkçe tercümesi için bkz. Çugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 70-72.
2. Eremya Çelebi Kömürçyan, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s. 73, notlar kısmı.
3. Hakkında daha fazla bilgi için *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (c. VII, s. 3495) tarafımızdan kaleme alınan "Minas Ceranyan" maddesine müracaat edilebilir.

1766 Büyük İstanbul Depremi Hakkında Ermeni Harfli Türkçe Bir Destan*

DESTAN İSTAMBOL ÜZRE
ZALİM TITREME İÇİN

Bir intizarım vardır, düştüm figane
Nice tarif etsem ol kâmillere
Dil ile tarif olmaz, olan zemine
Deyelim töbe, töbe, töbe...
Merhametlim Hak hazara bin töbe
Gören ve görmeyenler gelsinler töbe

Arz eyleyim figanım o âlimlere
Bakın ki dostlar siz de ne oldu cihane
Şu has İstambol tendeki olan tirğane
Deyelim... (bu üç mısra tekrar)

* Cahit Öztelli'nin *Uyan Padişahım* adlı derlemesinde (Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 563-567) "Büyük İstanbul Depremi (1766)" başlığıyla yayınlanmıştır. Yazının başında Cahit Öztelli tarafından kaleme alınan şöyle bir giriş yer almaktadır:

"22 Mayıs 1766 Perşembe günü gün doğduktan yarım saat sonra iki dakikadan az süren bu müthiş afet, İstanbul ve civarında birçok tahribata sebep olmuştur. Ahşap ve kârgir binalardan bir çoğu ve bilhassa Fatih Camii ile diğer birçok cami hasara uğramış ya da yıkılmış, birçok insan enkaz altında ya da toprak içinde can vermiş ve Ağustos'a kadar takriben iki buçuk ay muhtelif fasılalarla tekerrür eden sarsıntılar, halkı sürekli bir korku içinde ve çadır altında yaşatmıştır. Zarar ve ziyan 11 milyon kuruş tahmin edilmiştir. Şehrin yeniden imarında III. Mustafa'nın para yardımlarından şükranla bahsedilir (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1955, c. IV, s. 42).

Aşağıdaki destan sayın Kevork Pamukciyan tarafından armağan edilmiştir. Verdiği bilgide, metni, Erivan Devlet Elyazmalar Kütüphanesi'ndeki (Madenetaran) 9834 sayılı cönkten alınarak, Ermenistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü baş müdekkiklerinden değerli bibliyograf sayın Hagop Anasyan (do. 1904, Kütahya) tarafından Pamukciyan'a gönderilmiştir.

Destan şairinin adının Petro ya da Bedros olduğu, Kütahyalı Ermeni bir tabip olduğu ve 1780'de Ermeni Gregoryen ve Katolikler arasındaki anlaşmazlıklar sırasında Ankara'dan Samsun'a sürgüne gönderildiği de bildirilmektedir.

Destanın altındaki notlar sayın Pamukciyan tarafından konmuştur. Destan Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmıştır. Şair, zelzele yerine öz Türkçe 'titreme' diyor."

Armen sene bin iki yüz on beşde¹
Mayıs ayın on birin gün perşenbede
Gün doğmadan evvel sarstı zeminde
Deyelim...

İnsan ah-u zârla düştü figane
Analar, evlâtlar gelmez kaleme
Çığırşırız Hakka "sen kerem eyle"
Deyelim...

Çevrekale yerler ve Yedikule
Evler, o saraylar, kemerler bile
Çarşı, pazar devr oldu bedestene
Deyelim...

Nice cami gitti, nice minare
Nice imaret gitti, nice medrese
O hanlar, hamamlar çöktü meydana
Deyelim...

Nice insan zay oldu ah-zâr ile
Nice hayvan zay oldu, döndü kemane
Zemine geçiyorduk olan saatte
Deyelim...

Çadırlar kuruldu olan meydana
O bostanlarda da hadden ziyade
Şu şirin Âsitân döndü virane²
Deyelim...

Geldi ilimdarlar olan yan yana³
Baktılar ol dem ne oldu cihane
Tacibe kaldılar olan figane⁴
Deyelim...

Ölüler türabe girmeden çürüdü öyle
Nice yerli, nice garip zay oldu böyle
İnsan gamla doldu, döndü bir yane
Deyelim...

İnsan dayanmaz figan çok şahre şahre⁵
Şu cevahir yüzük taşı şirin şehre
Gül misali soldu, döküldü yere
Deyelim...

Ol demde baktılar olan denize
Kaynayıp deniz de döner pervane
Balıklar kaçır karaya, engine
Deyelim...

Bakındım ol demde o yalılara
Nice şaşıp birden daldı kayıkla
Deryaya mı kaçsın, yoksam karaya
Deyelim...

Gören azdır böyle, söylenir dilde
Şu sedasın gitti Hind'e, Yemen'e
Bilen ilimdar bilir noldu cihane
Deyelim...

Gâhi gâhi sarsdı, geldi bu güne
İki ay on beşinci salı gününde
Ve bir dahi geldi o gazap gene
Deyelim...

Nice evler, kemerler zay oldu gene
Nice insan zay oldu, olan berzahe
Merhametlim bahş etti çevirdi bize
Deyelim...

Gelin, Hakkın kelâmın dinleniz de
Hakka yalvar olalım herkeş dinince
Eğer günüz olsun, eğer her gece⁶
Deyelim...

Kitaplar buyurur fikir edince
Merhametli olan Hakka benzer de
Siz merhamet dilen herkeş kadrince
Deyelim...

Merhametsiz insan çok her millette
O kelâmlar kaldı ayak dibinde
Merhametsizlere Hak insaf vere
Deyelim...

Kimi ilme güvenmiş, kimi hünere
Kimi malına güvenmiş, bakmaz Hüdâ'ya
Ne ki gelse Hak'tan dinlemez gine
Deyelim...

Ne âkil ne cahil bakmaz kitaba
Dinsiz, imansız çok, gelmez hisaba
Acep ölmez mi, girmez mi türaba
Deyelim...

Kimden geldi bu hışm, kim verdi bize
Günahkârlığımız Hak bildirdi bize
Biz unutmayalım, kalsın fikirde
Deyelim...

Ah-ü figan etsek dahi az gene
Kıyma a hünkârım kıyma, kerem kıl bize
Diz çöküp yüz sürelim yerlere
Deyelim...

Ne ki versen kullarına azdır gene
Yarattığın kullara kerem eyle
Lâyıksız niyazımız kabul eyle
Deyelim...

Nice azizler gelmiş cemi cihane
Kitaplar buyurur, gelmez kaleme
Onların hürmetiyle sen eyle çare
Deyelim...

Kime okursan hey ednâ kul PETRE
Kervan göçüyor, sen de tedarik eyle
Dile Valide-i Misah, o yeter bize⁷
Deyelim töbe, töbe, töbe...
Merhametlim Hak hazara bin töbe
Gören ve görmeyenler gelsinler töbe

1. Ermenilerin Domar dedikleri özel takvimi söylüyor ki Miladi takvimden 551 yıl eksiktir. Miladi 1766.
2. Âsitan: İstanbul
3. İlimdar: âlim, bilgin.
4. Tacibe kalmak: taaccüp etmek, şaşmak.
5. Şahre: direk, sütun (benzetme).
6. Günüz: gündüz
7. Valide-i Misah: Bugün Mesih şeklinde kullanılan bu ad Hazreti İsa'ya verilmektedir ve aslı İbranicedir. Valide-i Misah ile Meryem Ana kastediliyor.

Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'a Göre İstanbul'un 1766 Büyük Depremi *

15 Temmuz 1987'de Prof. Hüseyin Soysal'ın vefatına muttali olarak çok  z lm  t k. Zira, mezkûr tarihten bir yıl kadar önce, rahmetliyi çalışma odamızda şahsen tanımak saadetine eri mi tik. Refakatinde, yarımcısı Sayın Dr. Harutyun Hagopyan da vardı. Merhum deprem tarihi mütehasısı olduğundan, eski takvimle 28 Haziran, yeni takvimle de 10 Temmuz 1894 tarihinde İstanbul'da vuku bulan çok şiddetli zelzele hakkında, Ermenice kaynaklardan bilgi elde etmek için Dr. Hagopyan'ı görevlendirmişti. Bu sebeple asistanı ile daha önce tanışmı tik. Arzularını yerine getirmek amacıyla, aynı yıl İstanbul'da neşredilen Ermenice *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin 1894 koleksiyonunu istifadesine sunmuştuk. Burada, deprem hakkında günü gününe kaydedilmiş birçok ilginç ve etraflı malumat mevcuttu. Dr. Hagopyan birkaç ay çalışarak bu hususta epeyce bilgiler toplayıp, bunları rahmetli hocası ile birlikte tasnif etmeye ba lamı lardı. Ancak, Prof. Soysal'ın bu sıralarda şiddetlenen kalp rahat-sızlı ı çalışmaları aksatmı tı.

O gün, İstanbul depremleri ve bu meyanda bilhassa 1766 depremi hakkında senelerden beri Ermenice kaynaklardan, bir kitapçık teşkil edecek kadar malzeme toplamı  olduğumuzu işiterek çok sevinmişti ve bir an evvel bu gibi bir çalışmayı baskıya hazırlamamızı teklif etmişti. Aynı gün, işbu deprem hakkında, *Tarih Konuşuyor* dergisinin 1966 Mayıs sayısında bir makalemizin neşredildiğini de işiterek memnun olmuştu ve fotokopisini arzu etmişti. Biz de derhal ricasını yerine getirmiştik.

Müteveffa Prof. Soysal, Sayın Selçuk Sipahioğlu, Sayın Demir Kolçak ve Sayın Yıldız Altınok'la birlikte hazırladığı *Türkiye ve  evresinin Tarih-sel Deprem Kataloğu* isminde 1981'de İstanbul'da basılan kıymetli bir eserin de müellifidir ki, o sıralarda zevkle gözden ge irmı  ve birkaç not da almı tik.

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 47, Kasım 1987, s. 12-16) yayınlanmıştır. Makalenin başında "Merhum Prof. Hüseyin Soysal'ın aziz hatırasına ithaf olunur" notu yer almaktadır.

Bu vesile ile 1894 depremi ve ailemizle ilgili bir olayı da kaydetmeyi arzu ediyoruz. Rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan (1873-1970) işbu depremden kıl payı kurtulmuştur. O sıralarda henüz bekâr olduğu için, Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı'nın içinde bulunan Büyük Zafran veya Safran Hanı'nda ikamet etmekteymiş. Depremin öğle vakti başladığını ve tam o sırada ilahi bir kuvvetin, belki de muhafızı Başmelek Mikail'in irşadiyle, kendisini zar zor koridora attığını ve akabinde odasının döşemesinin çöktüğünü beyan etmişti. İşbu hanla Küçük Zafran Hanı büyük hasar gördüğünden, depremden sonra tamamen yıktırılarak, Örücüler Kapısı'nın içeriye alındığını da bildirmişti. Filhakika, Manuk isminde Gürünlü bir muallimin, 1868'de İstanbul'da Rupen Kürkciyan (1825-1870) Matbaası'nda neşredilen *Hamarod Aşkarhahkrutyun* (Muhtasar Coğrafya) adlı kitabının sonunda bulunan İstanbul hanları listesinde (s. 74-87), Büyük ve Küçük Zafran Hanları 63 ve 48 numaralar tahtında Kapalıçarşı'nın içinde kaydedilmiştir (s. 78). Allah kısmet ederse, bu listeyi de bir makale mevzuu yapmayı tasarlamaktayız; zira İstanbul hanlarının tarihi için çok mühim bir kaynaktır.*

Asıl mevzuya geçmeden önce, yazının müellifi Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesian hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Bundan on yıl kadar önce tespit ettiğimize göre, 18. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul Ermenilerinin kültür hayatında önemli rol oynayan ve asılları Eğin'in (bugün Kemaliye) Abuçeh veya Abçuğa köyünden olan, Hovyan veya Çobanyan ailesine mensuptur.

Bu aileden birçok ünlü şahıs yetişmiştir. Birkaçını tanıtıyoruz. En eskisi Mardiros Hovyan'dır ki, ancak ismi bilinmemektedir. Bunun oğlu Istepannos Hovyan 1725'te hacı olmak maksadıyla Kudüs'e giderken, İzmir limanının önünde geminin batması sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Ağabeyi Harutyun Amira Hovyan (?-1750) işbu ailenin en şöhretli siması olmuştur. Darphanede sahib-i ayar görevinde bulunmuştur ki, Darphane nazırından sonra ikinci mühim vazife idi. İnciciyan'a göre bu görev eskiden daima Ermenilere verilmiştir.¹ Bu da devlet nezdinde Ermenilere güvenin yüksek olduğunu kanıtlamaktadır. Filhakika, şimdiye kadar Eremya (?-1696), Haçuk veya Haçik (18. yüzyıl başlarında) ve Melkon Ağa (1740 sıralarında) isminde, Ermeni asıllı üç sahib-i ayar daha tespit edebildik.

* Daha sonra Kevork Pamukciyan tarafından "1868'de Mevcut İstanbul Hanları" adıyla *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 128, Ağustos 1994, s. 5-9) yayınlanmıştır. Bkz. ETKK, c. I, s. 124-130. -Ed.

Harutyun Amira hayratı ile de tanınmıştır. Bunun oğlu Mardiros Hovyan (?-1774) da zamanının tanınmış Ermenilerindendir.

Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'a gelince pederi Hovhannes Hovyan'dır. 1969'da, Balat Ermeni Kilisesi'nin eski kitabelerini asıllarından toplarken, mihrabın bahçe tarafındaki duvarlarının üzerinde bu şahsa ait 1730 tarihli bir haçkara (haç şeklinde oymalı mermer taş) tesadüf ettik ki, o sene yapılan onarım münasebetiyle hatıra bırakmış olduğu anlaşılmaktadır. Sarkis Tıbir'in soyadından, pederinin sarraflıkla meşgul olduğu tebeyyün etmektedir. Esasen, işbu ailenin eski fertleri ya sarraflıkla veyahut kuyumculukla uğraşmışlardır.

Sarraf-Hovhannesyan'ın doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak, 1749'da Silistreli Rahip Prohoron'un, patriklik makamını rüşvetle ele geçirmek teşebbüsünde bulunması neticesinde Patrikhane Kilisesi'nde meydana gelen arbedeyi müşahit olarak tasvir etmesinden, yaklaşık 1730-1735 seneleri arasında doğduğu düşünülebilir. Öldüğü tarih ise 1949'da Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda tarafımızdan meydana çıkarılan mezar taşının kitabesine göre 7 Mart 1805'tir. Manzum kitabede, mühim olarak, muallimlik yaptığı ve iki defa evlendiği kaydedilmiştir.

Sarkis Tıbir'in kimin talebesi olduğu da bilinmemektedir. Ancak, 18. yüzyılda Balat'ta Melkisetek Tıbir (?-1780) isminde ünlü bir mütercimim yaşadığı bilinmektedir. Binaenaleyh, onun tarafından yetiştirilmiş olması muhtemeldir. 1769'dan ölümüne kadar Balat'ta Nusaybinli Aziz Hagop'un ismini taşıyan bir mektebin yönetmenliğini ifa etmiştir.

Ermenice üç mühim eser bırakmıştır. Birincisi, 1771'de telif ettiği "Osmanlı Tarihi"dir ki, bugüne kadar maalesef neşredilmemiştir. Bizce malum iki yazma nüshasından birincisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu hususu, bundan on yıl kadar önce, Sayın Yılmaz Öztuna Bey'in tarafımıza göndermek lütfunda bulunduğu isim sayfasının fotokopisinden tespit edebilmiştik. İkincisi ise Erivan Mesrob Maşdots Kütüphanesi'nin (Madenataran) 10716 nolu yazmasıdır ki, daha önce Dr. Vahram Torkomyan'ın (1858-1942) tasarrufunda bulunmuştur. İkinci önemli eseri olan *Vibakrutyun Gosdantnubolso* (İstanbul'un Topografik Tarihi), 1967'de Kudüs'te, Sayın Ara Kalaycıyan tarafından neşredilmiştir. Yazma nüshası vaktinde Sarkis Tıbir'in torunu Çazar Hovyan'a ait olmuştur. İkinci bir kopyası da eskiden Dr. Torkomyan'ın nezdinde bulunmuştur. Üçüncü kayda değer eseri ise İstanbul Ermenileri tarihi ile ilgilidir ve dört ciltten ibarettir. Bu da za-

manında Dr. Torkomyan'ın tasarrufunda bulunmuştur. Bugün maalesef izi kaybolan bu eseri de basılmamıştır.

Sarkis Tıbir'in ilk zevcesinin adı bilinmemektedir. İkincisinin ismi ise Çiçelya'dır. Bundan Hovhannes ve Hovsep Çobanyan adında iki oğlu olmuştur. Her ikisi de kuyumculukla iştigal etmişlerdir. Hovhannes veya Hovhan Çobanyan'ın (1788-1850) mezar taşı pederininkinin çok yakınındadır. Bunun 1843'te Galata'da Alman Abresche tarafından çekilen *daguerreotype* bir fotoğrafını, müteveffa araştırmacı Dr. Arto Mezburyan'ın (1879-1957) nezdinde seneler önce görmüştük. Birinci oğlu Bağdasar Beşiktaş'ta yaşamıştır. Bunun da oğlu kuyumcu Hovhannes Çobanyan, ünlü edip, şair, araştırmacı ve gazeteci Arşag Çobanyan'ın (1872-1954) babasıdır. İkinci oğlu Ğazar Hovyan (?-1896?) Patrikhane'de ve cemaat kurumlarında görevlerde bulunmuştur. Kızı ise Emniyet Sandığı'nın ilk müdürü Mıgırdiç Papazyan'la (?-1884) evlenmiştir.

Hovsep Çobanyan'a gelince, iki oğlu bilinmektedir. Birincisi Mihran Çobanyan (1840-1912), Patrikhane Maliye Heyeti'nde başkan olarak uzun yıllar hizmette bulunmuştur. İkincisi Hagop Çobanyan 1877'de Patrikhane Cismani Meclisi'ne üye seçilmiştir. Kızı Yevpime Çobanyan-Avedisyan (1872-1950), tanınmış bir yazardır ve bilhassa Anayis mahlasıyla bilinmektedir.

Sarkis Tıbir hakkında işbu bilgileri verdikten sonra asıl mevzuya geçiyoruz.

Eski takvimle 11 Mayıs ve yeni takvimle de 22 Mayıs 1766'da vuku bulan işbu çok şiddetli depremin yılı, *Tarih Konuşuyor* dergisindeki yukarıda sözü geçen yazımızın neşredilmesine kadar Türkçe kaynaklarda 1765 olarak kaydedilmiştir. Zira, Hicri 1179 yılı ancak bilinmekteydi. İnciciyan ve Sarkis Tıbir Zilhicce 13 olan Hicri ayı ve gününü de bildirmişlerdir.² Venedik Mıkhitarist rahiplerinden İknados Mıkhitaryan'ın, İstanbul'dan Venedik'e yazdığı 19 Haziran 1766 tarihli mektubunda, depremin Kurban Bayramı'nın üçüncü gününe rastladığını ve herkes umumiyetle evinde bulunduğundan, fazla zayıat olmadığını kaydetmektedir. Aynı şahıs, gününü perşembe, vaktini ise güneşin doğmasından az sonra, yani eski saatle onu çeyrek geçe olarak işar etmiştir. Süresi hakkında verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. Sarkis Tıbir iki dakika sürdüğünü yazmaktadır. İnciciyan ise dört veya beş dakika devam ettiğini bildirmiştir.³ Deprem esnasında korkunç gürültüler de işitilmiştir. Sarsıntılar fasılalarla sekiz ay veya bir yıl kadar hissedilmiştir. Bunlardan 25 Temmuz'daki birincisine yakın şiddette ve

onun kadar tahripkâr olmuştur. Halk uzun müddet çadırlarda oturmak mecburiyetinde kalmış ve bazı kimseler şuurunu kaybetmiştir. Padişah sarayı da hasara uğradığından Sultan III. Mustafa şehri terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Birçok cami, han, saray ve sair kâgir binalar yıkılmış veya büyük hasar görmüştür. Bunlar arasında tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Fatih Camii'nin kubbesi tamamen yıkılmıştır.⁴ Çemberlitaş'taki Atık Ali Paşa Camii'nin kubbesi de kısmen yıkılmıştır.⁵ Kariye Camii'nin de kubbesi yıkılmıştır.⁶ Keza, Eyüb Sultan Camii de yıkılmıştır.⁷ Davud Paşa Camii de büyük hasara uğramıştır.⁸ Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin de kubbesi çökmüş ve minaresi yıkılmıştır.⁹ Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii de büyük hasar görmüştür. Eyüp'teki Şah Sultan Camii de yıkılmıştır. Şehremini semtindeki Behruz Ağa Camii'nin de minaresi yıkılmıştır. Galata'daki Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nin eskiden çan kulesi olan minaresi de harabeye dönmüştür.¹⁰ Keza, Koca Mustafa Paşa Camii'nin de kubbesi hasar görmüştür.¹¹

Kiliselerden ise yıkılan veya hasara uğrayan hiçbir bina zikredilmemiştir. Kanaatimizce sebebi, bu zamanlar Ermeni ve sair kiliselerin umumiyetle ahşap olmasıdır.

Diğer binalar arasında en fazla zarar gören Çemberlitaş'taki Vezir Hanı'dır ki, yerle yeksan olmuştur. Burada ikamet etmekte olan, zamanının ünlü Ermeni ilim adamlarından ve dilcilerinden Kayserili Diratsu Kevork Gesaryan, Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'dan (1699-1773) o sıralarda satın aldığı ve henüz kullanmadığı matbaası ile birlikte harabelerin altında can vermiştir.¹² 1950'de Küçük Balıklı Mezarlığı'nda bu şahsın mütevazı kabir taşına tesadüf etmiştik. Kısa kitabesinde pederinin isminin Azarya olduğu kaydedilmişti. Eskiden New York'ta münteşir *Hayasdani Goçnak* (Ermenistan Çanı) adlı haftalık derginin 12 ve 19 Şubat 1955 tarihli nüshalarında, hakkında bir yazımız dercedilmiştir.

İnciciyan, saraylar arasında Beşiktaş veya bugünkü adıyla Dolmabahçe Sarayı'nın kısmen hasara uğradığını işar etmiştir.¹³ Az sonra göreceğimiz üzere Sarkis Tıbir Aynalıkavak Sarayı'nın da yıkıldığını yazmıştır.

Diğer binalar meyânında, Ermenice yazma bir Osmanlı tarihinde, Yedikule'deki iki kulenin ve Galata'daki Kurşunlu Mağaza'nın kulesinin yıkıldığı, keza Kapalıçarşı'da yer yer hasar meydana geldiği kaydedilmiştir. Şehit Papaz Gomidas Kömürciyan'ın (1656-1707) torunu, İspanya Sefaret-hanesi'nin baştercümanı Cosimo Comidas de Carbognano (1749-?) ise Yedikule'nin üç kulesinin yıkıldığını, surların da büyük hasara maruz kaldı-

ğını zikretmiştir.¹⁴ Diğer Ermenice bir kaynak eskiden Aya İrini Kilisesi'nde bulunan Cebahane'nin de yıkıldığını ve bu sırada Ayios İoannis Hristostomos'un (347-407) mezarının açıldığını, binanın onarımının da Avak isminde Kayserili bir Ermeni mimara tevdi kıldığını kaydetmiştir.¹⁵

Ölenlerin sayısının ise elyazma Osmanlı tarihinde üç yüz kadar olduğu kaydedilmiştir. Kapriyel Başpiskopos Ayvazovski (1812-1880) ilave-ten, şehrin su şebekesinin de hasara uğradığını yazmıştır.¹⁶ İnciciyan, depremin İzmir'ten Erzurum'a, hatta Macaristan'ın Prezburg şehrinden Viyana'ya kadar hissedildiğini de bildirmiştir.¹⁷

Sarrafi-Hovhannesyan'ın verdiği bilgilere gelince, metin Erivan'daki Mesrob Maşdots Kütüphanesi'nin 10721 sayılı elyazmasından alınmıştır (s. 269-273). İşbu yazma, Sarkis Tıbir'in diğer yazma eserleri ile birlikte Dr. Vahram Torkomyan'ın ölümünden sonra Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi'nin tasarrufuna geçmiştir. Ancak, Alman işgali esnasında yazmalar Almanya'ya götürülmüş, Sovyet ordusu Almanya'ya girdikten sonra da Minsk Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Uzun yıllar orada kalmalarını müteakip, on beş sene kadar önce Erivan'daki mezkûr kütüphaneye teslim edilmiştir. Muhteviyatında İstanbul ve İstanbul Ermenileri tarihini ilgilendiren muhtelif mevzular mevcuttur.

Mümkün mertebe aslına sadık kalarak tercümesini sunuyoruz. Lisansı pek edebi değildir.

Miladi 1766, Ermenilerin 1215 yılında ve 11 Mayıs'ta, keza, Hicri 1179 Zilhicce'nin 13'ünde, Perşembe günü, Paskalya'dan 19 gün sonra, sabahleyin saat onu çeyrek geçe, İstanbul'da, şiddetli gürlemeler, ani sarsıntılar ve çok korkunç gürültülerle, yaklaşık iki dakika süren bir deprem meydana geldi. Bazı kimseler, zelzelenin aşağı yukarı yarım saat sürdüğünü söylediler veya zannetseler de, bu boşboğazlık idi ve hakikate uymamaktaydı. Şehir taş yığınlarıyla doldu. Muazzam camileri yıktı, bilhassa Ana Camii¹⁸ ve Fatih tarafından inşa edilen Sultan Muhammed Camii'ni. Bunun yıkılması hususunda, Rumlar birçok kehanetlerde bulundular. Diğer camilerden bazıları-
nın tamamını, bazılarının yarısını, bazılarının ise dörtte birini yıktı. Keza hanları ve bilhassa Vezir Hanı'nı ki, harabeleri altında birçok Hristiyan hayatlarını kaybettiler. Bunlar arasında, mümtaz feylesof ve bazı milletlerin edebiyatına dahi vakıf olan, Diratsu Kevork Gesaryan'ı zikretmek gerekir. Başlıcalarını söyleyeceğim, zira şehrin her tarafını, surların ve sair kâgir yapıların hepsini yıkıp harabeye çevirdi. Taşların yığını gözyaşları gibi önüne indirdi. Keza, (Kapalı) Çarşı'yı da yaralayıp hasara maruz bıraktı ve kemerleriyle bazı kısımlarını yıktı. Paniğe kapılan birçok kimse, üstü açık yerlerde ikamet ediyorlardı.

Deprem, ara sıra yeniden kendini hissettiriyordu. 9 Temmuz Cumartesi günü geceleyin tekrar vuku buldu. Daha önce ayın 6'sında, gece saat üçte, Balat iskelesinin karşısında bulunan ve Aynalıkavak tesmiye olunan semtteki padişah sarayı yıkıldı. İşbu ayın 25'inde, saat yaklaşık beş buçukta, birincisinden aşağı kalmamak üzere, şiddetli ve korkunç bir deprem daha vuku bulup, birçok yerleri harabeye çevirdi. Ezcümle, Edirnekapusu denen kara tarafındaki surun kapısını yerle yeksan etti. Burada oturan Yahudiler ve Türkler harabelerin altında kaldılar.

İşbu seneyi böyle geçirdikten sonra, ertesi yıl 19 Ocak 1767'de, ikinci vakı, saat yaklaşık on ikiyi çeyrek geçe şiddetli bir zelzele daha oldu ve çok zarara sebebiyet verdi. Birçok kimseler, birden fazla sarsıntıların vuku bulduğuna beyan ettiler. Aynı ayın 27'sinde gece vakti saat üçte, yine şiddetli bir sarsıntı hissedildi. 12 Mart gecesi tekrar kuvvetli bir sarsıntı vuku buldu. Saat yedide de korkunç gök gürültüleriyle ve şimşeklerle dolu yağdı. Yine bu ayın 25'nde, Perşembe günü, Büyük Oruç'un 25'inde, saat on buçukta, kuvvetli sarsıntılarla deprem oldu. Biz bu esnada kilisede idik ve sağ taraftaki Meryem Ana'nın mihrabının önünde ilahiler terennüm ediyorduk. 30 Ağustos günü saat on buçukta, 8 Eylül gecesi sabaha doğru ve aynı ayın 9'unda tekrar sallandık. Bu esnada fırtına ile şiddetli yağmur yağdı. Aynı saatte Kartal'da şimşekle dolu geldi. Seller 200 kişinin sulara kapılıp boğulmalarına ve evlerin yıkılmasına neden oldu. Sellerin sürüklediği kimselerden 25'ten fazlası Yahudi imiş, ancak emin değiliz. Nihayet, sözümüze son verirken, günahlarımız sebebiyle, Allah'ın gazabının, kâh devamlı, kâh şiddetli ve kâh hafif olmak üzere, işbu senenin sonuna kadar, zaman zaman devam ettiğini kaydedelim. Bundan sonrasını ise ancak Tanrı bilir.

30 Eylül 1768'de, gece saat 11'de, tekrar deprem vuku buldu.

Bu vesile ile, İstanbul'un daha önceki iki büyük ve tahripkâr zelzelesini de kaydedelim.

Bunlardan birincisi Miladi 986 yılında olmuştur. Ermeni tarihçi İsteppanos Asoğik (10-11. yüzyıl) işbu depremde Ayasofya'nın kubbesinin yıkıldığını ve Bizanslı mimarların onarımını gerçekleştiremediklerini işaret ettikten sonra, 989'da tesadüfen İstanbul'da bulunan, dünyaca ünlü Ermeni mimar Anili Dırtad'ın üç yıl içinde (989-992) bunda muvaffak olduğunu ilave etmiştir. Onun Ani'deki meşhur katedrali gibi Ayasofya'nın yeni kubbesi de işbu onarımdan tam bin yıl sonra bütün müteakip depremlere mukavemet etmiştir.

İkinci çok şiddetli deprem ise 14 Eylül 1509 tarihinde vuku bulmuştur ve tarihçiler tarafından küçük kıyamet olarak adlandırılmıştır.¹⁹

Tanrı güzel şehrimizi ve yurdumuzu bu gibi afetlerden daima korusun.

Burada yazımız sona ererken, yukarıda sunduğumuz kaynağı lütfeden Mesrob Maşdots Kütüphanesi'nin müdür muavini Sayın Papken Çukasız-yan'a şükranlarımızı beyan ederiz.

1. Ğugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 21.
2. İnciciyan, *Tarabadum*, (Asrın Tarihi, 1750-1800), Venedik, 1825, c. II, s. 253-254.
3. İnciciyan, *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi), Venedik, 1820, s. 87; İnciciyan, *Tarabadum*, s. 253.
4. Kevork Tıbir Der-Hovhannesyan, "Osmanlı Tarihi" (Ermenice elyazma), İstanbul, 1788, s. 426.
5. *İslam Ansiklopedisi*, c. 5-II, s. 1214/65.
6. Çelik Gülersoy, "Kariye", *Arkeoloji ve Sanat*, 1978, sayı 7-8-9, s. 20b.
7. *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. VII, s. 4371a.
8. *İslam Ansiklopedisi*, c. 5-II, s. 1214/64b.
9. İnciciyan, *age*, s. 42.
10. Sarkis Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolso* (İstanbul'un Topografik Tarihi), Kudüs, 1967, s. 39a.
11. Ernest Mamboury, *İstanbul Touristique*, İstanbul, 1952, s. 286.
12. Rahip Krikoris Kalemkâryan, *Gensakrutyun Sarkis Arkebİsgobosİi Sarafyan Yev Jamanagin Hay Gatoghigayak 1720-1775* (Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'ın Biyografisi ve Zamanın Ermeni Katolikleri), Viyana, 1908, s. 111-112.
13. İnciciyan, *Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri), Venedik, 1794, s. 119.
14. Cosimo Comidas de Carbognano, *Descrizione topografica dello stato presente di Costantinopoli*, Bassano, 1794, s. 13.
15. *Tırazark* (Ermenice salname), Antilyas, 1971, s. 198-203.
16. Kapriyel Ayyazovski, *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* (Osmanlı Devleti Tarihi), Venedik, 1841, c. II, s. 307-308.
17. İnciciyan, *Tarabadum*, s. 253-254.
18. Muhtemelen Ayasofya kastediliyor. Ancak, diğer hiçbir Ermeni kaynağı Ayasofya'nın hasara uğradığını kaydetmemiştir.
19. Prof. Dr. Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul, 1976, s. 23.

1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi *

İstanbul şehri asırlar boyunca büyük depremlere, yangınlara ve kolera salgınlarına maruz kalmıştır. İnciciyan'ın "İstanbul Tarihi"nde depremlerin ve yangınların başlıcaları kaydedilmiş ve bazıları hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.¹

Geçen sene 1893 yılı kolera salgının ve bu sene de ertesi yıl vuku bulan büyük depremin yüzüncü yıldönümüne tesadüf ettiğinden, bu hususta müteveffa pederimizin hatıralarını anlatmayı arzu ettik. Daha önce 1966'da her ikisine dair Ermenice bir makalemiz neşredilmişti.²

Önce rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Zira, yazı hayatına katılmamızda önemli etkisi olmuştur ve ilk adımlarımızda desteğini esirgememiştir.

Soyumuz aslen Kayserilidir ve çok dal budak sarmış bir ailedir. Şimdiye kadar bilinen en eski şahıs Bedros Pampuğci oğlu isminde bir şahıstır ki, 1777'de Eçmiyadzin Gatoğigosu Erivanlı Simeon'un (1710-1780) hazırlayıp neşrettiği, Ermeni Kilisesi'nin yortularına dair *Donatsuyts* adlı kitabının bedellerini Kayseri'den Tokat'a göndermiştir.³

Pederimizin hazırladığı soy kütüğümüzde ise, en eski şahıs olarak Hasılıcı⁴ Hacı Hagop görülmektedir. Çok halim, hayırsever ve insaniyetli bir kimse olduğu ve daima sırtında heybesi ile çarşıya gidip geldiği için, kendisini "Heybeli Melek" adlandırmışlar. İşbu Hacı Hagop'un, Hacı Mikayel, Kevork, Hacı Margaros ve Hacı Garabed adında dört oğlu olmuştur. Mesleği pamukçuluk olan bunlardan üçüncüsü ismini taşıdığımız dedemizin babasıdır.

Hacı Margaros'un da beş erkek evladı dünyaya gelmiştir. Birincisi Mikayel sekiz yaşında iken ölmüş. İkincisi Hacı Hagop'un dört erkek ve bir kız evladı olmuştur. Dedem Kevork, 1839'da doğup 15 Kasım 1895'te vukuat esnasında Pamuk Han'ın önünde vurulmasından üç gün sonra vefat etmiştir. Dördüncüsü İstapan, 1925 sıralarında bekâr olarak ölmüştür. 1902'de Kayseri'de Fakirleri Koruma Cemiyeti'nin yönetim kurulu üyesi idi. Beşinci Mesya'nın ise Margaros ve Loğofet adında iki oğlu doğmuştur.

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 132, Aralık 1994, s. 13-15) yayınlanmıştır.

Margaros'un üç erkek evladından büyüğü, 1915 doğumlu Prof. Dr. Krikor Pambukciyan, Bükreş Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin emekli öğretim üyelerindendir. Daha önce, Viktor Babeş Tıp Enstitüsü'nün ilmi araştırmalar bölümünün başkanlığında bulunmuştur.

Dedemin büyük oğlu Mikayel ise 1872'de doğup on aylıkken ölmüştür. Bundan dolayı ikinci oğlu babama da aynı ismi vermişlerdir. Üçüncü oğlu Garabed Pambukciyan-Pamuk (1875-1959), Sultanhamamı'nda tanınmış bir manifatura tüccarı olmuştur. Üçüncü oğlu Ardaşes Pambukciyan (1888-1979), Paris'te daha fazla cemaat ve kilise yönetim işleriyle uğraşmıştır. Dördüncü oğlu Markaros veya Mark Pambukciyan (1891-1977), Paris'te zengin bir ayakkabı ve deri tüccarı olmuştur.

Pederime gelince, 12 Ağustos 1873'te doğmuştur. Tahsilini Kayseri'deki ilkokullarda yapmıştır. Bir yıl da Fransız mektebinde okumuştur. Ancak, Kayseri Ermenilerinin 1887'de atanan dini önderi Rahip Dırtad Balyan (1850-1923), Ermeni çocuklarının Katolik propagandasına maruz kalmamaları için, ebeveynlerine onları işbu okula göndermemelerini tavsiye etmiş. Pederimin büyük amcası Hacı Hagop, Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) adlı büyük kilisenin yönetim kurulu üyesi olduğundan, gelip dedemden oğlunu Fransız mektebinden çıkartmasını rica etmiş. O da bu teklifi kabul etmeye mecbur kalmış. Bundan sonra bir müddet de Kayseri'nin ünlü Ermeni papazlarından Büyük Der Mardiros Nigoğayosyan'ın (1815-1894) açtığı hususi mektepte okumuştur. Hocasının, üzerinde büyük etkisi olmuştu ve onu daima rahmetle anardı.⁵

1890'da İstanbul'a gelerek, dayısı manifatura tüccarı Mardiros veya Mardik Şekerciyan'ın (1854-1942) Ortaköy'deki evinde iki yıl misafir kalmıştır. Müteakiben dayılarından Hacı Parseğ Şekerciyan'la beraber kumaş ticareti ile uğraşmıştır.

14/27 Temmuz 1903'te Adapazarı Amerikan Kız Koleji'nden mezun Viktorya İskyan'la (1884-1912) evlenmiştir.

İzdivaçlarından birkaç yıl sonra eşi ağır bir hastalığa tutulmuş. Büyük üzüntüye kapılan pederime bir gece Hazreti İsa yanında bir melek ile hastanın baş ucunda görünmüş ve pederime hitaben:

– Burada diken bitmeyecektir, demiş. Melek, babamın bu sözleri tefsir edemediğini anlayarak, şu açıklamayı yapmış:

– Efendimiz demek istiyor ki, refikan bu hastalıktan ölmeyecek, demiş.

Pederim büyük bir sevinçle uyanmış ve rüyasını yakınlarına anlatmış. Hakikaten de hasta çok geçmeden iyiye dönmüş ve eski sıhhatine kavuşmuş.

Maalesef evlilik hayatları uzun sürmemiştir. Refikası 13/26 Mayıs 1912'de başka bir rahatsızlık sebebiyle Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde Dr. Cemil Paşa (Topuzlu, 1868-1958) tarafından yapılan bir ameliyattan sonra, fazla kan kaybettiğinden, ancak üç gün yaşayabilmiştir. Feriköy Protestan Mezarlığı'nda gömülüdür.

1913'te Filistin'e ve Mısır'a seyahatte bulunmuştur. Gemi İskenderiye'den dönerken, çok şiddetli bir fırtınaya yakalanmıştır. Daha önce 1902'de annesi ile birlikte Kudüs'ü ve diğer mukaddes yerleri ziyaret etmişlerdir.

1914'te amcam Garabed Pambukciyan'la beraber manifatura ticareti ile uğraşırken, ortaklıkları sona ermiştir. Bundan sonra diğer amcam Ardeş Pambukciyan'la parça kumaş ticareti ile iştigal etmiştir.

1 Kasım 1920'de rahmetli annem, Sultan Abdülhamid'den Sâlise rütbesini haiz ve Kayseri Meclis-i İdare azası rahmetli dedem Hacı Mardiros Lusaryan Efendi'nin (1860-1915) kızı, Nazeli-Hacıgül Nazlıyan'la (1892-1981) evlenmiştir. Annem, ilk kocası Balkan ve Birinci Cihan Harplerinde yüzbaşı rütbesiyle askeriye tabibi, rahmetli Dr. Toros Nazlıyan'ı (1882-1915) 31 Temmuz 1915'te Kayseri'de kaybetmiştir.

2 Ağustos 1921'de vuku bulan Üsküdar'ın en büyük yangınında, İca-diye'de, Nersesyan-Yermonyanyan Okulu'nun çok yakınında bulunan oturduğumuz ev de yanmış. Bundan sonra mezkûr mektebin arkasında bulunan ve halen apartman olan Everekli Garabed Kalfa Karagözyan'ın evinde birkaç sene ikamet etmişiz. Bu satırları yazan, 23 Şubat 1923'te işbu evde doğmuştur. 1926'da Kuzguncuk'un Arapzade semtinin Soysop Sokağı'na taşındık. 1928 yılı yaz mevsiminde ise Arapzade adını taşıyan üst sokakta satın aldığımız eve naklolunduk.

Cumhuriyet döneminde, pederim 1942 yılında kapanana kadar Garabed amcamın manifatura ticarethanesinde kâtiplik yapmıştır. 1938'de Karagözyan Yetimhanesi ile birleşmesine kadar uzun yıllar Üsküdar Ermeni Yetimhanesi'nin yönetim kurulu üyeliğinde bulunmuştur. Kumaşçı dayılarından ve dostlarından meccanen aldığı toparla kumaşı devamlı olarak yetimhaneye taşımıştır. 1 Eylül 1944'te aşağıımızdaki sokakta gece yarısı çıkan şiddetli rüzgârın tesiriyle bizim sokağa da sirayet eden ve 23 haneyi harabeye çeviren bir yangın felaketinden, Allah'ın inayetiyle evimiz kıl payı kurtuldu.

Cennetmekân pederim burada 8 Eylül 1970'te odanın içinde ayağı kayıp düştükten beş hafta sonra, 16 Ekim 1970'te 97 yaşında Allah'ın rah-

metine kavuştu ve Şişli Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Doğuştan uzun ömürlü bir aileye mensup ve dinç bir bünyeye sahip olan, temiz ve disiplinli bir hayat süren pederim, daha fazla da yaşayabilirdi. Zira o yaşa kadar hiçbir hastalık geçirmemiş ve eline baston bile almamıştı. Ömrünün büyük kısmını daima İncil, Zebur ve Tevrat, keza ruhani kitaplar okumakla geçirmişti. Beğendiği yazıları kopya eder veya Ermenice, Türkçe ve İngilizce lisanları arasında tercüme ederdi. Maalesef bunların büyük kısmı, 19 Aralık 1982 tarihinde vuku bulan evimizin yangınında heba oldu.

Yüzü daima gülekti, herkesle iyi geçinirdi, kimseyi incitmezdi, başkalarına daima faydalı olmayı arzu ederdi. Kimsenin aleyhinde bir söz sarfetmezdi. Tek bir kelime ile, Tanrı'ya makbul bir insandı. Allah gani gani rahmet ylesin.

MİKAYEL PAMUKÇİYAN'A GÖRE 1893 KOLERA SALGINI VE 1894 DEPREMİ

1893 yılı İstanbul'daki kolera salgını Temmuz veya Ağustos ayında vuku buldu. Ben o sıralarda Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı'nın yakınında bulunan Küçük Safran veya Zafran Hanı civarında bir dükkânda, dayım Hacı Parseh Şekerciyan ve Mihran Şişmanyen'la ortaklaşa kumaş ticareti ile uğraşıyordum ve dayımla birlikte adı geçen hanın en üst katında ikamet etmekteydim.

Kolera mikrobunu Mekke'ye giden hacılar getirdiler. Hele ki, salgın çok devam etmedi ve birkaç hafta sonra sona erdi. Dayım da koleraya tutuldu. Fakat bu hususu kimseye açıklamadım. Zira, Sultan Abdülhamid çok korkmuştu ve emretmişti ki, salgına yakalananlar kireç dolu bir arabaya koyularak diri diri gömülsün. Dayıma da hastalık bulaşınca, hiç korkmadım ve yanından ayrılmadım. Kendisini, ızgara et, sarmısak ve Yunanistan'dan ithal edilen Metaksas konyakla besliyordum. Allah'ın lütfu ile, bu tedavi sayesinde hasta iyileşti. Kendisi ile daima temasta olmama rağmen Tanrı beni korudu.

İşbu salgın esnasında dramatik bir olay da vuku buldu. Kapalıçarşı'nın hamallarından biri ağır bir yük kaldırmış olduğu için ağrısından beli bükülür ve güçlkle yürüyebilir. Bunu görenler derhal belediye yetkililerine durumu bildirirler. Gelen memurlar da, hamalın koleraya yakalandığını zannederek, kireçle dolu bir araba getirirler ve zavallı adamı içine koyarak götürüp diri diri gömerler.

Depreme gelince, Jülyen takvimle 28 Haziran, Gregoryen takvimle ise 10 Temmuz 1894 tarihinde öğle vakti vuku buldu. Depremden az önce saka su getirmişti ve boşaltmak için ben de onunla beraber Küçük Safran Han'ın üst katına çıkmıştım. Saka gittikten sonra hafif bir yemek yemiştım ve yer-

deki ekmek kırıntılarını süpürge ile toplamaktaydım. Aniden, pencerelerin camları korkunç bir gürültü ile sallanmaya başladı. Bundan sonra kendimi kaybetmişim. Sanki tabiatüstü bir kuvvet beni o katta bulunan Vanlı komisyoncu Bedros Boğosyan'ın ilaveten yapılan ahşap odasına sevk etmişti. Yanından geçerken baktım ki, bir sütuna sarılmış vaziyette korkusundan titriyordu. Odasına girdikten sonra kendime geldim. Boğosyan da beni görererek iki Türk komşusu ile birlikte içeri girdiler.

Odamı terk ettikten sonra, depremden duvarlar yıkılmış ve ağırlıklarından döşeme aşağı kata çökmüştü. Binaenaleyh, şayet orada kalmış olsaydım ölüm kaçınılmazdı. Bu esnada yıkılan binalardan boğucu bir toprak ve toz bulutu odamızı kapladı. Müteakiben üzerimi elbise fırçası ile temizlemek için dışarı çıktıktan sonra, öncekinden daha az şiddetli yeni bir zelzele oldu. Bunun üzerine derhal aynı odaya sığındım. Gece geç vakit birkaç yer sarsıntısı daha hissedildi. Sarsıntılar birkaç hafta devam etti.

Depremden sonra Küçük Safran Hanı oturulamayacak hale geldiğinden yıktırıldı. Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı da birkaç metre içeri alındı.

Bu büyük felaketten kurtulduktan sonra ben ve dayım Paşabahçe'ye yazlığa gitmiş olan büyük dayım Mardik Şekerciyan'ın evinde misafir kaldık. Dayım, vapur iskelesinin sol tarafında bulunan ve bir Türk'e ait olan büyük bir yalıyı kiralamıştı. Sağ taraftaki yalıda ise ünlü vantrilok Kurban Hovsep⁶ ikamet etmekteydi.

Depremden bir müddet sonra bir gün kayıkla karşı sahile geçmek için Yeni-köy'e gittim. Yolda kayıkçı, deprem günü suların kıyıda iki üç metre kadar içeri çekildiğini ve sandalın büyük bir balığın sırtındaymış gibi sarsıldığını beyan etti.

Çok şükür ki deprem fazla zayiata sebebiyet vermedi. Hayatını kaybedenlerden biri de dedem Yeğya Şekerciyan'ın amcasının oğlunun damadı oldu ki, ilk sarsıntılarda dükkândan dışarı kaçarken başına bir kiremit düşerek öldü.

1. Çugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye eden: Hrand Der-Andreasyan, İstanbul, 1956, s. 67-72.
2. Kulis, 20 Eylül 1966, s. 10-11.
3. Papaz Küd Ağanyants, *Tıvan Hayots Badmutyan* (Ermeniler Tarihi Divanı), Tiflis, 1913, c. XI, sütun 127.
4. "Hasıl" hayvan yemi olarak kullanılan yeşil renkte arpadır.
5. İşbu din adamı, 1 Mart 1863'ten itibaren, İstanbul'da Gedikpaşa Ermeni Kilisesi'nin müstemilatında, 15 sayı, *Gülzar-ı Kayseriye* adlı Ermeni harfli Türkçe bir gazete neşretmiştir.

1888'de işlettiği mektebin öğrencisi iken, pederimizin başından aşağıdaki çok ilginç olay geçmiştir ki, makalemizin muhteviyatında unutulduğu için burada kaydediyoruz.

O sene Kayseri’de bir gün gündüz vakti çok kar yağmış. Kayseri’nin eski evlerinin damları toprakla örtülü olduklarından, eriyen kar sularının içeri sızması için, daima karları küremek adetmiş. Pederim o gün okuldan döner dönmez hemen dama çıkıp yalnız başına bütün karları kürekle aşağı atmış. Atmış amma, kendisi de helak olmuş. Yarı gece, şiddetli bir ateş bütün vücudunu sarmış. Yakınları endişe etmeye başlamışlar.

Rüyasında bir melek, ki adını taşıdığı Başmelek Mikail olabilir, kendisini alıp cennetin kapısına götürmüş. İçeriye bakıp ihtişamını gören babam, “Ben buraya girmeye layık değilim” diyerek, içeri girmeye cesaret edememiş. Bunun üzerine melek kendisini geri getirmiş. Ancak ondan ayrılmamış ve ikinci defa tekrar onu cennetin kapısına götürmüş. Pederim yine layık değilim diyerek içeri girmek istememiş. Bunun üzerine melek tekrar kendisini geri getirmiş ve yine ayrılmamış. Üçüncü defa yine götürmüş, fakat pederim tekrar içeri girmekten içtinap etmiş. Bunun üzerine melek ona şifasını vererek yanından ayrılmış.

Annesi tarafından dedesi Yeğya Şekerciyan (1825-1895) ertesi gün şafak sökmeden evlerine gelir ki, torununun durumu hakkında bir haber alsın. Ancak, hastanın tamamen iyileşmiş olduğunu ve mektebe gitmek için çantasını hazırladığını görünce kendisi gibi evdeki diğer yakınları hayretler içinde kalmışlar ve sevinç gözyaşları dökerek, Allah’a hamd etmişler.

6. Asıl adı ve soyadı Hovsep Kurbanyan’dır. 14 Mayıs 1847’de Beşiktaş’ta doğup 1903 yılı yine Mayıs ayında Beyoğlu’nda ölmüştür. Sarayda, devlet erkânı ve ecnebi diplomatlar huzurunda yaptığı hayret verici marifetler, 1931’de İstanbul’da neşredilen 199 sayfalık bir kitapta teferruatı ile anlatılmıştır. Rahmetli yazar Refî Cevad Ulunay da bir makalesinde, hakkında birkaç anekdot aktarmıştı. “*Ventriloque*”, Fransızcada karnından konuşan demektir.

Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660 İstanbul Yangını Hakkındaki Eseri*

Mecmuanızın Haziran nüshasında, Sayın Günvar Otmanb  l  k tarafından kaleme alınan “Yüzyıllar Boyunca İstanbul Yangınları” adlı yazıyı zevkle okudum. Zira bendeniz de tarihi İstanbul yangınlarına ait Ermeni kaynakları ile çeyrek asırdan beri u  raşmaktayım.

İşbu makalede tesadüf ettiğim, muharririn kabahati olmayan mühim bir hatayı düzeltmek istiyorum.

Yazar, 14 Temmuz 1660 tarihinde vuku bulan İstanbul'un en büyük yangınından bahsederken, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695), bu yangına ait mufassal eserinin bugüne kadar bulunamadığını bir dipnot ile kaydetmiştir. Sayın Otmanb  l  k işbu notu, Sayın Hrand Der-Andreasyan'ın *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*'nin, 27. sayısında neşredilen, Eremya   elebi'nin “Vakayiname”sindeki İstanbul yangınlarına ait makalesinden almıştır (s. 60). Halbuki, yine Der-Andreasyan tarafından tercüme ve taşhiye edilen, Eremya   elebi'nin İstanbul'a ait eserinin önsözünde (Hrand Der-Andreasyan, “Eremya Çelebi Kömürciyan: Hayatı ve Eserleri (1637-1695)”, Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* içinde, İstanbul, 1952, s. XVIII) metnin Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunduğu kaydedilmiştir. Bu hususu, Sayın Norayr Başpiskopos Boğaryan tarafından hazırlanan, mezkûr manastıra ait elyazma kataloglarının 1968'de neşredilen üçüncü cildinde de bizzat tespit ettim. Elyazması numarası 892'dir ve 1726-2326. yapraklarında bulunmaktadır. Daha sonra, bu hatanın nasıl zuhur ettiğini, Sayın Der-Andreasyan'dan sorunca, keyfiyet kendisinin de hayretini mucip oldu.

İşbu emsalsiz eserin neşredilmesi için, bundan birkaç yıl önce, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin resmi organı olan *Sion* mecmuasının başmuharriri Sayın Ara Kalaycıyan'dan ricada bulunmuştum. Kendisi de kabul etmiş ve hatta çalışmalara başladığını ve eserin çok ilginç olduğunu tarafıma bildirmişti. Fakat, bugüne kadar, neşredilmiş olduğunu maalesef işit-

* *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda (no. 8, Ağustos 1978, s. 97) “Tarih Postası” köşesinde başlıksız olarak yayımlanmıştır.

medim. Esasen 4-5 yıldan beri muhaberatımız kesilmiştir. Allah kısmet ederse, yakında bu sefer Sayın Norayr Başpiskopos Boğaryan nezdinde teşebbüste bulunacağım.*

Bu vesile ile, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin, Kalust Gülbenkian'ın adını taşıyan sözü geçen kütüphanesinde, Osmanlı sadrazamlarının biyografilerini ihtiva eden ikinci mühim bir eserin mevcudiyetini de sizlere bildirmek istiyorum.

Ümit ediyorum ki Eremya Çelebi'nin işbu eserinin kaybolmaması, İstanbul tarihiyle alakadar olan kimseleri sevindirecektir.

* Daha sonra Kevork Pamukciyan tarafından Ermenice olarak yayına hazırlanmıştır: Eremya Çelebi Kömürciyan, *Badmutyun Hıragızman Gosdantnubolso (1660 Darvo)* (1660 Yılı İstanbul Yangını Tarihi), Şoğagat Tarih Araştırmaları Yayın Dizisi no. 3, İstanbul, 1991, 184 s.

İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar *

Bundan evvelki yazımızda,** Eremya Çelebi Kömürciyan'ın iki eserinde mevcut iki kayıt sayesinde, Darphane'nin Topkapı Sarayı'na nakl-i mek  nının 1660 yangını akabinde vuku bulduğunu tespit edebilmiştik. 1656-1662 yılları zarfında, 1660 yangınından maada, Darphane'nin mevki tebedd  latında müessir olacak diğ  er mühim bir hadise cereyan etmediğ  ine göre bu kanaate varmıştık. Takriben iki asırlık olan bu bina, herhalde mezkûr yangından fazlaca m  tezarrır olmuştur ki, artık tamir edilmek suretiyle de aynı maksada hizmet etmesine imkân kalmamıştır.

İşbu yazımızda İstanbul'un bu en büyük ve korkunç yangınına ait Ermeni kaynaklarından bahsedeceğ  iz.   nce bu müthiş afeti birkaç satırla anlatalım.

Eremya   elebi'ye göre yangın, 14 Temmuz 1660 Cumartesi günü başlamıştır.¹ Mehmed Halife'ye göre ise² 4 Temmuz Cumartesi günü öğleye doğru başlamıştır. İkinci mehzada günün ismi aynı olduğuna göre, ayın rakamında bir yanlışlık olsa gerekir. Zira Eremya   elebi'ye göre ayın dördü   arşamba gününe tesadüf etmesi lazımdır.³ Bu fark muhtemelen bir baskı hatası neticesidir.

Mehmed Halife'ye göre yangın, Ayazma Kapı'dan dışarı, Ahi Çelebi Camii'nin yakınından çıkmıştır. Eremya   elebi de ileride bahsedeceğ  imiz bir mehzada yangının Ayazma Kapısı'ndan çıktığını yazıyor. Aznavuroğ  lu adında bir Ermeni şair ise Odun Kapısı'ndan çıktığını yazıyor. Bunun sebebi şöyle izah edilebilir. Odun Kapısı'ndan sonra, müteakip kapı yukarıya doğru Ayazma Kapısı idi.⁴ Eremya   elebi'ye göre Ahi Çelebi Camii, Odun Kapısı'nın yakınında bulunuyordu.⁵ Demek oluyor ki, Ahi Çelebi Camii'nin mevkii Odun ve Ayazma Kapılarının ortalarında idi.

Tekrar Mehmed Halife'ye göre, yangın az sonra Unkapanı'ndaki ke-restecilere sirayet ederek büyüyor. Bilahare kalenin içine de ateş düşerek,

* *Türkiye T  r  ng ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde (no. 182, Mart 1957, s. 13-15) yayınlanmıştır. Makaleyi, aynı derginin Kasım 1957 tarihli 190. sayısında yayınlanan "Tashihat"ı metne girerek yayınlıyoruz.

** "Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?", *Türkiye T  r  ng ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 175, Ağustos 1956, s. 7-8. Bkz. EGTK, c. 1, s. 131-133.

bir kolu Unkapanı'na, bir kolu Süleymaniye'ye ve bir kolu da Süleymaniye'nin altından Bedesten'e ve Gülhane Parkı'na kadar yayılıyor. Nihayet ta Samatya'ya ve Fatih'e kadar o zamanki şehrin yarısını küle çeviriyor.

Mehmed Halife'ye göre yangının bilançosu şudur: 2.700 kişi yanmıştır, 120 saray, 100'den fazla mahzen, 360 cami, 40 hamam ve sair binalar harap olmuştur ve şehirde kıtlık zuhur etmiştir. Mumaileyh ve Eremya Çelebi bu yangını mahşer gününe benzetmişlerdir. Aznavuroğlu'na göre, bazıları şuurlarını kaybetmişlerdir.

Şimdi asıl mevzumuza geçip bu yangına ait Ermeni me hazlarından bahsedelim. 1660 yangınını müşahit olarak anlatan bizce malum üç Ermeni şahıs mevcuttur. Bunlardan birincisi asrın en büyük Ermeni mütefekkeri Eremya Çelebi'dir. O, bu hususta mufassal bir eser yazmış ve sonuna da manzum mersiyele ilave etmiştir. Eserin metni Kudüs Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesi'ndedir ve gayri matbudur.⁶ Bu eserin bir suretini son zamanlarda mezkûr patrikhaneden rica etmiş bulunmaktayız; şayet tarafımıza göndermek lütfunda bulunurlarsa, onu Türkçeye çevirmek niyetindeyiz.

Eremya Çelebi zikri geçen yangından, bir de, eskiden Armaş⁷ Ermeni Manastırı'nda bulunan, 1661 Mayıs tarihli *Maşdots*⁸ adlı dini bir eserin muhtıra kısmında şu satırla bahsediyor:

1660 senesinde İstanbul şehrinde büyük yangın oldu. Pontus Denizi'nin⁹ şimal tarafından ve ismi Ayazma Kapısı olan kıyıdan başladı. Şarktan ve garptan, denizden denize her tarafı kavurup tarif edilemez gazapla tahribat yapıyor ve mahşer gününü andırıyordu. Görenleri korku ve dehşete gark ediyordu. Meskenlerin, köşklerin ve bütün binaların kaybına sebep olan o günkü afeti kalemiyle kim tarif edebilir? Bütün cemaatlar sefaletle düştüler. Aynı zamanda ahaliden birçok kişi ateşte yandılar. Keza kiliselerin tahribatı ve yerle yeksan olması büyük felaket oldu. Papazlar ve kiliselerin hizmetkârları, harabelerin köşelerinde ve meydanlarda, annelerinden öksüz kalanlar gibi avare ve perişan-halde dolaşıyorlar. Cümle günahlarımızdan dolayı, (kiliselerin) inşalarına bugüne kadar imkân hasıl olmadı.

İkinci şahıs ise Aznavuroğlu soyadını taşıyan bir halk şairidir. Bu da yedi kıtadan mürekkep ve Türkçe olarak iki manzume kaleme almıştır. Bunları ilk defa olarak, Amerikalı antikacı ve tarihçi Sayın Harutyun Kürdyan, merhum kıymetli dostumuz şair, edip ve tarihçi Toros Azadyan (1898-1955) tarafından İstanbul'da neşredilen *Asdğapert* (Yıldız Kalesi) adlı Ermenice mecmuada dercetmiştir.¹⁰ A ve B olarak iki kısma ayrılan bu manzumenin her iki parçası da Ermenice olarak "Yangın Hakkında Söylenmiştir"

serlevhasını taşımaktadır. Harutyun Kürdyan tarafından verilen kısa malumata göre, mumaileyh bu iki manzumeyi kendi koleksiyonunda mevcut ve 1678-1681 yılları zarfında İstanbul'da yazılan bir şiir kitabından almıştır.

Kürdyan bunlardan birincisinin 1652 yangınına ait olduğunu tahmin ediyorsa da (belki başlıkta A harfinin bulunmasından dolayı), bu doğru değildir. Zira Eremya Çelebi'ye göre, 1652 yangını yeni Bedesden'in karışından çıkmıştır.¹¹ Kürdyan, Eremya Çelebi'nin bu son yangın hakkında yazdıklarını makalesinde iktibas ettiği ve ilk manzumede de yangının Odun Kapısı'ndan çıktığı kayıtlı olmasına rağmen, herhalde Odun Kapısı'nın nerede olduğunu bilmemesinden dolayı buna ihtimal veriyor.

Bu iki kıymetli manzumeyi aşağıda takdim ediyoruz. Ermenice harflerle yazılı olan metne mümkün olduğu kadar sadık kalmaya gayret sarf ettik:

A. YANGIN HAKKINDA SÖYLENMİŞTİR*

Payitahd İsdambol yandı tutuşdu,
Bilemedik ne acayib hal oldu,
Ana baba günü bunca asker üşdü,
Yağmacının derdi ırzık u mal oldu.

Kimisi ağlaşır yâ bari hüda,
Evim barkım yandı gitdi el fida,
Niceki tutuşdu evel ipdida,
Ateş Odun Kapusundan gelmiş oldu.

Fehm etdi deryade olan gemiler,
Kimi güler, kimi ağlar, ingiler,
O mubarek kiliseler, camiler,
Her olur olmaza yol oldu.

Gızılıcıı alef gögi büridi,
Minareler şerifesini eridi,
Yedi iklim dört köşeden gürindi,
Göğün üzü kıp kırmızı al oldu.

Kimi ağlar yanayürüm kaçamam,
Basreretim bağlanmışdır açamam,
Veran oldu vahtlı vahtsız geçemem,
Şindi Bezesden etrafı bel oldu.

* Daha sonra Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1960, c. III, s. 1728-1729) "Aznavuroğlu" maddesinde ve Cahit Öztelli'nin *Uyan Padişahım* adlı derlemesinde (Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 639-642) yayınlanmıştır.

Kimi şikâr aldım deyi öğünür,
Kimi heniz yanmış, kimi soyunur,
Kimi gördüm daşlar almış döğünür,
Bazısı aklın aldırıldı deli oldu.

Aznavur oğlu der dinglen sözumi,
Ben hakımı doğru etim ozume,
Elimden aldırıldım körpe kuzumu,
Ah eder ağlarım çeşmim sel oldu.

B. YANGIN HAKKINDA SÖYLENMİŞTİR

Isdampolda yangın olduğu sene,
Fırınlardan ekmek alınmaz oldu,
Cumle yanan yere derler verane,
Çarşıların adı angılmaz oldu.

Halım sanğa malim ya hıdır nebi,
Yangından ağlaşır cumle halk hepi,
Yangın oldu bu gıtlığın sebebi,
Hep kulli cumle şey bulunmaz oldu.

Yakın geldi yüregimin paresi,
Açık galdi Isdampolun yarısı,
Hep onğuldu cumle zulum yaresi,
Yangının yarasi onğulmaz oldu.

Yangın değil bu zulumdur bilesin,
Gendini pak edib kalmin sevesin,
Çıkarmışlar çeşmelerin lulesin,
Bu insana öğud olunmaz oldu.

Yangın değil zulumdur Isdambola,
Yangını görenler gelmedi yola,
Meger şinden soğra karanlık ola,
Deyeler ki güneş görünmez oldu.

Dört bolugden bir boluge dayandı,
Tutünden cumle âlem boyandı,
Memedeki maksım beşikde yandı,
Yananların leşi sayılmaz oldu.

Aznavur oğlu der kalmadı arım,
Göge direk oldu ahıla zarım,
Güler üzlu melek simali yarım,
Yakına geledi görünmez oldu.

Görülüyor ki her iki manzumenin de metni bugünküne nazaran epeyce farklıdır. Bunu müşahade ederken, o zamanki halk dili ile beraber, bir Ermeni tarafından Ermenice harflerle yazılmış olmalarını da nazar-ı itibara almak lazımdır. Keza her iki manzumenin de vezni ve kafiye tarzı aynıdır. Bundan da anlaşılıyor ki ikisi bir bütün teşkil etmektedir. Birinci kıtaların, diğerlerinin muvacehesinde, kafiye şekli enteresandır.

Muhteviyatlarında mevcut bazı kelimeleri izah etmeyi faydalı addediyoruz. Birinci manzumede “üşmek” kelimesi toplanmak demektir. “Rızk” kelimesinin “ırızk” şeklinde yazılmış olmasının sebebi Ermenicede R harfi ile başlayan kelime olmamasıdır. Tek tük olanlar da yabancı lisanlardan geçmişlerdir. Bu sebeptendir ki, bugün dahi bazı Ermeniler R harfiyle başlayan Türkçe kelimelerin önlerine I yahut İ ilave ederek telaffuz ederler. Mesela “rica”ya “irica” derler. “Hüda” kelimesinin küçük harfle yazılmış olmasının sebebi, eskiden Ermenicede Allah, Hazreti İsa ve şahıs isimlerinin büyük harfle yazılmamasıdır. “Bâri”nin manası “hâlik”tir. Bugünkü kıvılcım kelimesinin aslının “kızılçım” olduğu anlaşılıyor. “Bezedenin etrafı bel (yol) oldu” cümlesinden, 1652 yangınında olduğu gibi bu yangından da mezkûr binanın sağ selamet kurtulduğu anlaşılıyor. “Şikâr” av demektir, burada ise yağma malı kastediliyor. İkinci manzumede ise, “onğulmak” (Türkçede G harfiyle yazılan bazı kelimeler, eskiden Ermeni harfleri ile yazılırken Ğ kullanılıyordu) kelimesini, bugün unutmak, unulmak yahut unmak şekilleriyle görüyoruz. Burada manası şifa bulmaktır. “Maksım” kelimesi “mâsum”dan geliyor. Bugüne kadar, bazı Ermeniler tarafından küçük çocuklar için kullanılmaktadır. “Kalmin” kelimesinin manası bizce malum değildir. Belki doğrusu “kavmin” ya da “kalbin” olacaktır.

Bundan evvel bahsettiğimiz, Eremya Çelebi’nin 1652 yangını hakkında yazdıklarını da burada dercetmeyi lüzumlu görüyoruz:

Kasım 9’da (1652), Salıyı Çarşambaya bağlayan akşam yangın oldu. Yeni Bezeden’in karşısından başlayıp, şiddetli rüzgâr sebebiyle süratle dört tarafa yayıldı. Ateşin bir ucu Mahmud Paşa’daki Kürkçüler’e yetişti, bir ucu Divan Yolu’ndan ve Âli Cami’den geçerek Kadırga Limanı’na vardı, bir ucu Gedik Paşa’dan Okçular’ın nihayetini buldu ve diğer bir ucu da bütün çarşıyı geçerek Eski Saray’ın duvarına dayandı. Bu kadar ihrak olan yerler meyyanında, eski ve yeni bezedenler yanmayıp kazık gibi kaldılar. Şehir ve umumiyetle yerli ahali çok zarar gördü, o derece ki, anlatmak ve kaleme almak kabil değildir. Perşembe sabahı söndü.

Bu satırlardan, takriben bir buçuk gün süren 1652 harikinin de İstanbul'un büyük yangınlardan biri olduğu anlaşılıyor.

Nihayet, 1660 yangınından bahseden üçüncü şahıs da İstepannos Vartabed Meğrili¹² adında bir ruhanidir.¹³ Mektup halinde bir tasvirname yazmış olan bu zat, bilahare 1670-1673 yılları esnasında İstanbul Patriği olmuştur. 1673 yılının sonlarına doğru vefat eden mumaileyhin 1856'da tamir edilen kabri hâlâ Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda mevcuttur.

Maalesef, Hrand Asadur (1862-1928) bu mektubun nerede bulunduğunu, yahut neşredilmiş olup olmadığı hakkında bir şey söylemiyor. Yalnız, Kumkapı'daki Ermeni Patrikhane Kilisesi'nin bu yangından çok güçlükle kurtarıldığını yazıyor.

İşte, 1660 yangınına dair, zamanımıza kadar mevcut olan yahut bilinen, bizce malum Ermeni kaynakları bunlardır.

1. Eremya Çelebi Kömürçiyân, *Orakrutyun* (Ruzname), Kudüs, 1939, s. 356.
2. Reşad Ekrem Koçu, *Osman Gazi'den Atatürk'e*, İstanbul, 1954, s. 115.
3. Kömürçiyân, *age*, s. 356.
4. Eremya Çelebi Kömürçiyân, *17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s. 17.
5. *age*, s. 17.
6. *age*, "Önsöz", s. XVIII.
7. Armaş, Adapazarı'nın yakınındadır. [Günümüzde Kocaeli'ne bağlı Akmeşe kasabası. -Ed.]
8. Ermeni Kilisesinin ayinlerini gösteren kitabın adıdır. Müellifi olan Mesrob Maşdots'un (356-440) ikinci ismini taşıyor. Fransızca karşılığı "rituel"dir.
9. Pontus Denizi yahut Geçidi, bizzat Eremya Çelebi'nin tarifine göre, Karadeniz Boğazı'nın adıdır (*17. Asırda İstanbul*, s. 47). [Bu alıntıda ve dipnotta Eremya Çelebi'nin Maşdots'un muhtırasında yazdıklarının yanlış aktarılmasıyla başladığını sandığımız bir hatalar zinciri vardır. Ayazma Kapısı Haliç surlarının –Eminönü tarafından gelindiğinde– Unkapı'ndan önceki kapısıdır; Bu kapı Pontus Denizi, Pontus Geçidi veya Karadeniz'in kuzeyinde değil, Haliç'in güneyindedir. Eremya Çelebi, Propontos (Marmara) Denizi yazmış da olabilir. –Ed.]
10. *Asdğapert* (Yıldız Kalesi), no. 10, 1952, s. 195-196.
11. Kömürçiyân, *Orakrutyun*, s. 33-34.
12. Meğri, bugün Ermenistan'ın cenubunda bir şehirdir.
13. Hrand Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi* (Milli Hastane'nin Mufassal Takvimi [Süper Piriç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1901, s. 103.

Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi*

İşbu belletenin 1957 Mart sayısında, 1660'ta vaki İstanbul'un en büyük yangınına ait Ermeni kaynaklarını takdim ederken,** İstanbul Ermeni patriklerinden Meğrili İstepannos Vartabed'in¹ tasvirnamesinden de bahsetmiştik. Lakin onun matbu yahut gayri matbu olduğu hususunda kati bir şey söyleyememiştik.

Geçenlerde, tarihi makaleler ihtiva eden gazete küpürlerimizi gözden geçirirken, merhum tarihçi Yetvart Alyanakyen tarafından Samatya'daki Surp Kevork Ermeni Kilisesi² hakkında kaleme alınmış yazı serisinin IV. kısmına tesadüf ettik. Muhteviyatını gözden geçirirken mezkûr kilisenin 1660, 1782 ve 1866 senelerinde yandığının kayıtlı olduğunu gördük. Mu-maileyh, bunlardan birincisinin 20 Temmuz 1660'ta vuku bulduğunu ve 63 saat devam ettiğini beyan ettikten sonra, bu yangın hakkında Meğrili İstepannos Vartabed'in, Tebrizli Arakel'in 1669'da Amsterdam'da münteşir tarihinde uzun bir mektubu olduğunu bildiriyor. Bundan bir müddet evvel, bu nadir eseri bir tanıdıktan temin etme imkânı bulabildik. İşbu yazımızda da İstanbul tarihiyle alakadar olanlara bu kıymetli vesikayı takdim edeceğiz.

Önce müellifi hakkında malumat vermeyi faydalı buluyoruz. Evvelce de zikrettiğimiz gibi Meğrili Rahip İstepannos, 1670 yılının iptidasından 1673 yılının sonlarına tesadüf eden vefatına kadar, takriben dört sene patriklik makamında bulunmuştur. Eremya Çelebi Kömürciyan'a göre,³ Patrikhane'nin borçlarından dolayı Baba Cafer'de⁴ hapsedilmiş ve oradan çıktıktan iki gün sonra vefat etmiştir.

Yazı hususiyetinden 1856'da vaki tamiratı esnasında hakkedildiği anlaşılan Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda mevcut 12 satırlık manzum mezar taşı kitabesinde de ezcümle, Meğrili ve gayet zeki bir hatip olduğu, Hagop Gatoğigos'un⁵ arzusu ile patriklik mevkiine getirildiği ve ölümüne kadar dört sene bu makamda kaldığı kayıtlıdır.

* *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde (no. 190, Kasım 1957, s. 11-13) yayınlanmıştır.

** "İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 182, Mart 1957, s. 13-15. Bkz. ETKK, c. I, s. 91-96.

Diğer taraftan, Eremya Çelebi Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin adlı Patrikhane Kilisesi'nden bahsederken⁶, 1660 yangınına ima ederek şunları yazıyor:

Bu kilise, büyük bir yangının ortasında kaldığı halde, mucize eseri olarak hiçbir zarara uğramamıştır. Tarihte okumuş olduğumuz veçhile, bu yangın esnasında 5.000 hanemiz kül olmuştur. Yanan Surp Sarkis ve Surp Nigoğayos kiliseleri tekrar yapılmışsa da, sonra yıktırılmış ve bu suretle bizim için birçok keder ve ziyana sebep olmuştur.

17. asrın başlıca Ermeni tarihçilerinden biri olan Tebrizli Arakel'in bahsi geçen eserinde mezkûr tasvirname 50. faslı ve 536-540. sayfaları işgal etmektedir. Serlevhası şudur: "Büyük Şehir Konstantinopolis'te Vuku Bulan Kısmi Yangın Hakkında". İlk önce eserin müellifi, yani Tebrizli Arakel, tasvirname hakkında atideki izahatı vermektedir:

İşbu yangına biz müşahit olamadık, zira o günler mukaddes Eçmiyadzin'de⁷ bulunuyorduk. Lakin, Meğri köyünden İstepannos Vartabed adlı vartabed kardeşlerimizden biri tesadüfen orada bulundu. Mumaileyhin hayatından bahsettiği ve Eçmiyadzin'deki biraderlerine gönderdiği mektupta büyük Konstantinopolis şehrinde müşahit olduğu yangın da anlatılmıştır. Yazısını, kaleminden çıktığı gibi aynen buraya dercettim. Sebebi ise şudur: İlk önce, elimde hazır yazılı bulunan metni tekrarlamayı münasip görmedim. İkinci si ise bıkmış olduğum fazla meşguliyetlerimdir; zira bu tarihi eser üzerinde on bir seneden beri çalışmaktayım. 1651⁸ tarihinde başlayıp 1662 tarihine vardım ve hâlâ onun üzerinde didinmekteyim. Üçüncüsü ise ihtiyarlayıp taktattan düşmüş olmamdır. Ölüm ise her gün gözlerimin karşısında dikilmiştir. Biliyorum ki şayet ben ölürsem, bu eserim natamam kalacak ve sarf ettiğim emeklerin hepsi boşa gidecektir. Zira bu eseri tamamlamak hiçbir kimsenin umurunda değildir. Bu sebeple, belki tamamlayabilirim diye gayret gösterip acele ediyorum. Böylece eserim yarı kalıp emeklerim de kaybolmaz.

İstepannos Vartabed'in Konstantinopolis'ten yazıp gönderdiği şudur.

Tebrizli Arakel bundan sonra İstepannos Vartabed'in tasvirnamesine yer veriyor. Metni "Kırapar"⁹ denilen, Ermenilerin eski edebi lisanı ile yazılmıştır ve oldukça yüksek ve çetindir. Bundan dolayı tercümamızda epeyce güçlük çektik. Hatta, mevzu ile doğrudan doğruya ilgili olmayan ve manası müphem birkaç satırı dışarıda bırakmak mecburiyetinde kaldık. Diğer taraftan, şüphe yoktur ki, bu husus müellifin Ermeniceye vukufunu ve edebi kabiliyetini göstermektedir. Keza tercümamızda mümkün olduğu kadar Ermenice metne sadık kalmaya gayret sarf ettik; dolayısıyla belki bazı

cümlelerimiz kompozisyon bakımından o kadar mükemmel değildir. Bunun başlıca sebebi, bazı kelimelerin manalarının sarîh olmaması ve umumiyetle cümlelerin haddinden fazla uzunluğudur.

Yanılmıyorsak ilk defa olarak tercüme edilen, bu kıymetli vesikanın metni şudur:

Ve lakin Bizans'ta olup bitenleri, keder veren vakaları, tahammülü imkân-sız ıstırapları ve sefalete mucip olan hadiseleri kim kalemiyle anlatabilir? Zira o gazap ve itham, hepimizin günahları ve aykırı hareketlerinden dolayı Âllah'ın tecziyesi idi. Hikmet-i ilâhiyeye göre, bir kişinin duçar olduğu alesi-seviye bir hüküm sanki hepsine ders olmak içindir. Aksi halde, Rabbani emre ve şarta göre, Nuh'un günlerinde olduğu veçhile, cümlesi her iki hayatta (âlemde) da cezalarını bulacaklar ve istikbalde vefat ettikten sonra da ebediyette. İmdi korkunç şeyler, dehşetli manzaralar, şiddetli sesler, muhtelif gürültüler, türlü türlü feryatlar ve umulmadık endişeler. Böyle ve bu tarzda hadiseler cereyan etti ki, bunları naçiz kalemimle burada anlatıyorum. Zira, Roma takviminin Temmuz ayının 21'inde¹⁰ ve Ermenilerin 1109 tarihinde, Cumartesi günü 9. vakıtta,¹¹ bu büyük şehirde müessif ve müellim vukuat oldu: Zira şehrin şimal tarafından ve denizin yakınından şiddetli ve fasılasız bir yangın zuhur etti ki, mahşer gününü andırıyordu. Yokuş yukarı, Padişahın yeni inşa edilmiş sarayından¹² itibaren, genişleyerek su tevziatı kemerine¹³ kadar, birçok sahaları ve hudutları alevleri içine alıp ve oradan tekrar genişleyerek ve uzayarak yokuş aşağı başladığı yere (varıp), şiddetli poyraz¹⁴ rüzgârının tesiriyle, evvelki gibi ikiye ayrılıp yayılarak ve tehdit ederek tepenin üstüne yetişiyordu. Burada Türklerin muhteşem ibadethaneleri¹⁵ görünüyordu: Harici şirin manzaraları seyredenleri hayran bırakıyordu. Ve oradan derhal ve çabucak üçe bölünüp ve her bir ucu ayrılarak önlerine çıkanları elverişli rüzgârın tesiriyle tamamen helak etmeleri çok sürmüyordu. (bir satır bırakılmıştır.) Zira söylendiği gibi iki sahilten ortası ile birlikte ilerleyerek, bütün binaları, yani yüksek kuleleri, müzehhep sarayları, güzel mevkili burunları (Fr. *promontoire*) ve birçok köşkleri ve meskenleri, hepsini birden tamamen devirip imha ediyorlardı. Ve mezkûr iki uçtan biri tepenin şark tarafına inip, deniz kıyısını kuşatıp, Gümrük¹⁶ ve Kumkapı kapılarını geçerek Konak¹⁷ binasında sona erdi. İkinci ucu ise garba doğru ilerleyerek, şiddetlice ve aynı şekilde gürültü ile muhasara ederek, Yedikule'ye doğru istikamet alıp oradan biraz uzaklaşarak, denizin kenarına kadar inip Yenikapı'dan geçerek ortası ile birlikte sahilten birinci ucun karşısına yerleşti. Böylece ve bu şekilde, 63 saat¹⁸ zarfında, rüzgârların muhtelif istikametlerden, yani poyrazdan ve lodostan¹⁹ esmesinden, fırtınalardan ve birçok diğer sebeplerden ünlü payitaht bütün ziynetlerini kaybetti. Hatta taşlar bile yanıp kül haline geldi. İmdi, orada halkın sıkletini, cümlenin ıstırabını ve feryadını, göğüs döğmelerini, haykırmalarını, gözyaşlarını, ba-

ğışaklarının dönmesini, kalp sızlamalarını, figanlarını, bel bükümlerini ve çıldırmalarını görmek kabildi. Zira ateş icbar ediyordu, devamlı surette köpürüyordu ve dehşet saçıyordu. Saraylar yıkılıyordu, gök gürültüleri işitiliyordu, şuleler görünüyordu. Bu sebeple zenginler kasavet ediyorlardı, avam ümitsizliğe kapılmıştı, fakirler ise şaşkına dönmüşlerdi, yaralılar haykırıyorlardı, ebeveynler mateme bürünmüşlerdi, evlatlar ise hüngür hüngür ağlıyorlardı. Çünkü ümitsizliğe düştüler, yardımdan mahrum kaldılar ve bütün varlıklarını kaybettiler. Keza aniden yalnız kaldılar, birbirlerinden uzaklaştılar ve kayboldular, zira sarsıldılar, parçalandılar ve ayrıldılar; pederler evlatlarından ve evlatlar pederlerinden, anneler kızlarından ve kızlar annelelerinden, dostlar dostlarından ve sevgililer sevgililerinden. Hatta, Rabbani emre göre birbirini bulamadılar. Keza ölülerini gömmek için herkes kendilerinkini tanıyamıyordu. Tetkik gayesiyle teşkil olunan heyetler, gördüklerine istinaden ölülerin sayısının üç bin²⁰ olduğunu söylediler. Bundan dolayı, Kitab-ı Mukaddes'teki "Seneleriniz mateme bürünecek" kelamına göre, kederler, ah u figanlar, kargaşalık ziyadesiyle cümlenin derununu kapladı. Bütün bunlar, günahlarımız ve isyankâr ruhlu insanlara nasihat ve ihtar olmak üzere vuku buldu (iki üç satır bırakılmıştır).

1. "Vartabed", Ermeni Kilisesi'nde, papazdan bir kademe yüksek olan ruhanilere denir.
2. İstanbul'un en eski Ermeni kiliselerinden biri olan bu ibadethane, Bizans zamanında "Perivleptos" (muhteşem) adlı bir manastırdı. 1493 tarihinden beri Ermenilere ait olduğu mevsuk olan mezkûr kilise, içinde bulunan ayazma dolayısıyla, eskiden daha çok "Sulu Manastır" adıyla tanınmıştır.
3. Eremya Çelebi Kömürçian, *17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s. 17 ve 27.
4. Zındankapı'da bulunan "Baba Cafer" eskiden İstanbul'un umumi hapisanesi idi (age, s. 167). Eremya Çelebi Kömürçian'a göre (age, s. 17) burada borçlularla katiller hapsedilmekteydi.
5. Eçmiyadzin Gatoğigosu (ruhani reis) olan bu şöhretli din adamı, 1680'de İstanbul'da vefat ederek, sabık Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na defnolunmuştu.
6. age, s. 3.
7. Hristiyanlığın en eski abidelerinden biri olan bu ünlü mabet, 4. asrın iptidalarında Ermeni Kilisesi'nin müessisi Surp Krikor Lusavoriç (Saint Grégoire l'Illuminateur) tarafından inşa olunmuştur. 10. asrın başlarından 1441 yılına kadar ki müddet hariç, o günden bugüne kadar Ermeni Kilisesi'nin ruhani reisinin makamı olmuştur. Mevkii Erivan'ın 20 km garbindadır.
8. Bu ve 1662 tarihleri Ermenilerin eskiden en fazla kullanmış oldukları Domar takvimi ile gösterilmiştir ki Miladiden 551 sene noksandır.
9. Kırapar, "kir" (yazı) ve lisan manasını haiz "par" (eski şekli "parpar") kelimelelerinden müteşekkildir. Geçen asrın ortalarına doğru imla halisiyetini kaybetmiş olan bu kelimeyi, bugün dahi, az çok dilbilgisi yerinde olanlar bile yanlış imla ile yazmaktadırlar.

10. Eremya Çelebi bu tarihi 14 Temmuz 1660 olarak kaydetmektedir (Bkz. *Orak-rutıyın* [Ruzname], Kudüs, 1939, s. 356). Ayanakyan ise evvelce zikrettiğimiz mehazda 20 Temmuz olarak gösteriyorsa da, bu eski Ermenicede birinci manasını da ifade eden “Nahkin” kelimesini nazar-ı itibara almamasındandır. İhtimal ki o zaman alaturka ve alafranga takvimleri arasındaki fark 7 gündü.
11. Eski asırlarda gündüz ve gece birbirine eşit 12 kısma ayrılmıştı. Bunlardan üçüncü, altıncı ve dokuzuncu saatler dua vakti olduğu için, muayyen zamanlardı. Bu vakitler bugünkü saatle tahminen dokuz, on iki ve üçe tekabül etmekteydi. Demek oluyor ki, Patrik İstepannos’a göre yangın, öğleden sonra saat üç sıralarında başlamıştır. Halbuki Mehmed Çelebi’ye göre yangın öğleye doğru başlamıştır. (Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Osman Gazi’den Atatürk’e*, İstanbul, 1954, s. 115).
12. Muhtemelen Topkapı Sarayı kastediliyor. Zira, ilk kısmı 1468’de Fatih tarafından inşa edilen bu saray, Beyazıt’ta, bugünkü İstanbul Üniversitesi binasının yerinde bulunan Eski Saray’dan tefrik edilmek üzere Yeni Saray tesmiye olunmuştur.
13. Bozdoğan Kemerı kastediliyor. Ta Bizans zamanından beri şehrin su damarları buradaki tesislerden besleniyordu. Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu tesisler daha da genişletilmiştir.
14. Ermenice metinde “vorhasagan” kelimesi kullanılmıştır ki, Yunanca şimal manasını haiz “voreas”tan ve Ermenice “agan” sıfat edatından müteşekkildir. Bugün Türkçede kullandığımız “poyraz” kelimesi voreas’tan gelmektedir.
15. Muhtemelen Süleymaniye Camii ima olunuyor.
16. Böyle bir kapı bizce meçhuldür ve ilk defa kaydına tesadüf ediyoruz.
17. Bu bina, Eremya Çelebi’nin kaydettiği İbrahim Han adlı konak olsa gerektir (17. *Asırda İstanbul*, s. 4). Ermenice metinde konağın karşılığı olarak kullanılan “vank” kelimesi manastır manasını da ifade etmekte ve bugün yalnız bu manada kullanılmaktadır.
18. Mehmed Çelebi’ye göre yangın Cumartesi günü saat beşte (bugünkü saat ile 11’de) başlamış ve Pazartesi saat 7’de (öğleden sonra 1’de) sona ermiştir. Yani 50 saat devam etmiştir. Rahip Çugas İnciciyan ise yangının bir gündüz ve iki gece devam ettiğini yazıyorsa da, (18. *Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 68) bu doğru olmasa gerektir. Zira yangına müşahit diğer iki müellifin yazdıklarına nazaran arada büyük bir fark vardır.
19. Ermenice metinde, cenup demek olan ve “lodos”un menşeiini teşkil eden “notos” kelimesi bulunmaktadır.
20. Mehmed Çelebi ölenlerin sayısını 2.700 olarak kaydediyor (Bkz. Koçu, *Osman Gazi’den Atatürk’e*, s. 115).

Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını*

Tarih ve Toplum dergisinin 1988 yılı Haziran sayısında Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın (1637-1695) doğumunun 350. yıldönümü münasebetiyle, ünlü tarihçi ve yakınları hakkında etraflı bir makalemiz neşredilmişti.** Sonunda, bugüne kadar gayri matbu kalan ve Eremya Çelebi'nin başlıca dört tarihi eserinden biri olan, İstanbul'un 1660 yılında vuku bulan en büyük yangınına dair elyazma kitabı hakkında da genel bilgiler vermiştik.

Bu yazımızda ise yangının 330. yıldönümü münasebetiyle, muhtevisi-yatının hûlasasını takdim etmek istiyoruz. İstanbul tarihi ile uğraşanlar ve ilgilenenler için, onu önce *Tarih ve Toplum*'un değerli okuyucularının istifadesine sunmayı arzu ettik.

Bu vesile ile şu hususu da kaydedelim ki, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nin 1957 Kasım tarihli ve 190 no'lu nüshasında (s. 11-13), bilahare İstanbul patriği olan Meğrili Rahip İstepannos'un (?-1673) mezkûr yangına ait tasvirnamesinin tarafımızdan yapılan tercümesi de dercedilmiştir.***

Eremya Çelebi tarihini altı kısma ayırmıştır. Metinde kâh yangından bahsetmekte, kâh onun muhtelif safhalarıyla ilgili şiirler sunmaktadır. Bilhassa manzum kısımların lisanı oldukça çetindir ve Türkçe, Yunanca ve İbranice kelimeler de ihtiva etmektedir.

Kömürçiyân, 1661'de tarihçesi için lüzumlu malzemeyi toplamaya başlamışsa da, afetin sebep olduğu hüznün ve elem devam etmesini engellediğinden nihai redaksiyonunu ancak 1672 yılında gerçekleştirebilmiştir.

Yangına gelince, Eremya Çelebi'ye göre eski takvimle 14 Temmuz 1660 Cumartesi günü, Haliç'in sol kıyısındaki Ayazmakapı deni semtinde, sur dışında bulunan bir sandıkçının dükkânından başlamıştır. Şiddetli rüzgârın tesiriyle, yangın süratle büyümüş ve az sonra kıvılcımlar surlardan içeri sıçrayarak kerestecilerin mağazalarına sirayet etmiştir. Buradan

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 75, Mart 1990, s. 31-33) yayınlanmıştır.

** "Doğumunun 350. Yılında Eremya Çelebi Kömürçiyân", *Tarih ve Toplum*, no. 54, Haziran 1988, s. 26-29. Bkz. ETKK, c. III, s. 1-8.

*** Bkz. ETKK, c. I, s. 95-101.

da iki koldan yukarıya doğru ilerleyerek Ağakapusu'na varmıştır. Müteakiben, bir kolu muhkem Murad Paşa Sarayı'nı harap etmiş; diğer kolu ise Süleymaniye Camii'nin yanından geçerek oradaki çarşıları, mağazaları ve evleri Hocapaşa denen çarşıya kadar küle çevirmiştir. Batı taraftan ise soldan Unkapanı'na vararak Atpazarı'na yakın Zeyrek denen tepeden yukarı çıkıp, Saraçhane'den geçip Sultan Mehmed (Fatih) Camii'nin kapılarında durmuştur. Müteakiben, Hocapaşa'dan yukarı çıkıp Yahudi mahallesinden geçerek Valide Hanı'na varmıştır. Sonra da, Uzunçarşı'dan ve Eski Saray'ın duvarının karşısından içeri girerek binaları harabeye çevirmiştir. Keza, Büyük Çarşı'ya da girerek, sabaha kadar büyük bir şiddetle devam etmiştir. Fatih ve Bayezid camilerinin etrafını harap etmiştir.

Şimalden ise Bozdoğan Kemer'i'ne varmıştır. Ateşin şiddetinden şehir gündüz gibi aydınlanmıştır. Ermeni asıllı Malatyalı Kaymakam Süleyman (bilahare Sadrazam), Sekbanbaşı Tireli Mehmed Ağa ve Bostancıbaşı İbrahim Ağa yangına nezaret etmişlerdir. Onlar yer yer yangının önünü kesmeyi başarmışlarsa da mükâfatlandırılmadıkları için bıkip dağılmışlardır. Böylece şehrin yarısı yanmıştır.

Müteakip Pazar günü, yangın sabahtan itibaren birçok kollara ayrılarak hızla dört bir tarafa yayılmıştır. Sayısız muhteşem kâgir köşk, hane, tiyatro ve cami harap olmuştur. Kesif duman güneşi bile kapatmıştır. Alevlerin yüksekliği 60 arşını (yaklaşık 40 metre) bulmuştur.

Eremya Çelebi eserinin müteakip ikinci kısmında halkın uğradığı felaketi etraflı surette anlatmaktadır. Aynı yılın Nisan ayında, Galata'nın da büyük bir yangın afeti geçirdiğini kaydetmiştir. Burada bulunan yedi Latin ve üç Rum kilisesi ile birlikte camilerin ve havraların da yerle yeksan olduklarını yazmıştır. Aynı yılın Haziran ayında Bursa'da, Yahudilerin mahallesinde ve sair semtlerde yangın vuku bulduğunu da işaret etmiştir. Keza, İzmit'te ve ikinci defa Galata'da yeni yangınlar çıktığını da bildirmiştir.

Üçüncü kısımda, yangından kaçanlardan ve sığındıkları yerlerden bahsetmektedir. Birçok kimse eşyaları ile birlikte Fatih Camii'nde barınmışlardır. Yeniçerilerin Etmeydanı'ndaki Yeni Odalar'ında yirmi kişi eşyaları ile birlikte yanmıştır. Mefa (bugün Vefa) Meydanı'nda biriken eşyalar da heba olmuştur. Şehzade, Murad Paşa ve Cerrah Paşa Camilerindeki ve Küçük Langa'daki eşyalarla, sura yakın Defterdar İbrahim'in konakındaki eşyaları ve hazinesi, keza, Büyük Langa'ya, Türklerin, Rumların ve Ermenilerin taşıdıkları eşyalar da tamamen kül olmuştur. Halk bu semtte, hepsi bir ağızdan: "Ya Allah bize merhamet eyle" diye haykırmış ve sesleri ta Yenikapı'dan işitilmiştir.

Bayezid Camii'ndeki ve Eski Saray'daki eşyalar da mahvolmuştur. Süleymaniye Camii'nin minarelerinin külahları meşale gibi yanmıştır. Bodrum ve Kebeciler hanlarında bulunan büyük miktardaki kumaş ve kıymetli madeni eşya da heba olmuştur.

Balkapan Hanı'nın karşısında bulunan ve o zamanın en yüksek ve en muhkem binası olan Papazoğlu Hanı ki, Mısır'dan ve Hindistan'dan gelen eşyalarla dolu imiş; keza Mısır'ın yüz misli kıymetinde hazineye sahipmiş, o da harap olmuştur. Çok sağlam yapılı Hoca Hanı da yanmıştır. Burada, devlet nezdinde nüfuzlu Ermenilerden Koca Davud veya Tavit barındığı sarnıçta haşlanarak hayatını kaybetmiştir. İnşa etmekte olduğu işbu muazzam bina yarıda kalmış ve sonradan oğlu Krikor Çelebi tarafından tamamlanmıştır. Bu son bilgiyi Dr. Vahram Torkomyan'a (1858-1942) borçluyuz.¹

Büyük Konstantin ve annesi İrene tarafından manastır olarak inşa edilen ve yaldızlı mozayikleri 17. yüzyıla kadar görünen Zeyrek Camii halkla dolmuştur. Kapalıçarşı, Bedesten'deki bekçilerin bol miktarda su dökmeleri sayesinde kurtulmuştur. Ancak içindeki bekçilerin bazıları sıcaktan haşlanarak ölmüşlerdir.

Büyük Valide Hanı'nda biriken çok kıymetli hazineler ve eşyalar, pencerelerden içeri giren kıvılcımlarla tutuşup mahvolmuştur.

Kadırga Limanı'ndaki saray, oturaklı ve etrafı büyük bahçe ile çevrilmiş olduğundan, diğer taraftan, orada bulunan Sultan içerden ve dışardan su ile kıvılcımları söndürenlere gümüş hediyeler dağıttığından kurtulmuştur.

Bundan sonra yangının bir kolu aşağıya inerek, Cindi (Cinci) Meydanı'na varmıştır. Eremya Çelebi ve ailesi buraya yakın bir yere sığınmışlardır.

Pazartesi günü eski saatle üçte rüzgâr lodosa döndüğünden, yangının istikameti değişmiştir. Bazı kimseler buradan sandalla Galata'ya geçmişlerdir.

Yangın Kumkapı'dan dışarı çıkamamıştır. Zira, İbrahim Han'ın oğlunun konağı sura bitişik olduğundan, oradaki meyhanecilerden, ne kadar sirkeleri varsa, parasını ödemek suretiyle, alevlerin üzerine akıttıklarını talep etmiştir. Diğer taraftan, çevredeki köhne haneleri de yıktırarak ikametgâhını kurtarmıştır.

Müteakiben, Eremya Çelebi, Kumkapı Meryem Ana Patrikhane Kilisesi'nin yangından kurtuluşunu anlatmaktadır. Bunda günün patriği Ke-feli Mardiros Piskopos'un büyük payı olmuştur. Zira, tehlike yaklaşmaya başlayınca, kilisenin etrafındaki ahşap müstemilatı tamamen yıktırılmış ve kapılarla pencereleri de taşlarla kapattırmıştır. Keza, Meryem Ana'nın kocaman bir tasvirini ana kapının üzerine astırıp ağlayarak:

“Ya Allah’ın Aziz Validesi, ismini taşıyan kiliseyi sana emanet ediyoruz” diyerek deniz yolu ile Galata’ya geçmiştir. Pazartesi günü avdetinde, kilisenin en ufak bir hasar görmediğini müşahade ederek Tanrı’ya şükretmiştir. Kömürciyan’ın ifadesine göre, kilise denizde bir ada ve meydanda bir heykel gibi ortada kalmıştır.

Müteakiben, yangın ilerleyerek Rumların Kumkapı’daki Ay’ Kiryaki, Ay’ Yoannis, karşısındaki Ay’ Nikola ve muhteşem Ayia Panayia kiliselerini yerle bir etmiştir. İşbu kiliseler de 1645 yangınından sonra Meryem Ana Ermeni Kilisesi gibi yeni inşa edilmişlerdi. Bilahare, yangın yan yana bulunan Rumların Ay’ Nikola ve Ermenilerin Surp Nigoğayos (Çinilihamam’daki) ve Surp Sarkis (Hisardibi’ndeki) kiliselerine varmıştır. Aksaray’dan gelen kol da, Rumların Ayia Panayia ve Ay’ Theodoros kiliselerini harabeye çevirmiştir. Böylece, yanan kiliselerin sayısı yediye yükselmiştir. Ermenilerin Surp Sarkis ve Surp Nigoğayos’la beraber harap olan kiliselerinin sayısı dokuzu bulmuştur.

Aksaray’daki kol batıya yönelerek Samatya kapısına varmıştır. Diğer bir ucu da yukarıdan ilerleyerek Cerrahpaşa’ya vasil olmuştur. Buradan ikiye ayrılarak, Aksaray’dan Langa’ya yetişip kiliselerle bütün binaları tahrip etmiştir. Az sonra alevler Ermenilerin Surp Sarkis Kilisesi’ne sirayet etmiştir. İşbu kilise, daha önce 1652 yılında da yanmıştır.

Yangının harabeye çevirdiği başlıca yerler şunlardır:

Ayazmakapı’dan Ağakapı’ya ve Süleymaniye’ye, oradan Yahudilerin mahallesinden geçerek Valide Hanı’na; batıdan Unkapanı’ndan Zeyrek tepesine, Atpazarı’na, Bozdoğan Kemerine, Büyük Karaman’a, Şehzade Camii’ne, Saraçhane’ye ve Sultan Mehmed Camii’ne varmıştır.

Pazar günü sabahleyin, tepelerden Etmeydanı’ndaki Yeniçeri Odaları’na inmiş ve buradaki 116 odadan yedisi ancak kurtulabilmiştir. Buradan iki koldan hızla ilerleyerek Haseki’ye, Molla Gürani’ye ve Cerrahpaşa’ya varmıştır. Sonra da Davud Paşa Camii’nin mahkemesine, Samatya’ya, diğer Davutpaşa’nın doğusundan Horhor’a, Aksaray’a, Langa’ya, Eski Saray’a, Büyük Çarşı’ya, Bedesten’e, Alipaşa’ya, İmparator Manuel’in heykeline (Çemberlitaş), hanlara, Divanyolu’na, Gedikpaşa’ya, Sultan Bayezid’e, Darphane’ye, Filsaray’na, Kumkapı’ya, Koska Fırını’na, Gaziasker Hamamı’na (Çinilihamam?) vasil olup, Surp Nigoğayos Kilisesi’ni de geçerek, surun deniz kıyısında Nişanca’dan ve Langa’dan gelen iki kolla birleşmiştir.

Tahtakale’den geçen bir kol da Hoca Han’ın üzerinden Yahudi mahallesine, Mahmutpaşa’ya, Hocapaşa’ya, Bahçekapı’ya ve Demirkapı’ya varmıştır.

Pazartesi sabahı da Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa'nın sarayına, Karırga Limanı'na, Çardaklı Fırını'nın yakınına ve Çatladıkapı'ya ulaşmıştır. Çemberlitaş'tan da Davud Paşa Camii'ne uzanmıştır. Balat ve Sulu-manastır (Samatya-Kocamustafapaşa) semtleri ise bir elbisenin eskimiş kısmı gibi kalmıştır.

Yangın ceman 42 saat sürmüştür. Ermenilerden, Musevilerden ve Rumlardan hayatını kaybedenlerin sayısı az olmuştur. Türklerinki ise yaklaşık üç bine yükselmiştir.

18 çarşıdan 13'ü yanıp, ancak 5'i kalmıştır. 45 büyük fırın, beygirle çalılan 200 değirmen, 90 erkek ve kadın hamamı, birçok saray, ev ve köşk, mektep, medrese; 1.000 mescit ve 70 cami, birçok Mevlevi tekkesi, sayısız türbe, sebilhane, çeşme, Ermenilerin ve Rumların dokuz kilisesi, Bizans zamanından kalma birçok ayazma, 36 Musevi sinagogu, vezirlerle şehzadelerin konakları ve köşkleri harap olmuştur.

Bazı kimseler Bursa'ya, İzmit'e ve sair kıyı köylere ve kazalara dağılmışlardır. Keza, Kırım'a ve Mısır'a gidenler de olmuştur. Bazıları ise kendi öz memleketlerine dönmüşlerdir.

Yangından sonra ekmek ve su kıtlığı baş göstermiştir. Zira çeşmelerin su yolları da hasara uğramıştır.

Eremya Çelebi, diğer Hristiyanlar gibi, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'ne sığındığını da kaydetmiştir ki, bu daha sonra olmalıdır.

İşbu muhtasar bilgilerden de anlaşılacağı veçhile, eser İstanbul'un topografik tarihi bakımından dahi ehemmiyeti haizdir. Zira, bugün mevki-leri belli olmayan bazı yer isimlerine de tesadüf edilmektedir.

Yazımızın sonunda şu hususu da belirtmek istiyoruz ki, metindeki yer ve şahıs isimlerinin imlası aynen muhafaza edilmiştir. Bazılarının yanın-da ise, parantez içinde izahat vermeyi lüzumlu gördük.

1. Vahram Torkomyan, *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), Viyana, 1932, c. II, s. 740-741.

İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi*

İstanbul tarihine dair Ermeni kaynakları, bilhassa şehirde asırlardan beri vuku bulan muhtelif olaylar bakımından önemlidir. Zira, Türkçe ve Batı dillerindeki kaynaklar bu yönden umumiyetle kısırdır.

Aşağıda tercümesini sunduğumuz Ermenice belge bunlardan biridir. 11 Ekim 1789 tarihinde İstanbul'da ve Boğaziçi köylerinde yağan tufanvari sağanak, büyük hasara ve tek tük can kaybına sebebiyet vermiştir.

İşbu felakete ait dördü basılı biri de yazma, Ermenice beş kaynak elimizin altında mevcuttur. Bunlardan biri etraflıdır, diğer dördü ise muhtasardır.

Kronolojik sıra ile, zamanından kalmış olan birincisi, Venedik Mikhitaristlerinin organı olan *Pazmaveb* dergisinde neşredilmiştir.¹

Yazının başında verilen bir izahata göre, bir yıl önce İtalya'da, Fransa'da ve Almanya'da meydana gelen büyük sel baskınları münasebetiyle işbu belge dercedilmiştir. Yazarın bir değirmenci olduğu, fakat isminin bilinmediği ve vesikanın da noksan olduğu kaydedilmiştir. Metin eski Ermenice olmasına rağmen sade bir lisanla kaleme alınmıştır. Bazı Türkçe kelimeler de kullanılmıştır. Tercümesini aynen aşağıda sunuyoruz:

Ermenilerin 1238 yılı² Ekim ayının 11'inde, Pazartesi günü sabahleyin İstanbul'da şiddetli yağmur yağdı. Şehirde ve köylerde büyük hasara yol açtı. Şafak sökerken, yıldırımlarla ve gök gürültüleriyle, sular gökten çeşme gibi akmaya başladı. İnsanlar evden eve gidemediler. Yağmur suları bağlarda, bahçelerde ve yol geçitlerinde toplandı. Miktarı o kadar çoğaldı ki, sellerle beraber akıp gidemiyordu.

Çengelköy'deki olaylara gelince, seller deredeki bağlarda ve bahçelerde bulunan 20.000'den fazla ağacı mahvetti. Bahçıvanların bahçelerini kum deresine çevirdi. Sellerin kenarındaki evlerden kiminin temelini sarstı, kimini de yıkarak harap etti. Önce, Nizdefterdar'ın konağının kapısını ve duvarını yıktı. Musa Efendi'nin evinin bir tarafını tahrip etti. Süleyman Usta'nın ve Kanca Hüseyin'in evlerini de yıktı. Hüseyin'in iki kızı evden dışarı çıkarken, her ikisini de sular denize sürükledi. Ben de işbu afetten korkarak, ata binip ve Meryem Ana'ya ümit bağlayarak, sağ selamet Manase

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 71, Kasım 1989, s.34-35) "İki Yüz Yıl Önce Vuku Bulan İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi" başlığıyla yayınlanmıştır.

Amira'nın yalısına gittim. Denize bakınca, sözü geçen iki kızın, çıplak ve başları açık vaziyette, suyun üzerinde yüzdüklerini gördüm. O esnada, köydeki bostancı hamlacılar sandallarıyla kızları sağ salim kurtardılar. Kambur Usta'nın evi de harap oldu. Kendisi orada bulunuyordu. Keza, Haseki Ahmed yolda giderken evi yıkıldı. İşbu iki şahıs evlerinin enkazı altında kaldılar. İki gün sonra cesetlerini çıkardılar. İşbu evlerin önündeki köprüyü seller tahrip etti. Hüseyin Ağa'nın, Zumacı'nın ve Sadık Efendi'nin evleri de çöktü. Mazlum Kevork'un yalısının bir kısmı ile Ketenci Çelebi'nin yalısı ve kayıkhanesi yıkıldı. Köye yakın sel baskınına uğrayan evler dört arşın su altında kaldılar. Subaşı Ahmed Ağa'nın evi sellerden biraz uzakta bulunuyordu. Sular hanesini istila ettiği sırada, kendisi içeride beygirini bağlamakta idi. Hayvan yüzerek merdivenin kapısından sofaya çıktı ve iki saat orada kaldı. İnsanların çığlıkları ve gök gürültüleri, işitenlerin kulaklarını sağıra çeviriyordu. O esnada Tanrı'nın inayeti yetiştirdi. Yaş yemiş gümrükçüsü Hacı Halil Ağa'nın bahçesinin duvarını yıktı. Bunun üzerine sular oradan akmaya başladı. Bu kadar zarar ziyan bir buçuk saat esnasında vuku buldu. Bundan sonra yağmur dört saat durdu.

Müteakiben saat beşte, yağışlar birincisinden daha şiddetli olarak başladı. Kalan ağaçları da söktü ve evleri yıktı. O sırada ben değirmenimin içinde idim. Tekrar beygirle dışarı çıkmak istedim. Suyun akıntısının kuvvetinden dışarı çıkamadım. İşçilerim beni omuzlarının üzerine aldılar, zira değirmen iki arşın su ile dolu idi. Bitişikteki bakkal dükkânının kepengini kırdılar. Tezgâhın üzerinde ve suyun içinde kaldım. Suyun akıntısının süratinden ilerlemek ve insan yardımıyla karşıya geçmek imkânsızdı. Karşıdan karşıya köprü gibi kalaslar döşedik. İki taraftan el vererek, beni güçlülükle Kahveci Ömer'in dükkânına götürebildiler. Lüzumlu defterimi ve kâğıtlarımı aldım. Tekrar Manase Amira'nın yalısına gittim. Kereste yüklü ve içinde sekiz kişi bulunan, iskeleye bağlı bir tekne gördüm. Birdenbire iskeleden geminin halatı koptu ve kereste yükü ile içinde bulunan mürettebattan bir kişi kayıplara karıştı. Diğer yedi kişi ise denizden kurtarıldı. Bu olaydan dolayı değirmenimizin faaliyeti durdu. Dün un satın almak için İstanbul'a bir çift tekne gönderdim. Unu alarak yola çıktılar. Gemi yağmur suyu ile doldu ve ancak İstavroz'a³ yetiştirdi. Kumsal iskeleye yanaşıp suları dışarı akıtmaya başladılar. O anda kayıkhanesi ile Ali Efendi'nin evi ve berber dükkânı yıkıldı. Sel basarak tekneyi unla birlikte denize sürükledi. Gemiciler ise sağ salim kurtuldular.

Bu sırada, bir Bulgar sütçü, mandıradan iki güğüm sütü beygirine yüklemiş halde köyümüzden geçerken, kendisi ve beygiri sütle birlikte mahallede kayıplara karıştı. Hiç kimse onları sular içinde veya denizde görmedi. Keza, bostancı Aşçıoğlu Mehmed bir küçük balıkçı kayığı ile avlanırken, tekneyi karaya çıkarmak için kıyıya götürdü. Bu esnada sular çoğaldığından, kendisi ve sandalı denize sürüklenerek gözden kayboldular.

İki buçuk saatlik bir aradan sonra, saat sekizde, öncekinden biraz daha hafif olarak tekrar yağmaya başladı. Ancak, seller dereleri genişlettiği için, mahalleye yeni bir zarar vermedi. Türklerin 75 evi yıkıldı. 20.000'den fazla ağaç mahvoldu. Dört kişi hayatını kaybetti. Bütün mahallenin kuyuları kumla doldu. Bazı kimseler az, bazıları ise çok zarar gördü. Benim çok miktarda odunum denize sürüklendi. 150 kadar tuz (parçası) eridi. Boğaziçi'nin büyük dereli köylerinde, diğer yerlere nispeten daha fazla hasar meydana geldi. Denizin üzeri gözlerimize kara gibi göründü. Zira ağaçlar, odunlar, merdivenler, sepetler, minderler, kilimler, keçeler ve yıkılan evlerin bütün kapları denizin üzerinde yüzyordu. Eşyalarını kaybettikleri için, erkekler ağlayıp sızıyorlardı. Ortaköy ve Kuzguncuk'taki Yahudi sandalcılar ise onları çalışıyorlardı. Bazısı çalındı, bazıları denizin dibine indi ve hiçbir şey sahibini bulamadı. Bazı kimseler, yaz mevsimine kadar başkalarının evlerinde misafir olarak kaldılar. Nihayet yaz geldi. Bağcılar bağlarını şenlendirdiler. Bahçevanlar bahçelerdeki kumları dışarı döktüler. Faydalı ağaçlar diktiler ve nebatlar yetiştirdiler. Az hasar gören evleri onardılar. Temelden yıkılan evlerden bazılarını yeniden inşa ettiler, bazıları ise başaramadılar. Caddeler bugüne kadar çakıllarla karışık kumla örtülü vaziyette durmaktadır. Şöyle ki, yayalar buralardan başlıca yol olarak kolaylıkla gidip gelememektedirler.

Görüldüğü veçhile, yukarıdaki belge, yalnız sel baskınları hakkında ilginç bilgiler ihtiva etmesi bakımından değil, aynı zamanda, isimleri zikredilen az çok mühim ve meçhul şahısların meydana çıkması bakımından dahi önemlidir. Bunlar arasında, iki Ermeni'den Manase Amira'yı kaydetmek gerekir. "Amira" unvanını taşıması, devlet görevlisi olduğunu kanıtlamaktadır. Bu şahıs, Saray-ı Hümayûn ressamı Manase ile aynı şahıs olabilir. Zira, Abbé Gian Battista Toderini (1728-1799) 1785 sıralarında, Manase'nin Balat'ta veya Fener'de bir resim atölyesi işlettiğini yazmaktadır.⁴ İkametgâhı ise başka bir semtte bulunabilir veyahut sonradan Çengelköy'e yerleşmiş olabilir. Zira Manase ismi Ermeniler arasında nadiren kullanılmıştır. Mazlum Kevork'a gelince, o da yalıya sahip olduğu için, çok muhtemelen Manase Amira gibi zamanının Ermeni milletinin ileri gelenlerindendir.

1789 yılı sel afeti hakkındaki –kronolojik sıra ile– ikinci kaynak, Rahip Ğugas İnciciyan'ın (1758-1833) "18. Yüzyıl İstanbul Olayları Kronolojisi"dir.⁵ İnciciyan, Hicri yılı 1204 olarak kaydettiği bu vakadan şu birkaç satırla bahsetmiştir:

İki günlük yağışlar neticesinde, büyük sel meydana geldi. İstanbul ve köylerine büyük zarar verdi. Evleri yıktı ve birçok hayvanla insanı (denize) sürükledi.

Tarihçi Kapriyel Başpiskopos Ayvazovski (1812-1880) de, *Badmutyun Osmanyan Bedutyayn* (Osmanlı Devleti Tarihi) adlı eserinde, bu hususta şu bilgileri vermektedir:⁶

1789 yılı başlarında,⁷ iki gün müddetle İstanbul'da şiddetli sağanak yağdı. Asıl şiddetli süresi bir buçuk saat devam etti ve genellikle şehrin sokaklarını denize çevirdi. Kasımpaşa'da büyük hasara sebebiyet verdi ve değirmen taşlarını denize sürükledi. Boğaziçi köylerinde, derelerdeki evleri su bastı ve eşyalar denize döküldü. Şehrin tepelerinden büyük miktarda toprağı pazar yerine yığıldı. Keza, sokaklar dükkânlara nispeten bir kulaç yükseldi. Şehirdeki halk ise korku içinde kaldı.

İstanbul'da yaşamış olan tarihçi ve müderris Avedis Berberyan (1789-1873) da, *Badmutyun Hayots'un* (Ermeniler Tarihi) sonunda bulunan "Kronoloji"de,⁸ keza 11 Ekim 1789 tarihiyle ilgili kısaca şunları yazmaktadır:

İstanbul'da şiddetli yağmur; bilhassa Beşiktaş ve Ortaköy'de büyük hasar.

Beşinci kaynak ise makalemizin başında açıkladığımız gibi gayri matbudur. 1950 sıralarında, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'ne ait eski bir masraf defterindeki önemli verileri kopya ederken, işbu olay hakkında şu satırları kaydetmişiz. Yazarı, Selamiye Mahallesi Ermenilerinin kilisesine, mektebine ve kültürüne büyük hizmetlerde bulunan, Arapgirli Mardiros Başdiyakos'tur (1743-1813). Hatırasını minnetle anıyoruz.

Ermeni takviminin 11 Ekim 1238 tarihinde, şiddetli sağanak yağmur yağdı. Meydana gelen büyük seller, şehirdeki birçok yeri, bu meyanda Üsküdar'daki Çınar Caddesi'ni yıktı ve büyük hasara sebebiyet verdi. Şöyle ki, Tekkekapisı'ndan Çingâne Fırını'na kadar büyük tahribata yol açtı. Yöredeki Türkler buraları onardıktan sonra, masrafların bir kısmını Selamiye köyünün halkından topladılar. Bakiyesini ise Surp Haç Kilisesi'nden aldılar (zira kilisenin yöneticileri hiçbir bağışta bulunmadılar). Masraf hesabı şudur: 27.292 kuruş umumi masraf, 800 kuruş Türkler tarafından bağış, 2.000 kuruş Şınork Mıgırdiç Amira tarafından bağış, 416 kuruş Surp Haç Kilisesi'nden bağış; bakiyesi için, Selamiye Mahallesi'ndeki Ermeni halkı ve papazları teberruda bulunmuşlardır.

Yukarıda sözü geçen Şınork Mıgırdiç Amira Miricanyan (1742-1800), hayratı ile tanınan, zamanının İstanbul Ermenilerinin mümtaz simalarındandır.

Sayın Prof. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler* adlı değerli eserinde, *Tarih-i Cevdet'e*

istinaden, işbu vaka hakkında muhtasar birkaç bilgi vermektedir.⁹ Ancak, tarihini Hicri Cemaziyelâhir 1204 ve Miladi Şubat 1790 olarak kaydetmiştir. Yukarıda sunduğumuz Ermenice kaynaklardan üçünün ışığı altında, 11 Ekim 1789 tarihi katileşmiş durumdadır. Binaenaleyh, Prof. Cezar'ın kaydettiği Şubat 1790 tarihi şüphesiz yanlıştır.

1. *Pazmaveb*, Ocak-Şubat-Mart 1883, s. 23-24.
2. Ermenilerin takvim yılı ile Miladi yılın farkı 551'dir.
3. Kuzguncuk'la Beylerbeyi arasında, Bizans zamanından kalma bir yer ismidir.
4. Battista Toderini, *Letteratura Turchesca*, Venedik, 1787, c. III, s. 58.
5. Ğugas İnciciyan, *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi, salname), Venedik, 1817, s. 89; Türkçe tercümesi: Kevork Pamukciyan, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 6, Haziran 1979, s. 44-49. (Bkz. ETKK, c. I, s. 21-28 –Ed.)
6. Kapriyel Başpiskopos Ayvazovski, *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* (Osmanlı Devleti Tarihi), Venedik, 1841, c. II, s. 397-398.
7. Ayvazovski, ay olarak hatada bulunmuştur.
8. Avedis Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s. 440.
9. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler*, İstanbul, 1963, s. 67.

Boğaz'da Tedbir Kaçınılmaz Oldu*

Son günlerde televizyonda, Boğaz'dan transit geçen gemiler hakkında bir kılavuz kaptanla bir görüşme yapıldı. Kaptan, Boğaz'dan çok tehlikeli maddeler yüklü dev gemilerin geçtiğini kaydettikten sonra, misal olarak amonyak yüklü tankerleri zikretti ve bunlardan birinin maazallah bir kaza neticesinde tutuşması halinde, 25 km²'lik bir sahanın harabeye döneceğini beyan etti. Yani bütün İstanbul şehrinin haritadan silinebileceğini ifade etti. Tesadüfen, bundan bir hafta sonra, amonyak yüklü Malta bandıralı bir tanker, Sovyet bandıralı diğer bir tankerle çarpışmaktan kıl payı kurtuldu. Ucuz atlattığımız bu son tehlike bir defa daha gösteriyor ki, akaryakıt yüklü dev tankerler, İstanbul'un üzerinde Demokles'in kılıcı gibi asılı durmaktadır. Binaenaleyh, resmi makamların bu hususta gerekli önlemleri bir an evvel alması, artık kaçınılmaz bir zaruret haline gelmiştir.

On dört yıl Dabkoviç Vapur Acentası'nda çalışmış olduğumuzdan, denizcilik konusunda birazcık fikrimiz vardır.

Önerilerimiz şunlardır:

1. Boğaz'da ve Boğaz medhalinde gemilerin demirlemesi kesinlikle yasak edilmelidir ki geçişler daha serbest olsun.

2. Boğaz'dan geçerken dolu tankerlerin kılavuz kaptan almaları mecburi olmalıdır.

3. Dolu tankerlerin, karanlık bastıktan sonra Boğaz'dan geçmelerine müsaade edilmemelidir. Zira, kazalar genellikle gece meydana gelmektedir.

4. En önemli tedbir ise transit gemilerin Boğaz'dan geçişinin, her iki saatte bir yön değiştirmek üzere, münavebeli olmasıdır. Mesela, saat 12.00'de Marmara Denizi'nde bekleyen gemiler, konvoy halinde Boğaz'a girdikten sonra, Karadeniz'e açılmalarına kadar iki saat zarfında, Karadeniz'den hiçbir transit gemi Boğaz'a girmemelidir. İki saat tamamlandıktan sonra, saat 14.00'te, bu sefer de Karadeniz önünde bekleyen gemiler, Boğaz'a girmelidirler ve bunlar da dışarı çıkmadan, saat 16.00'ya kadar Marmara'dan hiçbir transit gemi Boğaz'a girmemelidir. Ve günün 24 saatinde işbu yöntem devam etmelidir. Böylece, gemilerin sis ve sair sebeplerle Boğaz'da çarpışmaları önlenabilir.

* Cumhuriyet gazetesinin (6 Kasım 1988) "Okurlardan" köşesinde yayınlanmıştır.

Montreux Anlaşması işbu şartları ihtiva etmediği için bazı devletler bu önerilere karşı çıkabilir. Ancak yeni bir Montreux Anlaşması'nın akdine kadar, zira eskisi bugünkü duruma uymaktan çok uzaktır, bu hususta yabancı devletler ikna edilmelidir. Çünkü, mevzubahis olan yalnız beş veya altı milyonluk İstanbul şehrinin emniyeti değil, aynı zamanda kendilerine ait gemilerin ve personelinin güvencesidir.

Romen bandıralı *Independentza* tankeri faciasından sonra, merhum Burhan Felek Bey'in bir makalesi münasebetiyle kendilerine bir yazı gönderip, Boğaz'da, ters istikametteki trafiğin düzeltilmesinin faydalı olabileceğini önermiştik. Zira eskiden Marmara'dan Boğaz'a giren gemiler, Rumeli sahilini takip ettikleri için, Karadeniz'den gelen ve Anadolu sahilini takip eden gemilerle karşı karşıya çıkmaktaydılar. Muhtemelen, resmi makamlara aksettirilen önerimiz uygun görüldü ki birkaç ay sonra tatbik sahasına koyuldu. İşbu önerimiz de gerçekleşirse, İstanbul'un emniyeti geniş çapta garantiye alınacaktır.

Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları *

İstanbul dergisi için, İstanbul'un şiddetli kışlarına dair bir yazı hazırlamamız teklif edilince, hem sevindik hem de eski acı bir hatıranın tesiri altında üzüldük. Sevindik çünkü mevzû, İstanbul'un tarihi araştırmalarında hemen hemen hiç işlenmemiştir. Acı hatıra ise, Cumhuriyet devri İstanbul'unun en şiddetli kışı olan 1929 yılına aittir.

Ailemiz, 2 Ağustos 1921'de vuku bulan Üsküdar'ın en büyük yangının-da açıkta kaldıktan sonra, kısa bir müddet Çiftebakkal'da bir evde oturmuştur. Müteakiben, rahmetli annemizin ilk kocası, Balkan ve Birinci Cihan Harplerinde yüzbaşı rütbesiyle askeriye tabibi, Operatör Dr. Toros Nazlıyan'ın (1881-1915) teyzesinin oğlu, Garabed Kalfa Karagözyan'ın evine taşınmıştı ki, İcadiye'deki Nersesyan-Yermonyan İlkokulu'nun arka sokağında bulunmakta idi. Dört beş yıl kadar burada oturduktan sonra, 1926 yılının sonbaharında Arapzade Mahallesi'ne nakl olunmuştu. Burada, Soysop Sokağı'nın ucunda, bir Rum barbanın evinde iki yıl kadar kalmıştı. Nihayet, Arapzade adını taşıyan, üst sokaktaki 13 numaralı haneyi, emekli bir binbaşından satın alarak, 1928 senesinin yaz mevsiminde buraya yerleşmiştik.

İşte 1929 yılının müthiş kışını burada karşılaşmıştık. İşbu evde vuku bulan müessif olay da şudur:

Bir gün, rahmetli ablamla birlikte yuvarlak hamur tahtasının etrafında yan yana otururken, ablam birdenbire ayağa kalkınca, bugüne kadar muamma olarak kalan bir sebeple, bacağımin kemiği çatladı ve şiddetli bir ağrı ile günlerce yatakta kaldım. Bir pazar günü, rahmetli pederim, Amerikan Koleji'nin bahçesinde bulunan Ermeni Protestanların kilisesinde o hafta vaaz veren başvaiz Prof. Yeğya Kasuni'den (1874-1959) üzerimde bir dua yapması için evimize gelmesini rica etmiş, o da şiddetli tiپیe rağmen, teklifini kabul etmek insaniyetinde bulunmuştu. Dua okunurken, birdenbire bütün vücudumun titrediğini gören annem korkmaya

* *İstanbul* dergisinde (no. 16, Ocak 1996, s. 69-70) "Miladi 401'den İtibaren Şehrimizin Önemli Kışları" üst başlığıyla yayınlanmıştır.

başlamış, babam ise, “melek dokandı” diyerek onu teskin etmişti. Filhaki-ka, o güne kadar yatağında hareketsiz bir şekilde yatmış olduğum halde, semai bir kuvvetle şifa bularak, ertesi sabah ayağa kalkmışım. Ancak, an-nem üç ay kadar beni mektebe göndermemişti. Bunda, ağır kış şartlarının da etkisi olmuştu.

Bu hüznü anıyı naklettikten sonra, asıl mevzuya geçiyoruz.

İstanbul'un şiddetli kışları hakkında, Ermenice eski kaynaklarda dahi fazlaca bir bilgi mevcut değildir. Kitaplığımızda ve arşivimizde, bu hususta istifade edilebilecek beş önemli kaynak bulduk. Bunlardan üçü basılı, biri de basılmamış eserlerdir. Beşinci ise 25 Aralık 1939 tarihli *Nor Lur* (Yeni Haber) gazetesinde dercedilen “İstanbuli Khısdashunç Tzimerneri” (İstanbul'un Şiddetli Kışları) başlığını taşıyan imzasız bir makaledir. Kuppürü, seneler önce, değerli araştırmacı rahmetli Dr. Arto Mezburyan'ın (1879-1957) arşivinden tarafımıza intikal etmiştir. Kızı Sayın Alis Gamsaragan'a burada da teşekkürlerimizi beyan ederiz. Ancak muhteviyatında, sair mevzularda da epeyce yer verilmiştir. Şiddetli kışlara ait bilgilerin tercümesini aşağıda sunuyoruz:

Bu yıl kış mevsimi, şiddetli bir tipi ile İstanbul halkını biraz erken karşıladı. Bu vesile ile, eski zamanlardan itibaren, şehrimizin önemli kışlarına bir göz atmayı ilginç telakki etmekteyiz.

Seksen yıldan beri, İstanbul'da, denizi donduracak kadar ağır bir kış vuku bulmamıştır. İstanbul'un çok şiddetli kışları, kronolojik sıra ile şunlardır:

Miladi 401 yılında, İmparator Arkadius'un (377-408) gününde, İstanbul'da korkunç soğuklar oldu. Boğaziçi ve Haliç tamamen dondu. Yirmi gün kadar bu vaziyet devam etti. Halkın bir kısmı ve bilhassa Hristiyanlar, kışın şiddetine Allah'ın gazabı nazarıyla baktılar.

İmparator III. Leon (675-741), ikonaların önünde dua etmeye karşı idi. Yani “iconoclaste” idi. Sarayın kapısının üzerinden, Hazreti İsa'nın resmini kaldırtmak istemişti. Onun gününde, 739'da şiddetli bir kış yaptı ve bütün Boğaziçi dondu. Halk ve din adamları, işbu müstesna kışı, azizlere karşı yapılan mücadeleye atfettiler.

İmparator V. Konstantianos'un (718-775) gününde, iki ağır kış daha yaşandı. 753 yılında, Karadeniz'den Boğaziçi'ne ve Marmara'ya kadar buz parçaları sürüklendi. 755'te yine korkunç soğuklar yaptı. Marmara Denizi'nin kuzey sahilleri, Haliç, Boğaziçi ve hatta Karadeniz tamamen dondu.

763 yılında ise Boğaziçi'nde hüküm süren çok şiddetli bir soğuk dalgası, herkesi fazlasıyla korkuttu. Boğaziçi tamamen donmadı, ancak Karadeniz'in buzları çok çabuk çözüldü ve kuvvetli bir akıntıyla sürüklenerek Boğaz'ı dol-

durdu. Buzlardan bazıları, Atlantik Okyanusu'nun kuzey tarafında her zaman görülen buz dağlarını andırmaktaydılar. Sarayburnu'ndaki surlar yıkıldı. İnsanlar ve hayvanlar yürüyerek, Boğaz'ın bir tarafından diğerine geçtiler.

928 ve 934 yıllarında Bizans'ın kıyıları buz tuttu.

1221'de Bizans'ta çok şiddetli bir kış vuku buldu. Boğaziçi ve Haliç tamamen dondu.

1453'te Türkler Bizans'ı zapt ettikten sonra, 167 (168) yıllık bir dönemde, denizi donduracak kadar şiddetli kışlara tesadüf edilmemektedir. Bu hususta hiçbir kayıt mevcut değildir. Fakat 1620'de¹ en şiddetli son kış İstanbulluları titretti. Boğaz ve Haliç tamamen dondu. Buzlar o kadar kalın idi ki, Avrupa yakasından Asya yakasına kadar yaya ve hatta araba ile geçmek mümkün oldu. Bir şair bu önemli vakayı şu mısra ile kaydetmiştir:

"Yol oldu Üsküdar'a, bin otuzda deniz dondu"²

1620'den (1621) sonra, İstanbul'da pek ağır kışlar görülmedi. 1669'da Boğaz'ın bir kısmı dondu ve Karadeniz'den buz parçaları geldi. 1755'te Haliç'in ve Boğaziçi'nin bazı kısımları dondu. 1823'te Haliç'in suları tamamen buz tabakası ile kaplandı. 1862'de Boğaz'ın bir kısmı dondu ve Haliç de buzlarla doldu. 1878'de Osmanlı-Rus Harbi esnasında, şiddetli soğukun neticesinde kıyılar dondu. En son ağır kış ise 1928'de³ vuku buldu. İstanbul'da denizin bazı kısımları dondu ve Karadeniz'den gelen büyük buz parçaları Boğaz'dan içeri akın etti.

Basılı kaynaklara gelince, bunlardan birincisi, Kemahlı Rahip Krikor'un (1576-1643) *Jamanagakrutyun* (Kronoloji) adlı çok kıymetli eseridir ki, 1915'te Kudüs'te, Rahip (sonradan başpiskopos ve patrik) Mesrob Nişanyan (1872-1944) tarafından neşredilmiştir (667 sayfa). Muhtasar olan birinci kısmı, Miladi 1018-1595 yıllarını kapsamaktadır. Bu bölümde, 29 Kasım 1469 tarihinde, İstanbul'da çıkan şiddetli bir fırtınanın tesiriyle, ne kadar kadirga ve mavuna varsa, denizden karaya sürüklendiği kaydedilmiştir (s. 10).

İkinci kayıt ise 1621 yılına aittir ve şöyle denilmektedir:

Bu seneki kış esnasında çok fazla kar yağdı ve kuru soğuk yaptı. İstanbul'daki deniz dondu ve Galata'dan Üsküdar'a ve Üsküdar'dan İstanbul'a, insanlar yaya olarak gidip geldiler. Bu olay Sultan Osman'ın zamanında ve 15 Ocak 1621'de vuku buldu. (s. 205)

İkinci kaynak, 1956'da Erivan'da neşredilen, Vazken Hagopyan'ın (1913-?) *Manır Jamanagakrutyunner* (Ufak Kronolojiler) adlı, 13-18. yüzyılları kapsayan önemli eserinin ikinci cildidir. Burada, 1779 yılı Ocak veya Şubat ayında, Boğaziçi denilen İstanbul denizinin, şiddetli soğuklardan donduğu kayıtlıdır (s. 494).

Üçüncü kaynak, 1871'de İstanbul'da, ilk Ermeni kadın sahne sanatkârı Arusyak Papazyan-Bezirciyan'ın (1841-1907) ve kocası saray tezyinatçısı Sepon Bezirciyan'ın (1839-1919) maddi desteği ile neşredilen, müderris Avedis Berberyan'ın (1798-1873) *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi) adlı çok mühim eserin ikinci bölümü olan "Kronoloji"dir (s. 433-621). Burada, İstanbul ağırlıkta olmak üzere, 1769-1860 yılları arasındaki, gerek Ermenilere ait, gerekse sair olaylar günü gününe kaydedilmiştir. Mevzumuzu ilgilendiren kayıtları aşağıda sunuyoruz:

15 Kasım 1811 - İhtiyarların görmemiş olduğu yoğun kar. (s. 450)

20 Aralık 1835 - Cuma günü ani olarak, tipi halinde şiddetli bir kar fırtınası başladı. Gündüz, gece gibi görünmez oldu ve denizde büyük dalgalar meydana geldi. Birçok tekne Boğaziçi'nden Propontos (Marmara) Denizi'ne sürüklendi. Denizde bulunan birçok kimse ölüm tehlikesi geçirdi. Bu meydana, Uzunyan Harutyun Amira'nın⁴ iki kız kardeşi, Bedros Amira'nın⁵ bir kızı, beraberlerinde bulunan bir kadın, bir Rum kızı ve erkek bir hademe ile beraber iki hamlacı, yani sekiz kişi kayıklarıyla beraber denizde kayboldular. Kayığın kalıntıları ise hiçbir yerde görülmedi.⁶ (s. 260 ve 690-691)

25 Ocak 1843 - Kuzey rüzgârıyla büyük fırtına; Pontos'ta (Karadeniz'de) 106 gemi battı (s. 513).

8 Aralık 1853 - Müthiş dalgalar ve büyük fırtına; ekserisi İngilizlere ait olmak üzere, Karadeniz'de 80, Marmara'da ise 12 gemi battı. (s. 585)

7 Kasım 1854 - Şiddetli fırtına; birçok minare yıkıldı ve Pontos'ta sayıları tespit edilemeyen gemiler kayboldu. (s. 593)

11 Şubat 1856 - Kâgir binaların temellerini sarsacak kadar korkunç fırtına; şehrimizdeki 17 caminin minaresi yıkıldı ve Pontos ile Marmara'da 726 gemi battı. (s. 599)

Elyazması kaynak ise Mağakya Çelebi Cevahirciyan'ın (1665-1754) 1730 sıralarında telif ettiği ve henüz basılmamış olan *Darekrutyun* (Vakayiname) adlı çok kıymetli eseridir ki, Miladi 552-1697 yıllarını kapsamaktadır. Aslı Venedik Mikhitaristler tarikatının 1645 no'lu elyazmasıdır. Mevzular İstanbul ve sair şehirlerle ilgilidir. Tarihler Ermeni Domar takvimi ile kaydedilmiştir. Sayfalar numarasızdır. Muhteviyatında tesadüf ettiğimiz İstanbul'un ağır kışları şunlardır:

14 Ocak 1070/1621 - Galata ve İstanbul'un denizi dondu. İki şehir arasında insanlar yaya gidip geldiler.

1118/1669 - Ağır kış; kuşlar ve hayvanlar telef oldular.⁷

1134/1685 - Bu kış İstanbul'da 50 dirhemlik ekmek iki kuruşa satıldı.⁸

28 Kasım 1144/1695 - Cumartesi günü şiddetli bir lodos başladı ve yedi gün sürdü. Kıyılarda birçok yerde tahribat yaptı.

Cumhuriyet döneminin ikinci ağır kışı, birçok kimsenin hatırlayacağı üzere, 1954'te yaşandı. İrili ufaklı buz kütleleri, Boğaz'dan geçerek İstanbul limanını kapladı ve günlerce deniz trafiğini aksattı.

1. Az sonra görüleceği gibi, doğrusu 1621 olacaktır.
2. Ebced hesabıyla 1030 tarihi düşürülmüştür.
3. Doğrusu 1929 olacaktır.
4. Bazı kaynaklarda, Yerganyan soyadı ile anılmıştır ki manası aynıdır. 1799'da Eğin'in Abuçeh köyünde doğup 1869'da Üsküdar'da vefat etmiştir. 1830'da hazine sarrafı tayin edilmiş ve "amira" unvanını almıştır. 26 Mart 1842'de kurulan Anadolu ve Rumeli Sarraflar Kumpanyaları'na da başkan atanmıştır.
5. Bedros Amira'nın soyadı Kürkcühanlıyan'dır. Uzunyan Harutyun Amira'nın damadıdır. Kayınpederinden sonra, 1854 yılına kadar, Kuruçeşme'deki Ermeni Kilisesi'nin mütevellisi olmuştur.
6. Seneler önce, elyazma bir defterde, işbu facia hakkında bir destana tesadüf etmiştik ki, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda ("Ermeni Harfleriyle Türkçe Tarihi Bir Destan", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 8, Ağustos 1979, s. 77-79) tarafımızdan yayınlanmıştır. (Bkz. ETKK, c. II, s. 18-21 –Ed.)
7. Her ne kadar yeri zikredilmemişse de, ekim tarihli bir önceki kayıta, Girit'in Kandiya şehrinin düşmesinin haberi üzerine, üç gün donanma yapıldığı işar olunmuştur. Binaenaleyh, bu bilgi de İstanbul'a ait olmalıdır.
8. Bu husus kışın şiddetine bir delil sayılabilir.

18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları*

İstanbul hanları şehrin ve dolayısıyla İmparatorluğun ticari, iktisadi ve hatta kültürel hayatında önemli rol oynamışlardır. Buna rağmen, bugüne kadar ne yazık ki bu sahada ciddi bir araştırma eseri yoktur. Yazımız bu boşluğu azıcık olsun doldurmak gayesiyle hazırlanmıştır.

Önce, İstanbul hanlarının ticaret dışında da kullanıldığına dair Ermenice kaynaklardan istifade ederek, aşağıdaki birkaç notu kronolojik sıra ile kaydetmek istiyoruz:

1- 1740 sıralarında Ankaralı Ermeni Katolikler Sofcu Hanı'nda "mes-se" (kudas-ı şerif) ayini icra etmişlerdir.¹

2- 1770'te Patrik Hagop Başpiskopos Nalyan'ın (1706-1764) "Vaazlar" elyazma kitabını istinsah eden Hagop Tıbir "İmam Ali Hanlı" soyadını taşımaktadır.² O handa bu işle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

3- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunan 171 sayılı elyazma kilise ve sivil kanunlar kitabı (612 sayfa), Kırmımlı Artin adında bir şahıs tarafından 1772-1778 yılları arasında Büyük Yeni Han'da istinsah edilmiştir.³

4- Musikişinas Zenne Boğos (1746-1826), 18. asrın sonlarına doğru, Zincirli Han'ın üst katında bir dersane açarak, ileri gelen Ermeni ailelerinin evlatlarına musiki dersleri vermiştir. Bunlar arasında Canik Amira Papazyan (1776-1856), Parunak Amira ve Ağa Boğos Amira zikredilmektedir.⁴

5- 11 Nisan 1800'de, Ermeni Lusavorçagan (Gregoryen) cemaatinin ileri gelenleri, patriğin nezareti altında Büyük Yeni Han'da toplanarak, İzmit ve Armaş Ermenilerinin ruhani reisi Partoğimeos Piskopos Gabudikyan'ı (1749-1809), Eçmiyadzin gatoğigosluğuna namzet seçmişlerdir.⁵

6- 26 Nisan 1800'de ise amiraların ve Ermeni esnafların reisleri Vezir Hanı'nda bulunan Hovyan Amira'nın odasında toplanarak, Patrik Taniyel Başpiskopos'u gatoğigos seçmeye karar vermişlerdir.⁶

7- Matbaa-i Âmire müdürü ünlü matbaacı Boğos Arapyan'ın (1742-1836) matbaası, 19. asrın başlarında Kürkçü Hanı'nda faaliyette bulun-

* *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda (no. 11, Kasım 1979, s. 74-76) "Ermenice El Yazması Bir Kaynağa Göre 18. Yüzyılın Sonlarında İstanbul Hanları" başlığıyla yayınlanmıştır.

muştur. Tarihçi Avedis Berberyan'a (1799-1873) göre, bu han 27 Haziran 1854'te tamamıyla yanmıştır.⁷

8- Apraham Amira Terziyants'ın (öl. 1827'de) matbaası da 1824-1828 yılları arasında Hasan Paşa Hanı'nda faaliyette bulunmuştur.

9- 1852'de neşriyata başlayan Masis adlı Ermenice mecmuanın idarehanesi, başlangıçta Vezir Hanı'nda bulunmuştur. Keza ünlü matbaacı Hovhannes Mühendisyan'ın (1810-1891) matbaası da aynı handa idi.

Handaki Kasada Kilitli Kalmıştı

Şimdi de İstanbul hanları ile ilgili iki ilginç olayı anlatalım: Her ikisi de rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan (1873-1970) tarafından nakledilmiştir. Kendisi 1890'da Kayseri'den İstanbul'a gelip, uzun yıllar manifatura ticareti ile uğraşmış olduğu için, İstanbul hanları hakkındaki bilgisi mazbuttu.

1868'den önce inşa edilen Kamando Hanı'nda, Musevi bir bankerin yaylı kapılı bir kasası varmış. Bir gün Hamursuz Bayramı arifesinde, yayı düzeltmeyi unutarak içeri girdiği için, kapı kapandıktan sonra dışarı çıkamamış ve orada hapsolunarak kalmış. Eskiden Museviler Hamursuz Bayramı'nda bir hafta dükkânlarını kapadıkları için gelen giden olmamış ve adamcağız içeride açlıktan ölmüş. Ölmeden önce de bir pusula üzerine şunları yazmış:

“Şayet bu milyonlar bir kilo ekmek olsaydı ölmeyecektim.”

İkincisi de Sultanhamam'da bulunan Topalyan Han hakkındadır. Pederimin ifadesine göre bu han 1893'te inşa edilmiştir. Mimar bir Ermeni idi. Temel hafriyatı esnasında Bizans zamanından kalma bir binanın kalıntıları meydana çıkmış ve bunlar arasında çok kıymetli antika eşyalar bulunmuştur. Hanı manifaturacı Aleksian Topalyan yaptırmıştır. Babası Gürün'den topal bir deve ile İstanbul'a geldiği için Topalyan soyadını almış. Bu han 1953'te yanarak tekrar inşa edilmiş ve Geçit Han adını almıştır.

Bizce bilinen Ermeni kaynaklarında, şimdiye kadar dört adet İstanbul hanları fihristi neşredilmiştir. Bunlardan birincisi, 1868'de İstanbul'da basılan Ermenice kısaltılmış bir coğrafya kitabının sonunda bulunmaktadır (s. 74-87). Kitabın müellifi Manuk adlı Gürünlü bir muallimdir.

İkincisi, 1887'de şehrimizde neşredilen Hovnan Palakaşyan'ın (1860-1951) *Değakrutyun Gosdantnubolso yev Şırçagayits* (İstanbul ve Civarının Topografyası) adlı eserinin sonunda bulunmaktadır (s. 51-64).

Üçüncüsü, Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1906 yılı salnamesinde bulunmaktadır (s. 471-481). Kimin tarafından hazırlandığı kaydedilmemiştir.

Dördüncüsü ise 1912'de yine Palakaşyan tarafından bir risale halinde neşredilmiştir (22 sayfa). Hanların sayısının 600 kadar olduğu belirtilmiştir.

Zengin Bir Liste

Asıl mevzumuzu teşkil eden ve Ermeni Patrikhanesi Arşivi'nde bulunan elyazma bir defter de, 18. asrın sonlarında mevcut İstanbul hanları için mühim bir kaynaktır. Başlangıçta bulunan bir kayda göre, 10 Temmuz 1797 tarihinde, daha eski bir defterden temize çekilmeye başlanmıştır. Ebağı 24x37x3 cm'dir. Yaprak adedi 114'tür. Sayfalar numaralandırılmamıştır, ancak her bir kayıt ayrı bir sayı taşımaktadır. Tesadüf ettiğimiz en eski tarih 1787'dir. Muhteviyatı, Van Gölü'nde bulunan Lim ve Gıduts adalarındaki Surp Kevork ve Surp Garabed Manastırlarına, İstanbul'dan teberruda bulunan şahısların, işyerleri semtlerinin adlarına göre tasnif edilmiş bir listedir. Eskiden işyerleri umumiyetle hanlarda bulunduğu için birçok han adına rastlanmaktadır. Ayrıca senelik yardım miktarı ve tarihi de kaydedilmiştir.

Hanların adlarını Türkçe alfabetik sıraya göre tasnif ederek aşağıda sunuyoruz. Şu hususu da kaydetmeyi unutmayalım ki, zikredilen hanlar, o sıralarda mevcut bütün hanların tam bir listesi sayılmaz. Her bir hanın yanındaki açıklamaları da aynen veriyoruz:

Ali Paşa Hanı - Parmakkapı (Beyazıt) yakınında
Amir Han - Valide Han'ın yakınında
Arabacı Han - Saraçhane yakınında
Araycı Han
Bali Paşa Han
Balkapan Han
Baltacı Han - Uzunçarşı'da
Bardakçı Han
Boyacı Han
Büyük Yeni Han (İnciciyan'a göre 1761'de inşa edilmiştir)⁸
Çadırcılar Hanı
Çizmeci Han - Mercan Çarşısı başında
Çorapçı Han -Mahmut Paşa'da
Çuhacı Han
Deve Han - Sultan Mehmed'de (bugün Fatih semti)
Elçi Hanı - Irgat Pazarı başında, Vezir Han'ın yakınında
Evliya Hanı - Mercan Çarşısı başında
Gül Han - Odunkapı içinde
Hacı Halil Han - Yorgancılar başında

Hasan Paşa Han
İmam Ali Han
Kalcı Han - Mahmud Paşa yakınında (Sultan Odaları'nda da aynı isimle bir han zikrediliyor.)
Kaşıkçı Han (bu isim Sultan Odaları'nda da zikrediliyor)
Katırcılar Hanı - Vezir Hanı yakınında
Kilit Han - Uzunçarşı'da
Kumru Kadı Hanı - İmam Ali Hanı yakınında
Kuşakçı Han
Kutucu Han - Odunkapı'da
Küçük Valide Han
Küçük Yeni Han - Bahçekapı içinde
Kürkçü Han
Leblebici Han
Mercan Han
Mintancı Han - Yorgancılar başında
Papasoğlu Han
Pastırmacı Han
Saraç Han (Saraçhane semtinin adı bu handan geliyor)
Sepetçi Han
Sırmakeş Han
Sorguççu Han - Kalpakçılar başında
Süleyman Paşa Han - Vezir Hanı'nın arkasında
Tahta veya Tahtalı Han - Valide Hanı'nın kapısının karşısında (Sultan Odaları'nda da aynı isimle bir han zikrediliyor)
Tamburacı Han
Taş Han - Bahçekapı'da
Tevekkel Han - İrgat Pazarı'nda
Valide Han - Mefa'da (bugün Vefa) aynı isimli bir han zikrediliyor
Vezir Han
Yağcı Han - Nuruosmaniye yakınında
Yanyalı Han - Mahmud Paşa'da
Yarım Han
Yol Geçen Han
Zencil veya Zencilli (Zincirli) Han

İstanbul'un diğer semtlerinde de şu hanların adlarına tesadüf ediyoruz:

Bayatçı Han - Tophane'de,
Basmacı Han - Üsküdar'da,
Budahi? Han - Üsküdar'da,
Yeni Han - Galata'da.

1. Rahip Mikayel Çamçıyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), Venedik, 1786, c. III, s. 826.
2. Levon K. Minasyan, *Tsutsag Tzerakrats Nor Çuğa'yi S.[urp] Amenapırgıçyan Vana Tankarani* (Yeni Culfa Manastırı Elyazmalar Kataloğu), Viyana, 1972, c. II, s. 68.
3. Norayr Başpiskopos Boğaryan, *Mayr Tsutsag Tzerakrats Sırpots Hagopyants* (Kudüs Ermeni Patrikhanesi Elyazmalar Kataloğu), Kudüs, 1966, c. I, s. 494-504.
4. Apraham Ayvazyan, *Şar Hay Gensakrutants* (Ermeni Biyografileri Serisi), İstanbul, 1893, c. I, s. 118.
5. Hrand Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi* (Milli Hastane'nin Mufassal Takvimi [Surp Pırgıç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1901, s. 167.
6. age, s. 168.
7. Avedis Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s. 590.
8. Kevork Pamukciyan, "Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 6, Haziran 1979, s. 48. (Bkz. ETKK, c. I, s. 27 –Ed.)

1868'de Mevcut İstanbul Hanları *

İstanbul hanları yalnız ticari yönden değil, kültür bakımından da şehrin tarihinde önemli rol oynamışlardır. Mesela eskiden beri matbaaların büyük kısmı hanlarda faaliyette bulunmuştur. Bazı Ermeni aydınları, okula gidememiş gençlere, hanlarda muhtelif dallarda ders vermişlerdir. Ez-cümle, 1830 sıralarında Fizika (Fizikçi) Boğos Melikşahyan (1788-1855) Çukur Han'da zanaatkâr çocuklara hususi dersler vermiştir. Musikişinas Zenne Boğos Sargavak (1746-1826) ise Zincirli Han'da açtığı bir dershanede gençlere dini musiki öğrenmiştir. Muhtemelen Baba Hampartzum Limonciyan (1768-1839) da burada kendisinin talebesi olmuştur.

11 Nisan 1800'de Büyük Yeni Han'da, 26 Nisan 1800'de ise Vezir Hanı'nda, yeni bir başpatriğin seçimi için amiralar toplantı yapmışlardır. Sofcu (eski adı Zofci) Hanı'nda ise 1740 sıralarında, Ermeni Katolikler kudas-ı şerif (Fr. messe) ayinini icra etmişlerdir, zira 1830 yılına kadar hususi ibadethaneye malik değillerdi. Ayrıca hanlar, eskiden bekâr odaları olarak da kullanılmıştır.

İstanbul'un en eski hanları, Kebeci Han'la Balkapan Hanı'dır. Tarihçi Harutyun Mırmıryan'a (1860-1926) göre, birincisi İmparator Kostantin'in zamanından kalmıştır ve o devirde ahır olarak kullanılmıştır. İkincisinin de Bizans döneminde inşa edildiği söylenmektedir.

Şimdiye kadar Ermeni kaynaklarından, beş adet İstanbul hanları listesi tespit etmiş bulunmaktayız.

Birincisi, 1868'de İstanbul'da Rupen Kürkciyan (1825-1870) Matbaası'nda basılan, Gürünlü muallim Manuk'un *Hamarod Askharhakrutyun* (Muhtasar Coğrafya) adlı kitabının sonunda bulunmaktadır (s. 74-87). Sayıları 196'dır.

İkincisi, 1887'de İstanbul'da Manuil Arditi Matbaası'nda basılan, Hovnan Palakaşyan'ın (1860-1951) *Değakrutyun Gosdantnubolso yev Şırçagayits* (İstanbul ve Civarının Topografyası) adlı eserinin sonunda bulunmaktadır (s. 51-64). Sayıları 266'dır.

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 128, Ağustos 1994, s. 5-9) yayınlanmıştır. Makaleyi, aynı derginin 130. sayısında yer alan düzeltme notunu da girerek yayınlıyoruz.

Üçüncüsü, 1895'te Hagop Matteosyan Matbaası'nda basılan, Ermeni harfli Türkçe *İlaveli Salname ve İstihracat-ı Saire* adlı yıllığın 109-149. sayfalarında bulunmaktadır. Sayıları, İstanbul tarafında 243, Galata cihetinde ise 101 olarak kaydedilmiştir.

Dördüncüsü, Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1906 yılı salnamesinde bulunmaktadır (s. 474-481). Sayıları İstanbul'da 159, Galata'da ise 89'dur.

Beşincisi ise 1912'de Hovnan Palakaşyan Matbaası'nda basılan ve aynı şahsın hazırladığı *Khanatsank* (Hanlar Listesi) adlı broşürdür. Sayfa adedi 22'dir; ancak numaralandırılmamışlardır. Hanların sayısı ise 550'dir.

Birinci kaynağı, Türkçe alfabetik sıraya göre düzenleyerek, baştaki izahata da yer vererek, bazılarına da notlar ilave ederek ve Ermeni harfli imlayı değiştirmeyerek, aynen sunuyoruz.

İstanbul'da ve etrafında olan hanların mahallerini, isimlerini numeroları ile beyan olunur. Fekat birkaç hanlerin numerosu olmadığından, biz de hanleri numerosuz yazdık.

Ağa Hanı - Asmaaltı, Tahmiz Sokağı'nda, No. 22.

Ağa Hanı - Yorgancılar içinde, 26.

Alaca Han, (yıkık) - Marpuccular Sokağı'nda, 52.

Ali Beg Hanı - Çukurçeşme'de, 69.

Ali Paşa Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 37.

Ali Paşa Hanı - Yorgancılar başında, 65.

Arab Hanı - Sultan Muhammed'de (bugün Fatih), Deve Hanı Sokağı'nda, 18.

Arabacı Hanı - Sultan Muhammed'de, Arabacı Meydanı'nda, 9.

Asdarcı Hanı - Çarşı (Kapalıçarşı) içinde, 70.

Aşir Efendi Hanı - Gömrük Caddesi'nde, Sultanhamam Sokağı'nda, 23.

Aynalı Hanı - Unkapan'da, Zeyrek Camisi karşısında, 166.

Aynalı Hanı - Uzunçarşı'da, Çıkırcılar içinde, 4.

Baltacı Hanı - Alaca Han Caddesi'nde, 28.

Baltacı Hanı - Kalpakcılar başında, 3 (Kapalıçarşı'da).

Baltacı Hanı - Mahmudpaşa'da, Mahkeme Sokağı'nda, 7.

Baltacı Hanları - Yan yana, Galata'da banka altında, 69-73.

Banka Hanı - Perşembe'de (Galata'da Perşembepazarı'nda), 1.

Basma Hanı - Asmaaltı, Piriñciler içinde, 15.

Bezi Hanı - Mahmudpaşa'da, Bezçiler Sokağı'nda, 16.

Bodrum Hanı - Kalpakcılar başında (Kapalıçarşı'da), 51.

Boncukcu Hanı - Sakaçeşmesi Yokuşu'nda, 102.

Bosdancı Hanı - Asmaaltı'nda, 14.

Bursan Hanı - Galata'da, Maltez Sokağı'nda, 8.

Cambaz Hanı - Asmaaltı, Şeytan Çarşısı, 22.

Canlı Han - Yorgancılar başında.

Celebci Hanı - Unkapan'da, Zeyrek Camisi'nin karşısında, 72.

Cefer (Cafer) Ağa Hanı - Mahmudpaşa'da, Mahkeme Sokağı'nda, 2.
Cevayirci Han - Hasırcılar Caddesi'nde, 41.
Çadırcı Hanı - Tavukbazarı'nda, Çilingirler içinde, 39.
Çavuşbaşı Hanı - Asmaaltı'nda, 10.
Çinili Hanı - Tarakçılar Sokağı'nda, 16.
Çorabci Hanları - Yan yana, Mahmudpaşa'da, 40-54.
Çuhacı Hanı - Çarşı'da, Sahatçılar içinde, 12.
Çukur Hanı - Çarşı içinde, 69.
Çukur Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 5.
Çukur Hanlar - Karşı karşıya, Asmaaltı'nda, Şeytan Çarşısı'nda, 1-4.
Daş (Taş) Han - Bahçekapusu'nda, 14.
Demir Hanı - Tahdakale'de, Kantarcılar Caddesi'nde, 7.
Demir Hanları - Yan yana, Galata'da, Kürekçiler Sokağı'nda, 21.
Deve Hanı - Sultan Muhammed'de, Deve Han Sokağı'nda, 42.
Deyirmen Hanı - Galata'da, doğru yolda, 3.
Dülbendci Hanı - Gedikpaşa'da, iki sene evvel harab oldu.
Elçi Hanı - Çemberlitaş'da.*
Emir Hanı - Çakmacılar Yokuşu'nda, 96.
Emir Hanı - Sultan Muhammed'de, Çörekçiler Kapusu'nda, 16.
Emirler Hanı - Sultan Muhammed'de, Malta Çarşısı'nda, 38.
Emirler Hanı - Unkapan'da, doğru yolda.
Enfiyecici Hanı - Balıkbazarı'nda, 4.
Eset (Esad) Efendi Hanı - Gömrük Caddesi'nde, Sultanhamam Sokağı'nda, 1.
Evliya Hanı - Uzunçarşı başında, 3.
Evliya Hanı - Yorgancılar'da (Kapalıçarşı'da), 13.
Filcancı Hanı - Fincancılar Yokuşu'nda.
Girali Hanı - Galata'da, Balıkbazarı'nda, 12.
Ginorta Hanı - Galata'da, Perşembebazarı'nda, 10.
Gürci Hanı - Asmaaltı'nda, 75.
Çayserli Hanı - Galata'da, Kürekçiler başında, 55.
Goca Paşa Hanı - Goca Paşa Sokağı'nda.
Halıcı Hanı - Mahmudpaşa başında, 282.
Halil Efendi Hanı - Tahtakale'de, Şekerci Sokağı'nda, 23.
Halil Paşa Hanı - Galata'da, köprü başında, 6.
Han-ı Halil - Ketenciler (Kapalıçarşı'da) başında, çıkmaz sokak içinde.
Haraccı Hanı - Asmaaltı, Tahmiz Sokağı'nda, 11.
Haraccılar Mağazası - Yeni Cami Sokağı'nda, 5.
Hasan Paşa Hanı - Divanyolu'nda, 135.**

* Avrupa devletlerinin elçileri eskiden genellikle burada ikamet etmekteydiler (Hanlar listesine ilişkin sayfa altındaki dipnotlar Kevork Pamukciyan'a aittir. –Ed.).

** Apraham Amira Terziyan'ın (1767-1827) matbaası, 1824-1826 yılları arasında burada faaliyette bulunmuştur.

Havyar Hanı - Galata'da, köprü başında, 23.
Haznadar Hanı - Tavukbazarı'nda, 34.
Hüseyin Beg Hanı - Unkapanı'nda, Yeniçeşme Sokağı'nda, 3.
İbrikci Hanı - Ayazmakapusu'nda, Sepetçiler içinde, 76.
İmameli Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 79.
İmaret Hanı - Bahcekapusu'nda, İmaret Meydanı'nda, 17.
İplikci Hanı - Irgadbazarı'nda, 64.*
İsbetci Hanı - Galata'da, Perşembebazarı'nda, 29.
Kadı - Kumru Hanı - Mercan'da 61.
Kamando Hanı - Mahmudpaşa'da.
Kamando Hanı - İki kapulu, Galata'da, Yenicami Sokağı'nda, 37-20.
Kamando Hanı - Galata'da. Perşembe'de, banka altında.
Kamando Hanı - Küçük, Galata'da, Tekhoroz yerinde.
Kamando Hanı - Galata'da, Balıkbazarı'nda, 5.
Kamando Hanı - Galata'da, Perşembe'de, banka karşısında, 19.
Kamando Hanı - Galata'da, Yorgancılar içinde.
Kârgir Hanı - Çukurçeşme'de, 15.
Kaşıkçı Hanı - Mahmudpaşa'da, 268.
Katır Hanı - Uzunçarşı'da, 138.
Kebabcı Hanı - Kürkciler Çarşısı'nda, 12.
Kebabcı Hanı - Tahtakale'de, Şekerci Sokağı'nda, 2.
Kebeci Hanı - Çarşı içinde (Örücüler kapısında), 104.**
Kehribarcı Hanı - Eski Saray önünde (Beyazıt'ta).
Kelle Kesen Hanı - Çadırcılar içinde, 29.
Kerpici Hanı - Irgadbazarı'nda.
Kevork Bey Hanı - Galata'da, Kürekçiler Sokağı'nda.***
Kızlar Ağası Hanı - Mercan'da, 102.
Kilid Hanı - Gömrük Caddesi'nde, Aşır Efendi Han'ın karşısında, 28.
Kilid Hanı - Uzunçarşı'da, 350.
Komisyon Hanı - Galata'da, köprü başında.
Kömürcü Hanı - Galata'da, Perşembe'de, 9.
Kumru Hanı - Çakmacılar yokuşunda, Sakaçeşmesi Sokağı'nda, 14.
Kundakçı - Tahdakale'de, Kantarcılar Caddesi'nde, 9.
Kurşunlu Hanı - Galata'da, Perşembe'de.****
Kuşakçı Hanı - Uzunçarşı başında, Örücüler içinde, 22.

* Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *Orakrutun* (Ruzname) adlı eserinde 1657 yılında zikredilmiştir.

** Eremya Çelebi Kömürciyan'ın "Ruzname"sinde 1652 yılında geçmektedir.

*** İşbu Kevork Bey'in, Apraham Paşa Eramyan'ın (1833-1918) pederi, Mısır Hıdıvi'nin sarrafı, Kevork Eramyan (1816-1900) olması çok muhtemeldir.

****Eskiden Kurşunlu denilen işbu hanın kulesi, 11/22 Mayıs 1766'da vuku bulan depremde yıkılmıştır.

Kutucu Hanları - Karşı karşıya, Tahdakale'de Kutucular içinde, 43-44.
Kürkcü Hanı - Mahmudpaşa'da, 138.*
Leblebici Hanı - Ketenciler başında, 79.
Lonca Hanı - Tahdakale'de, Şekerci Sokağı'nda, 17.
Mafa Hanı - Mafa Meydanı'nda.**
Mateyo Hanı - Tarakçı Sokağı'nda.
Mehaneli Han - Sultan Muhammed'de, Sarraf Sokağı'nda, 8.
Mercan Hanı - Mercan çarşıda, 12.
Mesdci Hanı - Langa'da,
Muhammed Ali Paşa Han(ı) - Galata'da, Köprü başında, 130.
Musdafa Paşa Hanı - Tahdakale'de, Paçacı Sokağı'nda, 9.
Musdafa Paşa Han-ı Zarif - Sultan Muhammed'de, 7.
Musdafa Paşa Hanları - Karşı karşıya, Fincancı Sokağı'nda, 50-47.
Müfdü Hanı - Tahdakale'de, Paçacı Sokağı'nda, 4.
Mürsül Oğlu Hanı - Bab-ı Zabtiye Sokağı'nda, 28.
Müsiruz Hanı - Beyoğlu'nda, Yüksekaldırım'da, 12.
Nakıb Hanı - Sultan Muhammed'de, Malta Çarşısı'nda, 67.
Nasif Ağa Hanı - Fincancılar'da, 13.
Ölü Çıkmaz Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 64.
Pambukcuoğlu Hanı - Mahmudpaşa'da.
Papazoğlu Hanı - Asmaaltı'nda, 9.
Partal Paşa Hanı - Fincancılar Yokuşu'nda, 16.
Pasdirmacı Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 71.
Paşa Hanı - Galata'da, köprü başında, 138.
Perdahcı Hanı - Çarşı içinde, Dölbendciler Sokağı'nda, 38.
Peşdimalcı Hanı - Galata'da, Gömrük kurbinde, 5.
Peşdimalcı Hanları - Yan yana, Etmeydanı Yokuşu'nda, 1-6.
Rıza Paşa Hanı - Fincancılar Yokuşu'nda, 8.
Rıza Paşa Hanı - Tahdakale'de, 27.
Rubîye Hanı - Kürkciler başında, 32 (Kapalıçarşı'da).
Sabon Hanı - Ketenciler başında, 21 (Kapalıçarşı'da).
Sabon Hanı - Uzunçarşı'da, 159.
Sahatçı Hanları - Yan yana, Perşembebazarı'nda, 32-38.
Salebci Hanı - Asmaaltı, Şeytan Çarşısı'nda.
Samancı Hanı - Perşembe'de, 176.
Sarı Ahmed Oğlu Hanı - Unkapan'da, Papazoğlu Mahallesi'nde, 13.
Sarraf Hanı - Yorgancılar'da (Kapalıçarşı'da), 13.
Sayılar Hanı - Uzunçarşı'da, Tomrukcu Sokağı'nda, 33.

* Geçen yüzyılın ilk çeyreğinde, Arabyan Matbaası bir müddet burada faaliyette bulunmuştur. Tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre de 27 Haziran 1854'te tamamen yanmıştır.

** Mafa, veya doğru şekli Mefa, Vefa'nın eski adıdır.

Seğpos Hanı - Perşembe'de, 15.*
Selânîk Hanı - Galata'da, Selânîk Sokağı'nda, 11.
Sepetci Hanı - Asmaaltı, Tahmiz Sokağı'nda, 12.
Sepetci Hanı - Kalpakçılar başında (Kapalıçarşı), 45.
Seyid Hanı - Uzunçarşı'da, Tomrukcu Sokağı'nda, 20.
Sırmakeş Hanı - Divanyolu'nda, 89.**
Sofcu Hanı - Tavukbazarı'nda, 15.
Sorgunccu Hanı - Kalpakçılar başında, 135.
Sultan Hanı - Mercan Çarşısı'nda, 62.
Sultan Odaları - Mahmudpaşa'da, Mahkeme Sokağı'nda, 21.
Sulu Han - Sultan Muhammed'de, doğru yolda, 8.***
Süleyman Paşa Hanı - Divanyolu'nda, Sultan Mahmud Türbesi'nin karşısında.
Sümbüllü Han - Çakmakçılar Yokuşu'nda, 24.
Şekerci Hanı - Asmaaltı, Pirincciler içinde, 13.
Şerif Paşa Hanı - Uzunçarşı başında.
Şeyh Davut Han (küçük) - Tahdakale'de, Kantarcılar'da, 36.
Şeyh Davut Han (büyük) - Tahdakale'de, Şekerci Sokağı'nda, 3.
Şişeci Hanı - Marpuccular başında, 44.
Tabako Hanı - Galata'da, Balıkbazarı'nda, 167.
Tahda Han - Mahmudpaşa'da, Bezci Sokağı'nda, 27.****
Tahda Han - Galata'da, Kürekçiler Sokağı'nda.
Takkeci Hanı - Kalpakçılar başında, 8.
Ticaret Hanları - Karşı karşıya, Çakmakçılar Yokuşu'nda, Tarakçılar Sokağı'nda, 2-2.
Ütücü Hanı - Hasırcılar Caddesi'nde, 44.
Varakcı Hanı - Çarşıda, Sarraflar Sokağı'nda, 141.
Vezir Hanı - Tavukbazarı'nda.*****
Yağcı Hanı - Asmaaltı, Balkabanı'nda, 13.
Yağcı Hanı - Tavukbazarı'nda, 13.
Yağlıkcı Hanı - Tavukbazarı'nda.
Yaldızlı Han - Mercan Çarşısı'nda, 47.*****
Yerez Hanı - Asmaaltı'nda, 66.

* İşbu han, Eğinli sarraf ve bezirgânbaşı, Seğpos veya Seğpesdros (1680-1754) tarafından inşa ettirilmiştir.

** 1660 yangınına kadar, Darphane burada bulunmuştur.

*** Mağakya Çelebi Cevahirciyan'a (1665-1733'ten sonra) göre, 1688'de yanmıştır.

**** 1656'da Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın "Ruzname"sinde zikredilmiştir.

***** Mağakya Çelebi Cevahirciyan'a göre, 1661'de inşa edilmiştir. 1766 depreminde tamamen yıkılmıştır.

***** Kazaz Artin'in (1771-1834) yazıhanesi burada bulunmakta idi. Duvarları altın yaldızla müzehheb olduğu için, önce Yaldızlı, sonra da Yıldız Han adını almıştır.

Yarım Hanı - Marpuccular başında, 39.
Yarım Hanı - Yorgancılar'da (Kapalıçarşı), 45.
Yarım Taş Hanı - Mahmudpaşa'da, Bezci Sokağı'nda, 17.
Yarım Taş Hanı - Mısır Çarşısı'nın kurbunda.
Yemiş Hanı - Uzunçarşı'da, 126.
Yeni Han - Galata'da, Yenicami Sokağı'nda, 8.
Yeni Han (büyük) - Çakmakcılar Yokuşu'nda, 33.*
Yeni Han (küçük) - Çakmakcılar Yokuşu'nda, Sakaçeşmesi Sokağı'nda, 8.
Yeni Han - Hasırcılar Caddesi'nde, 25.
Yeni Han - Sultan Muhammed'de, Çilingirler Sokağı'nda, 7.
Yeni Han - Sultan Muhammed'de, Çörekci Kapusu'nda.
Yeni Han - Sultan Muhammed'de, Sarraflar Sokağı'nda, 2.
Yeni Han - Unkapanı'nda, Papazoğlu Mahallesi'nde, 4.
Yıldız Han (büyük) - Mahmudpaşa'da, 275.
Yıldız Han (küçük) - Mahmudpaşa'da, Bezci Sokağı'nda, 1.
Yıldız Han - Ketenciler (Kapalıçarşı) başında, 30.
Yol Geçen Hanı - Bitpazarı'nda, 12.
Yol Geçen Hanı - Çarşı içinde, 51.
Yol Geçen Hanı - Kalpakcılar (Kapalıçarşı) başında.
Yuncu Hanı - Yorgancılar (Kapalıçarşı) başında, 3.
Yusufyan Hanı - Fincancı Yokuşu'nda, 11.**
Zafran Han (büyük) - Çarşı içinde, 63.***
Zafran Han (küçük) - Çarşı içinde, 48.****
Zencirli Hanı - Çarşı içinde, Çuhacılar sırasında, 26.
Zencirci Hanı - Unkapanı'nda, 7.
Zencirci Hanı - Galata'da, doğru yolda.
Zından Hanı - Zindankapu, iç tarafında, 13.
Zilifdar Ağa Hanı - Uzunçarşı'da, 156.

Görüldüğü üzere, işbu liste, yalnız İstanbul hanlarının tarihçesi bakımından değil, aynı zamanda semtlerinin, caddelerinin ve bilhassa sokaklarının topografik tarihi bakımından da önemlidir.

Parantez içindeki isimler ve notlar tarafımızdan eklenmiştir. Diğer taraftan, hanların kapı numaralarının, orijinal metinde başta kaydedilmiş olduğunu da açıklamak istiyoruz.

* İnciciyan'a göre 1761'de inşa edilmiştir.

** İşbu ailenin atası, Saatcibaşı Yusuf veya Hovsep Çelebi (1680-1750) olmuştur.

*** 28 Haziran / 10 Temmuz 1894 depreminde büyük hasar gördüğünden, yıktırılmıştır.

**** 28 Haziran / 10 Temmuz 1894 depreminde büyük hasar gördüğünden, yıktırılmıştır.

Her iki han da, Örücüler Kapısı'nda yan yana bulunmuştur.

Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?*

1707 tarihinde Simkeşhane'ye ifrağ edilen ilk Darphane binasının yıkılıp yıkılmamasının son zamanlarda mevzubahis olduğunu öğrenmiş bu-lunuyoruz. Kanaatimizce, cadde ortalarında tehlike teşkil eden ağağlar bi-le şu veya bu sebeple muhafaza edildiği halde, beş asırlık tarihi kıymeti ve orijinal bir mimari tarzını haiz bir binayı yıkmaya kalkışmak, en hafif ta-birle tarih ilmine karşı affedilmez bir suçtur. Bu gibi bir binanın bir an ev-vel restorasyonunu geręekleřtirmeye gayret sarf edilmelidir.

Bu sütunlarda, bu münasebetle kaleme alınan iki kıymetli yazıya tesadüf ettik. Bunlardan birincisi Topkapı Müzesi Müdürü Muhterem Haluk Y. şehsuvaroğlu tarafından,¹ diğeri ise Sayın Reşit Safvet Atabinen tara-fından² yazılmıştı. İlk yazının notlar kısmında, “Darbhanenin bugünkü yerine nakil tarihi kat'i olarak bilinmemektedir” diye bir kayıt mevcut-tu. Bu nokta nazar-ı dikkatimizi celp etti ve bu hususta bazı Ermenice ta-rihi eserlerde araştırmalar yaptıktan sonra nihayet, 17. asır Ermeni edebi-yatının en mümtaz siması olan Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın (1637-1695) iki eseri sayesinde karanlıkta kalan bu noktayı aydınlatabildik. Bu eserlerden birincisi, 1939 yılında Kudüs'te, Mesrob Başpiskopos Nişanyan (1872-1944) tarafından neşredilen *Orakrutıyn* (Ruzname) adlı eseridir. Bu eser, 1648-1662 tarihlerini ihtiva etmekte olup, gerek Eremya Çele-bi'nin şahsi hayatı, gerek Ermeni cemaati ve gerekse İstanbul ve Osman-lı tarihi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Kitabın sonunda bulunan bir fihristten, muhteviyatında, Darphane'nin isminin iki yerde zikredildi-ęini öğreniyoruz. Bunlardan birincisi 5 Ağustos 1655 Pazar günlüdür³ ve aşağıdaki satırlardan ibarettir.

Pazar sabahı, birisi Aksaray'da diğeri de Darphane yakınında, iki adam öldü-rülmüştü. Kim olduklarını bilemedik, zira başları vücutlarından ayrılmıştı.

Mevzumuz için mühim olan ikinci zikriyat da 24 Nisan 1656 tarihli-

* *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde (no. 175, Ağustos 1956, s. 7-8) ya-yımlanmıştır. Makalenin sonuna “Kuzguncuk, 25/7/56” notu düşülmüştür.

dir.⁴ Burada, Eremya Çelebi, Gazi Sultan IV. Mehmed'in tebdili kıyafetle yaptığı ilk gezintisinden bahsediyor ve bilhassa şunları yazıyor:

Sabahleyin kilisemize⁵ gittim; oradan çıkıp eve ve oradan da dükkâna. Henüz dükkânda otururken padişah geldi ve at üzerinde üç dört kişi ile birlikte tebdili kıyafet geçti; bir taş atımı kadar mesafeden arkasından haznedar siyah (isim yeri boş kalmıştır) ağa ve aynı mesafeden bostancıbaşı ve hasodabaşı ve zannedersen içinde yemek bulunan heybe⁶ ile arkadan gelen diğer bir atla, saraydan çıkarak, deniz tarikiyle Eyüp Sultan'ı ziyaret ettikten sonra, atla Eski Saray yolundan gelip, Kazancılar arasından geçerek ve Sabuncular kapısından çıkarak, Darphane'nin önünden dolaşıp, Bezesten'in önünden çarşıya girdi ve Tahtahan'ın önünden Kâğıtçılar tarikiyle Tülbentçiler'in içine girip önümüzden geçti; her birimize ayrı ayrı bakıyordu ve biz dahi baktığımızda, yüzünü öbür tarafa çeviriyordu. Bu, padişahın ilk defa dışarıya çıkması idi, vs.

Yukardaki satırlardan anlaşılıyor ki, bundan tam üç yüz yıl önce, Darphane hâlâ eski yerinde bulunmaktaydı.

İkinci vesikamız aynı müellifin *İstanbul Tarihi*'ndedir. 1952'de Sayın Hrand Der-Andreasyan'ın tercüme ve notlarıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından neşredilen bu kıymetli eserin ikinci faslında⁷ padişah sarayı tasvir edilirken, Cebehane'den (Aya İrini Kilisesi) ve sarayın inşaat ambarından sonra Darphane zikredilmektedir.

Mezkûr eserin birinci ve ikinci fasılları 1661-1664 yılları arasında kaleme alınmış olduğuna göre,⁸ bu satırların takriben 1663 yılı bidayetinde yazılmış olması lazımdır. Bu kayıttan da anlaşılıyor ki, Darphane, mezkûr tarihte bugünkü mahallinde bulunmaktaydı. Binaenaleyh, Darphane'nin mevki tebeddülâtı 1656-1662 yılları arasında vuku bulmuştur. İstanbul tarihi ile uğraşanlara malumdur ki, 14 Temmuz 1660'ta müthiş bir yangın şehrin hemen hemen yarısını kasıp kavurmuştur. Bu afet hakkında, Mehmed Halife adında müşahit bir kalem tarafından yazılan bir tezkerede,⁹ yangının Ayazma Kapısı dışından çıktığı, bir koldan Gülhane Parkı'na dayandığı ve diğer kollardan da ta Fatih'e ve Samatya'ya kadar her tarafı silip süpürdüğü, keza Bayezid Camii'nde bulunan bir şahsa da ateş düştüğü yazılıdır. Binaenaleyh, Darphane'nin de bu yangının kurbanlarından olduğuna şüphe yoktur.

İkinci bir darphanenin de mevcudiyetini kabul edemeyiz, zira IV. Murad zamanında yapılan *Evsat-i Konstantiniye* adlı bir bina tahriratında,¹⁰ yalnız bir tek darphanenin kaydına rastlanmaktadır.

İşte böylece anlaşıyor ki, Darphane 1660'ta yandıktan bir yahut azami iki yıl sonra, bu sefer Topkapı Sarayı birinci avlusunda faaliyetine devam etmeye başlamıştır.

1. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Simkeşhane", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 169, Şubat 1956, s. 3-4.
2. Reşit Savfet Atabinen, "Bibliografya: Les Turcs à Constantinople du Vème au XVème siècle" (kitap eleştirisi), *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 172, Mayıs 1956, s. 11-13.
3. Eremya Çelebi Kömürçian, *Orakrutyun* (Ruzname), s. 85.
4. *age*, s. 165-166.
5. Langa'daki Surp Sarkis Ermeni Kilisesi kastediliyor.
6. Ermenice metinde "hebige" kelimesi kullanılmıştır.
7. Eremya Çelebi Kömürçian, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s. 13.
8. *age*, s. XXX.
9. Reşad Ekrem Koçu, *Osman Gazi'den Atatürk'e*, İstanbul, 1954, s. 115.
10. Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul, t.y. (1953), s. 87.

İstanbul'un Eski Darphanesinin 17. Asra Kadar Faaliyeti*

Aşağıdaki satırların müellifi merhum Yetvart Alyanakyen, İstanbul Ermeni basınında, şehrimizin mazisi ve bilhassa mühim tarihi binaları, yani camileri, sarayları, kiliseleri ve saire hakkında yazmış olduğu kıymetli ve mevsuk makaleleriyle tanınmıştı. Darphane, aktüalitesini muhafaza ettiği için, işbu yazıyı Ermeniceden Türkçeye çevirerek ve tarafımızdan da iki not ilave ederek takdim ediyoruz. Ermenice metin, 21 Ağustos 1944 tarihli Ermenice *Jamanak* gazetesinde münderiçtir.

Bizans İmparatorluğu zamanında, Darphane, Beyazıt'ta, Tavşantaşı tesmiye olunan mahallenin tepesinde bulunuyordu. Halbuki Hazine ve Maliye, Saraya yakın olmaları için, Atmeydanı'nda, şimdiki Defterhane'nin mevkiini işgal ediyordu. Manuel Komnenos cülus ettiği sene, yani 1143'te, emniyet bakımından sarayı Ayvansaray'a naklettikten ve 1204'te Latin işgali İstanbul için hakiki bir facia olup, korkunç kasti yangınlar ve cebri işgaller memleketi harap ettikten sonra, Darphane artık tamamen metruk bir halde idi. Zira Latin hâkimiyeti müddetince (1204-1261) hiçbir para basılmamıştır.

Mihael Paleologos Bizans'ın yeni idaresini tesis ettikten sonra, kimyager bir rahip Darphane'yi yeniden diriltmeye teşebbüs ederek, orada, bakırla karışık, ayarı düşük ve kaba paralar bastırdı. Bunlar o zamanki ifratçı mistik zihniyeti gösteren, okunması gayri kabil yazıları havidir. Mihael Paleologos ve Rahip Andronikos'un 1261-1328 yılları zarfında bastırdıkları paralar üzerinde, muhteşem kıyafetli mağrur imparator yerine, bir melekten irşat olmuş padişah, yarı çıplak halde, Hazreti İsa'nın önünde diz çökmüş veyahut yere kapanmış vaziyette görünüyor. Paranın öbür yüzünde ise Meryem Ana dua eder vaziyette görünmektedir. Etrafında da son melce olan Bizans'ın mazgalı kuleleri bulunmaktadır.

Kimyager rahibin suiistimalinin neticesi olan mezkûr hileli paralardan sonra, bir asrı aşan müddet zarfında, Darphane zevksiz ve kaba bakırlardan veya yazıları gülünç olacak kadar tahrif olunmuş adi gümüş paralardan maada, hemen hemen hiçbir şey meydana çıkarmamıştır.

* *Türkiye Tüving ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde (no. 183, Nisan 1957, s. 12-13) yayınlanmıştır. Yetvart Alyanakyen'in *Jamanak* (Vakit) gazetesinde (21 Ağustos 1944) yayınlanan makalesinin çevirisidir.

Fatih, İstanbul'u zapt ettikten sonra eski Darphane'nin dökümhanelerini ve muhkem salonlarını tamir ederek Hazine'yi de oraya yerleştirdi. Yedikule'deki kulelere benzeyen, fakat dört köşe olan muazzam bir kule inşa ettirdi. Kanuni Sultan Süleyman'a kadar orada, mahdut miktarda gümüş ve altın paralar basılırdı. Fatih'in, İstanbul'u aldıktan sonra, 25 senelik uzun bir müddet zarfında altın para bastırmaması şayan-ı dikkat bir noktadır. Hicretin 883 yılında (Miladi 1478), nefis, sanatkârane nakışlarla müzeyyen ve halis ayarda ilk altın para görünmektedir. Türk darphaneciliği, Yavuz Sultan Selim'e kadar normaldi. Kanuni Sultan Süleyman, İmparatorluğun hudutlarını daha fazla genişlettikten sonra, Tavşantaşı'ndaki Darphane, iptidai haliyle günün ihtiyacını karşılayamadı. Bundan dolayı, etrafında, Sikkhane adı verilen ilaveler yapıldı. Gerek Fatih zamanındaki, gerekse bilahare müzeyyel o muazzam binaların harabeleri, temelleri, duvarları ve bakiyeleri, bugün, meraklı ziyaretçinin nazar-ı dikkatini celbeder. Hakkâklık, güç bir ameliye olan teker teker para basmak, ikide bir kalıp değiştirmek, tesviye, paraların darasını ve ayarını tespit etmek, madenlerin teslimatı ve sevkiyatı gibi işler, keza müdür ve memur kadrosu için ayrı ayrı binalar inşa edilmişti.

Eski tarihçiler, daima dini ve saraya ait vakalarla, yahut harp tasvirleriyle meşgul olmuşlardır. Halbuki, devlet müesseseleri ve bilhassa Darphane hakkında sarıh bilgiler mevcut değildir. Yalnız Evliya Çelebi, 1650 sıralarında, İstanbul zanaatkarları fihristinde, Darphane'de altın para basmak için 300 işçinin, 50 ustanın nezaretinde çalıştıklarını kaydediyor. Bunlar normal zamanda bir kantar¹ altın, yani günde takriben 16.000 fındık altını basabilirlerdi. Halbuki tedavüldeki akçe, ayrı bir binada, günde on kantar olarak istihsal edilmekte idi.

Fakat halkın alışverişinde kullanılan yegâne para olan bu akçeler, ilk önce bir buçuk gram ağırlığında idiler. Bilahare, tartıları suiistimaller neticesinde indirildi ve karışık bir devir olan 17. asırda, yarım grama kadar düştü. Neticede, tedricen, altınla nispi kıymetini kaybettiler.

Böylece, 1617'den, yani I. Mustafa'dan itibaren, 1687 tarihine kadar, 70 sene zarfında Türk darphaneciliği inhitat devrini yaşadı. Bilhassa IV. Mehmed'in gününde, hem tartı, hem de ayar bakımından istikrarsızlık hüküm sürüyordu. Umumi şikâyetlere sebebiyet veren bu vaziyeti ıslah etmek için, Sultan II. Süleyman'dan itibaren, Darphane, Avrupa'dan getirilen yeni cihazlarla takviye olundu. Bu yeni makineler sayesinde, paraların tartılarını ve ayarlarını sabitleştirmek imkânı hasıl olup, Darphane de bugünkü muhteşem ve geniş binaya naklolundu.²

Tarihçiler tarafından ehemmiyet verilmeyen ve asırlardan beri karanlıkta kalan, İstanbul'un en eski darphanesinin harabelerini tetkik etmek gayesiyle, Beyazıt Meydanı'nın denize mütenazır Tavşantaşı Mahallesi'nde, yani bugünkü Marmara Sineması'nın bitişiğinde bulunan yeri tetkik ettik. Bura-

sı 65x130 adım sathında bir toprak yığındır. Mezkûr mahale, civarda yeni inşa olunan apartmanların yerinde bulunan binaların enkazını dökmüşler. Ön tarafta Bizans zamanından kalma, sütunlu ve demirle biri diğerine rapt olunmuş kümbetli dört kemer hâlâ görünmektedir. Halihazırda bir bekçi tarafından ikametgâh olarak kullanılan bina, büyük bir mesken yüksekliğindedir. Sol tarafta demir kapı vardır. Bu kemerlerin üzerinde harap olmuş diğer bir katın bakiyesi, sağ tarafta ise geniş bacalar mevcuttur. Bunların altında fırınlar bulunmaktaydı ki, son zamanlarda toprakla örtülmüştür. Harabe, kısmen, yarı yıkık duvarla çevrilmiştir. Orada Sirmakeş Hanı istikametinde ilerlersek, eski kâgir binaların iskeletlerine tesadüf ederiz. Bu sokaktan yokuş aşağı iniyoruz. Yedikule'nin kulelerine benzer geniş, dört köşe ve muhkem bir kaleden anlaşıyor ki, eski Darphane'nin tam cephe kısmında bulunuyoruz. Solda ve sağda, asırlık muhkem duvar bakiyeleri ve Darphane'ye ait arazi üzerinde inşa olunan yeni apartmanlar göze çarpıyor. Takriben bitişikteki kale irtifaında olan beş katlı İş Bankası arşiv binası nazar-ı dikkati celbediyor.

Tavşantaşı'ndaki mezkûr araziler Mahrûkîzade ailesine ait olduğundan, varisler tarafından parsellenip satılmış; fakat boş kalan yerlerde kemerler, fırın, dökümhane, yarı yıkık yahut sağlam duvarlar ve bugüne kadar ayakta duran boş veyahut göçmenleri barındıran diğer açık binalar hâlâ görünmektedir.

Eski Darphane'nin çevresini, mezkûr bakiyelere istinat ederek, takriben 480 adım olarak ölçtük, yani hemen hemen Yeni Cami'nin işgal ettiği saha kadar.

1. 1 kantar 44 okkadır. 1 okka 1.282 gramdır.
2. Darphane'nin daha önce, yani 1660 yangınından az sonra Topkapı Sarayı dahiline nakl olunması hususunda, işbu belletenin Ağustos 1956 tarihli sayısındaki yazımıza bakılması rica olunur. ("Darphane Ne Zamandan Beri Topkapı Sarayı Dahilindedir?", *Türkiye Türling ve Otomobil Kurumu Belleteni*, no. 175, Ağustos 1956, s. 7-8. Bkz. ETKK, c. I, s. 131-133. -Ed.) Yukarıda sözü geçen Avrupa'dan gelen makinelerin, daha önce Darphane'nin Topkapı Sarayı'nda yeniden teşkilatlandırıldığı sırada getirilmiş olması çok muhtemeldir.

Darphane'de Ermeniler*

Darphane-i Âmire'de Ermenilerin hizmette bulunması, kanaatimizce Fatih Sultan Mehmed devrine kadar uzanabilir. Zira, büyük hükümdarın, Anadolu'dan Ermeni ustalarını ve sanatkârlarını İstanbul'a celbettiği malumdur.

Meşhur Ermeni tarihçisi, Venedik Mıkhitarist rahiplerinden Çugas Inciciyan (1758-1833), 1958'de *18. Asırda İstanbul* adı ile yayınlanmış eserinde bu hususta şunları yazıyor:

Darphanede, büyük ve küçük dereceli birçok Ermeni memur vardır; vaktiyle sahib-i ayar da Ermeni idi, fakat Darphane nâzırından sonra gelen bu yüksek memuriyet şimdi Türklerin elindedir.

Müdekkik Harutyun Mırmıryan (1860-1926) ise Lamartine'in *Voyage en Orient* (Şarkta Seyahat) adlı eserinin ikinci cildine atfen, 1840 tarihine kadar Darphane idaresinin Ermenilerin elinde bulunduğunu kaydetmektedir.

Tarafımızdan yapılan araştırmalarda, Ermenilerden Darphane'de vazife gören en eski şahıs olarak, 1656'da Vartan adlı bir rahibin kaydına tesadüf edilmiştir. (Eremya Çelebi Kömürçiyân, *Orakrutıyın* [Ruzname]).

Ermenice tarihi eserlerden ve bilhassa tarafımızdan asıllarından toplanan iki bin adet eski mezar taşı kitabelerinden tespit ettiğimiz Darphane'de vazife gören kayda değer şahısları beş kısma ayırmak mümkündür. Bunların hemen hepsi, isimlerinin önünde "Darphaneci" unvanını taşı-maktadırlar.

1. Sahib-i ayarlar: Vazifesi paraların ayarlarını kontrol etmek olan bu mühim makamda bulunan ancak iki şahıs bulabildik. Bunlardan birincisi Sahabayar (sahib-i ayar) Eremya'dır ki, 18. asrın başında İstanbul Ermeni Patriği Avedik'in hasımları arasında zikredilmektedir. İkincisi ise Sahabayar Haçuk'tur (Haçık). Bu şahsın kaydına 1710'da İstanbul'da basılan *Akatankeğos* adlı Ermenice tarihi bir eserin muhtıra kısmında rastlanmıştır. Bu kayda göre, mumaileyh, mezkûr tarihte, kitabın basıldığı

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1966, c. VIII. s. 4238-4239) "Darphane, Darphane'de Ermeniler" madde başlığıyla yayınlanmıştır.

Marzvanlı (Merzifonlu) Krikor'un matbaasına demir presler hediye etmiş ve Kudüs'e seyahat ederken yolda ölmüştür.

2. Darphane müdürleri: Bu vazifede bulunanlar, Mikayel Çelebi Düzyan (1724-1783), Hovhannes Çelebi Düzyan (1749-1812), Sarkis Çelebi Düzyan (1777-1819), Mikayel Çelebi Düzyan (1786-1819), Krikor Çelebi Düzyan (1774-1819), Hagop Çelebi Düzyan (1793-1847), Mihran Bey Düzyan (1817-1891), Kazaz Artin Amira Bezciyan (1771-1834) ve Boğos Bilezikci'dir.

3. Darphane sarrafları: Bu kısımda da elde edebildiklerimiz şunlardır: Zerun Amira (öl. 1752), Kevork Amira (1756-1836, Edirnekapı'da medfundur, Avedis Şamdancıyan [1801-1888] ile birlikte Karagümrük'teki Surp Ohan Vosgeperan Kilisesi'ni inşa ettirmiştir), Krikor Ağa Manasyan, Manasyan Minas Ağa veya Amira (1800'de Ortaköy'de ikamet etmekteydi, Darphane'de gümüş doğrama ustabaşısı olmuştur ve kızı Yakut, barutçubaşı Hovhannes Dadyan'la evlenmiştir, 1818'de hayatta idi).

4. Diğer vazifeliler: Demircibaşı Mıgırđıç Ağa (1778-1828, Edirnekapı'da medfundur), kuyumcubaşı Hoca Boğos Düzyan (1797-1871), ifrazhane memuru Hoca Diran Aleksanyan, sandık memuru Yağlıkçıoğlu Hoca Bedros (bu son üç şahıs, 1 Mayıs 1853'te kurulan Osmanlı Bankası'nın müessislerindendir), Sarkis Bey Düzyan (1851'de doğmuştur, 1875'te veznedar tayin edilmiştir).

5. Vazifelerinin mahiyeti belli olmayanlar: Tahminci oğlu Hovhannes mahdumu Darphaneci Pilippos (öl. 1750'de, Balıklı'da medfundur), Darphaneci Ğugas (öl. 1764'te, Edirnekapı'da medfundur), İstepannos Amira Reteosyan (öl. 1799'da, Üsküdar'da medfundur, 1777'den ölümüne kadar Surp Haç Kilisesi'nin mütevellisi olmuştur), İstepan oğlu Darphaneci Bedros (1812'de vefat etmiştir, Üsküdar'da medfundur) ve Darphaneci Kevork (1794-1843, Balıklı'da medfundur).

Orman Mektebi'nin Mazisi *

Takriben üç çeyrek asır önce köylüler, hem kendi yakıt ihtiyaçlarını gidermek, hem de şehirdeki ahalinin ihtiyacı olan yakıtı ve keresteyi temin etmek için hiçbir ücret ödmeden yakınlarında bulunan ormanlardan istedikleri kadar odun keserek, yakın pazarlara götürüp satarlardı.

Cebahane ve tersanenin ihtiyacı olan kereste ve yakıt İstanbul yakınında bulunan Çanakkale'deki, Bolu'daki, İzmit'teki ve Eskişehir'deki ormanlardan bu şekilde karşılanmıştır.

Türkiye'deki ormanların muhafazası ve tekniğine uygun olarak işletilmesi için bundan tam 75 yıl önce Fransa'dan Mösyö Tassy isminde bir mütehasıs davet edilmiştir.

İlk Orman Mektebi 1857'de (Hicri 1273) açılmıştır. Bir sene sonra dokuz talebe¹ vermiştir ki, bunlardan altısı Türk, üçü Ermenidir.

Artin Sarrafyan,² Markar Mahzenciyan ve Retik³ Odyan.

* *Orman ve Av* dergisinde (no. 6, Haziran 1967, s. 8-9) "Türkiye Orman Mektebinin Mâzisine Toplu Bir Bakış" başlığıyla yayınlanmıştır. Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1934 yılı salnamesinde (s. 98-103) yer alan Avedis Arslanyan'ın makalesinden çeviridir; yazıdaki dipnotlar Pamukciyan'a aittir. Yazının girişinde derginin editörü Kerim Yund imzalı şu not yer almaktadır:

"Eski Orman Genel Müdürlerinden olan Avedis (Remzi) Arslanyan'ın Türkçe pek az yazısı mevcuttur. Ermenice basılan bu yazısı onun meslek hayatındaki yerini tayinde önemli bir rol oynamakta ve ormancılık tarihimize ışık tutmaktadır. Mevcut tarihi bilgilerle bu makalede verilenler arasındaki bazı ufak farkların, bu konuda yetki sahibi meslektaşlarımız tarafından eleştirilmesi, tereddütlerin giderilmesi bakımından faydalı olacaktır.

Burada bizim aydınlatmakta fayda gördüğümüz hususlar şunlardır:

1. Avedis, Halkalı'dan yetişen ve ormancılık mesleğine giren ormancıları yazısına koymamıştır.

2. Yazıda 'Bahçeköy'deki Orman Mektebi'nden gayrimüslim ormancı yetişmemiştir' denilmekteyse de hatalıdır. Bu mektebin bir hayli Rum ve Ermeni mezunları vardır.

3. Yazıda Hekimyan hakkında verilen bilgiden onun Orman Genel Müdürü olduğu sanısına kapılan çeviren, yazının sonuna eklediği notların 6 sayılısında bunun kitabımıza alınmadığına işaret etmiştir. Burada bir karıştırma vardır: Hekimyan Hazine-i Hassa Müdürlüğü yapmış, fakat Orman Genel Müdürü olmamıştır."

[3. maddede yazılı olanlar bizce yersizdir. Çünkü Pamukciyan, Karnik Bezazyan'ın Kerem Yund'un kitabındaki Orman Genel Müdürleri arasında yer almadığına dikkat çekerken, Yund, Hekimyan'ın genel müdürlük yapmadığı şeklinde yanıt vermektedir. -Ed.]

Bu talebelerin vazifesi tersane ve cebehane için lüzumlu keresteyi temin etmek gayesiyle ormanlarda en elverişli ağaçları seçmek ve kestirip İstanbul'a göndermek olmuştur.

Fransız mütehasıs M. Tassy'nin memleketine avdeti üzerine bir yıl sonra⁴ Orman Mektebi kapanmıştır.

Yurdun muhtelif mıntıklarında bulunan ormanları teftiş etmek ve neticeyi bir raporla bildirmek amacı ile 1867'de (Hicri 1283) Fransa'dan M. Bricogne'un başkanlığında bir mütehasıslar heyeti davet olunmuştur. Bu heyet şu zevattan tereküp etmiştir:

Mösyö Simon, Chervot, Marquis de Montechar, Gochot ve Galmiche.⁵

M. Montechar'a İşkodra'daki, M. Chervot'ya Bosna'daki, M. Gochot'ya Edirne'deki ve M. Galmiche'e de Kastamonu'daki ormanların teftişi tevdi kılınmıştır. M. Bricogne Mütehasıslar Heyeti'nin başkanlığından maada Ormanlar İlmi Heyeti'ne de aza tayin edilmiştir.

Orman Mektebi ikinci defa M. Simon'un müdüriyeti ile açılmıştır. Bir sene sonra 1868'de 10 talebe vermiştir ki, bunlardan üçü Türk, üçü Rum, biri Musevi ve geri kalan üçü de Ermenidir. Bu sonuncuların isimleri şöyledir:

Yüksek Orman Mektebi Müdürlüğünde bulunan ve bu vazifeden emekliye sevk edilen Karnik Bezazyan,⁶ uzun müddet Hassa Binaları, Ormanlar İdaresi ve Yüksek Orman Mektebi müdürlüklerinde, keza mezkûr mektebin müderrisliğinde bulunan Mıgırdıç Hekimyan ve Krikor Kapriyelyan. Bu mezunlar, vilayetlerdeki ormanları teftiş eden mezkûr Fransız mütehasıslara refakat etmişlerdir.

Ormanları koruma, keza cebehanenin ve tersanenin ihtiyacı olan keresteleri kesmek usulünü ve irsalini izah eden nizamname 64 sene önce 1869'da (Hicri 1285) hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin bazı maddelerini halihazırdaki ihtiyaçlara göre değiştirip yeni maddeler ilave ederek hazırlanan Orman Kanunu tasarısı, gazetelerin yazdığına göre Büyük Millet Meclisi'nde müzakere edilmektedir.

Nizamnamenin neşrinden sonra ormanları mühim olan bazı vilayetlerde ormancılık idaresi tesis edilmiş ve Orman Mektebi'nin mezunları orman müfettişi olarak oralara gönderilmiştir. Keza orman bekçileri, kesilen pöndürlardan vergi alan kâtipler ve ondalık vergisi memurları vazifelendirilmiştir. Bu teşkilat tedricen genişletilerek mühim ormanları haiz kaza ve nahiyelerde de ihdas olunmuştur.

1870'te (Hicri 1286) ikisi Rum ve altısı Ermeni olmak üzere 8 kişi mezun olmuştur. Ermeniler şunlardır: Haçik Tıngıryan, Mihran Kapamaciyan, Hagop Çakıryan, Hagop Hancıyan, Kevork Koranyan ve Haçik Uğurikyan. Bunlar nahiyelerde, kazalarda ve vilayetlerde orman müfettişliği vazifesinde bulunmuşlardır. Haçik Tıngıryan Antalya orman müfettişliğinden emekliye ayrılmıştır ve halen hayattadır.

1872'de (Hicri 1288) dördü Türk, biri Rum, yedisi Ermeni olmak üzere on iki mezun vardır. Ermeniler şunlardır: Antuan Tıngıryan, Sarkis,⁷ Artin Mihranyan, Artin Antranikyan, Boğos Arslangül, Hovsep Arapyan ve Mihran Mateosyan.

1875'te (Hicri 1291) yedisi Türk ve beşi Ermeni olmak üzere on iki mezun vardır. Ermeniler şunlardır: Mihran Anbarcıyan, Garabed Keresteciyan, Manuk Çilingiryan, Oskan ve Hampartzum.

1878'de (Hicri 1294) yedisi Türk, biri Musevi, beşi Rum ve dördü Ermeni olmak üzere on yedi mezun vardır. Ermeniler şunlardır: Harutyun (Artin) Benliyan, Hovsep Karakoç, Maksut Ekmekçıyan, Misak Keresteciyan.

1879'da (Hicri 1295) altısı Türk ve dördü Ermeni olmak üzere on mezun vardır. Ermeniler şunlardır: Çernomos Parseğyan, Eczaciyan, Zambakyan ve Hapet.

1882'de (Hicri 1298) beşi Türk ve biri Musevi olmak üzere altı mezun vardır.

1884'te (Hicri 1300) altısı Türk ve ikisi Ermeni olmak üzere sekiz mezun vardır. Ermenilerden birinin adı Armenak, diğerinin adı ise Yervant'tır. Soyadları zikredilmemiştir.

1885'te (Hicri 1301) yedisi Türk, biri Rum, ikisi de Ermeni olmak üzere on mezun vardır. Ermenilerden biri Hovsep Ekşıyan diğeri ise Aram'dır.

1888'de (Hicri 1304) mezunlardan ikisi Türk, biri Ermenidir (Levon Panikyan).

1889'da (Hicri 1305) mezunlardan yine ikisi Türk, biri Ermenidir (Harutyun Zakaryan).

1890'da (Hicri 1306) sekiz mezundan altısı Türk, ikisi Ermenidir. Ermeniler Krikor Aleksanyan ile Yervant'tır.

1893'te (Hicri 1309) on bir mezundan altısı Türk, beşi Ermenidir. Ermeniler şunlardır: Jozef Ayntablıyan, Yervant Kuyumcuyan, Apraham Eskiciyan, Asadur Halkalıyan ve Avedis (Remzi) Arslanyan.

1892 (Hicri 1308) tarihine kadar Ormanlar İdaresi, Maliye ve Nafia Nezaretlerine bağlı olarak tedvir olunmuştur. Bidayette Artin Bey Dadyan (bilahare Hariciye Nezareti Müsteşarlığında bulunmuştur.) Orman Meclisi'ne reis nasip olunmuş, Garabed Efendi de kâtip tayin edilmiş ve Fransızlara tercümanlık yapmıştır.

1870-1871 Fransız-Alman Harbi'nin ilanından az sonra, Fransız heyetinin azaları tedricen Fransa'ya avdet ettiklerinden, Mıgırđıç Efendi Hekimyan Orman Mektebi'ne müdür ve müderris tayin edilmiştir. Bedros Efendi Kuyumcuyan ise 1877'de (Hicri 1293) Ormanlar ve Maadin Umum Müdürlüğüne atanmıştır.

1892'de Ormanlar, Maadin, Ziraat Müdürlüğü müstakil nezarete ifrağ edildiğinden, Bedros Efendi Kuyumcuyan Şûra-yı Devlet azası olmuştur. Orman Mektebi de, Halkalı Ziraat Mektebi ile birleşerek kapanmıştır.

Hovhannes Papazyan, Karnik Pekmezian, Hagop Berberian, Hrand Asaduryan gibi bazı Ziraat Mektebi mezunları, orman müfettişı tayin edilmiştir. 1909'da (Hicri 1325) Meşrutiyetin ilanından sonra Orman Mektebi Halkalı Ziraat Mektebi'nden ayrılmasına rağmen bu sefer de gayrimüslim mezun vermemiştir.

Buraya kadar yazılanlardan Orman Mektebi'nin açılışından 1893 tarihine kadar mezunlardan mühim kısmının Ermeni olduğu tebeyyün etmiştir.

Bu tarihten sonra Halkalı Ziraat Mektebi'nden birkaç Ermeni mezun olmuştur.

Meşrutiyetten sonra ise sözü geçen mekteplerden mezun olan Ermeni talebeye rastlamıyoruz.

1. Yazar "talebe" kelimesini "mezun" anlamına kullanmıştır.
2. Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1878 yılı salnamesinde zikredilmiştir.
3. Asıl ismi Harektik'tir. Retik, Reteos'un kısaltılmış şeklidir.
4. Yani 1859 yılında.
5. İsimler yalnız Ermeni harfleriyle kaydedildiğinden Latin harfleri ile imlaları tarafımızdan takribi olarak yazılmıştır.
6. Sayın Kerim Yund'un *Orman Umum Müdürleri* adlı kıymetli eserinde müdürler arasında adı geçmemektedir.
7. Soyadı kaydedilmemiştir. Bundan sonra görüleceği veçhile, diğer bazı kimselelerin de soyadları veya küçük isimleri zikredilmemiştir.

Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir? *

Mecmuamızın 1979 Nisan sayısında çıkan, Patrik Konstantinus'un *La Constantinade* adlı eserinin onuncu bölümünde,** kiliselerden çevrilen camilerin sonunda, Samatya'daki (bugün Kocamustafapaşa) Sulumanastır Surp Kevork Kilisesi'nden bahsedilirken, onun Sultan İbrahim'in zamanında (1639-1648) Harem-i Hümayun'a alınan bir Ermeni kızının tahrikiyle Ermeni milletine verildiği kaydedilmişti. Halbuki bu isnat tamamen asılsız ve uydurmadır. Zira görüleceği veçhile, mezkûr kilise Fatih Sultan Mehmed'in gününde Ermenilere teslim edilmiştir.

Bu kilise, İstanbul Ermeni kiliseleri arasında eskilik bakımından ikinci yeri işgal etmektedir. Birinci Galata'daki (bugün Karaköy) Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'dir ki, 14. asırdan beri mevcuttur. 1799 yılı inşaatından kalma ve Bağdasar Tıbir'in (1683-1768) torunu Mesrob Tıbir (öl. 1807'de) tarafından kaleme alınan manzum bir kitabenin sonunda, "Bandzakeğ" tarihinde sona erdiği kayıtlıdır. Bu kelimenin rakam karşılığı 1350 olduğuna göre, mezkûr tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır. Filhakika, Viyana Mikhitaristler Kütüphanesi'nde bulunan bir elyazmanın muhtıra kısmında 1360 yılında; eskiden Ankara'ya yakın Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Manastırı'nda bulunan Ermenice diğer bir elyazmanın muhtıra kısmında ise 1361 tarihinde Galata'da Surp Sarkis adlı bir Ermeni kilisesi zikredilmektedir. Bu kilise, 1950 sıralarında tarafımızdan okunan 1431 tarihli iki kitabeden anlaşıldığına göre, sözü geçen tarihte yeniden inşa edilerek Surp Krikor Lusavoriç adını almışsa da, resmi kayıtlarda eski adı Gercis muhafaza edilmiştir. Bu ad Sarkis'in Süryanicedeki ve muhtemelen Arapçadaki karşılığıdır.

Ermeni Tarihçileri Ne Diyor?

Önce Polonyalı Simeon, *Seyahatname*'sinde bu kilise hakkında 1608'de şunları yazmaktadır:¹

* *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda (no. 5, Mayıs 1980, s. 87-90) yayınlanmıştır.

** Patrik Kostantius (çeviren: Yorgaki Efendi, sadeleştiren: Şevket Rado), "Geçmiş Zamanındaki Haliyle İstanbul", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 4, Nisan 1979, s. 47-53.

Bir gün de Yedikule'nin yakınında bulunan Sulumanastır'a gittik. Burada Ermenilere ait kubbeli ve kâgir büyük bir kilise vardır. Denize nazır yüksek bir mevkide bulunan ve Surp Kevork adını taşıyan bu kilisenin Konstantin'in oğlu İmparator Kostas tarafından yapılmış olduğu söylenir. Kilisenin etrafında güzel çiçek ve yemiş bahçeleri, bağlar, iyi sular, yerli ve misafir ruhanilerle siviller için ayrı ayrı evler bulunuyordu. Burada, denize nazır yüksek bir mevkide yaldızlı ve rengârenk boyanmış çok şirin küçük bir köşk, bunun önünde de üstü kapalı büyük bir sofa vardı ki, sıcak zamanlarda orada oturanlar bir daha dışarı çıkmak istemezler. Kilisenin arka kısmında, Edirne'deki Alipaşa ve Bursa'daki Gelincik gibi dar ve uzun kâgir bir kemer vardı. Kemerin etrafında, başta Hazreti İsa, sağ tarafında İmparator Konstantin, solda ise oğlu ile beraber İmparatoriçe Helen olduğu halde 318 patriğin resimleri bulunuyordu. Rivayete göre, İstanbul Konsili burada toplanmış ve burası aynı zamanda Hrisostomos Yoannes'in sofra mahalli olmuştur. Şimdi ise Ermeni Patrikhanesi ve patriklik makamıdır.

Büyük tarihçi ve yazar Eremya Çelebi Kömürçiyân (1637-1695), kilisenin Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından Rumlardan alınarak Ermenilere verildiğini yazıyorsa da, yanıltıyor.²

Rahip Ğugas İnciciyan (1758-1833) da Kömürçiyân'dan istifade ederek aynı şeyi yazmaktadır.³

Sarkis Sarraf-Hovhannesyân (1730-1805) ise şahsen görmüş olduğu 1493 tarihli Ermenice bir elyazmanın muhtıra kısmına dayanarak, kilisenin bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından Rumlardan alınarak Ermenilere verildiğini kaydetmektedir.⁴

1495 tarihli Ermenice bir başka elyazmanın muhtıra kısmında dahi kilisenin adı geçmektedir.⁵ Ermeni Patrikhanesi 1461'de Fatih Sultan Mehmed tarafından burada kurulmuş ve 1641'de Kumkapı'ya nakline kadar orada kalmıştır. Sarkis-Hovhannesyân'a göre, Türkler tarafından Sulumanastır denmesinin sebebi, bu civarda bulunan bol miktardaki sulardır. İnciciyan ise eskiden orada bulunan bir sarnıçtan ve bugüne kadar mevcut ayazmadan dolayı bu ismin verildiğini kaydetmektedir. Sulumanastır adı 1493 tarihli elyazmada da geçmektedir.

1544'te ünlü Ermeni halk şairi Zakarya Piskopos Kınunyants, bu kiliseye ikamet edip, "Büyük İskender'in Hayatı" adlı Ermenice eserini burada kaleme almıştır.⁶

14 Temmuz 1660'ta çıkan büyük yangında kilise harap olmuştur. Sonradan inşa edilerek Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) ve Surp Yerrortutyun (Aziz Üçleme) adlı iki mabet daha ilave olmuştur. Bunlardan birin-

cisinin Fatih Sultan Mehmed'in gününden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Zira, büyük hakanın Ermeni asıllı hekimbaşı Amir Dovlat'a (öl. 1496'da) ait, elyazma bir Mezamir kitabının muhtıra kısmında, 1480'de İstanbul'da "çarkhapan (kötülükleri bertaraf eden) Surp Asdvadzadzin" adlı bir kilise zikredilmektedir.⁷

Kilise 1722'de yeniden inşa edilmiştir. Mimarlığını, Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) Ermeni asıllı hassa mimarlarından, Kayseri'nin Darısiyah köyünden Meliton veya Melkon Araboğlu (öl. 1742) ifa etmiştir. Sarraf-Hovhannesyan'a göre, işbu inşaat esnasında, başka bir maksatla kullanılmakta olan Surp Yerrortutyun Kilisesi, Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) tarafından yeniden ihya edilmiştir. Türk Dil Kurultayı üyelerinden Bedros Garabedian (1871-1937) 1935'te neşredilen mezkûr kilisenin tarihinde (s. 37), bu inşaaata ait fermanı okumuş olduğunu ve muh-teviyatında, "Kilise-i mezbure feth-i hakaniden beri taife-i mezburenin (yani Ermenilerin) mülküdür" diye bir kayıt bulunduğunu yazmaktadır. İki sene önce yaptığımız bir ziyarette, ayazma kısmında, işbu inşaatın kalma 1722 tarihli bir kitabeye tesadüf ettik.

Surp Kevork Kilisesi 10 Ağustos 1782'de vuku bulan büyük yangından kurtulamamış ve o zamana kadar mevcut olan mozayik resimlerin büyük kısmı mahvolmuştur. 1804 tarihine kadar yenisini inşa etmek müsaadesi elde edilememiştir. Sarraf-Hovhannesyan'a göre, bu yılın Zilhicce ayının 4'ünde çalışmalara başlanıp, 25 Haziran'da tamamlanmıştır. İnciciyan'a göre ise 5 Mart'ta bitmiş ve 7 Temmuz'da takdis merasimi yapılmıştır. Kalfalığını, hassa mimarları Kayserili Hagop Amira Güllabyan'la, ünlü Minas Kalfa ifa etmişlerdir. Yine Sarkis Tıbir'e göre, bu sıralarda Samatya'da bin haneden fazla Ermeni bulunmaktaydı.

Dr. Vahram Torkomyan'a (1858-1942) göre, kilise 1832 ve 1841 yıllarında kısmen tamir görmüştür. 1866'da vuku bulan büyük yangında tekrar yanıp, bu sefer de yirmi yıllık gecikme ile yeniden yapılmıştır. Takdis merasimi 8 Şubat 1887'de ifa olunmuştur.

Bizans Zamanında

Bizans zamanında kilise Meryem Ana'nın adına izafe edilmiş ünlü bir manastırdı ve "Perivleptos" ismiyle anılmaktaydı. İşbu kelime "muhteşem" manasına gelmektedir.⁸ Herhalde, Eremya Çelebi Kömürçian bu kelimenin karşılığı olarak, kilise için Ermenice "Paravoragan" terimini kullanmıştır. Manastır 1031 tarihinde, İmparator III. Romanos Argiros

(1028-1034) tarafından inşa edilmiştir. 1261'deki Latin işgali esnasında tahrip edilen kilise, İmparator VIII. Mihael Paleologos (1261-1282) ve İmparatoriçe Teodora tarafından esaslı bir tamir görmüştür. III. Romanos ile kiliseyi tamir eden III. Nikeforos Botaneiates (1078-1081) burada gömülmüşlerdir.⁹

Ecnebi Seyyahlara Göre

Müteveffa Hrand Der-Andreasyan'ın (1892-1978) kıymetli notlarıyla birlikte 1952'de İstanbul'da neşredilen Eremya Çelebi'nin *17. Asırda İstanbul* adlı mühim eserinden istifade ederek, muhtelif zamanlarda İstanbul'a gelen ecnebi seyyahların, kilise hakkında yazdıklarını da burada kaydetmeyi faydalı görüyoruz. Bunlar arasında en eskisi olan, 15. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen İspanya elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo şunları yazmaktadır:

İç i dairevi bir hol olan kilisede beş adet mihrap vardır. Kilise çok geniş ve yüksektir. İçinde yeşil mermerden sütunlar bulunmaktadır. Duvarlar ve zemin de aynı cins taşla döşelidir. Bu hol, birbirine merbut üç ayrı neften ibarettir. Bunların tavanı düz ve sadedir. Holün tavanı ise çok muhteşem bir surette mozayikle süslüdür. (s. 83)

1630'da¹⁰ İstanbul'a gelen Stockhove'un 1670'te Rouen'da neşredilen seyahatnamesinde de şu satırlar bulunmaktadır:

Şehirde, Ermenilere ait duvarla çevrili büyük bir mahal mevcuttur ki, patrikhaneleri oradadır. Kiliseleri küçük ve alelade bir şeydir, fakat geniş bir holü vardır ki, burada Hristiyan imparatorlar zamanında bir konsil toplanmıştır. Holün duvarlarında, bu konsile iştirak eden ruhani reislerin tabii büyüklükte resimleri bulunmakta, içlerinde çok garip kıyafetlere girmiş olanlar görülmektedir. Kapının üst tarafında, bir imparator ile imparatoriçenin ve diğer iki kadının mozayik resimleri vardır. Bu resimler sanki henüz yapılmış gibi hiç bozulmamış bir halde kalmıştır. Ermenilerin söylediklerine göre, Sultan Süleyman, bu resimlere çok alaka gösterir, onları sık sık görmeye gelir ve o kadar beğenirmiş ki, sarayına naklettirip yerleştirmeyi arzu edermiş. Fakat canlı mahluk resmi yapmayı men eden dinlerinden dolayı bu arzusunu yerine getirememiş. (s. 83)

Abbé Sestini'ye göre ise 1778'de kilise üç ayrı mabetten ibaretti ve bunlardan ikisi birbirine merbuttu. Mabetlerden birinde, Hazreti İsa'nın on iki havarileri ile birlikte son taamını tasvir eden bir mozayik resim bakiyesi görülmekteydi. Aynı zamanda, Aziz Kevork'u, bazı Ermeni piskopos-

larını ve mahşer gününü temsil eden resimler bulunmaktaydı. Yazar, ayazmanın suyunun da sıtmaya karşı faydalı olduğunu ilave etmiştir. (s. 84)

Yukarda sözü geçen mahşer gününe ait resim, muhtemelen bugün Balat'taki Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nde bulunan, 1758 tarihli ve çok büyük ebattaki tasviridir ve 1782'deki büyük yangından kurtarılarak oraya getirilmiştir. Zira işbu afet bu taraflara sirayet etmemiştir. Diğer taraftan, görüldüğü üzere Surp Kevork Kilisesi uzun yıllar tekrar inşa edilmediği için resmin orada kalmış olduğu tahmin edilebilir.

1. [Çeviren ve yayına hazırlayan] Hrand Der-Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul, 1964, s. 9-10.
2. Eremya Çelebi Kömürciyan, *17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s. 3 ve 81.
3. *age*, s. 31.
4. Sarkis Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin* (Payitaht İstanbul'un Tarihi), Kudüs, 1967, s. 6.
5. Eremya Çelebi Kömürciyan, *17. Asırda İstanbul*, s. 82.
6. Eremya Çelebi Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), Viyana, 1913, c. I, s. 212-213.
7. Hrand Asadur, "Gosdantnubolso Hayerı yev İrents Badriarknerı" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi* (Milli Hastane'nin Mufassal Takvimi [Surp Pırgıç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1901, s. 81.
8. Nicolos Contopoulos, *Dictionnaire Grec-Français*, Atina, 1894, s. 725.
9. Ernest Mamboury, *Istanbul Touristique*, İstanbul, 1951, s. 331.
10. Müteveffa Hrand Der-Andreasyan haşiyelerinde, her ne kadar Stochove'un 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a geldiğini yazıyorsa da, dipnotunda seyahat tarihi 1630 olarak kayıtlıdır. Diğer taraftan, Ermeni Patrikhanesi 1641'de Samatya'dan Kumkapı'ya nakledildiği için, işbu tarih bir baskı hatası da olamaz.

Kumkapı Patrikhane Kilisesi Ne Zamandan Beri Ermenilerin Elindedir? *

7 Mart 1990 tarihinde, İstanbul'un 82. Ermeni Patriği Şınork Başpiskopos Kalustyan, müessif bir ayak kayması neticesinde düşüp, bütün dünya Ermenilerinin başpatriklik veya gatoğigosluk makamı olan Eçmiyadzin'de vefat etti. Müteveffa, 29 Eylül 1913'te Yozgat'ın İğdeli köyünde doğmuş, 1935'te ruhani hayata atılmış, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde ve sair yerlerde dini görevlerde bulunmuş, 11 Ekim 1961'de patrik intihap edilmiş, 3 Ocak 1962'de cülus merasimi yapıldıktan sonra vazifeye başlamış, ve irtihaline kadar görevini sürdürerek, en uzun müddet makamında kalan İstanbul patriği olmuştur.

Rahmetlinin 22 yıl muhtelif görevlerde yardımcısı olduğumuzdan dolayı hatırasına hürmeten işbu yazıyı hazırlamayı bir vicdan borcu saydık.

Makalemizi, 1951-1977 yılları arasında Ermeni Patrikhanesi'nin başkâtipliğini ifa eden, rahmetli mesai arkadaşımız Krikor Abacıyan'a (1924-1989) borçluyuz. Müteveffa, geniş bilgisi ile hem Patrikhane'ye hem de çalışmaları için kendisine müracaat edenlere fedakârane faydalı olmuştur. Tanrı her ikisine de gani gani rahmet eylesin.

Yazımın ilk kısmında, Ermenice Surp Asdvadzadzin (Azize Meryem Ana) adını taşıyan Patrikhane Kilisesi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Önce şu hususu kaydedelim ki, mezkûr kilise de, Samatya'daki Surp Kevork ve Balat'taki Surp Hireşdagabed kiliseleri gibi, aslında bir Bizans mabedidir. Dr. Johannes Mordtmann'a (1852-1932) göre, Bizans devrinde burada "Acacius ve Metrophanes" ile "Khrysanthos ve Euphemia" adında iki kilise bulunmakta idi.¹ Bu hususu, bugüne kadar kilisenin bodrumunda mevcut, Aziz Theodoros'un ismini taşıyan bir ayazmanın varlığı kanıtlamaktadır. Bazı kaynaklar, işbu ayazmanın Kazaz Artin (nam-ı diğer Harutyun Amira Bezciyan, 1771-1884) tarafından tesis edildiğini yazıyorsa da, bu husus hiçbir esasa dayanmamaktadır. Zira burada, mezkûr azizin kabartma mermer bir resmi bulunmaktadır. Muhteviyatında, Aziz Theodoros, atı ve üst sol köşede, kucağında Hazreti İsa ile Meryem Ana

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 81, Eylül 1990, s. 39-41) yayınlanmıştır.

görülmektedir. Altında, tarihsiz bir kitabe de mevcuttur ki, yazı hususiyetlerinden 18. yüzyılın ortalarından olduğu anlaşılmaktadır. Tarafımızdan okunan ve şimdiye kadar neşredilmemiş olan kitabenin tercümesi şudur:

Aziz Toros'un işbu resmi, Taşçı Garabed Kalfa'nın, oğullarının ve eski ve yeni geçmişlerinin hatırasıdır.

Filhakika, 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da, Garabed isminde Kayserili bir kalfa zikredilmektedir ki, Patrik Krikor Basmacıyan'ın (1715-1791) ikinci defa seçilişinin, 22 Şubat 1772 tarihli mazbatasını imzalayanlardan biri olmuştur. Keza, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde bulunan eski bir masraf defterinde tesadüf ettiğimiz 10 Mart 1786 tarihli kayıttan, bu sıralarda Üsküdar'daki kanalizasyon yollarını yaptığı anlaşılmaktadır.

Kilisenin zikredildiği, şimdiye kadar bilinen en eski kaynak, Ermeni seyyahı Polonyalı Simeon Tıbir'in (1584-1637) *Seyahatname'si*dir.² 1608 yılında İstanbul'a gelmiş olan gezgin, Langa'da, Surp Nigoğayos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlı üç Ermeni kilisesi zikretmiştir. Ancak kiliselerin ne zamandan beri Ermenilerin elinde bulunduğu hususunda bir bilgi vermemiştir.

Mabet ilk defa 1645 yılı Mayıs ayı başlarında yanmış ve ertesi sene tekrar inşa edilmiştir. Fermanı bugüne kadar Ermeni Patrikhanesi'nin arşivinde mevcuttur. 14 Temmuz 1660 tarihindeki İstanbul'un en büyük yangınında ise zamanın patriği Kefeli Mardiros Başpiskopos'un (?-1683) büyük gayretleri sayesinde kurtulmuştur.

Kilise 5 Temmuz 1718 tarihinde tekrar yanmış ve ertesi yıl, zamanın patriği Rahip Hovhannes Golod'un (1678-1741) ve o günlerde İstanbul'da bulunan, Kudüs Ermeni Patriği Krikor Başpiskopos Şıgtayagir'in (1670-1749) himmetleriyle tekrar onarılmıştır. İnşaatın başında, Kayserili hassa mimarı Hacı Melidon Araboğlu (?-1742) ve yine Kayserili hassa mimarı Sarkis Kalfa (?-1737) bulunmuştur. Onarım 70 günde tamamlanmıştır. Zira eskiden, saray tarafından verilen inşaat müsaadeleri çok kısa süreli idi. O zamanda üç kilise binası inşa edilmiştir. Ortadaki eski adıyla Surp Asdvadzadzin, şimaldeki Surp Sarkis ve cenuptaki de Surp Hagop tesmiye olunmuştur.

10 Mayıs 1762'de vuku bulan ve 24 saat süren yeni bir yangında, kilise kısmen hasara uğramıştır. Bu defa da, zamanının patriği, ünlü ilahiyatçı ve şair Başpiskopos Hagop Nalyan'ın (1706-1764) gayreti ve şahsi dostu sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın (1669-1763) himmeti ile onarılmıştır.

İbadethane 1 Aralık 1819 ile 19 Şubat 1820 tarihleri arasında yeni bir tamirata tabi tutulmuş ve takdis merasimi 25 Şubat 1820'de yapılarak ibadete açılmıştır. İlgilenenler için, masraf miktarının 525.800 kuruş olduğunu da kaydediyoruz. Kalfalığını, hassa mimarı Kayserili Hovhannes Amira Serveryan (1786-1858) ifa etmiştir.³

Henüz altı sene geçmeden, 18 Ağustos 1826 tarihinde çıkan büyük Hocaşa yangınında kilise ve Patrikhane yeniden harabeye dönmüştür. 2 Şubat 1828'de Kazaz Artin'in eli ile yeniden inşaat fermanı elde edilmiştir. Bezciyan, hassa mimarı Krikor Amira Balyan'a (1764-1831) ve yine hassa mimarı Hacı Devlet Garabed Kalfa'ya (?-1850) yeni kiliselerin projelerini hazırlatmıştır.⁴ 10 Şubat 1828'de temel atma töreni yapılmıştır. İnşaat, Eylül ayının sonlarında tamamlanmıştır. İşbu onarım da, bugün de görüldüğü üzere, üç kilise binasından ibarettir. Aynı zamanda, ibadethanelerin yanında bir de mektep yapılmıştır. Yeni kiliseler, 14 Ekim 1828'de takdis edilmiştir. Şimal tarafındaki Surp Haç, cenup tarafındaki ise Hazreti İsa'nın şakirtlerinden Hovhannes ve Hagop'un hatırasına izafeten, Vortvots Vorodman (Gök Gürlemesinin Oğulları) tesmiye olunmuştur. Ayrıca, merkezdeki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin şimal duvarına bitişik, Surp Harutyun adında bir şapel de inşa edilmiştir. Keza, Surp Haç Kilisesi'nin yanında Surp Hıreşdagabed, Vortvots Vorodman Kilisesi'nin yanında ise Surp Dzinunt adı verilen iki şapel daha yapılmıştır. Bunlardan Surp Hıreşdagabed sonradan yıktırılmıştır. Umumi masraf üç milyon kuruşu bulmuştur ki, 500.000 kuruşu veya genel masrafın yarısını Kazaz Artin ödemiştir.

1870'te Patrik Mıgırdiç Başpiskopos Hirimyan'ın (1820-1907) himmetiyle, merkezi kiliseye bir çan kulesi de ilave edilmiştir. Aynı yıl, saatçi Garabed Hagopyan isminde bir şahsın hayratıyla, kuleye bir çalar saat da yerleştirilmiştir. 1902'de Vanlı tacir Manuk Sımpadyan'ın (?-1903) maddi yardımı ile kilise tamir edilmiştir.

Kilisenin içinde ve avlusunda ebedi istirahatgâhları bulunanlardan üçü, mühim şahsiyetlerdir. Bunlardan birincisi, Sultan II. Mahmud'un (1785-1839) müşaviri, Darphane emini ve emsalsiz hayırsever Kazaz Artin'dir. Gerekli fermanı henüz hayatta iken padişah'tan temin etmiştir. Bu hususta bir anekdot mevcuttur ki, şudur:

Bir pazar günü Sultan Mahmud, Kazaz Artin'i saraya çağırır. Ancak, Kazaz Artin, o sırada Patrikhane Kilisesi'nde bulunduğu ve muhtemelen kudas-ı şerif ayinini yarıda bırakmamak için, biraz gecikir. Sultanın huzuruna çıkınca, hünkâr kendisine:

– Nerde idin Artin? der. O da:
– Kilisede idim sultanım, diye cevap verir. Bunun üzerine padişah:
– Hay kilisede kalasın, der. Hazırcevaplığı ile ünlü olan Kazaz Artin, bunun üzerine fırsatı kaçırmayıp:

– Ferman padişahımın, diye karşılık verir ve bu suretle o gün Meryem Ana Kilisesi'ne defnedilmesinin müsaadesini elde eder. Lahti, ismini taşıyan Surp Harutyun Şapeli'nin medhalinin solundadır. 1962'de kabir taşının üzerine, değerli sanatkâr Erol Sarafyan'ın hazırladığı bronz büstü de konmuştur.

İkinci şahıs, Barutcubaşı Boğos Bey veya Amira Dadyan'dır (1800-1863). Lahti, merkez kilisenin cenup tarafındaki avludur.

Üçüncü şahsiyet ise ünlü patriklerden Başpiskopos Nerses Varjabedyan'dır (1837-1884). Meryem Ana Kilisesi'nin girişinin sağ tarafında gömülüdür. Üzerinde muhteşem bir abide inşa edilmiştir. Taşçı ustası, Bal-yan hassa mimarları ailesinden Harutyun Pakraduni'dir (1846-1924).

Kilisenin müstemilatında üç matbaa faaliyette bulunmuştur. Bunlardan birincisinin, Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın (1637-1695) 1677'de kurduğu matbaa olduğu sanılmaktadır. İkincisi 1698'de Merzifonlu Krikor Tıbir tarafından kurulmuştur ve 1734 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Üçüncüsü ise 1790'da Mıgırdiç Amira Miricanyan'ın (1742-1800) himmetiyle tesis edilmiş ve 1825 yılında kapanmıştır.

Kilisenin muganniler heyeti resmen 1719'da, saray saatçibaşısı Yusuf Çelebi (1680-1750) tarafından teşkil edilmiştir. Koğtan adlı koro heyeti ise 1924'te kurulmuştur. Yönetim kurulu başkanı halen araştırmacı Varujan Köseyan, maestrosu ise kemancı Nubar Simonyan'dır.

Şimdi de yazımızın asıl mevzuuna geçerek, 1719 yılı inşaatı hususunda, Sultan III. Ahmed'den (1673-1736) sâdır olan Hicri 1131 tarihli fermanın suretini sunacağız. Muhteviyatında görüleceği veçhile, kilise için iki yerde “feth-i hakaniden beri yedlerinde terk olunan” sözü kullanılmıştır. Bu da kilisenin, İstanbul'un fethinin akabinde Ermenilere verilmiş olduğunu ispatlamaktadır. Filhakika, Fatih Sultan Mehmed'in, Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a getirip, Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine iskân ettirdiği bilinmektedir. Binaenaleyh, onları ibadethanesiz bırakmış olması düşünülemez. Nitekim bu maksatla, Samatya'daki Ermenilere, perivleptos (muhteşem) sıfatını taşıyan Ayia Panayia Manastırı'nı, Yenikapı'daki Ermenilere de Surp Sarkis Kilisesi'ni hibe etmiştir. Bu kilise ilk defa 1475'te Ermenice elyazma

bir eserin muhtırasında zikredilmektedir.⁵ Mevkii, Zındandelen Hama-
mı'nın yakınında idi. Yani bugüne kadar mevcut olan, Rumların Ayios
Theodoros Kilisesi'nin civarında bulunmakta idi.

İşbu fermanın, muhtemelen, yukarıda sözü geçen Krikor Abacıyan ta-
rafından okunan ve daktilo ile yazılan silik bir sureti, geçen senenin son-
larına doğru kütüphanesini ve arşivini tasnif ederken elimize geçmişti.
Müteveffa, eski harfleri okumakta mahir idi.

Anlaşılması güç olan Arabi ve Farsi kelimelerin bazılarının karşılıkla-
rını, parantez içinde yanlarına ekleyerek, metnini aynen aşağıda takdim
ediyoruz.

TUĞRA

Âlemül ülemaül mütebahhirin efdaiül fûdelâül⁶ müteverriin yenbûl fadıl
vel yakın keşşafül müskülâtiddiniyye hallâlül muattalat (bir kelime okunak-
sız) miftah-ı künuz-ı hakaik misbah-ı rûmüzül dekaik elmahfuf-ı bisunuf
avatıfîl melik il âlâ Anadolu kadiaskeri payesi olub İstanbul kadısı olan
mevlâna edâm Allahüteâlâ fezailihü tevki-i refi-i hümayûn (Sultanın tuğ-
rası ve imzası) vasıl olıcak malûm ola ki mahruse-i İstanbul'da Kumkapı
kurbunda (yakınında) Cerrahbaşı İshak mahallesinde sakin ehl-i zimmet
(Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaası) Ermeni taifesi südde-i
saadetime (Saray-ı Hümayûn'a) arzuhal edüp mahalle-i merkumede vaki
feth-i hakaniden beri yedlerinde (ellerinde) terk olunan Miryemana Kilisa-
sı demekle maruf kadim kilise bundan akdem vaki olan harikde muhterik
(yanmış) olduğunun bildirub bir nesne ziyade etmeksizin mesağ-ı şer'i (ka-
nunî) olan vaz'ı kadimi üzere tamirine mümanaat (karşı gelme) olunmamak
babında izn-i hümayûnunu havi emr-i şerifim verilmek için istida-i inayet
ve sen ki mevlâna-i mumaleyhsin sadır olan ferman-ı âliye imtisalen (ka-
nunî olarak) kenise-i (kilise) muhtereke ü münhedimenin (hedim olan, yı-
kılan ve yanan kilisenin) üzerine varub hassa mimarbaşı İbrahim zidekad-
rühü (değeri ziyade olsun) ve halifelerden (kâlfalardan) Mustafa ve Şaban
nam halifeler ile mübaşir tayin olunan Ali zidekadrühü hazırılar ikeñ cema-
at-i müslimin muvacehelerinde ba'de (sonra) akdil meclis bundan akdem
vaki olan harikde bilkülliyeye muhterik ve münhedim olduğu müşahede olu-
nan asıl kenise-i mezbure ile levahiki (lâhikanın çoğulu, yani müştemilâtı)
kadim olub vaz'ı kadimleri dahi mimaran-ı mezburanın mesahaları üzere
hüccet-i keşifde tavsil⁷ ve beyan olunan vech üzere olduğunu zeyl-i hüccet-i
keşifde isimleri mastur (yazılı) cemaat-i müsliminden kırk dokuzu nefer (iki
kelime okunaksız) ba'del ihbar kenise-i mezburenin enkazı bilkülliyeye muh-
terik ve (bir kelime okunaksız) olub fakat müşahede olunan duvarları dahi
kağşıyub (eskimiş) üzerine bina vazolunmak mümkün olmadığı zahir ve nü-
mayan olmağla mesfurun zimmiler kütub-ı fıkhiyede mastur olunan mesele

mucebince kenise-i mezbureyi min gayrı tevsi ve lâ terfi ve lâ taallül vaz'ı kadimi üzere bina içün emr-i şerifim iltimas eylediklerin ilâm eylediğim ecilden (sebebiyle) ilâmın mucebince binasına mümanaat olunmamak emrim olmuştur buyurulmakla hükm-i şerifim vusul buldukda bu babda sâdır olan ferman-ı celilül kaadirim mucebince amel dahi vechi meşruh (şerhli) üzere feth-i hakaniden beru mesfurların yedlerinde terk olunub muhterik ve münhedim olan kilisa-i mezbureyi ilâmın mucebince bir nesne ziyade etmeksizin min gayrı tevsi ve lâ terfi ve lâ taallül mesağ-ı şer'i olan vaz'ı kadimi üzere binasına kimesneye (kimseye) mümanaat ettirmeyesin minba'd (bundan sonra) şer'i şerife ve emr-i hümayûnuma muhalif kimesneye iş ettirmeyesin şöyle bilesin alâmeti şerife itimad kılasın tahriren fi evasıtı (vasatın çoğulu, bir ayın 10-20. günleri arası) Zilhicce sene ihda ve selâsin ve miete ve elf (H. 1131).

Bemakam-ı Konsantiniyetil mahrusa

Yazımızın sonunda şu hususu da belirtelim ki, ferman, o günkü mimarbaşının ve yardımcılarının adlarını ihtiva etmesi bakımından da önemlidir.

1. Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1988, s. 81.
2. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand Der-Andreasyan, İstanbul, 1964, s. 4.
3. Hagop Varjabedyan, *Harüramya Hopelyan Mayr Yegeğetsvo* (Patrikhane Ana Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Jübilesi), İstanbul, 1928, s. 16
4. *age*, s. 17.
5. Levon Haçikyan, *15erort Tari Hayeren Tzerakreri Hişadagaranner* (15. Yüzyıl Ermenice Elyazmalar Muhtıraları), Erivan, 1958, c. II, s. 389.
6. Doğrusu "fudalâül" olmalıdır ki, fadıl veya fazıl kelimesinin çoğuludur.
7. Kanaatimizce aslı "tafsil"dir.

Ayasofya ve Ermeniler*

Ermenilerin Ayasofya ile ilgisi olan başlıca mevzular şunlardır:

1) 11. asır Ermeni tarihçilerinden İstepannos Asoğik'e göre, Ermeni kumandanlardan II. Vartan Mamigonyan, İran hükümdarı Hüsrev Anuşirvan'a (531-579) isyan ederek ailesi ve maiyeti ile birlikte İstanbul'a gelip Ayasofya'nın banisi İmparator Justinianus'un (527-565) kanunlarına intibak etmiş ve Ayasofya'nın baş kapısına da kendi ismini verdirmiştir. Aynı müellif bu kapı için "Hâlâ Ermeni kapısı tesmiye olunmaktadır" diyor (İstepannos Daronetsi [Asoğik], *Badmutyun Diyezeregan* [Dünya Tarihi], Sen Petersburg, 1885, s. 85).

Vartan adlı bir diğer Ermeni tarihçisi de Mamigonyanların Justinianus'tan Ayasofya'nın garpteki kapısını beş kıriv (takriben 47,5 okka) gümüşe satın aldıklarını kaydetmektedir (Vartan Areveltsi, *Havakumın Badmutyan* [Tarih Derlemesi], Venedik, 1862, s. 85).

Anonim bir müellifin Combefis tarafından neşredilen eserinde de, "Sofya'nın mukaddes kapılarına onların (yani 553 yılı İstanbul Konsiline iştirak eden Ermenilerin) ismi verildi ki, aynı kapı bugüne kadar Ermeni kapısı adını taşır" denilmektedir (Çugas İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 45).

Mevzubahis kapının bugün kullanılan kapı olduğu aşîkârdır.

2) 869-870 yıllarında I. Basil tarafından yapılan yeni tamiratlardan sonra, muasır Ermeni tarihçisi mezkûr Asoğik'e göre, 989'da vuku bulan şiddetli bir zelzele neticesinde Ayasofya'nın kubbesi yeniden harap olmuştur. Aynı tarihçiye göre Bizanslı mimarlar kümbeti yeniden ihya etmişlerdir. Ertesi sene bir iş için tesadüfen İstanbul'a gelen Ermeni mimarı Anili Dırtad, tabiat afetlerine bugüne kadar mukavemet eden kubbeyi yeniden inşa etmeye muvaffak olmuştur. Ermenistan'ın eski payitahtlarından olan Ani'nin, bazıları zamanımıza kadar ayakta duran birçok kilise ve sair binaları bu büyük sanatkârın eseridir. Son zamanlarda Suriyeli bir Ermeni mütehasssısının yaptığı tetkiklerden, kubbenin bazı kısım-

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1960, c. III, s. 1471-1472) "Ayasofya" maddesi içinde "Ermeniler ve Ayasofya" ara başlığıyla yayınlanmıştır.

larında kullanılan tuğlaların kesinti tarzının Bizanslı ustalarinkine uymadığı, yani diğer kısımlarından farklı olduğu meydana çıkmıştır. Böylece tarihçinin verdiği bilginin doğru olduğu tahakkuk etmiştir.

3) Ermenilere ait diğer enteresan bir mevzu da Ayasofya'da, Ermenilerin en büyük azizi ve Gregoryen mezhebinin müessisi olan Surp Krikor Lusavoriç'in (Saint Grégoire l'Illuminateur) mozayik portresinin mevcudiyetidir. Bu bilgiyi, W. Salzenberg adlı bir Alman müellifi 1854'te Berlin'de neşredilen *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert* (5. ve 12. Yüzyıllar Zarfındaki İstanbul'un Eski Hristiyan Abideleri) adlı eserinde vermekte ve azizin resmini de dercetmektedir. Ayakta ve dini merasim elbiseleri giymiş vaziyette yapılan bu portrenin üst kısmında, Bizans harfleriyle "Grigorios Armenias" kelimeleri de okunmaktadır. Bazı müdekkiklere göre bu resmin Vartan Mamigonyan tarafından 6. asırda yaptırıldığı tahmin ediliyorsa da, mimar Dırtad'a bir şükran borcu olarak o sıralarda meydana getirilmiş olması da muhtemeldir. Zira mezkûr mozayiğin, müteaddit zelzele ve yangınlardan sonra 6. asırdan zamanımıza intikal edebilmesine ihtimal vermek biraz güçtür. 1936 sıralarında bu mozayiğin baş kapının arka tarafında yeniden meydana çıkarıldığı İstanbul Ermeni basınında işar olunmuşsa da, bu hususta bilgisine müracaat ettiğimiz Ayasofya Müzesi müdürü Sayın Feridun Dirimtekin, mezkûr mozayiğin cenuptaki kapının üstünde ve Andonios ile Nikolaos adlı azizlere ait mozayik portrelerin yanında bulunduğunu ve her üçünün de 1894'teki büyük zelzelede harap olduklarını tarafımıza bildirmek lütfunda bulunmuşlardır.

4) 12. asırda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Urfalı Matteos'a göre, kandırılarak İstanbul'a getirilip, oradan da yakın bir adaya sürgün edilen Ermeni Pakraduni Hanedanı'nın son genç kralı II. Gagik (1024-1079) Ayasofya'da, İmparator Dukas'ın ve Bizans Kilisesi'nin erkânı önünde, Gregoryen mezhebinin akidelerini (dogma) müdafaa eden bir mükâleme yapmıştır ki, bunun metnini de tarihine geçirmiştir. Ünlü bazı Ermeni din adamlarının da Ayasofya'da vaazlar vermiş olduklarını tarih kaydetmektedir.

5) Ayasofya isminin menşesine gelince, bu hususta 18. asır Ermeni edebiyatının en mümtaz simalarından biri olan ve eserlerinden, geniş kültüre sahip olduğu beliren İstanbul Patriği Başpiskopos Hagop Nalyan (1706-1764) Ermenice bir dua kitabının tefsirâtı mahiyetindeki *Megnutyun Nareg'i* (Nareg'in Tefsiri, İstanbul, 1745) enteresan bir vaka anlatıyor. Önce Ayasofya isminin, eskiden beri umumiyetle, aynı ismi taşıyan bir azize-

ye ithaf edildiği kanaatinin mevcut olduğunu yazıyor ve bu kanaati haiz olanlar meyanında, tefsir ettiği kitabın müellifi Krikor Naregatsi'yi (951-1003) de zikrediyor. Halbuki kendisi bunu tekzip eden ve Yunanca tarihi eserlerde okuduğunu ifade ettiği aşağıdaki hikâneyi anlatıyor:

Ayasofya inşa edildiği sıralarda bir gün, ustalar ve ameleler yemeğe giderlerken, bir çocuğu inşaat üzerine bekçi olarak bırakırlar. Az sonra çocuğa fevkalade güzel bir melek görünür ve orada beklemesinin sebebini sorar. O da söyler. Bunun üzerine melek, sen de git yemeğini ye diye ısrar eder. Fakat çocuk vazifesini terk etmek istemez, zira herhangi bir şeyin kaybolmasından endişe eder. Melek kendisinin muhafızlık edeceğini bildirir. Çocuk da vaadine ne suretle güvенеbileceđini sorar. Melek ise "İlahi Hikmet şahit olsun" der ve avdetine kadar oradan ayrılmayacağını beyan eder. Bunun üzerine cesaretleterek o da diğerlerinin yanına yemek yemeye gider; fakat vazifesinden ayrıldığı için onlardan azar işitir. Çocuk gördüklerini anlatır, onlar da keyfiyeti Justinianus'a bildirirler. Melek oradan ayrılmasın diye, çocuğun tekrar kiliseye girmesine müsaade etmezler ve kilisenin de "İlahi Hikmet" yani "Aya Sofya" tesmiye olunmasına karar verirler.

Yedikule Ermeni Hastanesi*

Zeytinburnu İlçesi'nde, Kazlıçeşme'de yer alır. İstanbul'un üçüncü Ermeni hastanesidir.

Surp Pırgiç Hastanesi adıyla da tanınır. 1832-1833 arasında ahşap olarak inşa edilmiştir. Açılış töreni 1834'te yapılmıştır. Hastanenin kuruluşuna Artin Bezciyan teşebbüs etmiş ve inşasına yardımda bulunan başlıca şahsiyet olmuştur.

Hastane önceleri iki binada faaliyet göstermiştir. Birincisi hastalara tahsis edilmiş, ikincisi ise kolera salgınlarına tecrithane olarak kullanılmıştır. Mimarları Garabed Amira Balyan'la, eniştesi Hovhannes Amira Seryan'dır (1786-1858). O sıralarda Surp Pırgiç adını taşıyan bir şapel de inşa edilmiştir ki, yakınında Talaslı ünlü Gülbenkian ailesinin kabirleri bulunmaktadır. Pavyonların sayısı zamanla artmıştır. 1851'de akıl hastaları için de bir bina yapılmıştır. Sonradan inşa edilen başlıca pavyonlar şunlardır: Hagopyan, Unciyan, Gülbenkian, Margosyan, Hintliyan, Altıparmak, Kazancıyan, Özçelik, Manukyan ve Gövderelioğlu.

Hastanenin ilk mütevellisi Sarraf Mikayel Amira Pışmışyan (1785-1849) olmuştur. Tek mütevellilik 1848'e kadar sürmüştür. 1848-1934 arasında Patrikhane Yüksek Meclisi tarafından atanan mütevelliler heyetleri, 1934'ten bugüne kadar da halk tarafından seçilen yönetim kurulları idareyi üstlenmişlerdir.

Hastanenin başhekimliğini önceleri Avrupalı tabipler deruhte etmişlerdir. İlk Ermeni başhekim 1848-1851 arasında görevde bulunan Dr. Hagop Bey Hovhannesyan (1825-1859) olmuştur. Şimdiki baştabip Op. Dr. Arman Çakıroğlu'dur. Yaklaşık 1870'ten beri, hastanenin bir de dahili müdürü mevcuttur.

Hastanede 1836'da bir mumhane tesis edilmiş ve 1860'a kadar faaliyette bulunmuştur. 1854'te hastane arsası üzerinde bir ziraat okulu açılmışsa da maddi sebeplerle iki yıl sonra kapanmıştır. 1858'de ise bir ruhban okulu açılmış, fakat onun da iki senelik ömrü olmuştur. 1859'da

* *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul, 1994, c. VII, s. 460) yayınlanmıştır.

Arabyan Matbaası hastane tarafından satın alınmışsa da ancak küçük boy birkaç yıllık basabilmiştir. 1861'de basımevi Andon Cevahirciyan'a satılmıştır. 1872'de mumhane tekrar açılmıştır. 1844'ten I. Dünya Savaşı'na (1914) kadar, saray tarafından muhtelif miktarlarda ekmek ve et tahsisatı yapılmıştır.

Hagopyan Pavyonu, I. Dünya Savaşı yıllarında, cephelerden gelen yaralıları tahsis edilmiştir.

Hastane yönetimi tarafından, yaklaşık 1880'den 1899'a kadar küçük çapta, 1900-1910 ve 1924-1949 arasında ise büyük çapta, Ermenice bir yıllık neşredilmiştir. 1950'den beri de *Surp Pırgiç* dergisi çıkarılmaktadır.

Hastane bugün 280 yatak kapasitelidir, huzurevinde ise 270 kişi barınmaktadır. Hastanede görev yapan hekim sayısı 5'i operatör olmak üzere, 22 asli ve 8 de asistandır. Ayrıca, bir de poliklinik mevcuttur. Son senelerde, bilhassa Gülbenkian Vakfı'nın maddi yardımıyla, hastane modern tıbbi cihazlarla donatılmıştır.

Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı*

İstanbul'un en eski Ermeni mezarlıklarından biridir. Bağlarbaşı'nın tam göbeğinde ve Kadıköy ve Kısıklı tramvay hatlarının kavşağında bulunmaktadır. Mesahası 14.000 m² kadardır. Cenup ve şimal olarak iki kısma ayrılmıştır. Ortada kalan ufak bir kısım ise Rumlara aittir. Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'ne ait olan cenup kısmı daha eskidir. Şimal kısmı ise Selamsız'daki Surp Haç Kilisesi'ne ait olup nispeten daha yeni ve daha büyüktür.

Mezarlığın tesis tarihi cenuptaki kapının üzerinde bulunan mermer taşıdaki kayda göre 1555'tir. Fakat bu kayıt zamanından olmadığı için tarihi bir kıymet ifade etmez. Mamafih bu tarih aşağı yukarı doğrudur. Zira Ermenilerin Üsküdar'a yerleşmeleri de bu sıralara tesadüf eder.

Mezarlığın toprağını Ermeni cemaatine vakfeden, Atam isminde Diyarbakırlı bir Ermeni katır tüccarıdır. 1718 tarihinde vefat eden bu şahsın, bugüne kadar mevcut olan mezar taşındaki kitabeye göre, varı yoğu satılarak mezarlığın toprağı satın alınmıştır.

1885 tarihinde mezarlığın etrafı duvarla çevrilmiştir. Bu iş bilhassa o zaman Surp Garabed Kilisesi'nin vaizi olan Başpiskopos (sonradan Gatoğigos) Matteos İzmirliyan'ın ve Surp Haç Kilisesi vaizi olan Piskopos Krikoris Aleatçıyan'ın gayretleriyle başarılmıştır.

Eskiden Ermenilerin yüksek zümresi ve bilhassa amira unvanını taşıyanların ekseriyeti Üsküdar ve civarında oturdukları ve burası İstanbul Ermenilerinin ilk mühim irfan kaynaklarından olduğu için, Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda gömülü birçok meşhur sima vardır. Bunları iki kısma ayırabiliriz. Birinci kısma mezar taşları bugüne kadar mevcut olanları, ikinci kısma ise mezar taşı olmayanları yahut kaybolmuş olanları dahil edebiliriz. Birinci grupta bulunan kayda değer şahıslar sınıflarına göre şunlardır:

Din Adamları

Bunlar arasında beş patrik ilk başta gelir. Vefat tarihleri sırası ile isimlerini veriyoruz:

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1960, c. IV, s. 1819-1822) yayınlanmıştır.

Zakarya Vartabed Vanlı (öl. 1640), Piskopos Hovhannes Çamaşırcıyan (1757-1817), Piskopos Asdvadzadur (1768-1846), Piskopos Garabed Balatlı (1783-1850), Piskopos Sarkis Kuyumcuyan (1804-1865).

Diğer din adamlarının başlıcaları şunlardır:

Tokatlı Boğos Vartabed (öl. 1675), Reteos Vartabed Edirmeli (öl. 1746), Kudüs Patrikhanesi murahhaslarından Simeon Piskopos (öl. 1767), Kayseri Surp Garabed Manastırı'ndan Bedros Piskopos (öl. 1778), Ankara Ermenilerinin ruhani reislerinden Başpiskopos Antreas (1758-1807), Kudüs Ermeni Patrikhanesi Vekili Tekirdağlı Hagop Piskopos (1756-1809), yine Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nden İstanbullu Bağdasar Piskopos (öl. 1809), Kilikya Ermeni Gatoğigosluğu mensuplarından İçevanlı Boğos Başpiskopos (öl. 1810), Kudüs Ermeni Patrikhanesi azalarından Tokatlı Margos Başpiskopos (öl. 1826).

Mütefekkir ve Sanatkârlar

Meşhur mimar Sarkis Kalfayan oğlu, yazmanın mucidi Kevork (öl. 1751), Kayserili Merametçi Kalust Kalfa (öl. 1779). Aşkar ovalı Gireğ Kalfa (doğrusu Güreğ olacak; ölümü 1806), müderris ve kopist Mardiros Sargavak (1741-1813), saray-ı hümayûn demircibaşısı Manuk (1788-1838), Sarraf Sarkis Koranyan (öl. 1855), meşhur tüccar Mardiros Markaryan (1801-1867), meşhur şair Bedros Turyan (1851-1872), saray baştabiplerinden Hovhannes Bey Şimşiryan (1830-1895), saray hamamcibaşısı Sarkis Marzmanyen (1807-1897), saray mimarbaşlarından Sarkis Bey Balyan (öl. 1899), muharrir Mıgırdiç Şahnazar (1866-1900), saray sertaini Vahan Paşa Manulyan (1840-1902), saray ikinci tercümanı ve yabancı basın müdürü, Bâlâ rütbeli Nişan Seferyan (1848-1906), Berberyan Mektebi müessis ve müdürü edip Reteos Berberyan (1848-1907), Dr. Diran Paşa Papazyan (1866-1928) vs.

Amiralar

Azadyan Bedros Amira (öl. 1763), Azadyan Mardiros Amira (1745-1775), Kadıköylü Sarraf Artin Amira (öl. 1776), Eğinli Sarraf Pişmişzade Garabed Amira (1750-1802), Eğinli Aznavuryan Kaspar Amira (öl. 1806), Akulisli Meyrem Kulyan Toma Amira (1738-1818), saray mimarbaşısı Balyan Krikor Amira (1764-1831), Aznavuryan Aznavur Amira (öl. 1832), Eğinli Sarraf Markar Amira Deryants (1776-1841), nizam ustası Noradunkyan Artin Amira (1770-1834), Pişmişyan Mikayel Amira (1785-1849) vs.

Mezar taşları bulunmayanlar arasında da ezcümle şunlar vardır:

Meşhur mimar Sarkis Kalfa (öl. 1740'a doğru), Saray ressamı Hovhannes Behzat (1809-1874), meşhur ressam Apraham Sakayan (1821-1876), 19. asır İstanbul Ermenilerinin en mümtaz mütefekkeri Hovhannes Badveli* Deroyents (1801-1888), şair ve edip Haçadur Misakyan (1815-1891), tarihçi ve edip Harutyun Mırmıryan (1860-1926), müderris ve edip Hovhannes Hintliyan (1866-1950) vs.

Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının şekil ve sanatlarıyla ilgili şunları söyleyebiliriz: 17. asra ait olan en eskiler alçak ve tabut şeklindedirler. 18. asra ve 19. asrın ortalarına ait olanlar ekseriyetle mustatil şeklindedirler ve yükseklikleri de vasatı olarak yarım metre kadardır. 19. asrın ortasından bugüne kadar olanlar da muhtelif şekiller arz ederler.

Sanat cephesine gelince, eskiler arasında fevkalade güzel oymalar ve kabartmalarla süslenmiş taşlar vardır. Mesela Patrik Zakarya Vanlı'nın ve Azadyan Amirallerden birkaçının taşları bunlara örnek teşkil ederler. 19. asrın ortalarına kadar olan mezar taşlarının bir hususiyeti de kitabelerin altında merhumun sanatına ait bir aletin hakkolunmuş bulunmasıdır. Mezarlıktaki en büyük taş, Krikor Amira Balyan'a, en ufağı ise Sarkis Kalfa'nın torunu Gadarine'ye aittir.

Mezarlıktaki tarihi ve edebi kıymeti haiz kitabeler bu satırların muharriiri tarafından 1942, 1943 ve 1945 yıllarında asıllarından büyük bir itina ve emekle toplanmıştır. Bunların sayısı 500'ü bulmaktadır. Maalesef bu kitabeler gayri matbudur.

Kitabelerin harflerinin hususiyeti hakkında umumi olarak şunu söyleyebiliriz. 19. asrın başlarına kadar olanlar büyük harflerle, ondan sonrakiler ise küçük harflerle yazılmıştır. Edebi bakımdan ise mensur ve manzum olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Manzum olanlar arasında fevkalade güzel şiirler vardır.

* Kevork Pamukciyan, Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ne (İstanbul, 1960, c. IV, s. 1787) yazdığı "Badveli" maddesinde bu unvan için şu açıklamayı yapmaktadır: "BADVELİ - (Şayanıhürmet) 18. asrın sonlarında ve 19. asrın ilk yarısında, İstanbul'da yaşayan Ermeni âlim, edip ve müverrihlerine ekseriye Patrikhane Meclisi tarafından verilen bir unvandır. Bu unvanı haiz olanlar arasında en meşhurları, ölüm tarihleri sırası ile şunlardır: Kevork Badveli Der-Hovhannesyan (1737-1812), Krikor Badveli Peştimalciyan (1773-1837), Fizika Boğos Badveli (1788-1858), Hovsep Badveli Malezyan (1801-1881), Hovhannes Badveli Deroyents Çamurcuyan (1801-1888). Bugün ise bu unvan Ermeni Protestan vaizlerine verilmektedir."

En eski kitabe Koca Bedros'un zevcesi Şamam'a aittir ve 1637 tarihini havidir.

Mezarlıkta Ermenice harflerle Türkçe olarak yedi adet kitabe mevcuttur. Bunların asıllarını mümkün olduğu kadar muhafaza ederek ve tarih sırası ile buraya koyuyoruz:

1

Engürülü rahip Boğos'un oğlu muganni Boğos

Ölümü 1756 Temmuz 30

(Bu iki satır Ermenicedir)

Ne için ben dünyaya geldim gel de (—)

Al da kendimi fidai aldım inanmam yalandır

Dünyaya gelen neçin gelir, eğer (gedaeb?)

Eğer bâki olur, fikr eden selâmet bulur

İnanman aldatur dünya Husgudardır mekânım

23 de teslim edip canım

Kim sebeptir helâl kanım

İnansan fend boş dünya

Dua ediniz.

(Bu kitâbe çok müşkülâtla okunabilmiştir.)

2

Balıkçı Mosik

Kimse demesin ki benim

Ben söyledim ki benim

Her kim ki derse benim

Olur nice ki, benim.

5 Eylül 1840

(Yukardaki kitabenin sahibi Balıkçı Mosik gayet güçlü kuvvetli ve aynı zamanda kabadayı bir kimse imiş. Lakin bir gün kavga esnasında kendisini kamalayarak öldürmüşler. Bundan dolayı bu kitayı gelecek nesillere de bir ders olması maksadı ile mezar taşına yazmışlar.)

3

Hayya Serasker Hisrefi (Hüsrev) Pa-

şa Hazretlerin ser ka-

vazbaşısı akrebahsı

Ağanın sad ince Serkisindir

1262 (1845)

4

1847 teŝrinievvel 3 cuma
Gina oldu Kayseri kayserisi
Talış Üsküdar Atpazarı
Sulu Han odabaşı Garabed dayı.

5

Kimse demesin ki benim
Ben söyledim ki benim
Her kim ki derse benim
Olur nice ki benim.
Milos oğlu Talış
Bedrosun oğlu Garabed.
Sene 1856 da Temmuz 6

6

Bini Esayi Hovhannes Kâhyayan
Bura düştüm amma Kayseri vatan
Sin onsekiz iken henüz nevcivan
Takdir kıldı kabri ebedi mekân
Yol oğramaz artık ah peder mader
Muhtacım kıl dua, ey ibni beŝer
Ki sana da rahmet diler müminler

26 Haziran 1867

7

Bulmadım zahmi ecele dostlar bir çare Hayf
Genç yaşımda girdim encam gördüğün mezare Hayf
Hüsnüne ya maline bel bağlama sen ey gafil
Malın halka yem olur cismin de muru mâre Hayf
Kani Iskender-u Dara, kandedir İsfendiyar
Kılmadı zerre (vekaç?) (bir iki kelime noksan) Hayf

(Tarihi yazılmamıştır)

Mezarlıkta kitabesi Arap harfleriyle yazılı bir tek mezar taşı vardır ki,
o da Balyan Krikor Amira'nın taşıdır.

Balıkli Ermeni Mezarlığı*

İstanbul'un en eski ve en büyük Ermeni mezarlığıdır. Rumların meşhur ayazmasının yanındadır. Bu mezarlığa, eskiden beri, başlıca Samatya, Narlıkapı, Kumkapı, Yenikapı ve Gedikpaşa Ermenileri gömülmektedir.

Tahminen kırk yıl kadar önce bir yol açılarak Küçük ve Büyük Balıklı isimleri ile ikiye ayrılmıştır. Büyük Balıklı 26 parseli ayrılmıştır. Küçük Balıklı'da ise hiçbir taksimat yoktur ve Büyük Balıklı'ya nispeten pek bakımsız bir haldedir.

Ermeni dil ve tarih bilgini Bedros Garabedian'ın kaydettiğine göre bu mezarlığın yerinin Ermenilere verildiği, 1554 tarihli mahkeme-i şer'iyeye kararı ile tescil edilmiştir.

Bu mezarlıkta görülen en eski kitabe Divrikli Bağdasar'ın gelini Zartar'ın taşındaki olup 1618 tarihini taşımaktadır. Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda gömülü olanlar hakkında ilk zengin malumatı veren 17. asır İstanbul Ermenilerinin mümtaz simalarından Eremya Çelebi Kömürçüyan'dır ki, *İstanbul Tarihi* adlı eseri Hrand Der-Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 19. asır başlarında yaşamış rahip müverrih İnciciyan ise bu mezarlıktan "en geniş mezarlık" diyerek bir iki satırla bahsediyor.

1903 yılında Samatya Ermeni Kilisesi İdare Heyeti mezarlığı duvarla çevirmiştir. 1919'da ise mezarlığı ıslah etmek için bir heyet teşekkül etmiştir. Bu heyetin başlıca icraatı mezarlığın umumi bir haritasını çıkarmak olmuştur.

1923-1925 yılları arasında mezarlık tekrar duvarla çevrilmiştir. Bu ve bundan evvelki duvar onarımlarında kıymetli tarihi mezar taşları da kullanılmıştır ki, hazin bir hoyratlıktır.

Son zamanlarda Büyük Balıklı'nın öndeki duvarı yeniden inşa edilmiştir. Kapının üzerine de tesis tarihi olarak 1452 yazılmıştır ki aslı ve esası yoktur.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1960, c. IV, s. 2021-2022), Kevork Pamukciyan'ın hazırladığı daha geniş bir yazıdan kısaltılarak yayınlanmıştır. Yazının sonunda "Bu madde Kevork Pamukciyan'ın bize tevdi ettiği büyük emek eseri gayet uzun bir makaleden kısaltılarak kaleme alınmıştır" notu yer almaktadır.

Balıkli Ermeni Mezarlığı'nda en son ilmi tetkikleri kıymetli kalem arkadaşımız Kevork Pamukciyan yapmıştır. Büyük ve Küçük mezarlıkta yatanları evvela “ruhaniler ve cismaniler” diye ikiye ayırmış, hal tercemelelerini verdikten sonra kabir taşlarının yazı ve sanat hususiyetlerini tetkik etmiştir. Nihayet Ermeni harfleri ile Türkçe kitabeler taşıyan mezar taşlarını tespit etmiştir.

Bazı kitabelerde mühim tarihi notlara rastlanmaktadır: Mesela bir Ermeni mütefekkeri olan Kevork Gesaryan'ın 11 Mayıs 1766 zelzelesinde, ikamet etmekte bulunduğu Vezir Hanı'nın çökmesi ile enkaz altında kalarak öldüğü yazılıdır ki, İstanbul'un en büyük yapılarından biri olan bu hanın tarihçesi bakımından çok mühimdir.

İstanbul Ermeni mezarlıkları içinde kitabeleri Ermeni harfli Türkçe olan kabir taşlarına en çok Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda rastlanır. Bunu yalnız mezarlığın büyüklüğüne ve eskiliğine atfetmek doğru değildir. Zira eski ve büyük bir kabristan olan Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda ancak beş-altı Türkçe kitabe mevcuttur, halbuki Balıklı'dakilerin sayısı yirmiyi aşmaktadır.

Çoğu manzum olan bu kitabeler, taşta geçerken cahil taşçılar elinde dil bakımından hayli bozulmuştur. Balıklı'da Kevork Pamukciyan tarafından 22 kabir tespit edilmiştir ki, kabir sahipleri, ölüm tarihleri sırası ile şu kimselerdir: 1. Sorguçcu Hagop (1730), 2. Tekirdağlı yemenici Hagop (1762), 3. Kaptanpaşa hamlacısı Deli Bağdasar (1820), 4. Garabed Kâhya Artinyan (1847), 5. Taşcıbaşı Hagopyan Vartan (1847), 6. Kayserili Nazaret Asdvadzadur Frenkyan (1856), 7. Kayserili Hacı Ohan Çaylakyan (1865), 8. Barutçubaşı bendegânından Nigoğayos (1849), 9. Anna Garabedian (1870?), 10. Sivrihisarlı Kevork Tosunyan (1872), 11. Ankara zâdegânından Krikor Tahdalyan (1876), 12. Talaslı Sarkis (1876), 13. Talaslı İsteyan Garabed Berberyan (1877), 14. Bursalı Krikoris (1887), 15. Kayserili Camcioğlu Hovhannes (1887), 16. Paris (1888), 17. Kayserili Hacı Garabed (1888), 18. Talaslı Garabed Baronyan (1890), 19. Kayserili Krikor Ağa Ayvazyan (1892), 20. Takuhi G. Nalbandyan (1899), 21. Siirtli Yusuf Stefo (1901), 22. Kayserili Hacı Mayram Keşgekyan (1906).

Balıkli Rum Kilisesi tamir edilirken kabir taşları Türkçe olan Karamanlılar mezarlığına yapılan tecavüzün eşinin, Balıklı Mezarlığı'nın duvar onarımlarında da Ermeni harfli Türkçe kitabeli kabir taşlarına yapıldığını, bu taşların tercihan kırılarak duvarlarda kullanıldığını tahmin ediyoruz.

Yukarıda sahiplerinin adı ile gösterilen yirmi iki kabirden beşinin kitabesini örnek olarak alıyoruz:

1

Sorguçcu Hagop

(En eski taş, tarihi ve adı Ermenicedir)

Bakman çeşmi beşaretlen
Mezarımın taşına
Ağnamazlar hâlimden
Ta gelmeyince başına

2

Deli Bağdasar

(Tarihçi Avedis Berberyan'a göre Kaputan Paşanın kayıkçılarından olan mezkûr Deli Bağdasar, 1820 sıralarında Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında vuku bulan dini mücadeleler esnasında, Patrikhane'ye yapılan hücumda iştirak eden Samatya'daki ayaktakımını sevk etmiştir. Bundan dolayı tevkif olunup, mezkûr tarihçi Berberyan'a göre, Samatya'daki kahvehanesinin önünde asılmıştır. Mama-fih mezar taşının üzerinde görünen büyük bir kılıç resmi katledilmiş hissini veriyor).

Zulmi bed çarhın, çıktı arşı Rahmane
Garezin senin, ben ademe insane
Bir bakmayıp hep kırıp dökdün meydane
Der dil-u-cinden girin kafes zindane
Belâsı, şanı şöhret, geldik dile, desdane
Olunduk din âşıkına kurban gittik sibhane
Nam Hacı Bağdasardır, deli şanı nışane
Çünkü (?) bildin her halimi, zira budur mekâne
Ehlillâh (?) âşkı içün, rahmet oku şu cane
Zikret nüma eyle beni hiç güvenme zeman
Ifisen çek hırkayı, gey tacı devrişane.

Sene 1820 Eylûl 18

Deme iylik idüb, say ettiğim eyandır
Şunu ecelinden kurtardığın beyandır
Çün kalır, uşakların eyliğı bu temamdır
Bilen dostlarımdan, nişan taşım koyandır.

3

Nazaret Asdvadzadur Frenkyan

Yıkılsın of! Harab olsun bu cihan tehdid tehi
Zevku sefa, derdü mihnet, herzeman tehdid tehi
Biten kurur, doğan ölür, budur tabiatın hükmü
Son şürbümüz şerbeti mevt, içmemek tehdid tehi

Kırılısın kâse-i ecel, nuş, idub bahtsız Nazaret
Yiğirmi beş genç çağımda bu kabre girdim akıbet
Çün zemâne lokmanleri kat idüb ümitlerin of
Dediler ecel kapuda her deva tehdid tehi

Ah! Maderü hemşerilerim, çıktı arşa kadar zarım
Korkmadım ölümden emma nari hasret yıktı canım
Ağlettim of güldürmedim Frenkyan hanedânını
Acındı bütün hemşehrim, çi çare tehdid tehi

Mürği canım uçtu artık; bir dahi dönmez kafese
Gerçi çürür vicud emma, asla gitmez can abese
Çün var canın da bir canı, bilirdim fâzilettir o
Hamd olsun, Yâ Râb, dimedim, fazilet tehdid tehi

4

Bursalı Krikoris

Mersiyeyi berayi katli
Bursevi Krikoris

Kare yüz karemi nahnü kasemin,
Levha-i takrirden yazmış elemin.
Kare yazılanlar olmaz şadiman,
Emri İlâhidir denilmez yaman.
Hüsni cemaliyle manendi Yusuf,
Yirmi üç yaşında olmuştu lûtuf.
Bir nevcivan gonçe gülün vusletin,
Görmeğe virmedi felek ruhsetin.
Aksine dönderdi demi devranım,
Çün nagehan yazdı katli fermanım.
Bin sekiz yüz seksen yedi gelince,
Mayıs otuz cuma irtesi gice,
Üzerime nârı hiddet saçıldı.
Kasığımdan çifde yare açıldı.
Oldem can cesetden çıkınca nagâh,
Baki cinan üzre kıldı azmi rah.
Naklitti ahvalim nazmı nasihat
Bâisdir katlime içret-u hiddet

5

Siirtli Yusuf Stefo

Siğertli Süryânî cemaatinden ve iki seneden beru Dersaadetde bulunan 20
yaşında mübtelâ olduğu bağırsak veremi illetinden şifayab olamayub terki
hayat eyledi.

Bakırköy'de Ermeniler*

Bakırköy'deki Ermenilerin tarihi İstanbul'un diğer semtlerine nispeten yenidir. Ermenilerin buraya yerleşmelerinin, o civarda bulunan Azadlı köyünde, tarihçi Avedis Berberyan'a göre 1793 yılında Baruthane'nin tesisiyle başlaması çok muhtemeldir.

Filhakika Ermenilerin burada azami bir buçuk asırlık bir mazisi olduğu bazı eski menbalardan anlaşılıyor. Mesela meşhur tarihçi ve edip Eremya Çelebi Kömürçian, 17. asrın ikinci yarısında, Ermeni dilinde ve manzum olarak kaleme aldığı çok kıymetli *İstanbul Tarihi* adlı eserinde, Bakırköy'den bahsederken, zamanında Ermenilerle meskûn olan semtleri zikrettiği halde, orada Ermenilerin yaşadığı hakkında hiçbir şey söylemiyor. Keza 18. asrın sonlarında İstanbul hakkında kıymetli tarihi malumat veren Mıkhitarist rahiplerinden meşhur tarihçi Ğugas İnciciyan, Bakırköy'ün lafını bile etmiyor. Mumaileyh Venedik'te neşrettiği *Yeğanak Püzantyan* isimli derginin 1818 yılına ait bir sayısında, İstanbul'un semtlerinde yaşayan Ermenilerin miktarını hane hesabı ile verdiği halde, Bakırköy Ermeni nüfusunu zikretmeye lüzum görmüyor. Bundan anlaşılıyor ki mezkûr tarihte oradaki Ermenilerin sayısı pek cüzi bir miktarda imiş.

Ermenilerin Bakırköy'e asıl yerleşmeleri 1835 sıralarında oradaki Baruthane'nin tesisiyle başlar. Şimendifer hattının inşasından sonra, diğer unsurlar gibi, Ermenilerin de sayısı artmaya başlamıştır. Ezcümle 1880 tarihlerinde Ermenilerin mevcudu tahminen 100 hane kadardı. Bu artış 1920 sıralarına kadar devam etmiştir. Bundan sonra Ermenilerin harice hicretiyle ve bilhassa son zamanlarda umumiyetle zengin ailelerin Beyoğlu taraflarına göçmeleriyle Bakırköy Ermeni nüfusu bir hayli azalmıştır. En son kayıtlara göre bu miktar 400 aileye yakındır.

Kiliseler

Bakırköy'de Ermeniler ilk defa 1831 tarihinde bir kiliseye sahip olmuşlardır. O zaman anlaşıldığına göre Bakırköy'de ikamet etmekte olan Azad-

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1960, c. IV, s. 1908-1910) yayınlanmıştır.

lı'daki Baruthane'nin Ermeni işçileri Barutcubaşı Hovhannes Bey Dadyan'a (1798-1869) müracaat ederek, kendileri için bir ibadethane temin etmesini rica etmişlerdir. O da Sultan Mahmud'dan bu hususta müsaade almıştır. İşte mezkûr tarihte, Rumlar ahşap bir manastırlarını Ermenilere hediye etmişlerdir. Onlar da bu kiliseyi Surp Sarkis tesmiye etmişlerdir.

Bundan birkaç yıl sonra, görünüyor ki, bir kısım Ermeni amele aileleri muhtemelen kolaylık olsun diye Azadlı köyüne nakl olunmuşlardır ki, 1835'te Hovhannes Bey Dadyan orada Surp Asdvadzadzin namıyla, müteveffa pederi Arakel Amira Dadyan'ın (1753-1812) hatırası için yeni bir kilise inşa ettirmiştir. Mezkûr kilise 25 Nisan 1837'de takdis olunmuştur.

Bakırköy'deki asıl Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin inşası ise malum olduğu üzere, 1844 yılının Nisan ayında tamamlanmıştır. Yeni bir kilisenin ihtiyacı şu suretle izah edilebilir. 1835 sıralarında Bakırköy'de yeni bir baruthane inşa olunmuştu. Surp Sarkis Kilisesi'nin binası ahşap ve muhtemelen ufak ve köhne idi. Bunlardan başka Zeytinburnu'nda bu sıralarda bir demir fabrikası tesis olunmuştu (Avedis Berberyan'a göre 25 Ekim 1845'te inşası tamamlanmıştır).

Hovhannes Bey Dadyan'dan maada kilise avlusunda gömülü kayda değer simalar şunlardır:

Oğulları, Barutcubaşı Arakel Sisak Bey Dadyan (1820-1886), Nerses Hosrov Bey Dadyan (1825-1872), Krikor Mihran Bey Dadyan (1832-1882), Nerses Hosrov Bey'in oğlu Arşag Nerses Bey Dadyan (öl. 1894), Elyas (Yeğyazar) Çayyan (1840-1902), Onnik Bey Babayan vs.

Mektepler

1. Ardızrunyan-Dadyan İlkokulu: Hayırhah olduğu kadar aynı zamanda münevver bir kimse olan Hovhannes Bey Dadyan, kiliseyi yaptıırken yanına bir de mektep inşa ettirmeyi unutmamıştır ve atalarının hatırasına izafeten ona Ardızrunyan ismini vermiştir. 1892'de ahşap olan eskisinin yerine bugünkü kâgir bina yükseltilmiştir ve o tarihten itibaren Dadyanların sülalesine hürmeten, okul Dadyan tesmiye olunmuştur.

2. Nerşabuhyan İlkokulu: Bu mektep Kapriyel Nerşabuhyan tarafından açılmıştır ve 1886-1890 sıralarında faaliyette bulunmuştur.

3. Nigoğosyan İlkokulu: Aram Nigoğosyan tarafından açılan bu mektep 1907-1909 sıralarında kısa bir müddet tedrisatta bulunmuştur.

4. Bezazyan Lisesi: Önce ilk tedrisatta bulunan bu mektep Boğos Bezazyan tarafından 1908'de tesis olunmuştur. Tedricen ilerleyerek liseye

kadar yükselmiştir. İkinci Cihan Harbi'nin başlarına kadar lise olarak faaliyette bulunduğundan sonra tekrar ilk tedrisat derecesine inerek Beyoğlu'na taşınmıştır.

5. İsviçre-Ermeni ilkokulu: Mütareke yıllarında birkaç sene çalışmış olan bu mektep Garo Kevorkyan yahut Kevork Garoyan isminde bir zat tarafından açılmıştır.

Bugün Bakırköy'de yalnız Dadyan İlkokulu faaliyettedir.

Muhtelif Cemiyet Faaliyetleri

Eski ve yeni Bakırköy Ermeni cemaati faaliyetlerinden bazıları şunlardır: II. Meşrutiyetten sonra Taşnak, Hınçak ve sair komiteler Bakırköy'de de kulüpler açmışlardır. Mütareke yıllarında ise Kızılhaç Teşkilatı da mevcut olmuştur. Son zamanlarda Yedikule Ermeni Hastanesi'ne yardım kolu da teşekkül etmiştir. Tahminen 1925 yılından beri fakirlere yardım kolu da faaliyettedir.

Bakırköy'de Doğmuş Yahut Yaşamış Bazı Ermeniler

Ermeni Kilisesi'nin avlusunda medfun Dadyan efradından, mezarlıkta gömülü olanların hemen hemen hepsinden ve mektep açmış olanlardan maada kayda değer şahıslardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

İstanbul Patriği Başpiskopos Horen Âşıkyan (1842-1899), Osmanlı Devleti yüksek memurlarından Mihrdat Bey Babayan, Osmanlı Mebusan Meclisi azalarından Sivas mebusu Dikran Barşamyan, matbaacı ve takvim naşiri Kevork Zartaryan (öl. 1888) ve evlatları tarihçi Vahan Zartaryan (1871-1946) ve Bimen Zartaryan (d. 1880), şair Yetvart Kolancıyan (doğumu 1880), doktorlar Sarkis Nahabedyan, Çilyan, Hovhannes Âşıkyan, Peştimalcıyan vs. genç yaşta ölen meşhur muganni Mike Keresteciyan, hayır ve cemaat işleriyle tanınmış Apraham Apelyan, dans hocası Prof. Nişanyan vs.

Mezarlık

Bakırköy Ermeni Mezarlığı, istasyonun arka tarafında ve Rum Kabristanı'nın yanındadır. İstanbul'un en yeni, en ufak ve aynı zamanda en bakımlı ve en mamur Ermeni mezarlıklarından biridir. Mesahası tahminen 2.000 m² kadardır. Hangi tarihten itibaren kullanıldığı kati olarak belli değildir. Mamafih bir asra yakın mazisi olması muhtemeldir. Mezarlığın toprağını kilisenin papazlarından Der Bedros 1868'den sonra elde etmiş-

tir. Krikor Mısıryan adında bir hayırhah tüccarın vasiyetiyle 1899 yılında mezarlığın etrafı duvarla çevrilmiştir. Bir iki yıl önce kabristana su getirtilerek ve yeni yollar yapılarak daha mamur bir hale sokulmuştur.

Rastladığımız en eski mezar taşı kitabesi 1879 tarihini taşıyor ve Bitlisli Margos Hagopyan isminde bir şahsa aittir. En güzel Ermenice şiir 1885'te genç yaşta ölen Verkine Bohçeliyan namında bir kızın mezar taşındadır. Ermeni harfli Türkçe hiçbir kitabe mevcut değildir.

Sanat bakımından en zarif mezar abidesi Malhasyan ailesine aittir. Keza Berberyan, Kavukyan ve Kuyumcuyan ailelerine ait olanlar da mezarlığın nazar-ı dikkati çekecek abideleri arasındadırlar.

Mezarlıkta gömülü kayda değer simalar, ölümleri sırası ile şunlardır: Rahip Der Bedros Bedrosyan (1831-1893), Krikor Mısıryan (1850-1898), Dr. Garabed Nazaretyan (1856-1921), Dadyan Okulu müdürü Zareh Mağakyan (1873-1924), Rahip Der Bedros Bedrosyan (1867-1929), kilisenin sayılı hayırhahlarından Kayserili Garabed Hovhanyan (1840-1931) ki, bu satırları yazanın annesi tarafından büyük annesinin dayısıdır; edebiyatçı ve filolog Nişan Civanyan (1851-1933), Türkiye hükümeti konsoloslarından Sarkis Balyan (1862-1936), lügat naşiri Zakar Papazyan (1866-1942), Bezazyan Lisesi müessis ve müdürü Boğos Bezazyan (1878-1951).

Yeşilköy'de Ermeniler*

Yeşilköy'ün eski adı Ay' Stefano ki, Hıristiyanlığın ilk şehidi sayılan Ayios Stefanos'un isminin kısaltılmış şeklidir, Bizans zamanında orada bulunan ve mezkûr azizin adını taşıyan manastırdan neşet etmiştir. Ecne-biler ise San Stefano şeklini kullanmışlardır.

İlk Fransız tarihçilerinden Geoffroi de Villehardouin (1150-1213), *Histoire de la Conquête de Constantinople* (Kostantinopolis'in Fetih Tarihi) adlı eserinde, gemi ile İstanbul'a yaklaşırken, uzaktan işbu manastırı gördüklerini kaydetmiştir. Ancak bu devirde, yörenin meskûn olduğu düşünülemez. Hatta, Osmanlı döneminde bile, 18. yüzyılın sonlarında, Azadlı Baruthanesi'nin inşasına kadar meskûn olmamıştır.

Azadlı Baruthanesi

Azadlı Baruthanesi, tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre 3 Temmuz 1793'te, Dadyan ailesinin evlatlarının ilk eğitimcisi Serovpe Bedrosyan'a göre de 17 Haziran 1795'te, Yeşilköy'e yakın Azadlı veya Ay' Yorgi köyünde, Arakel Amira Dadyan'ın (1753-1812) yönetiminde faaliyete geçmiştir. Arakel Amira'nın ölümünden sonra, yerine büyük oğlu Simon Amira Dadyan (1777-1832) geçmiştir. Onun ölümünden sonra da, 7 Mart 1832'de kardeşi Hovhannes Bey Dadyan (1798-1869) halefi olmuştur. 1849'dan itibaren Hovhannes Bey'in oğlu Krikor Mihran Bey (1832-1882) de Baruthane'de çalışmıştır.

6 Temmuz 1828'de Baruthane'de vuku bulan büyük bir infilaktan sonra, Simon Amira ve Hovhannes Bey, aileleriyle birlikte Ay' Stefano'ya yerleşmişlerdir. 1835'te Hovhannes Bey Azadlı'da Surp Asdvadzadzin (Azize Meryem Ana) adında bir kilise inşa ettirmiştir ki, takdis merasimi 25 Ni-

* Kevoork Pamukciyan'ın ölümünün birinci yıldönümünde *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 165, Eylül 1997, s. 9-10) hazırlanan özel dosyada "Yeşilköy Hakkında Tarihî Bilgiler" başlığıyla yayınlanmıştır. Makalenin sonuna 25 Temmuz 1990 tarihi düşülmüştür. Derginin yayın yönetmeni Fahri Aral aynı sayıdaki "Okurlara Mektup" köşesinde, makaleden, "yıllar önce ben kendisinden istemiş ve ileride Yeşilköy ile ilgili bir yayın olursa, kullanacağımızı söylemiştim. Her zamanki gibi üşenmeden yazdı ve vaktinden önce bana teslim etti" şeklinde bahsetmektedir.

san 1837'de yapılmıştır. Keza Rumlar için de bir ibadethane yaptırmıştır. Köyde, Dadyan isminde bir Ermeni mektebi de açılmıştır. Yine Berberyan'a göre 2 Haziran 1949'da büyük bir yangın olmuş, 21 kişi ölmüş ve iki milyon kuruş zarar meydana gelmiştir.

Yeşilköy Baruthanesi

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvından sonra, Sultan II. Mahmud, o zamana kadar Yeniçerilerin yönetiminde olan ve Bakırköy'le Yeşilköy arasında bulunan Baruthane'nin idaresini de Simon Amira'ya tevdi etmiştir. Avedis Berberyan'a göre, 4 Temmuz 1838'de Baruthane'de bir yangın zuhur etmiştir.

1841 yılı Ekim ayı başlarında, Sultan Abdülmecid'in Baruthane'yi ziyaret etmesinde, imal edilen barut hususunda bazı denemeler yapılmıştır. Neticede, İngilizlerin hazırladığı barutla aynı vasıfta olduğu anlaşılmıştır. Sultanın emriyle, Hovhannes Bey birkaç kimyasal deneyde de bulunmuş- tur ve gerek padişah gerekse nazırları tarafından takdir edilmiştir.

1846'da Hovhannes Bey, üç oğlunun yardımı ile pamuktan barut imal etmeyi başarmıştır.

Boğos Bey Dadyan'ın (1801-1863) ölümünden sonra, büyük oğlu Arakel Bey'le (1821-1911) küçük oğlu Simon Bey (1834-1889) Baruthane'nin yönetimini deruhte etmişlerdir. 1849'dan önce her ikisi de orada çalışmıştır. 1866'da ise her iki baruthanenin de yönetimi Hovhannes Bey'e tevdi kılınmıştır. Yaklaşık 1868'de oğlu Krikor Mihran Bey barut- çubası nasbolunmuştur. Arakel Bey 1879'da hâlâ barutçubası olarak zikredilmektedir.

Ermeni Kilisesi

1826'da Simon Amira ile kardeşi Hovhannes Bey, Yeşilköy'de Ermeniler ve Rumlar için birer ahşap kilise inşa ettirmişlerdir. Ermeni Kilisesi'nin adı Surp İstepannos'tur. Rumlarınkı ise yanılmıyorsa Ayios Stefanos ismini taşımaktadır. Ermeni Kilisesi 1843'te kâgir olarak, Simon Amira'nın oğlu Boğos Bey tarafından yeniden inşa edilerek, 13 Haziran 1844'te ibadete açılmıştır. Kiliselerin inşasından sonra köy daha da gelişmiştir.

Kilisenin haziresinde Dadyan ailesinden birçok kimseler gömülüdür. Bunlar arasında ezcümle, Arakel Bey Dadyan'la Simon Bey Dadyan'ı zikretmek gerekir. Keza, Tekirdağ mebusu Hagop Babikyan Efendi (1854-1909) de burada medfundur.

Ermeni Okulu

Yüzyılımızın başlarında burada Kapamaciyan isminde bir mektep mevcuttu ki, o sıralarda 16 erkek ve 8 kız talebesi vardı. Kapamaciyan adı, Boğos Bey'in ikinci refikasından kayınpederi, Hovhannes Kapamaciyan'ın (1771-1836) hatırasına verilmiş olmalıdır. Belki de okulun kurucusu kendisidir.

Mektep 1942'de kapanmıştır. Yaklaşık 1957'de Sahak-Mesrob adıyla yeniden açılmıştır. 1989'da 211 öğrencisi vardı. Müdiresi Sona Torosyan'dır.

Ermeni Mezarlığı

Ermeni Mezarlığı, 1954 yılına kadar, Koyundere mevkiinde, duvarla çevrili halde mevcuttu. Mezkûr tarihte, Belediye tarafından ölü gömülmesi yasak edilmiştir. Mukabilinde, Florya'da Beşyol denen yerde, Ermenilere, Rumlara ve Latinlere yeni araziler tahsis edilmişse de, hiçbir cemaat bu yerlere sahip çıkmamıştır. Yaklaşık 1975'te Ermeni Mezarlığı'nda gömülü olanların kemikleri, Bakırköy ve Balıklı Mezarlıklarına nakledilmiştir.

Konaklar

Eskiler arasında, Dadyanların iki konağı bilinmektedir. Bunlardan birincisi 1829'da Hovhannes Bey tarafından inşa ettirilendir. Yıkılmış olmasına rağmen, yeri son zamanlara kadar belli idi. Rahmetli dostumuz, değerli araştırmacı, Viyana Mikhitarist rahiplerinden Yeprem Boğosyan (1897-1972) tarafından hazırlanan iki ciltlik Dadyanların monografisinin, Boğos Bey'in soyuna hasredilen ikinci cildinde (s. 91), Dadyan Hanesi izahlı bir köşk resmi varsa da, Hovhannes Bey'e mi, yoksa Boğos Bey'e mi ait olduğu tasrih edilmemiştir.

Küçük Hovhannes Bey Dadyan'a (1834-1918) ait ve ahşap olan ikinci konak ise bugüne kadar mevcuttur. 1922'de mumaileyhin kız torunları Nıvart Topalyan'la Anna Necib Paşa Butros Gali Türkiye'den ayrılırken, rahmetli amcam, tanınmış manifatura taciri Garabed Pamukciyan (1875-1959) tarafından satın alınmıştır. İşittiğime göre, birkaç yıl önce varisleri tarafından satılmıştır.

Yangınlar

24 Aralık 1848'de çıkan bir yangında, sekiz ev, üç meyhane ve iki kahvehane kül olmuştur. Arakel Bey Dadyan'ın müstesna gayretleri sayesinde yangın daha fazla büyümeden söndürülmüştür.

Sultan Abdülmecid'in Yeşilköy Ziyareti

Aşağıdaki bilgiler, Avedis Berberyan'ın *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi) adlı kitabından alınmıştır (s. 540-541).

Sultan Abdülmecid üç katlı bir gemiye bindi ve üç buharlı vapurla birlikte Pontus (Samsun –K.P.) kalesini ziyaret etmek istedi. Fakat, henüz 55 mil seyretmeden, şiddetli bir şimal rüzgârı fırtınası çıktı ve akşam İstanbul'daki sarayına döndü.

Beş gün sonra, 4 Nisan 1846'da, o taraflara gitmek gayesiyle, İstanbul'dan karayolu ile hareket etti. Ancak, o gün de hava sisli ve yağmurlu olduğu için, dört gün Ay' Stefano köyünde, Barutcubaşı Boğos Dadyan'ın evinde kaldı. Sultan burada, Canik Amira Papazyan'a (sarraflar kethüdası, 1776-1856 –K.P.) murassa bir kutu hediye etti. Kumkapı mektebinden (Bezciyan Mektebi –K.P.) yirmi Ermeni çocuğun Ay' Stefano'ya gidip, padişahın huzurunda şarkı söylemeleri, sultanın hoşuna gitti. Hocalarına 500 ve her bir öğrenciye de 200'er kuruş ihsanda bulundu.

KAYNAKLAR

Avedis Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871.

Yeprem Boğosyan, *Dadyan Kertasdanı* (Dadyan Ailesi), Viyana, 1968, c. I; Beyrut, 1970, c. II.

Beşiktaş'ta Ermeniler*

Beşiktaş Ermenilerine ait bizce malum en eski vesika 17. asırda yaşamış büyük şair, edip ve tarihçi Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) 1939'da Mesrob Başpiskopos Nişanyan (1872-1944) tarafından Kudüs'te neşredilen "Ruzname"sidir. Bu mühim eserin 24. sayfasında, 23 Nisan 1652'de, bir Hıdırilyas günü aile efradı ile birlikte Ortaköy'e ibadete gittiği ve oradan da Beşiktaş'a geçip burada kaldıkları kaydedilmiştir.

İkinci kaynak ise aynı müellifin *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi) adlı eseridir. Takriben 17. asrın ikinci yarısında kaleme alınan bu eserde Beşiktaş'ın üst taraflarının az miktarda Ermeni'yle meskûn olduğu ve Ermenilerin ufak bir kiliseye de malik oldukları bildirilmektedir.

Ünlü tarihçi ve coğrafyacı, Mikhitarist rahiplerinden İnciciyan'a göre (18. Asırda İstanbul, İstanbul, 1956, s. 96), mezkûr tarihte kilise yıktırdıktan sonra, Ermeniler günden güne dağılıp azalmışlardır. Filhakika, İnciciyan Beşiktaş'ın, Türk, Rum ve Yahudilerle meskûn olduğunu söylerken Ermenilerin sözünü etmemektedir. Fakat aynı tarihlerde *İstanbul Topografyası* adlı kıymetli bir eser kaleme alan Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesyan (öl. 1805'te), Türk ve Rumlardan sonra ve Musevilerden evvel Ermenileri de zikretmektedir.

1818'de yine İnciciyan tarafından Venedik'te neşredilen *Yeğanak Pü-zantyan* (Bizans Mevsimi) adlı salnamede, Beşiktaş'ta 65 Ermeni hanesinin mevcut olduğu kayıtlıdır.

1838'de kilisenin tekrar inşasıyla Ermenilerin sayısının yeniden artmaya başladığı muhakkaktır. Bu artış Cumhuriyet devrine kadar devam etmiştir. Fakat bundan sonra Ermeni zenginleri Beyoğlu'na rağbet gösterdiklerinden Beşiktaş'taki Ermenilerin sayısı yavaş yavaş azalmıştır. Bugün Beşiktaş'ta 350 kadar Ermeni ailesi ikamet etmektedir.

Kilise

Kilisenin inşa tarihini tespit edemedik, fakat 1655'ten beri mevcut olduğu Eremya Çelebi'nin "Ruzname"sinden anlaşılmaktadır (s. 74). Zira

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1961, c. V, s. 2577-2578) yayınlanmıştır.

1655'te Ohan adlı bir Ermeni rahibinin Beşiktaş'ta ikameti kaydedilmektedir. Keza 7 Mayıs 1656'da Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde yapılan bir toplantıya, Beşiktaş kilisesinin de ruhani ve cismani reislerinin iştirak ettiği kaydedilmiştir.

Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesyan'a göre, ibadethane 1759'da ehemmiyetsiz bir nizadan dolayı yıktırılmıştır.

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin eski salnamelerinde, kilisenin 19. asrın başında ahşap olarak inşa edildiği bildirilmektedir. 1838'de ise hassa mimarı Garabed Amira Balyan tarafından bugünkü şekilde kâgir olarak yeniden yapılmıştır.

Mezarlık

Bugün mevcut olmayan mezarlık Yıldız Sarayı'nın alt tarafında ve Beşiktaş'ın üstünde bulunmaktaydı. Arsası, kabri eskiden aynı mezarlıkta bulunan Rahip Güreğ Manuelyan sayesinde, 1776'da satın alınmıştır. Kabristan 1849'da Garabed Amira Balyan'ın himmetiyle duvarla çevrilmiştir. Abdülhamid 1877'de tahtını Dolmabahçe'den Yıldız'a nakledince kabir taşları toprakla örtülmüş ve mezarlık metruk hale gelmiştir. Son olarak, Yıldız Yolu'nun inşasıyla mezarlığın izi tamamen kaybolmuştur. Dr. Vahram Torkomyan'a göre burada Balyanlardan maada Barutcubaşı Dadyanların da kabirlerine tesadüf edilmektedir.

Mektep

Kilisenin karşısında bulunan mektebin geçen asrın başından beri mevcut olması muhtemeldir. 1820 sıralarında müderris Haçadur Apikyan burada hocalık yapmıştır. 1845-1847 yıllarında mektep Haçadur Bardizyan'ın idaresi altında iyi bir seviyede bulunmaktaydı. Bu tarihlerde Haçadur Misakyan (1815-1891) ve Garabed Ütüciyan (1823-1904) gibi liyakatli müderrisler burada Ermenice ve tarih dersleri vermişlerdir. 1864 senesinde yanan ahşap binanın yerine Sarkis Bey Balyan'ın himmetiyle 1866'da yeni bir kâgir bina inşa edilmiş ve refikası müteveffa Makruhi'nin hatırasına izafeten o tarihten itibaren mektep Makruhyan Mektebi adını almıştır.

Cemiyetler

Değerli müdekkik rahip Yeprem Boğosyan'a göre Beşiktaş'ta 1858'den 1922 tarihine kadar 21 muhtelif cemiyet faaliyetinde bulunmuştur. Bunlar-

dan Makruhyan Mektebinden Yetişenler Derneği önce 1886 yılında ve bilahare 1954'te yeniden tesis olunmuştur.

Beşiktaş'ta Doğmuş Tanınmış Ermeniler

Bunlar meyanında muhtelif kaynaklardan aşağıdaki şahısları tespit edebildik. Doğum sırasıyla isimlerini dercediyoruz:

Dr. Antranik Paşa Gircikyan (1819-1894), Osmanlı Meclis-i Mebusan azası, meşhur hukukçu ve edip Krikor Zohrab (1861-1915), müdekkik Kamik Fındıklıyan (do. 1862), minyatürist ve mimar İstapan Akayan (1870-1937), Osmanlı Devleti nazırlarından Bedros Hallacyan (doğumu 1871), edibe Yevpime Avedisyan (1872-1950), edip, şair ve müdekkik Arşag Çobanyan (1872-1954), edibe Mari Beyleryan (1877-1915), şair Heranuş Arşagyan (1887-1905).

Beşiktaş'ta İkamet Eden Tanınmış Bazı Ermeniler

Edip Dr. Nahabed Rusinyan (1819-1876), meşhur şair Horen Başpiskopos Narbey (Kalfayan) (1832-1892), Hagop Efendi Gircikyan (1806-1865), hassa mimarı Garabed Amira Balyan, Osmanlı Devleti erkânından Artin Paşa Dadyan (1830-1901).

Beykoz'da Ermeniler *

Ermenilerin 17. asrın ortalarından beri Beykoz'da ikamet ettikleri Eremya Çelebi Kömürciyan'ın "Ruzname"sinden (s. 263, 264 ve 274) ve *İstanbul Tarihi*'nden (s. 51) anlaşılmaktadır.

"Ruzname"nin 274. sayfasında, Beykoz'da 1658'den evvel yanmış bir Ermeni kilisesinin mevcut olduğu da belirtilmektedir. İşbu kilise yeniden inşa edilerek, 16 Eylül 1834'te takdis merasimi yapılmıştır.

İnciciyan ise 18. asrın sonlarına doğru Beykoz'un Türk ve Ermenilerle meskûn olduğunu ve orada Surp Nigoğayos adlı bir Ermeni kilisesinin bulunduğunu kaydetmektedir (18. Asırda İstanbul, s. 101).

Aynı müellif 1818'de *Yeğanak Püzantyan* adlı salnamesinde, Beykoz'da 60 Ermeni hanesinin mevcudiyetini bildirmektedir.

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin eski salnamelerine göre, 20. asrın başlarında Surp Nigoğosyan adlı bir mektep de varmış. 1903'te talebe sayısı 17 olarak gösterilmektedir.

Mikhitarist rahiplerinden Sayın Yeprem Boğosyan, Ermeni cemiyetleri tarihinde, Beykoz'da da birkaç Ermeni cemiyetinin teessüsünü işar buyurmaktadır.

Bugün (1961) Beykoz'da 8-10 kadar Ermeni ailesi ikamet etmektedir. Mezarlıkları da mevcuttur.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1961, c. V, s. 2648) yayınlanmıştır.

Beyoğlu'nda Ermeniler*

Beyoğlu Ermenilerinin en az dört buçuk asırlık bir mazisi olduğu, aynı semtin Üç Horan (Surp Yerrortutyun) Ermeni Kilisesi'nin rahiplerinden Krikor Acemyan (1821-1893) tarafından 1843'te kaleme alınmış bir vesikadan anlaşılmaktadır. Bu mehzazda mezkûr kilisenin Hicri 921'de (Miladi 1515) isimleri zikredilen Rum ekâbirinden Ermeniler tarafından satın alındığı ve on sene müddetle burada ruhani ayin yapıldığı, fakat müteakiben Galata Ermeni Kilisesi'nin papazlarının ve idarecilerinin yüzünden kapandığı kayıtlıdır.

Filhakika 17. asrın büyük Ermeni tarihçi ve edibi Eremya Çelebi Kömürçiyân Beyoğlu'ndan bahsederken herhangi bir Ermeni kilisesinin mevcudiyetini kaydetmemektedir. Bundan anlaşılıyor ki, 17. asrın ikinci yarısında Galata surlarının haricinde pek az miktarda Ermeni bulunmaktaydı. Bu babda diğer bir delil de aynı müellifin "Ruzname"sinde Beyoğlu semtinin adının dahi geçmemesidir.

1922'de İstanbul'da neşredilen Şişli Ermeni Mezarlığı hakkında bir eserin önsözünde ise 17. asırda Sivas'ın Kırnavula köyünden epeyce miktarda Ermeni muhacirinin İstanbul'a gelerek Beyoğlu'nun Kırnavula Mahallesi'ni teşkil ettikleri işar olunmaktadır.

18. asrın sonlarına doğru kaleme aldığı "Coğrafya"sında Rahip Ğugas İnciciyan da Eremya Çelebi gibi Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nı zikrettikten sonra, Taksim ve mezarlık arasındaki sahanın, 1802'de, büyük bir kısmı Rumeli'den ve yangından sonra Bursa'dan İstanbul'a iltica eden Ermenilerin yaptıkları evlerle dolu olduğunu kaydediyor.

Filhakika bu tarihten beş yıl sonra yani 1807'de, eski kilisenin yerinde yeni bir ibadethane inşa edilmiştir ki, bu da Ermenilerin sayısının çoğaldığını ve dolayısıyla İnciciyan'ın kaydının doğruluğunu teyit etmektedir.

Yine İnciciyan tarafından 1818'de Venedik'te neşredilen *Yeğanak Püzyantyan* adlı salnamede, Beyoğlu'nda 1150 Ermeni hanesinin mevcudiyeti tespit olunmaktadır.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1961, c. V, s. 2716-2717) yayınlanmıştır. Yazının yayınlandığı sırada, Şişli ayrı bir ilçe değildi ve günümüzde Şişli İlçesi'ne bağlı olan semtler de Beyoğlu İlçesi sınırları içindeydi.

1838'de, kilisenin bugün görüldüğü veçhile muazzam bir şekilde inşa edilmesinden sonra, Ermenilerin sayısı yeniden artmaya başlamıştır. Bilhassa, 1861'de Feriköy'deki Surp Vartanants ve 1895'te Taksim'de Surp Harutyun Kilisesi'nin yeniden ihyaları akabinde, bu semtlerdeki Ermenilerin sayısı daha da artmıştır. Bu artış Birinci Cihan Harbi'nin sonlarına kadar devam etmişse de, 1922'de Ermenilerin harice hicretleriyle bir miktar azalmıştır. Müteakiben, İstanbul Ermeni zenginleri de tedricen Beyoğlu'na rağbet gösterdiklerinden, sayıları gitgide artmıştır. Şöyle ki, bugün İstanbul'da yaşayan Ermenilerin takriben yarısı Beyoğlu'nda ikamet etmektedir.

Kiliseler

1. Üç Horan: 1515'te Ermenilere geçmiş ve 1525'te kapanmıştır. 1807'de ahşap olarak yeniden inşa edilmişse de 10 Nisan 1810'da yanmıştır. 1836'ya kadar harap halde kalan kilisenin yeni binası 18 Haziran 1838'de takdis edilmiştir.

2. Surp Harutyun: Taksim'de bulunan ve aynı ismi taşıyan hastanenin bir şapeli olan bu kilisenin tesis tarihi bilinmemektedir. 1895'te, yıkılma tehlikesi gösteren ahşap bina, Kayserili Mıgırdıç ve Hovhannes Esayan biraderlerin maddi yardımı ile kâgir olarak yeniden inşa edilmiştir.

3. Surp Hagop: Kasımpaşa'da bulunan bu kilise 1811'de yapılmıştır. Toprağı, tersane ekmekcibaşısı Donabed yahut Donik Amira tarafından hediye edilmiştir. 1854'te yeniden inşasına başlanan kilise 1857'de ekmekcibaşı Hagop Noradunkyan'ın himmetiyle tamamlanmıştır. Son tamirâtı 1902'de vuku bulan ibadethane 1919'da yandıktan sonra tekrar inşa olunmamıştır.

4. Surp Vartanants: Feriköy'de bulunan ve 1860-1861 yıllarında inşa edilen bu kilisenin takdis merasimi 30 Nisan 1866'da vuku bulmuştur. 1903'te Zenop Bey Merametcian'ın himmetiyle temelden yeniden ihya olunmuştur. 1931'de tekrar restore edilmiştir. Son zamanlarda kısmen tevsi edilmiştir.

5. Surp Lusavoriç: Bu kilise Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nda 1865 yılı büyük kolera afeti esnasında yapılmıştır. 1909'da temelden yeniden inşa edilmiştir.

Mektepler

Eskiden Ermeni cemaatine ait dört mektep vardı. Bunlar sırasıyla, Taksim'deki Esayan, Pangaltı'daki Surp Lusavoriçyan, Galatasaray'daki

Naregyan ve Dolapdere'deki Arşagunyan (açılışı 1875'te) okullarıdır ki, halihazırda bunlardan ancak birincisi ve ikincisi tedrisata devam etmektedir. Bugün faaliyette bulunan diğer Ermeni mektepleri ise şunlardır: Mıkhitaristlerin Pangaltı Lisesi ki, çok eskidir. Merametcian Ortaokulu (tesisi 1912'de), Nor Tibrots (tesisi 1909'da), Arti Gırtaran ve Bezazyan ilkmektepleri.

Hastane

Taksim'deki Surp Harutyun Kilisesi'nin yerinde bulunan ve aynı ismi taşıyan işbu hastane Sarkis Tıbir Sarraf-Hovhannesyan'a (öl. 1805'te) göre 1794'te açılmıştır. Hrand Asadur'a göre ("İstanbul Ermenileri", s. 160) Şınork Mıgırdıç Amira bu inşaat esnasında maddi yardımda bulunmuştur. Bu inşaat muhtemelen bir restorasyondur, zira Püzant Keçyan, Yedikule Ermeni Hastanesi'nin tarihinde (İstanbul, 1887, s. 5), İstanbul Ermeni hastanelerine ait 1755 ve 1792 tarihli iki fermana tesadüf ettiğini kaydetmektedir. Bunlardan birincisi 1743'te verilen diğer bir fermanı teyit etmektedir. İnciciyan'ın mezkûr eserinde Beyoğlu babında işbu hastaneden bahsetmemesi şayan-ı dikkattir. 1834'te Yedikule Ermeni Hastanesi'nin tesisinden sonra buradaki hastalar tedricen oraya nakledilerek hastane kapanmıştır. 1870'teki Beyoğlu'nun büyük yangınından sonra, işbu köhne binada harikzede fakir Ermeni aileleri barınmıştır.

Cemiyetler

Beyoğlu'nun muhtelif semtlerinde, mesela Şişli'de, Feriköy'de, Dolapdere'de, Pangaltı'da ve Taksim'de muhtelif Ermeni cemiyetleri kurulmuştur. Bunlar meyânında eskilerden Fukaraperver Cemiyeti (kuruluşu 1877), Arşagunyan Tedrisat Cemiyeti (kuruluşu 1880), Ermeni Mürettepler Cemiyeti (kuruluşu 1919'da); yenilerden de Esayan ve Mıkhitaryan liselerinden yetişenler dernekleriyle, 1953'te İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle tesis edilen ve bu satırların muharririnin de kurucuları arasında bulunduğu Kültürel Araştırmaları Teşvik Cemiyeti bulunmaktadır.

Mezarlıklar

1. Pangaltı Ermeni Mezarlığı: Takriben dört asırlık bir mazisi olan bu kabristan 1853'te duvarla çevrilmiş ve 1865'te Şişli Ermeni Mezarlığı'nın tesisinden sonra metruk hale gelmiştir. 1872'de mezarlık sahası bazı kim-seler tarafından ele geçirilmek istenmişse de Sultan Abdülaziz'in ferma-

nıyla Ermenilerin hakkı tanınmıştır. 1911'de mezarlığın bugünkü yol üzerindeki kısmı Belediye tarafından 15.000 liraya satın alınmıştır. 1939'da tamamı Belediye'ye intikal etmiştir.

2. Şişli Ermeni Mezarlığı: Bu kabristan 1865'te İstanbul'da vuku bulan büyük veba salgını esnasında vücuda gelmiştir. Belediye, fazla miktarda olan kurbanların şehir içinde defnini mahzurlu görmüş ve yasak etmiştir; mukabilinde Şişli'deki bugünkü sahayı Ermeni cemaatine tevdi etmiştir. 1922'de üç kişilik bir heyet tarafından, mezarlığın tarihi hakkında ve kabir taşı kitabelerini de ihtiva eden bir eser neşredilmiştir.

Gedikpaşa'da Ermeniler *

Gedikpaşa semti yakın geçmişte Ermenilerin toplu olarak yerleştikleri semtlerden biri olarak bilinirdi. Gedikpaşa'da Ermenilerin toplu olarak yerleşmesi İstanbul'un diğer semtlerine nispeten yenidir. Gedikpaşa Ermeni Kilisesi'nin geçen asır ortalarında yapılmış olması da bunun açık delillerindendir. Birinci Cihan Harbi'nden sonra Gedikpaşa'da hayli kaba-
ran Ermeni nüfusu 1922'den sonra süratle azalmıştır; bir kısmı Avrupa'ya, bilhassa Fransa'ya hicret etmiştir, bir kısmı da Beyoğlu'na yerleşmiştir. Bu satırların yazıldığı 1972 yılında Gedikpaşa'da 300 hane kadar Ermeni bulunuyordu.

1844 ile 1921 arasında Gedikpaşa'da sosyal gayelerle 15 cemiyet kurulmuştur ki, o tarihler arasında Gedikpaşa'daki Ermeni kalabalığını gösterir. Kuruluş tarihlerine göre sıraladığımız cemiyetlerin isimleri şunlardır:

1844'te Incilci Hovhannes Cemiyeti: Semtin adını taşıyan Ermeni kilisesine yardım maksadı ile kurulmuştur. Ne zamana kadar faaliyet gösterdiği tespit edilemedi.

1858'de Balipaşa semtindeki büyük yangında açıkta kalmış 300 kadar Ermeni ailesine yardım maksadı ile kurulmuş bir harikzedeler cemiyeti. Tescil edilmiş adı öğrenilemedi.

1863'te Ardavaztyan Cemiyeti: Bu amatör tiyatro cemiyeti ilk temsilini 1864'te Voltaire'in *Alzire* trajedisi ile verdi. Ünlü aktör Takvor Nal-
yan cemiyetin kurucuları arasındadır.

1865'te Aramyan Cemiyeti. Ne ile meşgul olduğu tespit edilemedi.

1868'de Ziraatçılık Cemiyeti.

1870'te Okuma Sevenlere Yardım Cemiyeti.

1908'de Ermeni Müzikseverler Cemiyeti.

1908'de Hırımyan Hayrig Cemiyeti: Fakir çocukları okutmak için kurulmuştu.

* Reşad Ekrem Koç'un *İstanbul Ansikopedisi*'nde (İstanbul, ty [yazılış tarihi: 1972], c. XI, s. 6073) yayınlanmıştır. Metnin sonunda ansiklopedi editörleri tarafından konmuş şöyle bir not yer almaktadır:

"Aslı Kayserili olup İstanbul'a gelip yerleşen muhterem yazar ve bu ansiklopedinin değerli kalem arkadaşı Kevork Bey'i yetiştirmiş Pamukciyan ailesi de yıllarca Gedikpaşa'da Balipaşa Caddesi'nde oturmuştur."

1910'da Knar Musikiseverler Cemiyeti: Bir orkestra tesis etmek gayesi ile kurulmuştı. 1911'de 65 müzisyen üyesi bulunuyordu.

1913'te Hayırsever Kadınlar Cemiyeti.

1913'te Mesrobyan Cemiyeti: Semtte bir Ermeni anaokulu tesis etti.

1914'te Sılak Jimnastik Cemiyeti.

1915'te Oşagan Fakir Talebeye Yardım Cemiyeti.

1921'de Kilisesever Kadınlar Cemiyeti: Ermeni Protestanlar tarafından kuruldu.

1921'de Alişan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Cemiyeti.

En son olarak da 1951'de Mesrobyan Mektebi'nden Yetişenler Derneği kurulmuştur.

Gedikpaşa Ermenileri arasından sanatçı, ilim adamı, iş adamı, serbest meslek sahibi pek çok kişi yetişmiştir.

Ermeni Hayırseverler Tarafından İstanbul'da Yaptırılan Sokak Çeşmeleri *

Ermeni hayırseverler tarafından İstanbul'da yaptırılan sokak çeşmelerinden bilinenler kronolojik sıra ile şunlardır:

1. Üsküdar'ın Selamiye (Selamsız) Mahallesi'ndeki Üç Çeşme

Dr. Vahram Torkomyan'a (1858-1942) göre, bunlardan birincisi, Surp Haç Kilisesi'nin kuzey kapısının, ikincisi de güney kapısının yanında bulunmakta idi. Üçüncüsü ise kilisenin kuzey tarafında bulunan bir sokakta 1762-1763 yıllarında yaptırılmış ve 1799'da Kaspar Amira Aznavuryan (?-1806) tarafından onarılmıştır. Her üçü de günümüze ulaşamamıştır.

KAYNAKLAR

Vahram Torkomyan, *Yeremya Çelebi Kömürçyan İsdambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömürçyan'ın İstanbul Tarihi), Viyana, 1938, c. III, s. 81, 83.

2. Kuruçeşme'deki Çeşme

1780 tarihli Ermenice kitabesine göre Bedros Amira Papazyan'ın zevcesi Nazlı Hatun ve oğlu Mıgırdiç Amira tarafından yaptırılmıştır. Ermeni kilisesinin karşısında bulunmakta idi. Resmi, 1934'te İstanbul'da neşredilen "Kuruçeşme Surp Haç Kilisesi'nin Tarihçesi"nde (*Badmagan Hişadagaran, Yerevman Surp Haç Yegeğetsvo Kuruçeşmeyi Hariüramy Hopelyani Artiv* [1834-1934], s. 66) mevcuttur.

Çeşme üzerindeki Ermenice kitabenin tercümesi:

İşbu çeşme Bedros Amira Papazyan'ın zevcesi Nazlı Hatun'un ve oğlu Mıgırdiç Amira'nın hatırasıdır. Bir rabbani dua ile onları anınız. Miladi sene 1780.

İşbu çeşme kitabesinin kilisenin bahçesinde yerde durmakta olduğu yaptığımız araştırma sonunda tespit edilmiştir. Çeşme ve kitabesinin bulunduğu duvar kilisenin karşısında denilmekte ise de maalesef duvardan eser kalmamıştır. Kitabenin ebadı 61x47 cm'dir.

* Nümizmat Cüneyt Ölçer'in anısına, Eren Yayıncılık'ta hazırlanmakta olan bir kitap için kaleme alınan ve altında 13 Aralık 1995 tarihi bulunan bu makale ilk kez yayınlanmaktadır.

3. Üsküdar Yenimahalle'deki Çeşme

Eskiden Cemaran Okulu'nun duvarının bitişiğinde, halen de bahçesinde bulunan 1784 tarihli bu çeşme, çok zarif oymalarıyla ve motifleriyle göze çarpmaktadır. Dr. Vahram Torkomyan'ın *Hay Pıjšgagan Artzanak-rapanutyun* (Ermenice Tıbbi Kitabeler, Venedik, 1931, s. 77) adlı eserinde bu çeşmenin 1931 senesinde çekilmiş bir fotoğrafı bulunmaktadır.

Çeşme üzerindeki Ermenice kitabenin Türkçe tercümesi:

İşbu çeşmenin su yolları büsbütün tıkanmıştı. Bu sebeple Hasköy'de mukim Hacı Asdvadzadur'un oğlu hatırasever Hacı Harutyun'un maddi yardımı ile yeniden yapıldı. Ermeni Domar tarihi 1233 (Miladi 1784).

4. Yeniköy'deki Çeşme

Sarkis Sarraf-Hovhannesyan'a (1740?-1805) göre, bu çeşme bekâr bir Ermeni kız tarafından muhtemelen 18. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmış ve "Ermeni Çeşmesi" adını taşımıştır. Halen kurumuş vaziyettedir. Surp Asdvadzadzin adlı Ermeni kilisesinin yanında bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

Vahram Torkomyan, *Yeremya Çelebi Kömürçiyân İsdambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın İstanbul Tarihi), Viyana, 1932, c. II, s. 703.

5. Beyoğlu'ndaki İki Çeşme

1830'da Kırnavula ve Iskordela Mahallelerinde, hassa mimarı Krikor Amira Balyan (1764-1831) ve Darphane Emini Kazaz Artin Amira Bezciyan (1771-1834) tarafından inşa edilen kız ve erkek Ermeni mekteplerinin yanında yapılmıştır.

KAYNAKLAR

Hrand Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev İrents Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantunotsi* (Milli Hastane'nin Mufassal Takvimi [Surp Pırgiç Hastanesi Salnamesi]), İstanbul, 1901, s. 193.

6. Boyacıköy'deki Çeşme

29 Haziran 1854 tarihli kitabesine göre, Misak Amira Misakyan (1790-1856) tarafından, Eğinli Bedros Amira Misakyan'ın hatırasına, kilise sokağında inşa edilmiştir.

KAYNAKLAR

Vahram Torkomyan, *Yeremya Çelebi Kömürçiyân İsdambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın İstanbul Tarihi), Viyana, 1932, c. II, s. 700.

7. Üsküdar Yenimahalle'deki Çeşme

Surp Garabed Kilisesi'nin arka sokağında bulunmaktadır ve kurumuştur. İnşa ettiren, hassa mimarı Senekerim Kalfa Garabedyan'dır (1817-1892). Kitabesi yoktur. Resmi, torununun oğlu, araştırmacı, müzisyen ve dişçi Hrand Papazyan'ın *Huşer* (Hatıralar) adlı kitabında mevcuttur (İstanbul, 1987, s. 9).

8. Üsküdar Yenimahalle'deki Üç Gözlü Çeşme

Muhtemelen 19. yüzyılın ilk yarısından kalma kurumuş bir çeşme de Üsküdar Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'nin sağ tarafındaki kapının yanındadır. Kilise duvarına monte edilen üç gözlü çeşmenin yüksekliği yaklaşık 2 m, eni ise 2,5 m'dir. Kitabesi ve muslukları bulunmamaktadır. Çeşmeyi yaptıran hayırsever hakkında hiçbir bilginiz yoktur.

9. Üsküdar İcadiye'deki Çeşme

Hassa mimarı Garabed Amira Balyan (1800-1866) tarafından inşa ettirilmiştir. Kitabesi yoktur. Adına bir vakıf da mevcuttur.

İstanbul'da Yayınlanan Bazı Ermeni Gazete ve Dergileri Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*

Ararat (Ağrı Dağı)

Matteos Ayvatsyan tarafından 1869-1872 yılları zarfında İstanbul'da neşredilen haftalık siyasi, edebi ve ticari bir gazetedir. 1876'da aynı şahıs tarafından Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe günlük gazete şeklinde intişar etmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, c. II, s. 967.)

Arevelk (Doğu)

Bu isimle İstanbul'da günlük siyasi ve edebi iki gazete intişar etmiştir. Birincisi 1884-1894 arasında Püzant Keçyan (1859-1927) tarafından çıkarılmıştır. İkincisi de Horen Camcıyan tarafından 1932-1938 arasında neşredilmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, c. II, s. 977.)

Arevelyan Poğ (Doğu Zurnası)

1873'te İstanbul'da K. Erzincanlıyan ve Partoğ Sur tarafından neşredilmiş Ermenice günlük bir gazetedir. Daha evvel çıkan *Poğ Arevelyan* gazetesinin devamıdır. Her ikisi toplam 253 nüsha çıkabilmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, c. II, s. 977.)

Arevelyan Tar (Doğu Asrı)

1860-1863 yılları arasında K. Değirmencian tarafından İstanbul'da neşredilmiş on beş günlük Ermenice bir gazetedir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, c. II, s. 977.)

Asdğapert (Yıldız Kalesi)

Toros Azadyan (1898-1955) tarafından 1951-1953 yılları zarfında İs-

* Kevork Pamukciyan, Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde ve Tarih Vakfı Kültür Bakanlığı yayını *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde İstanbul'da yayınlanan bazı Ermeni gazeteleri ve dergileri hakkındaki maddeleri de kaleme almıştır. Bunları bir arada yayınlıyoruz.

tanbul'da neşredilen tarihi ve edebi bir mecmuadır. Başlıca muharrirleri arasında Rahip Yeprem Boğosyan (Viyana), Arşag Alboyacıyan (Kahire), Harutyun Kürdyan (Amerika), Aram Eremyan (İran), Hagop Alocyan (Selanik) ve İstanbul'dan da Berç Erziyan'la bu satırların muharriri bulunmuştur.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1959, c. II, s. 1131.)

Avedaper (Müjde Getiren)

Amerikalı misyonerler tarafından 1855-1915 yılları zarfında İstanbul'da neşredilen dini ve siyasi haftalık Ermenice bir gazetedir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. III, s. 1346.)

Azadamard (Hür Mücadele)

1910-1912 yılları arasında İstanbul'da H. Tiryakyan Matbaası'nda neşredilmiş, Taşnak komitesinin organı Ermenice günlük bir gazetedir. Gazetenin haftalık mecmua şeklindeki ilavesi 72 sayı çıkmıştır. Her ikisinin de müdürlüğünü şair Rupen Zartaryan ifa etmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. III, s. 1672.)

Aztak (Sebep)

Taşnak komitesinin organı ve *Azadamard* ve *Pütanya* gazetelerinin devamı olarak İstanbul'da Aleksan Misakyan tarafından 44 sayı neşredilmiş Ermenice haftalık bir gazete. Neşriyatı idare edenler arasında şu şahıslar bulunmuştur: Şavarş Misakyan, Vahram Tatul, Keğam Parseğyan ve Zabel Esayan.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. III, s. 1729.)

Aztarar (Haberci)

İstanbul'da 1927-1937 yılları arasında *Cagadamard* gazetesinin devamı olarak neşredilen, siyasi ve edebi günlük Ermenice bir gazete. Sahip ve neşriyat müdürü Manuk Aslanyan'dır.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. III, s. 1730.)

Aztarar Püzantyan (Bizans Habercisi)

İstanbul'da neşredilen ilk Ermenice gazetelerden. Haçadur Vosganyan tarafından çıkarılmış ve Boğos Arabyan matbaasında tab edilmiştir. İlmi ve ticari olan bu gazetenin ilk sayısı 30 Kasım 1840 tarihinde çıkmıştır.

Vosganyan Efendi, gazetesinin lisanını, 5. sayısından itibaren, aynı ismi ve Ermenice harfleri muhafaza ettiği halde, abonelerinin büyük kısmının ricası üzerine Türkçeye çevirmiştir. Bu suretle kendi ifadesine göre Avrupalı ve Türklerden de aboneler elde etmiştir. Fakat bu tebeddülâtın da mühim bir faydası olmamış ve 1841 yılının sonlarına doğru gazetesi kapanmıştır.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. III, s. 1730.)

Badger (Resim)

Bu isimle İstanbul'da muhtelif tarihlerde neşredilen Ermenice gazeteler şunlardır:

Birincisi yarım aylık olarak H. Şehrikyan yahut Şehriyan tarafından 1890-1900 yıllarında neşredilmiştir.

İkincisi haftalık ve mizahi olarak müteveffa Yermok Kuyumcuyan ve B. Pakarat Tevyan tarafından 1927-1928 yıllarında neşredilmiştir.

Üçüncüsü ise tekrar Yermok Kuyumcuyan ve B. Avedis Aleksanyan tarafından muhtelif şekillerde, 1931 yılından itibaren bazı fasilalarla 1945 yılının ilk aylarına kadar neşredilmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. IV, s. 1787.)

Carakayt (Işın)

21 Mayıs 1947 tarihinden 22 Mart 1952 tarihine kadar şehrimizde muharrir ve şair Haçik Amiryan (doğumu 1915) tarafından 224 sayı neşredilen haftalık Ermenice edebi bir gazetedir. Neşriyat müdürlüğü önce Hagop Sivaslıyan, sonra Haçik Amiryan, müteakiben Nubar Azaryan ve bilahare tekrar naşir tarafından ifa edilmiştir. İstanbul'dan ve hariçten yazarları meyanında, 1949'dan itibaren bu satırların muharririnin de sonuna kadar muntazaman makaleleri dercedilmiştir.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. VI, s. 3382.)

Cihan

Reteos Berberyan'ın Ermenice "İmanlar ve Maddeler" isimli eserinden (İstanbul, 1885) öğrendiğimize göre 1884 yılının sonlarına doğru İstanbul'da, Ermenice harflerle Türkçe olarak neşredilmeye başlanan bir gazetedir. Kimin tarafından çıkarıldığı ve ne kadar müddetle intişar ettiği tespit edilemedi.

(*İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960, c. VII, s. 3561.)

***Jamanak* (Vakit)**

Türkiye’de yayınlanmakta olan en eski günlük siyasi gazetedir. 15 Ekim 1908’den beri İstanbul’da, Ermenice olarak aralıksız yayınlanmaktadır.

Kurucuları Gürünlü Misak Koçunyan (1863-1913) ve Sarkis Koçunyan (1867-1926) kardeşlerdir. Birincisi imtiyaz sahipliği ile başyazarlığını, ikincisi ise idari müdürlüğünü yürütmüştür. Gazete önce, Cağaloğlu’ndaki kendi özel matbaasında basılmıştır. Yayınını ise, Ardaşes Kalpakciyan (1866-1942) ve Simeon Çömlekciyan (1870-1929) idare etmişlerdir. Daha sonra Yervant Odyan (1869-1926), Aram Andonyan (1875-1951), Yervant Der-Andreasyan (1865-1945), Hagop Der-Hagopyan (1881-1960), Teotik Lapçinciyan (1873-1928), Hovhannes Boğosyan (1889-1972) bu görevde bulunmuşlardır. Misak Koçunyan’ın Mayıs 1913’te ölümünden sonra, kardeşi Sarkis Koçunyan gazetenin yönetimini bütünüyle üstlenmiş, 10 Ocak 1914’te Ardaşes Kalpakciyan sorumlu müdür olmuştur. 15 Temmuz 1920’de *Joğovurti Tzaynu* (Halkın Sesi) gazetesiyle birleşerek, *Joğovurti Tzaynu-Jamanak* adıyla yayın hayatını sürdürmüştür. Bu sırada şair Vahan Tekeyan (1878-1945) gazetenin başyazarıydı.

23 Ekim 1924’ten itibaren tekrar *Jamanak* adıyla, siyasi ve ticari akşam gazetesi olarak yayınını sürdürmüştür. O sıralarda gazete Eski Posta Hanı’nda Mikayel Der-Sahakyan’ın matbaasında basılmaktaydı. 27 Mayıs 1926’da gazetenin sahibi Sarkis Koçunyan vefat ettikten sonra eşi Araksı Koçunyan imtiyaz sahibi olmuştur. 1929’da Simeon Çömlekciyan ölünce başyazarlığa, Baruyr Keçyan geçmiştir. 1933’te gazete Galata’da Becidyan Matbaası’nda basılmaktaydı. İdari müdürlüğünü Sarkis Koçunyan’ın ortanca oğlu Melik Koçunyan’ın (1908-1943) yaptığı gazete, 22 Nisan 1933’ten itibaren 8 sayfa olarak *Vakit* gazetesinin matbaasında basılmaya başlanmıştır. Şubat 1935’ten sonra, birkaç ay *Jamanak-Türkiye* adıyla Ankara Caddesi’ndeki Orhan Bey Hanı’nda yayınlanmış, 18 Nisan 1943’te Melik Koçunyan’ın vefatından sonra, Mardiros Koçunyan (1900-1975) başyazar olmuştur. 1975’ten beri de kardeşi Ara Koçunyan bu vazifeyi yerine getirmektedir. 1941’den ölümüne kadar gazetenin neşriyatını da Krikor Hüdaverdi (1914-1992) yönetmiştir. Gazetenin sahibi halen Sarkis Koçunyan, yazı işleri müdürü ise eşi Nadya Koçunyan’dır. Gazete yaklaşık iki yıldan beri, ofset usulü ile kendi matbaasında basılmakta, idarehanesi Beyoğlu’ndaki Narmanlı Yurdu’nda bulunmaktadır.

(*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. IV, s. 315.)

Berberyan Mektebi*

İstanbul Ermenilerinin kültür hayatında mühim rol oynamış ve pek çok münevver ve mütefekkir yetiştirmiş, zamanının en mühim Ermeni irfan müesseselerinden biridir. Tesis eden Reteos Efendi Berberyan'dır. Mu-maileyh, mektebin kuruluşunun 25. yıldönümü münasebetiyle, 20 Ekim 1901 tarihli *Masis* mecmuasında neşredilen bir makalesinde, mektebin açılışı ve ilk yılları hakkında şunları yazmaktadır:

Berberyan Mektebi, Kadıköy'de, Latin Kilisesi'nin bulunduğu sokağın ucunda, orta büyüklükte bir evde kurulmuştur. Mektep büyük gayretlerle 1 Ekim 1876'da açılmıştır. Şimdi yanmış olan binası iki katlı idi ve her katında üç odası vardı. İlk talebelerimiz Kadıköy'deki Aramyan ve yeni kapanmış olan Şahnazaryan mekteplerinden gelmişlerdi. Bunlar 4. sınıfı teşkil ettiler ve ertesi yıl ilk mezunlarımız oldular. Muallimler de şu zatlar idi: Krikor Zakaryan (riyaziye), İknadiyos Muradyan (fizik), A. Karamatosyan (Osmanlıca), Hovhannes Setyan (Fransızca ve Ermenice), Nigoğos Taşçıyan (müzik), Mr. Roux (Fransızca), Charles Roberts (İngilizce), Ferdinand Philippe (Almanca).

1877'de yedi adet de leyli talebe vardı. İlk ders yılı sonunda, yatılı ve yatısız 28 talebemiz olmuştur. İkinci ders yılının sonunda talebelerin adedi 37'yi bulmuştu. Bunlardan 19'u leyli idi. 1878-1879 ders yılının Kasım ayında, yatılı talebelerin sayısı 25'ten fazlaydı. Bu sebeple daha geniş bir binaya ihtiyaç hasıl olmuştur. Kadıköy'de böyle bir binanın bulunması muhtemel olmadığı için, Üsküdar'a geçmek mecburiyetinde kaldım. Önce İcadiye'de bir binada tedrisata devam ettik. Üçüncü ders yılının sonunda leyli talebelerin adedi 50'ye balığ olmuştur. Dördüncü ders yılına (1879-1880) şimdiki yani Selamsız'daki binada başladı. Leyli talebelerin adedi 80'e yükseldiği için, yanımızdaki Odyanların evini kiralayıp yatakhane yapmak mecburiyetinde kaldım. Ertesi yıl yatılıların sayısı azaldığı için burayı terk etmek zarureti hasıl oldu. O günden bugüne kadar, maddi bakımdan ileri ve geri adımlar atılmışsa da tedrisat işi daima terakki etmiştir.

Mektebin idaresi, ömrünün sonuna kadar (8 Nisan 1907) Berberyan Efendi'nin uhdesinde kalmıştır. Müteakiben, 1910-1911 ders yılının sonuna kadar büyük oğlu Onnik Berberyan (1959'da Paris'te vefat etti) mü-

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1961, c. V, s. 2530-2531) yayınlanmıştır.

dürlük vazifesini ifa etmiştir. Mezkûr tarihte, mumaileyhin Paris'e gitmesinden sonra, küçük oğlu Şahan Berberyan (bu zat da 1955-1960 arasında Paris'te ölmüştür) müdür olmuş ve Birinci Cihan Harbi'nin bidayetinde harice gitmesine kadar bu mevkide kalmıştır.

Berberyan Mektebi 1927 yılına kadar, sönük bir halde Hovhannes Yegenyan ve Zareh Reisman gibi muhtelif müdürlerin tedviri altında tedrisata devam etmiştir.

Bir asırdan fazla mazisi olan mektebin binası 1935'te akrabamız Kayserili Zambakçıyan ailesi tarafından satın alınmıştır ve bugüne kadar ikametgâh olarak kullanılmaktadır.

Elimizde bulunan 1911-1912 ders yılı bülteninden, müderrisler ve mezunlar hakkında mütemmim bilgiler elde edilmektedir. Muallimler meyânında evvelce zikredilenler haricinde ezcümle şu kimseler de bulunmaktadır: Mihran Apikyan, Mihran Askanaz, Marquis de Temisier, Dimitri Çolakidis, Hovhannes Hintliyan, Hovhannes Şahnazar, Kalust Malatyan, Salih Zeki Bey, Hovsep Celâlyan, Dr. Vahram Torkomyan, Mardiros Nalbandyan, Bedros Garabedian, Yervant Der-Andreasyan, Bedros Adruni, Harutyun Mırmıryan.

Mezkûr ders yılında ise başlıca olarak şu zevat zikrolunmaktadır: Aram Nigoşosyan (fizik ve Osmanlıca), Nişan Kalfayan (ziraat), İstapan Gurdikyan (Osmanlıca, Arapça ve Türk edebiyatı), Karekin Kavafyan (riyaziye), Tomas Acemyan (eski Ermenice), Diran Çırakyan (edebiyat), Mikayel Şamdancıyan (Almanca), Keğam Kavafyan (matemetik), Hasib Bey (koz-mografya), Necmettin Bey (hukuk ve Osmanlı tarihi), Dikran Çögüryan (tarih ve coğrafya), Edgar Manas (musiki), Simon Hagopyan (resim).

Mezunlar arasında da atideki kimseler kaydedilmeye değer (muallim olarak isimleri geçenleri tekrarlamıyoruz):

Hovhannes Yegenyan (1882, Darülmualimin müdür muavini olmuştur), Levon Paşalyan (1883, edip) Hagop Arabyan (1883, heykeltıraş), Boğos Kololyan (1888, tabip ve muharrir), Karnik Sinanyan (1889, *Sabah* gazetesi muharrirlerinden), Aleksandır Şaklıyan (1893, muharrir), İstapan Papelyan (1893, piyanist ve bestekâr), Mikayel Gürciyan (1895, edip), Arto Mezburyan (1896, tabip ve müdekkik), Levon Semerciyan (1898, hayırsever), Yetvart Kolancıyan (1899, şair), Baruyr Keçyan (1902, muharrir), Rupen Çilingiryan (1905, tabip ve şair), Dikran Sürmeyan (1908, bilahare Ardavazt Başpiskopos, müdekkik), Vartan Sarkisyan (1909, musikişinas ve maestro).

Bezazyan Mektebi*

1908'de Boğos Bezazyan tarafından Bakırköy'de tesis edilmiştir. İptidai ve idadi olarak açılan mektebe 1926'da bir de lise kısmı ilave olunmuş ve takriben İkinci Cihan Harbi'nin başlangıcına kadar lise halinde tedrisata devam ettikten sonra maddi sebeplerle kapatılmıştır. Müteakiben ilk mektep olarak önce Kumkapı'ya taşınmış ve iki yıl sonra da Beyoğlu'na nakl olunmuştur. Son zamanlarda cemaate intikal eden mektebin idaresi, bu devrede müessisin oğlu Hagop Bezazyan tarafından deruhte edilmiştir. Bakırköy'de lise bulunmadığı bir zamanda, İslam ve hatta Musevi talebeleri de kabul ederek, o civardaki halkın maarif sahasında mühim bir boşluğunu doldurmuştur. Müderrisler meyanında ezcümle, Aram Nigoğosyan, Harutyun Gelibolyan, Bedros Adruni, Hampartzum Harutyunyan, Hrand Der-Andreasyan, İstepan Gurdikyan, Hovhannes Şahnazar gibi tanınmış şahsiyetler bulunmuştur.

İstanbul Ermeni mekteplerine mütedair 1921'de neşredilen bir istatistiğe göre, mezkûr tarihte Bezazyan Mektebi'nde 250 talebe vardı. Lisenin kapanışına kadar yetiştirdiği kız ve erkek mezunların sayısı 560'tır.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul , 1961, c. V, s. 2727) yayınlanmıştır.

Bezciyan Mektebi*

İstanbul'un en eski Ermeni mekteplerindendir. Kumkapı'da, Surp Asdvadzadzin Patrikhane Kilisesi'nin yanında bulunmaktadır. Mektebin nüvesi 1719'da Patrik Hovhannes Golod (1678-1741) tarafından teşkil olunmuştur (Hagop Varjabedyan, *Hariüramya Hopelyan Mayr Yegeğetsvo* [Patrikhane Ana Kilisesi'nin Yüzüncü Yılı Jübilesi], İstanbul, 1928, s. 46). 1741'de, halefi Nalyan Hagop Başpiskopos (1706-1764) mektebi tevsî etmiş ve bir seminer kısmı da ilave etmiştir. Burada, Patrik Nalyan, Bağdasar Tıbir ve Aprahamyan Öğas Vartabed gibi o zamanın en mümtaz Ermeni edip ve ilim adamları değerli talebeler yetiştirmişlerdir.

1789'da Sultan III. Selim tahta çıktıktan sonra, ekalliyetlerin muntazam muallimhaneler açmasına resmen müsaade edilmiştir. Böylece mektep daha verimli bir hale gelmiştir. 1826'da Hocapaşa yangınında Patrikhane ile birlikte yanan okul, 1830'da Bezciyan Kazaz Artin Amira'nın (1771-1834) himmetiyle yeniden inşa edilerek Bezciyan adını almıştır.

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin 1877 yılı salnamesine göre, 1876'da mektebin 212 talebesi vardı ve senelik masrafı da 78.000 kuruştı. 1906 yılına ait İstanbul Ermeni cemaati mekteplerine mütedair bir istatistikte, Bezciyan-Lusavoriçyan Okullarının (ikincisi ana mektebidir) 376 erkek ve 276 kız talebesi, 16 muallim ve 6 muallimesi ve aylık 6.140 kuruş masrafı olduğu kaydedilmektedir. 1921'de neşredilen bir istatistiğe göre de 394 talebesi vardı.

1913-1914 ders yılı içinde, İstanbul Ermeni mekteplerinde vazife gören muallim ve muallimelerin gayri matbu bir listesi sayesinde, Bezciyan Mektebi'nden mezun olup da tedrisat hayatına atılan şu şahısları tespit etmek mümkün olmuştur: Nazaret Karakaşyan (do. 1854 yahut 1857, okuttuğu ders Türkçe), Luiz Haçikyan (do. 1891, anaokulu muallimesi), Onnik Mehderyan (do. 1878, Türkçe), Arşaluys Karinyan (do. 1896, anaokulu), Hermine Süngücüyan (doğumu 1869, anaokulu), Krikor Mehderyan (do. 1868, musiki), Mari Hamamcıyan (do. 1896, anaokulu), Krikor Çulhayan

* Reşad Ekrem Koç'un *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1961, c. V, s. 2728-2729) yayınlanmıştır.

(do. 1869, musiki), Nivart Nahabedyan (do. 1889, anaokulu), Frangül Barırcıyan (do. 1862, hesap, hendese ve kaligrafi).

Bezciyan Mektebi'nde, asrımızın başlarından itibaren müdürlük mevkiinde bulunan bazı şahsiyetler şunlardır: Hayk Hocasaryan (1901), Ke-vork Boğosyan (1924), M. Bülbülcüyan (1929), Misak Tataryan (1933).

Mektebin bugünkü binasının inşaatı, 1924 senesi Aralık ayında, Tanakine Eknayan ve Hovhannes Tavşancıyan adlı hayırseverlerin maddi yardımlarıyla ikmal edilmiştir.

Bezciyan Okulu'nun tarihi müteveffa Toros Azadyan tarafından kaleme alınmıştır. 1930'da İstanbul'da neşredilen bu eserden bu maddeyi hazırlarken maalesef istifade edemedik.

Cemaran Mektebi*

İstanbul'un ilk Ermeni yüksek ve leyli mektebidir. "Cemaran"ın kelime manası gezilecek yer demektir; zira eskiden talebeler gezerek ders öğreniyorlardı. Hassa mimarı Garabed Amira Balyan'ın (1800-1866) ve eniştesi keza hassa mimarı Hovhannes Amira Serveryan'ın (1786-1858) himmet ve maddi yardımları ile ilk defa 9 Aralık 1838'de Üsküdar'ın Yenimahalle semtinde, bugünkü Semerciyan-Cemaran İlkokulu'nun yerinde açılmıştır. Burası eskiden Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin misafirhanesi imiş. İlk müdürü, Dr. Vahan Paşa Manuelyan'ın (1841-1902) pederi Hagop Manuelyan (1802-1872) olmuştur. Elliye yakın talebeden kırkının 120.000 kuruşluk senelik masrafını Kudüs Ermeni Patrikhanesi temin etmiş ve on kadar zengin talebenin her birinden de 3.000 kuruş ücret alınmıştır.

Mektep 3 Ekim 1841'de bazı ihtilaflar yüzünden kapanmıştır. Tarihçi, Avedis Berberyan'a göre, bina müteakiben askeri hastaneye tahvil olunmuşsa da, 1845'te Patrik Matteos Başpiskopos Çuhacıyan'ın (1794-1865) ricası ile Ermeni cemaatine iade edilmiştir.

Cemaran Mektebi 1 Ekim 1846'da yeniden açılmıştır. Müdürlüğünü bu defa, geçen asrın en büyük Ermeni mütefekkeri Hovhannes Badveli Deroyents (1801-1888) deruhte etmiştir. Bu sefer, kırkı ücretli ve onu ücretsiz olmak üzere tekrar elli kadar yatılı talebe kabul edilmiştir.

1850'de mektep Yedikule Ermeni Hastanesi'ne naklolunduktan sonra, 1854-1855 yıllarında Kırım Harbi esnasında Üsküdar'daki bina yeniden askeri hastaneye ifrağ edilmiştir. Bundan sonra, 1859 yılına kadar resmi idadi mektebi olmuştur. 2 Ağustos 1887'de Yenimahalle'deki büyük yangında, üç katlı ahşap bina tamamen yanmıştır.

Cemaran Mektebi'nden yetişen bazı mühim şahsiyetler şunlardır: Dr. İsteyan Paşa Aslanyan (1822-1901), Dr. Hovsep Beyran (1825-1866), Dr. Parunak Bey Feruhan (1824-1869), Garabed Ütücüyan (1823-1903) vs.

1911'de aynı mahalde, tüccardan Levon Semerciyan'ın (1859-1926) maddi yardımı ile bugünkü kâgir bina inşa edilmiştir.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul , 1963, c. VI, s. 3444) yayınlanmıştır.

Dayyan Mektebi*

20. asrın başında Üsküdar'da Matmazel Baydzar Dayyan tarafından açılmış bir Ermeni kız koleji. 1918'de kurucusunun vefatı ile bu okulu kız kardeşi Rita Dayyan idare etmiş, 1922-1923 arasında kapanmıştır.

Okulun ilk binası Amerikan Kız Koleji ile Berberyan Mektebi arasında Yazıcı Boğos Ağa Odyan'ın (1795-1862) konağı idi ki, bu bina 1950'de yıktırılmış, yeri Amerikan Koleji tarafından satın alınmıştır.

Dayyan Mektebi tahminen 1914-1915 arasında Fıstıkağacı'nda Bostancıyan konağına taşınmıştır. Bu bina 1921'deki büyük Üsküdar yangınında yanmış, okul yangından sonra İcadiye'de Krikor Bey Nersesyan'ın konağına nakledilmiştir ki, bu konakta halen Üsküdar Kız Koleji bulunmaktadır.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1966, c. VIII, s. 4324) yayınlanmıştır.

Getronagan Lisesi*

İstanbul'un en eski ve en büyük Ermeni erkek mektebidir. Kurucusu Patrik Nerses Başpiskopos Varjabedian'dır (1837-1884). Tedrisata 1 Eylül 1886'da başlamış ve bugüne kadar devam edegelmiştir; bu satırların yazıldığı sırada (1972) 86. yılını doldurmuş bulunuyordu. Ermenice "getronagan" kelimesi "merkezi" anlamındadır. 1935-1955 yılları arasında muhtelit (kız-erkek karma okulu) mektep olmuştur.

Patrik Boğos Başpiskopos Taktakyan (1794-1872) Galata Ermeni Kilisesi idare heyeti başkanlığına yazdığı 1864 tarihli bir mektupta, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Cismani Meclisi tarafından Galata'daki kiliseye bitişik Amenapirgiç Mektebi'nin, taşradan gelen Ermeni talebeleri için merkezi bir mektep haline konulmasına karar verildiğini bildirmiştir. 1870'te talebe sayısı 175'e yükseldiği için mevcut bina kifayet etmemiş, 1972'de İsteyan Papazyan'ın (1834-1888) teşebbüsü ile yeni bir bina planı hazırlanmıştır. O plana göre okul, ilk ve yüksek olarak ikiye ayrılacaktı ve yüksek kısmından Ermeni mektepleri için muallim yetiştirilecekti, fakat Cismani Meclis başkanı bu tasarıya muhalefette bulundu. 1874'te Nerses Başpiskopos Varjabedian patrik seçilince Galata'daki okul tasarısı yeniden canlandı. Aynı yıl içinde Galata'da bir yangın olmuş, o yangında Galata Ermeni Kilisesi'ne ait bazı mühim gayrimenkuller de yanmıştı. Sigortadan 1.300 altın alındı; yanmış binalar arasında yeni mektebin bugünkü binasının yapısına 1876'da başlandı.

1878'de zamanın zenginlerinden sarraf Harutyun Kapamacyan mektep için 500 altın bağışta bulundu. 1882'de Patrik Nerses Varjabedian Er-

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, ty [yazılış tarihi 1972], c. XI, s. 7016-7017) yayınlanmıştır.

Aynı ansiklopedide (c. XI, s. 7017) Kevork Pamukçyan tarafından kaleme alınan "Getronagan Lisesinden Yetişenler Cemiyeti" başlıklı maddede şu bilgiler yer almaktadır:

"11 Ekim 1947'de Aram Andreasyan, Ardaşes Matteosyan, Harutyun İşkhan, Vartan Bekyan ve Zareh Makar tarafından kurulmuştur. Muhtelif kültür kollarında faaliyette bulunan cemiyet *Hantes Mışaguyti* (Kültür Mecmuası) adı ile bir dergi yayınlanmaktadır. 1972'de cemiyetin edebiyat kolu başkanı Vartan Gomikyan idi ve cemiyetin 25. kuruluş yılı kutlanmış idi. Daha etraflı bilgi için cemiyetin yönetim kurulu başkanı Dr. Kevork Kevorkyan'a müracaat edilmiş ise de bir cevap alınmadı.

meni zenginlerini Patrikhane'ye davet ederek, binası tamamlanmış mektebin eğitime açılabilmesi için onlardan 1.450 altın tutarında nakdi yardım sağladı. Bir yandan da açılacak mektebin tedrisat heyetinin teşkili meselesi konuşuluyordu ki, 26 Ekim 1884'te Nerses Varjabedian vefat etti. Galata'daki mektep işini aksatmamak için müteveffa patriğin adına nispetle bir cemiyet kuruldu; başkanlığına Mıgırdiç Esayan seçildi. Bu cemiyetin teşebbüsleri ile 1885'te Patrikhane Ruhani ve Cismani Meclisleri müşterek bir toplantı yaparak Getronagan Mektebi'nin ilk mütevelli heyetini seçtiler. Seçilen bu heyet, biri tedrisat, diğeri de mali işlerle meşgul olmak üzere iki ayrı komisyondan mürekkepti. Ve Galata Getronagan Mektebi yukarıda kaydettiğimiz tarihte tedrisata başladı. İlk ders yılında muallim sayısı 22, talebe sayısı 64 idi. Bu satırların yazıldığı sırada da (1972) muallim sayısı 30, talebe sayısı 131'dir.

Okul, kuruluşundan bugüne kadar mütevelli heyeti tarafından idare edilegelmiştir. İlk mütevelli heyeti şu zatlardan kurulmuştu: Andon Hacıyan, Apik Unciyan (1831-1905), Dikran Parağamyanyan, Harutyun Noradunkyan, Hovhannes Torosyan, Hovsep Yusufyan (1856-1913), Garabed Sıvacıyan, Mıgırdiç Esayan (1843-1921), Minas Çeraz (1852-1929), Serovpe Gülbenkyan (1833-1886).

Açılışından zamanımıza kadar Getronagan Lisesi'nin müdürlüğünde bulunmuş zatlar şunlardır:

1. Minas Çeraz (1886-1889)
2. William Philippiu (1889-1890)
3. Harutyun Mosdiçyan (1890-1896)

1895-1896 yılları arasındaki Ermeni vukuatı sebebi ile mektep bir müddet kapalı kaldı.

4. Dr. Mikayel Nalbandyan (1909-1913)
5. Prof. Asdvadzadur Haçaduryan (1913-1915)

Birinci Cihan Harbi münasebeti ile Getronagan Mektebi yine bir müddet kapalı kaldı.

6. Keğam Kavafyan (1917-1922)
7. Vahan Tekeyan (1922-1923)
- Keğam Kavafyan (ikinci defa 1923-1927)
8. Bedros Adruni (1927-1933)
9. Krikor Sarrafyan (1933-1936)
10. Hovhannes Merdinyan (1936-1939)
11. Eliz Ayyvazyan (1939-1949)

12. Ėazaros Balcıyan (1949-1953)
13. Hampartzum Harutyunyan (1953-1963)
14. Hrand Der-Andreasyan (1963-1971)
15. Hovhannes Grn (1971-...)

Getronagan Mektebi'nde doksan yıla yaklaşmış tarihçesi boyunca değerli kişiler muallimlik yapmış ve mektebin mezunları arasından da büyük kıymetler yetişmiştir. Hal tercemeleri *İstanbul Ansiklopedisi*'nde kaydedilecek olanlarda bu mektebe olan intisapları elbet ki gösterilecektir.

Toros Azadyan'ın (1893-1955) "Getronagan Mektebi Tarihçesi" isimli basılmamış Ermenice bir eseri vardır. 1920'de İstanbul'da "Getronagan Mektebi" adı ile 50 sayfalık bir broşür yayınlanmıştır. *Hantes Mışaguyti* (Kültür Mecmuası) isimli Ermenice dergi de 16-20 birleşik sayılı nüshasını bu mektebe tahsis etmiştir.

Araratyan Cemiyeti*

15 Nisan 1876'da teessüs etmiştir. Arşag Alboyacıyan'a göre kurucular şu şahıslardır: Arpiar Arpiaryan, Mıgırdiç Portukalyan, Zareh Şişmanyan, Bedros Vasilyan ve Hovhannes Yıldızyan. Nizamnamesi 1877'de, bültenleri ise 1877-1879 yılları zarfında neşredilmiştir. Gayesi önce, İstanbul'da bulunan taşralı Ermeni çocuklarının tahsili ve zanaatlar öğrenmesini temin; sonra da Ermeni mekteplerinin ıslahı olmuştur.

* Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde (İstanbul, 1959, c. II, s. 967-968) yayınlanmıştır.

Saint Joseph'teki Müslim Hocalarım *

1937'te, doğduğum evin karşısında bulunan Nersesyan-Yermonyanyan İlmektebi'ni bitirdikten sonra rahmetli annem ve babam beni Kadıköy'deki Saint Joseph Koleji'ne koymaya karar verdiler. Doğduğum evin sahibi Garabed Kalfa Karagözyan, rahmetli annemin ilk kocası Balkan ve Birinci Cihan Harplerinde askeriye tabibi Dr. Toros Nazlıyan'ın (1881-1915) teyzesinin oğlu idi. Üsküdar'ın 2 Ağustos 1921'deki en büyük yangınında evimiz yandıktan sonra buraya sığınmıştık. Bu mektebe koymalarının gayeleri Paris'te iki amcamın bulunması olmuştur. Bunlardan küçüğü büyük tüccardı ve ileride beni işlerine almayı düşünmekteydi. Ancak ben ticaret adamı olarak yaratılmadığım için ümitleri nafile çıktı. Bu mektebe gitmeme diğer önemli engel de çok yüksek masrafı olması idi. Ancak zenginler okuyabilirdi, daha fazla.

Bir gün rahmetli annem yolda rahmetli kocasının hemşiresi ve mektepte kendisine yardım eden hocası Dr. Setrak Keleşyan'a rastlıyor. Ve böyle bir arzuları olduğunu beyan ediyor (Yani beni o mektebe gönderme arzuları). Doktor ise mektebin ücretinin yüksek olduğunu beyan eder ve çare olarak ailemizin tehciye tabi tutulduğunu ve az bir ücretle kabul edilmeme oğluna tembih etmesini teklif eder. Oğlu Abro-Asbed Keleşyan va-

* Kevork Pamukciyan'ın ölümünün birinci yıldönümünde *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 165, Eylül 1997, s. 11-12) hazırlanan özel dosyada yayımlanmıştır. "Sevgili sınıf arkadaşım Erdem Buri'nin aziz hatırasına ithaf olunur. -K. P." notuyla yayımlanan makalenin başında, *Tarih ve Toplum* dergisi yayın kurulu üyesi M. Sabri Koz'un şöyle bir takdim yazısı vardır:

"Müteveffa Pamukciyan, vefatından üç hafta önce beni hastanedeki odasına çağırmış ve çok az işitilen ve güçlükle çıkardığı sesi ile yazdırmak istediği iki yazı olduğunu söylemişti. Bunları onun ağzından çıktığı gibi yazdım: Biri Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölümüyle, diğeri ise Saint-Joseph'teki hocalarıyla ilgiliydi. İlk yazısında söyleyeceklerini bir ömür boyu sır olarak saklamıştı, ölümünden önce ifşa etmek istiyordu. Hatta çok yakın bildiği birkaç kişiye daha anlatmıştı. Yetişmesinde yardımlarını gördüğü hocalarına olan minnet borcunu da onları bir yazısında anarak ödemek istiyor ve buna çok önem veriyordu. Bunlar, 26 Eylül 1996 tarihli *Jamanak*'ta belirttiğim gibi ["Kevork Pamukciyan'ın Kaybı Vesilesiyle (1923-1996)", s. 3] vasiyeti üzerine *Tarih ve Toplum*'da yayınlanacaktı. Bu yazıların ikincisini olduğu gibi yayınlıyorum." Söz konusu yazılardan birincisi için bkz. *EKTK*, c. III, s. 287-288.

sıtasıyla müdüre iletilmesini rica eder. Bugün gibi hatırlarım. Kayıt için oğluyla beraber müdürün huzuruna çıkmıştık. Çok efendi ve insaniyetli bir şahsiyet olan müdür Frère Laurent teklifimizi kabul etmek nezaketinde bulundu.

Ne yazık ki, arkadaşım da olan Asbed Keleşyan henüz 18 yaşındayken zatürreenin kurbanı oldu. Bir gün kapılarından geçerken aile efradının feryatlarını işiterek çok müteessir olmuşum. Ve hâlâ o üzüntü içimde mevcuttur. Mektebe girdikten sonra beni izhari sınıfa aldılar. Ancak Ermeni mektebinde iki sene Fransızca okuduğum için bana dersler çok kolay geliyordu. Bu sebeple senenin ortasında beni müteakip beşinci sınıfa yükselttiler. Buna rahmetli babamın dayısı manifatura tüccarı Mardik Şekerciyân'ın Kadıköy'de ikamet eden torunu, geçen sene vefat eden Nubar Sıvacıyan mutavassıt olmuştu.

Fransızca hocamızın ders usulü çok sıkıcıydı.

Bir müddet sonra coğrafya hocası geldi. Adı soyadı Ahmet Hidayet Reel. *Cumhuriyet* gazetesinin muharrirlerindendi. Dersten ziyade hatıralarını anlatırdı. Kendisinin Lozan Muahedesi'ne iştirak ettiğini söylerdi. Erdem Buri'ye karşı alerjisi vardı. O da daima kızdıracak bir şeyler söylerdi. Ne yazık ki ölüm tarihini hatırlamıyorum. Ancak son zamanlarda rahmetli ablamın Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ndeki kıraat kitabında resmine tesadüf ettim.

Mehmet Yazar da altıncı sınıfın ortasında Türkçe öğretmeni olarak gelmişti. Kendisi Pazarbaşı'nda otururdu. 15 kadar eseri olduğunu söylerdi. Kısa bir süre vazifede bulundu.

Necip Fazıl Kısakürek altıncı sınıfın yarı derslerine gelmişti. Bir gün teneffüsten sınıfa geldiğimizde ilk defa kendisini gördük. O zamanlar yüzünde bir tiki vardı ve bu husus bazı öğrencilerin istihza mevzuu oluyordu. Acayip hareketlerde bulunurdu. İlk defa ders olarak bir Türk şairinin şiirini nesre çevirmek görevini verdi. Birkaç gün sonra ilk kez olarak benim ismimi okudu ve yanına çağırdı. "Bu arkadaşınızın anadili Türkçe olmamasına rağmen görevini en iyi şekilde yapmıştır. Bu sizin için ayıptır" dedi. Ondan sonra da hep yazılarımı beğenir ve takdir ederdi. Kendisinin çocukken çok yaramaz olduğunu ve dedesinin kendisine dört yaşındayken okuyup yazmayı öğrettiğini söylerdi. Onun da vazifesi yedinci sınıfta sona erdi. Robert Kolej'e tayin edildi. Bir gün Robert Kolej'de arkadaşım Tomas Kozimidis'e tesadüf etmiştim, kendisiyle beraberdi. Saint Joseph Koleji'nin heykeli önünde çekilmiş resmi vardı yanımda, onu ismime it-

haf etti. Ondan sonra son defa kendisiyle telefonda görüşmüştük. Paris'ten yazar Keğam Keresteciyan, Abdülhamid'e ait eserinden istemişti. Kendisi ikinci baskısının çıkacağını ve biraz beklememi söylemişti.

Emin Âli Çavlı, tarih hocasıydı. O da yedinci sınıfta kısa bir müddet hocamız oldu. Bir gün kendisi Roman mimari stiline menşei sormuştu. Hiç kimse cevap verememişti. Ben de "Onun menşei Doğu Anadolu'dadır" demiştim. Bunun üzerine, "Siz meraklı bir kimseye benziyorsunuz" dedi.

Hatemi Seniğ Sarp, hem yar direktördü hem de sosyoloji hocasıydı. Bir gün dersimiz ölüm cezasına gelmişti. Demişti ki, "Bazı memleketlerde bu cezayı her ne kadar kaldırdılsa da baktılar ki cinayetler, cürümler arttı; bunun üzerine yeniden ihdas edildi." Dediğinin ne kadar doğru olduğu Fransa'da ve Türkiye'de ispat edilmiştir.

Raci Ketenci, dokuzuncu sınıfta edebiyat hocam olmuştur. Refikası Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde ablam Bercuhi Pamukciyan'ın (1915-1988) sınıf arkadaşıydı.

Son hocam rahmetli Şevket Rado hakkında *Tarih ve Toplum*'da daha önce etraflica yazmış olduğumdan ondan sarf-ı nazar ediyorum.*

Allah hepsine de gani gani rahmet eylesin...

* Kevork Pamukciyan, "Kevork Terzibaşıyan ve Fuzûlî Hakkındaki Eseri", *Tarih ve Toplum*, no. 56, Ağustos 1988, s. 20-22 ve "Manchester Ermenilerine Ait Ermeni Harfli Eski Bir Türkçe Belge" *Tarih ve Toplum*, no. 58, Ekim 1988, s. 26-27. Pamukciyan ikinci makalede, birinci makalede aktarmayı unuttuğu bir anısını not ediyor. Biz bu notu birinci makalenin dipnotuna ekledik. Bkz. ETKK, c. III, s. 82-87.

Reşad Ekrem Koçu'dan Hatıralar*

Mümtaz tarihçi, âlicenap insan ve sohbeti daima aranılan dost, rahmetli Reşad Ekrem Koçu'nun vefatının 15. yıldönümü münasebetiyle, *Nokta* dergisinin 29 Temmuz 1990 tarihli nüshasında, Sayın Sefa Kaplan'ın kaleminden bir makale çıkmıştı. Muhteviyetında, muharririn arzusu üzerine hazırladığımız kısa bir yazının son bölümü de dercedilmişti. Ancak, bununla iktifa etmeyerek, aziz hatırasına hürmeten, daha etraflı yeni bir makale hazırlamayı bir vicdan borcu saydık. Zira, rahmetli ile epeyce zaman, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde teşrik-i mesaide bulunmuştuk. Keza, İstanbul tarihi aşkını da, ilk defa mezkûr ansiklopedi bize aşılarmıştı.

Merhum Reşad Ekrem Koçu ile 1950 yılında tanışmıştık. 1944'ten beri neşrettiği *İstanbul Ansiklopedisi*'ni ilk defa o sene, Amerikan Kitabı Mukaddes Şirketi'nin müdürü, müteveffa Lyman Mac Callum'ın çalışma odasında gözden geçirmek fırsatını elde etmiştik. Bu fırsat da şu şekilde bize verilmişti. O sıralarda, İngilizceden Türkçeye dini mahiyette bir metnin tercümesini deruhte etmiştik. Ancak, elimizin altında daktilo bulunmadığı için, akşamları mesaiden sonra, çevirimizi orada daktilo ile temize çekiyorduk.

O günlerde dahi, İstanbul ve bilhassa İstanbul Ermenileri tarihi ile yakından ilgilendiğimiz için, henüz ciltlenmemiş olan muhtelif fasiküllerin muhteviyatını zevkle gözden geçirmiştik. Tabiatıyla en fazla Ermenilere ait maddelerle alakadar olmuştuk. Müslimlerle gayrimüslimler arasında ayırım yapılmadığını müşahade ederek, veyahut daha doğrusu, gayrimüslimlere de Müslimler kadar yer tahsis edildiğini görerek, memnun kalmıştık. Ancak Ermenilere ait bazı maddelerde hatalara tesadüf etmiştik. Diğer taraftan, bazıları, hakkında kaynak noksanlığı sebebiyle, değerlerine nispeten çok az yazılmıştı. Bazı maddeler ise büsbütün unutulmuştu. Bunun üzerine bir mektup yazarak, arzu ettikleri takdirde, Ermenilere ait maddelerde faydalı olabileceğimizi bildirmiştik.

Birkaç gün sonra aldığımız cevabi yazıda, bu hususta görüşmek üzere, bizi Ankara Caddesi'nin Vilayet tarafındaki bitimine yakın bulunan ve

* *Tarih ve Toplum* dergisinde (no. 83, Kasım 1990, s. 49-51) yayınlanmıştır.

binası hâlâ mevcut olan yazıhanesine davet etmişti. Gönül isterdi ki, bu binanın üzerine, hatırasına hürmeten bir plaket koyulsun.

Biz de ilk fırsatta davetine icabet etmiştik. Ziyaret günü odasında bir albay da vardı. İçeri girdikten az sonra, sohbetimizin mevzuu Ermenilere dönüştü. Albay, Atatürk'ün de ifade ettiklerini belirterek, Türklerle Ermenilerin aynı ırka mensup olduklarını açıkladı. Ancak, Reşad Bey bu tezi kabul etmedi. Ermenilerin Anadolu'nun yerlisi olduklarını ve antropolojik bakımdan aralarında büyük benzerlikler bulunduğu için, atalarının Hititler olduğunu, Türklerin ise 11. yüzyılda Anadolu'ya geldiklerini beyan etti. Sonra da, Ermenilerin bilhassa güzel sanatlarda ve ezümle musikide, resimde, tiyatrodan kuyumculukta ve sair sahalarda, Türk kültürüne önemli katkıları bulunduğunu tebarüz ettirdi. Keza, Ermeni ustalarının, ellerindeki iş üzerinde büyük bir sabır, dikkat ve titizlikle çalıştıklarını da ilave etti.

*İstanbul Ansiklopedisi'*ne A harfinin sonlarına doğru yazı vermeye başlamıştık. O sıralarda sunduğumuz maddeler, hemen hemen aynen dercedilmekte idi. 1952'de maddi sebeplerle kapanınca çok üzülmüştük. Zira, ansiklopedinin kendi sahasında çok büyük bir boşluk dolduracağına inanmıştık. Hatırladığımıza göre, son defa gönderdiğimiz uzunca madde, Balıklı Ermeni Mezarlığı'na aitti. İçinde, Ermeni harfli Türkçe bütün mezar taşı kitabelerine de yer vermiştik.

Tanıştığımız ilk zamanlarda, bize, kitapçı Bedros Nişanyan'ın (1880-1952) nezdinde gördüğü, geçen asrın başlarında Venedik'te neşredilen, Ermeni harfli Türkçe bir salnameden bahsederek, orada, 18. yüzyıl İstanbul tarihi için çok önemli olan ve bazı kayıtları Türkçe kaynaklarda bulunmayan bir kronolojiden haberdar etmişti. Ancak, Venedik'te neşredilmiş Ermeni harfli Türkçe bir yıllık işitilmemiş olduğu için, bu hususta tereddüt göstermiştik.

Yıllar sonra, Üsküdarlı yazar rahmetli Sarkis Sakayan'ın (1870-1952) müteveffa eşi Anjel Sakayan, mezkûr tarihlerde Venedik'te Ermenice olarak neşredilen *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adlı salnameden birkaç adet hediye etmişti. Bunlardan 1817 yılınınkini gözden geçirirken, adı geçen kronolojiye tesadüf ederek çok sevinmiştik.

Vefatından dokuz ay kadar önce, 26 Kasım 1974 tarihli *Tercüman* gazetesinde, merhumun bu hususta yazdığı bir makalesine de tesadüf etmiştik. Muhteviyatında, Kronoloji'den birkaç kayıt da mevcuttu. Sonunda, Nişanyan'ın kitaplarının akıbeti bizden sorulmuştu. Bu hususta bilgisine

müracaat ettiğimiz rahmetli mesai arkadaşımız Krikor Abacıyan (1924-1989), Nişanyan'ın kitaplarının büyük kısmının, Amerikalı tarihçi Harutyun Kürdyan (1901-1976) tarafından satın alındığını bildirmişti. Biz de bu hususu kendisine iletmıştik. Hatırı hoş olsun diye, Kronoloji'nin ihtiva ettiği İstanbul'un umumi tarihi ile ilgili diğer bilgilerin tercümesini de göndermiştik. *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nın, 1979 Haziran sayısında ise Kronoloji'nin tamamını neşretmiştik.*

Kapanışının üzerinden altı yıl geçtikten sonra 1958'de, bir akşamüstü işten dönerken, Üsküdar vapur iskelesinden çıkan yolculara, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin yeniden çıkacağını müjdeleyen prospektüsler dağıtıldığını görünce çok sevinmiştik.

Rahmetliye tekrar mektup yazarak, yine yardımda bulunabileceğimizi açıklamıştik. Teklifimiz bu defa da memnuniyetle kabul edilmişti. Hatta iltifatta bulunarak, “vefakâr dost” kelimelerini kullanmıştı.

İstanbul Ansiklopedisi'nin ikinci devresi, Sayın Mehmet Ali Akbay'ın maddi imkânlarıyla gerçekleşmişti. Fasiküller, her on beş günde bir üç forma olarak muntazaman basılıyordu ki, o zamanlar için kayda değer bir sürattti. Ansiklopedinin yazı işleri ağır bastığı için, bir müddet sonra, yanılmıyorsak, Vefa Lisesi'ndeki tarih öğretmenliği görevinden ayrıldı. Emeklilik yaşı henüz gelmediği için, bu kararı maddi yönden aleyhinde oldu.

İşbu ikinci dönemde, yazıhanesi, Sirkeci'de, Mühürdarzade Hanı'nda bulunmakta idi. Esasen burası, Mehmed Ali Bey'in işyeriydi. Yazılarımızı daima bizzat teslim ederdik. Bu vesile ile bazen sohbetlerimiz de olurdu. Bunlardan birinde, 17. yüzyılda yaşamış tarihçi Koçi Bey'in (?-1650) soyundan olduğu için, Koçu soyadını aldığını açıklamıştı. Teşrik-i mesaimiz için telif hakkı almazdık. Ancak iki defa 25'er lira zorla hediye vermişti. Bu münasebetle, “bir yazar için en tatlı şey emeğinin meyvesini tatmaktır” demişti. İki defa da, Sirkeci'deki Pandeli Lokantası'nda yemeğe davet etmişti. Ayrıca, her bir fasikülden birer adet tarafımıza hediye edilirdi. Seneler sonra bütün fasikülleri ciltlettirmiştik. Ne yazık ki, gerek ansiklopedinin tamamı, gerekse verdiğimiz yazıların suretleri, 19 Aralık 1982 tarihinde vuku bulan Kuzguncuk'taki evimizin yangınından kurtulamadı.

Sohbetlerimiz esnasında bir gün, ansiklopedide biyografisi bulunmayacak yegâne şahsın kendisi olacağını söylemişti. Bizim terceme-i halimizin ise küçük ismimizin sırası ile dercedilmesini arzu ettiğini bildirmişti.

* Kevork Pamukciyan, “18. Yüzyıl İstanbul Tarihi Kronolojisi”, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, no. 6, Haziran 1979, s. 44-49. Bkz. ETKK, c. I, s. 21-28.

Zira, P harfini göreceğinden ümitli değildi. Maalesef, P harfini değil, K harfini dahi görmek nasip olmadı.

Yaklaşık 1965 yılına kadar yazı vermeye devam ettik. Bu sıralarda gönderdiğimiz bazı maddelerin tamamen dışarda bırakılmasından, bazılarının ise kuşa çevrilmesinden dolayı, diğer taraftan hariçte hazırlanmakta olan Ermenice eski baskılara ait çok etraflı bir bibliyografyaya devamlı yardım da bulunduğumuzdan ötürü, birkaç yıl ara vermek zorunda kaldık. Sonradan öğrendiğimize göre, buna üzülmüş ve hatta biraz gücenmiş.

Yanılmıyorsak 1970'te Ermenilerle ilgili bir madde hakkında telefonla bilgi rica etmişti. Bundan sonra tekrar yazı göndermeye başlamıştık. Ancak bu sıralarda, bazı ihtilaflar yüzünden şerikinden ayrılmış olduğu için, neşriyat çok ağır bir tempo ile devam etmekteydi.

Ölümünden birkaç yıl önce iki defa Göztepe'deki evinde kendisini ziyaret etmiştik. Evlatlığı rahmetli Mehmed Koçu, keza onun kız kardeşi ve erkek kardeşiyle beraber yaşamakta idi. Birinci ziyaretimizde yanımızda bir rahatsızlık geçirmişti. Bunun arka arkaya sigara içmesinden ileri geldiğine kanaat getirerek, birkaç gün sonra kendisine bir mektup yazıp, sigarayı terk etmesi telkininde bulunmuştuk. Zira, ilim ve kültür adamları ne kadar çok yaşarlarsa, ilim ve kültür de o kadar fazla yararlanır, demiştik. Ancak, önerimiz pek hoşuna gitmemişti. Çünkü tenkitlere karşı tahammülü azdı.

İkinci defa, rahmetli halalarımızdan Zaruhi Çayyan'ın (1884-1968) torunu, kartpostal koleksiyoncusu Herman Boyacıyan'la beraber gitmiştik. Bir ara, ansiklopedinin kalan kısmının fiktürünü göstermişti ve ölümünden sonra da onun devamının sağlanmış olduğunu bildirmişti. Bize şarap ikram etmişti ve kadehini Hazreti İsa'nın hatırasına kaldırmıştı. Yanılmıyorsak o gün, ölümünün kırkında, Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde, kendisi için ruhani ayin icra kılınmasını vasiyet etmişti. Müteveffa Patrik Efendi'nin muvafakati ile, bu son arzusunu yerine getirmiştik ve muganni olarak dini merasime de katılmıştık.

Nokta dergisinde, rahmetlinin Hristiyanlığa karşı meylinin, kanaatimizce, dedesi İstanbul Vilayeti Mektupçusu Reşad Bey'in üçüncü zevcesinin, devlet erkânı sarraflığında bulunan ünlü Köçeoğlu ailesinden Hagop Efendi Köçeoğlu'nun (1820-1893) oğlu Andon Bey Köçeoğlu'nun (1866-1933) kızı Anjel ile evlenmesinden mütevellit olduğunu kaydetmiştik. Bu bilgiyi Reşad Bey bizzat kendisi vermişti. Ancak bu hususta sonradan şüphelenmiştik. Zira, rahmetli evlendikten sonra Hatice-Melek adını alan

Anjel'in, 1960 sıralarında 90 yaşında olduğu halde Beykoz'da vefat ettiğini bildirmişti. Yani yaklaşık 1870'te doğmuştu. Binaenaleyh, Andon Bey'in kızı olmasına imkân yoktu. Zaten bilahare, Andon Bey'in bekâr olduğuna de muttali olmuştuk. Yazımızı *Nokta* dergisine gönderdikten sonra, rahmetli dostumuz, Viyana Mikhitarist rahiplerinden, değerli araştırmacı Yeprem Boğosyan'ın (1897-1972) 1961'de Viyana'da neşredilen "Köçeyan Ailesi" adlı Ermenice monografisini gözden geçirirken gördük ki 94. sayfada, Harutyun Köçeyan'ın ikinci oğlu Krikor'un 1845'te doğduğu, Filomen Avkeryan isminde bir kızla evlendiği ve bu izdivaçtan İsguhi-Anna isminde bir kızı dünyaya geldiği, Krikor'un İslamlığı kabul ettiği ve kızının da ihtida ettikten sonra, Hatice-Melek adını aldığı yazılıdır.

Boğosyan, halen piskopos ve Amerika'daki Katolik Ermenilerin ruhani reisi olan Rahip Nerses Setyan'ın, muhtemelen 1950 sıralarında kendisine yazdığı bir mektuba atfen, Hagop Efendi'nin oğlu Aram Bey'le, Melek Hanım arasında veraset davası mevcut olduğunu ve davayı da Melek Hanım tarafından kızının takip ettiğini, annesinin de 80 yaşında olduğunu ilave etmiştir.

Dedesinin, Melek Hanım'dan, kızından maada bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bir gün yanımızda telefonla konuşmuşlardı. Şu hususu da ehemmiyetle kaydedelim ki, Reşad Ekrem Bey dedesinin ilk refikasının soyundan idi. Sayın Adnan Giz'in, 1988'de İletişim Yayınları tarafından neşredilen *Bir Zamanlar Kadıköy* adlı kıymetli eserinde (s. 138), verdiğimiz notta tasrih etmemize rağmen keyfiyet açıklanmamıştır. Şöyle ki, okuyucu üzerinde Reşad Ekrem'in de Köçeoğlu'nun soyundan olduğu intibai uyanmaktadır.

Reşad Ekrem Koçu'dan hatıra olarak arşivimizde bir gazete mevcuttur ki, Eğinli Zakarya Beykozluyan tarafından Arap harfleriyle İstanbul'da neşredilen *Lâûfe* adlı mizah gazetesinin 29 Ağustos 1874 tarihli nüshasıdır. Beraber hediye ettiği ikinci bir sayısını ise bundan birkaç yıl önce bir kütüphaneye göndermiştik. Bunun ilk sayfasının sağ üst köşesinde, Güllü Hagop Vartovyan'ın (1840-1902) bir karikatürü bulunmakta idi.

Rahmetli, *Topkapı Sarayı* ve *Tarihimizde Garip Vak'alar* adlı kitaplarından da imzalı birer suret takdim etmek lütfunda bulunmuştu. İkincisinde, 17. yüzyılda yaşamış Ermeni asıllı Kubbe veziri Doğancı Kara Mehmed Paşa hakkında da bir yazı mevcuttu. Keza, 1814 tarihli Bostancıbaşı defteri hakkındaki makalesinin ayrı basımından da iki adet lütfetmişti. Bunlardan birincisini de seneler önce bir kütüphaneye hibe etmiştik. İkincisi ve üçüncüsü ise evimizin yangınında birçok kitaplarımız gibi heba oldu.

Ölümünden bahsederken, ani olarak bu dünyadan göçeceğini beyan ederdi. İştittiğimize göre Tanrı bu arzusunu yerine getirmiş.

Vefatından sonra, Mehmet Ali Bey, yer darlığı yüzünden, bütün eski fasikülleri kilo ile satmış. Tabiatıyla o zamanlar, on beş yıl sonra ansiklopedinin yarım milyona alıcı bulabileceğini kimse hayalinden dahi geçiremezdi.

Bütün ömrünü ve maddi imkânlarını, büyük bir şevkle ve emsalsiz bir fedakârlıkla İstanbul tarihine hasreden Reşad Ekrem Koçu'nun unutulmaz ismi, daima rahmetle ve minnetle anılacaktır.

Yazımızın sonunda önemli bir noktaya da temas etmek istiyoruz. Şayet *İstanbul Ansiklopedisi*, daha ilmi bir şekilde ve daha üstün vasıflı bir teknikle yeniden neşredilecek olursa, hem dünyada hiçbir şehre nasip olmayan bir eser meydana gelecek, hem de ruhu şad olacaktır.

Cenab-ı Hak gani gani rahmet eylesin.

Marmara Adaları*

Venedik Mikhitaristler tarikatına mensup Rahip Ğugas İnciciyan'ın, gerek İstanbul, gerek Anadolu, gerekse Osmanlı tarihine ve coğrafyasına önemli katkısı sebk etmiştir. Buna rağmen, maalesef, son zamanlarda neşredilen yerli ansiklopedilerde ismine tesadüf edilmemektedir.

Önce, birkaç satırla biyografisini takdim edelim.

Ğugas İnciciyan, Edimeli İncici Hacı Mikayel'in torunu ve Boğos İnciciyan'ın oğludur. Annesi Diruhi tarafından ünlü tarihçi Rahip Mikayel Çamçıyan'ın (1738-1823) yeğenidir. 1758'de İstanbul'da doğmuştur. 1770'te Venedik'e gitmiş, 1774 yılı Nisan ayında ruhani hayata intisap etmiş ve 1779'da rahip takdis olunmuştur. 1786 yılı sonlarında, vaizlik görevi ile İstanbul'a gelmiş ve 1790 yılı Ağustos ayında Venedik'e avdet etmiştir. 14 Mart 1805'te tekrar İstanbul'a gelmiştir. 1810'da, İstanbul'da tesis olunan Arşarunyats Cemiyeti'nin başlıca kurucusu olmuştur. Bu ikinci ziyaretinde, Darphane emini Düzyanların evinde ikamet etmiştir. Esasen, mezkûr cemiyetin kuruluşunda, işbu ünlü ailenin de mühim rolü sebk etmiştir. 1815'te bir yangın esnasında, kütüphanesi ve arşivi kül olmuştur. Bu meyanda, Venedik'ten beraberinde getirdiği "Osmanlı Devleti Coğrafyası"nın ikinci ve üçüncü ciltlerinin el yazmaları da mahvolmuştur. 29 Ağustos 1819'da Halet Efendi'nin ve İskhel adındaki Yahudi sarrafının iftiraları yüzünden Düzyan ailesinin başına gelen felaketten sonra Odessa'ya gitmiş ve 1820 yılı Eylül ayında İstanbul'a avdet etmiştir. 1828'de Venedik'e dönmüştür. Az sonra, tarikat başkan vekili seçilmiş ve bu görevde iken, 2 Temmuz 1833'te vefat etmiştir.

İnciciyan'ın, Osmanlı Devleti ile ilgili eserleri kronolojik sıra ile şunlardır:

1. *Amaranots Püzantyan* (Bizans'ın Sayfiye Yeri veya Boğaziçi), Venedik, 1794, IX+253 sayfa. Sonunda, çok mufassal Ermenice bir de Boğaziçi haritası mevcuttur ki, birkaç yıl önce yeniden basılmıştır. Hazırlayan, Alessandri isminde bir İtalyan'dır.

2. *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi), yıllık, Venedik, 1803-1820.

* Şehir dergisinde (no. 19, Eylül 1988, s. 92-96) yayınlanmıştır.

3. *Aşkarhakrutyun* (Coğrafya), ikinci kısım, Avrupa, beşinci cilt (İstanbul), Venedik, 1804, 200 sayfa.

4. *Aşkarhakrutyun*, ikinci kısım, Avrupa, altıncı cilt (Osmanlı Devleti), Venedik, 1804, 518 sayfa.

5. *Aşkarhakrutyun*, birinci kısım, Asya, birinci cilt (Anadolu), Venedik, 1806, 424+38 sayfa.

6. *Tarabadum* (Asrın Tarihi, 1750-1800), Venedik, 1824-1828, 8 cilt.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa eyaletlerine, keza Ege ve Marmara adalarına hasredilen coğrafyasının Avrupa kısmının altıncı cildi, Sofya eyaleti ile başlamakta (s. 3-20) ve Marmara Denizi adaları ile sona ermektedir (s. 503-508).

Marmara adaları hakkındaki eski kaynaklar cılız olduğu için, bu mühim mehaı tanıtmayı arzu ettik. Bilhassa, iki araştırmacının mezkûr adalar hakkında halen birer eser hazırlamakta olduklarını nazar-ı itibara alarak, işbu yazıya öncelik verdik.

İnciciyan'ın verdiği kıymetli bilgilerin tercümesini aynen sunuyoruz. Metin, yazı dili manasına gelen ve Kırapar denilen eski Ermenice ile kaleme alınmıştır. Adaların isimleri tarafımızdan numaralandırılmış ve metin içinden çıkarılarak, başlıkta kaydedilmiştir. Notlardan sayfa altındaki müellifindir. Numaralıları ise tarafımızdan eklenmiştir. Keza, şahıs isimlerinin ilk harfleri tarafımızdan majiskülle kaydedilmiş ve bazılarının yanına doğumla ölüm tarihleri ilave edilmiştir.

MARMARA DENİZİ ADALARI

İşbu denizdeki adacıklar ve kayalar umumiyetle otuzdan fazladır. Fakat, hepsi Asya tarafında bulunmaktadır. Rumeli veya Avrupa tarafında ise hemen hemen hiçbir ada yoktur. Az miktardaki dağınık kayalardan maada, diğerleri iki kısım olarak toplu haldedirler. Biri denizin bir ucu olan Boğazhisar yakınında, diğeri ise denizin diğeri ucu olan İstanbul'un Boğaziçi yakınındadır. Bütün bunlar ufaktırlar. Aralarında en büyüğü müteakip adadır.

1. Marmara Adası

Küçük denizin içindeki en büyük adadır ki, adını Marmara Denizi'ne vermiştir. Çevresi 30 veya 35 mil kadardır. Skilaks (Scylax, MÖ 6. yüzyıl), Strabon (MÖ 58-MS 23?), Mela (Pomponius, MS 1. yüzyıl) ve Plinius (MS 62-125?), ona Prokonnisos adını vermişlerdir. Ptolemeos (MS 2. yüzyıl) ve Zosimos (MS 5. yüzyıl) ise Prikonnisos tesmiye etmişlerdir. Harduin'i tefsir eden Strabon'un ima ettiğii gibi, bu ismi haiz iki adacık vardır ki, bunlardan biri Geyik Adası anlamına gelen Elafonnisos adını da taşımaktadır. İşbu

ada, Erdek Yarımadası'nın (bugün Kapıdağı Yarımadası -K.P.) karşısında bulunmaktadır. Yakınındaki sahilden hesaplanarak, oradan yaklaşık sekiz mil uzakta ve Tekirdağ'ın karşısındadır. İstanbul'la arasındaki mesafe ise 100 mildir. Arazisi dağlıktır. Bir miktar şarap ve buğday yetişmektedir. Fakat, eski zamanlardan beri, yegâne kâr getiren ürünü beyaz ve üstün vasıflı mermerdir. Bundan ötürü, devamlı olarak İstanbul'a ve başka yerlere nakledilmektedir. Ada da ismini bu mermerden almıştır. Adadaki kasaba dahi Marmara adını taşımaktadır. Nüfusu 500 hane civarındadır. Ahalisi Türk, Rum ve Musevi'dir. Prokonnisos Adası'nın piskoposu (metropoliti -K.P.), patrikhanenin ileri gelenleri arasındadır. Çok defa Alonya'da ikamet eder ki, aşağıda bahsedilecektir. Rumlarla meskûn köyleri de vardır. İsimleri şunlardır: Prasio, Lasdaki, Afdoni (Türkçesi: Asmalı), Kamyaro, Palatya (yüksek vasıflı mermer taşı buradan çıkar) ve Ğalimli. Manastırları da vardır. Tarihçilere göre 1115'te¹ İmparator I. Manuel Komnenos (1122-1180) Yoannis Komnenos'a işbu adanın yönetimini tevdi etti. 1224'te Despota veya Mora Prensi Manuel Komnenos, yukarda sözü geçen Yoannis'in torunu Marmoryan Yeorgios'a, tebaalarının malları ve canları üzerine kati hâkimiyet lûfederek, yönetimi daha da kuvvetlendirdi. Ancak, lüzumunda dört gemi vermeye onu mecbur etti. Marmara Adası'nın civarında aşağıdaki adacıklar mevcuttur.

2. Paşa Limanı Adası

Bu ismi almasının sebebi, Kaptan Paşa'nın ve donanmasının Marmara Denizi'nde bulunduğu zaman, icabında burada barınmasıdır. Zira, elverişli bir limana maliktir. Rumca adı Vurgaro'dur. Birbirinden yarım veya çeyrek saat uzaklıkta, Rumlarla meskûn beş köy vardır. Adları şunlardır: Vurgaro (80 haneliktir), Alonya, Vori, Iskupy, Huvleya (Husleya da olabilir -K.P.).

3. Arap Adası

Rumcası *Avsiya*'dır. Kutalo Adası'nın karşısında bulunmaktadır. Her ikisi birden, şirin ve emin bir liman teşkil etmektedir. Kavun ve karpuz yetişir. *Arap* veya Rumca *Araplara* tesmiye olunan köy, umumiyetle Türklerle meskûndür. Köyün adı, onların aslen Arap olduklarını zannettirmektir.

4. Ekinli Adası

Rumca adı Kutalo'dur. Yukardakilerden daha küçük ve yassı bir adadır. Eskiden birçok bağlar mevcuttu. Şimdi ise ancak yiyecek kadar üzüm yetişmektedir. Zira korkudan toprak işletilmemektedir. Kıyıda 70 haneli bir Rum köyü vardır. Kilisesi, 16 kese harcanarak, orada oturanlardan biri tarafından inşa edilmiştir. Etraftaki denizde kolyoz balığı mebzul miktarda çıktığı için, Kutaloluların ve Marmaralıların çoğu kolyoz balıkçısıdır.

5. Eşek Adası

Rumca adı olan Çayduri'nin tercümesidir. Kurd-koyun ve sair adalar, yukardakilerden daha küçük adacıklardır.

Adaların ikinci topluluğu, dokuz adacıktan ibarettir ki, en büyükleri olan dördü, İstanbul Rumlarının ve bazı Avrupalıların ve az miktarda Ermenilerin sayfiye yeridir. Yerli halkı da genellikle, usta kürekçiler ve balıkçılar olan Rumlardır. Zira buralarda balık çok boldur. Bunlar, Asya sahilinde bulunan Maltepe'deki ağanın yönetimi altındadırlar. Ağa sık sık ziyaret eder.

6. Kınalıada veya Kızılada

Toprağının kızıl renkte olmasından dolayı bu ismi almıştır. Diğerlerine nazaran, İstanbul'a en yakın olan adadır. Topraklarının kırmızı renginden ötürü, adaların işbu topluluğu Osmanlı kaynaklarında umumiyetle Kızıladaolar tesmiye edilmiştir. Eskilerden Athemidoros tarafından Prota adlandırılmıştır. Şimdi de Rumlar, birinci manasına gelen Proti demektedir. Zira kaydettiğimiz gibi, İstanbul'dan gelirken birinci adadır. Aradaki mesafe sekiz mil kadardır. Çevresi ise üç mildir. Doğu tarafında kıyıda bir köy vardır. Köyün üst kısmında iki su deposu mevcuttur. En üstte ise Aziz Halaskâr (Ayios Sotiris -K.P.) tesmiye olunan ve yeni inşa edilen manastır bulunmaktadır. İşbu adanın doğu tarafından bakılınca, müteakip üç adacık sanki bir tek ada gibi görünürler. Bunlar, yaklaşık sekiz mil genişliğinde, Asya ile boğaz veya hut körfez teşkil etmektedirler.

7. Burgaz veya Burgaz Adası

Rumcada Antigonía veya Antigoni'dir. Pierre Gyllius'un (1490-1555) yazdığı veçhile, eskilerden Zonaras'a (Yoannis, ?-1130?) göre adı Panormos'tur. Bu ada Kınalı'dan yaklaşık bir mil uzaklıktadır. Etrafındaki kıyıları yokuşludur. Yeri kayalık ve Kınalı'dan daha yüksektir. Doğu tarafında kıyıda küçük bir köy mevcuttur. Burada, İncilci Aziz Yoannis'in adını taşıyan bir kilise vardır. Adanın tepelerinde eski bir manastırın harabeleri görünmekte, bitişiğinde ise su depoları bulunmaktadır.

8. Heybeliada

Şeklinden dolayı bu ismi almıştır. Zira, orta kısmı dar ve alçaktır. İki uçları ise geniş ve yüksektir. Rumcası Khalki, eski adı ise Khalkidis'tir. Burgaz'ın doğusunda, yaklaşık ondan yarım mil uzaklıkta şifabahş bir adacıktır. Çevresi dört mildir. Doğusunda yüz hanelik bir köy mevcuttur. Keza, İstanbullu Rumların yazlık evleri vardır. Güney tarafı ağaçlık olduğundan, Çam Limanı denen bir köy mevcuttur.

Burada üç manastır bulunmaktadır. Birincisi, adanın batısında olup, Mer-yem Ana'nın (Aya Panayia -K.P.) adını taşımaktadır ve köyden bir mil uzak-

tadır. Yeri ağaçlıktır. Yapısı küçüktür, fakat eski zamanlardan kalmıştır. Yânında, yıkık bir manastırın kalıntıları görülmektedir. İmparator Yoani Paleologos'un² zamanında inşa edildiği söylenmektedir. Orada bulunan taş parçalarının üzerindeki kısmen silinmiş kitabeler, bu hususu teyit etmektedir. İkincisi, batı tarafındaki tepenin üzerinde bulunan Aziz Üçleme (Ayia Triada -K.P.) Manastırı'dır. Üçüncüsü ise Ayios Yeorgios (Ay'a Yorgi -K.P.) adını taşımaktadır. Kilisesine gelince, muhteşem şekilde yeni inşa edilmiştir.

İşbu adacık, ayva, kiraz, incir ve muşmula yetiştirmektedir. Meryem Ana'nın adını taşıyan manastırın eteğinde ve denizdeki küçük koya yakın bir mevkide, bakır madeni bulunmaktadır. Etrafında maden döküntüleri görülmektedir. Bu sebeple ada, bakır demek olan Khalki ismini almıştır. Eskiler, buradan bakır madeni çıkarmakta idiler. III. Sultan Mustafa'nın gününde (1757-1773), Cotte (Louis, 1740-1815) adındaki Fransız, mezkûr madeni işletmek için teşebbüste bulunduysa da, bir netice elde edemediğinden faaliyetine son verdi. Gyllius, eskilerin bu adayı Dimonisos tesmiye ettiklerini teyit ediyor. Aristotel (MÖ 384-322) ve müteakiben Stephanus,³ burada bakır ve sair madenler ve gözlere ilaç olan,⁴ yüksek vasıflı altın işletildiğini kaydetmektedirler. Gyllius, "Buraların kıyılarını ve denizin dibini şayet şimdi kazsalar, muhakkak altın bulacaklardır" demektedir.

9. Büyükada

Rumcası Meğali Nisiya'dır ki, büyük ada demektir. Fakat Rumlar umumiyetle, prens adası manasını haiz olan Nisos thu Prinkipos adını kullanmaktadır. Mezkûr adaların en büyüğüdür ve İstanbul'dan, onlardan daha uzak bulunmaktadır. Heybeliada'dan, yarım milden biraz daha fazla uzaktadır. Ancak, her iki adadaki köylerin arasındaki mesafe yaklaşık dört mildir. Kuru sekiz mil kadardır. Eskiden buranın havası, bilhassa, ciğer ağırları için çok sağlıklı ve faydalı idi. Fakat şimdi böyle değildir. Sebebi de, bahçelerin ihtiyacı için şurada burada bulunan gölcüklerdir. Toprak yapısı kayalık ve taşlıktır. Bundan anlaşılıyor ki, eskiden burada taş ocakları mevcuttu. Buğday ve arpa da yetişmektedir. Bahçeleri ve çayırı da vardır.

Köyü, doğu tarafında ve deniz kıyısında düz bir yerdedir. Buraya yazın İstanbul'dan Rumlar ve Avrupalılar gelirler. Kilisesi, Ayios Demetrius ismini taşımaktadır. Bundan maada adada üç de manastır mevcuttur. Birincisi, yerli halka göre, İmparatoriçe İrini⁵ tarafından inşa edilen Ayia Metamorphosis'tir (Tecelli Yortusu -K.P.) ve tepede ağaçlık bir yerdedir. İkincisi, Ayios Yeorgios adını taşımakta ve yukarı çıkan sarp yolun arkasında bulunmaktadır. Üçüncüsü Ayios Nikolayos ise aynı sarp yolun eteğinde ve deniz kıyısına yakın bir mahalledir.

Deniz sahilinin doğusunda, eski manastırın temelleri görülmektedir. Burada bir zamanlar 500'den fazla rahibe ikamet etmiştir. Keza, kıyıya yakın, adanın kiremitlerinden ve taşlarından yuvarlak planda inşa edilen hama-

mın bakiyeleri bulunmaktadır. Her bir taşın kutru yaklaşık on arşındır. Diğer bir yerde de, eskiden kule olan, büyük ve yuvarlak yapının kalıntıları göze çarpmaktadır. Aziz Theodoros Studion'un (759-826) mezarının da burada bulunduğu söylenmektedir.

Gyllius'un ifadesine göre, burasının Prens Adası ismini taşımasının sebebi, şehrin (İstanbul'un -K.P.) prenslerinin kız evlatlarının çok defa burada ikamet etmeleridir.

Yine Gyllius'a nazaran, Kedrinos (Cedrenus, Yeorgios, 11. yüzyıl), İmparator II. Justinus'un (565-578); İstanbul'un banliyösünde,* keşişlerin ihtiyacı için, Prense Mahsus adlandırılan bir ikametgâh inşa ettiğini yazmaktadır. Zonaras ise, İmparator Nikephoros'un,⁶ İmparatoriçe İrini'yi, Prens denilen adaya sürgün ettiğini ve mezkûr imparatoriçenin orada bir manastır yaptırdığını yazmaktadır. Prenslerin orada ikametinden dolayı, adanın Prens adını aldığı zannedilmektedir.

Yukarda isimleri zikredilen adaların yakınlarında aşağıda kayıtlı daha ufak ve bilhassa kayalık ve gayri meskûn adalar bulunmaktadır.

10. Sivri Ada

Rumca adı Oksiya'dır. Piramit şeklinde ve ucu sivri olduğu için bu ismi almıştır. Deniz kıyılarında birçok kovuklar vardır. Buralarda içilecek sular da mevcuttur. Bazıları tarafından Nerses Adası tesmiye olunmuştur. Zira İmparator Vales (Valens, 364-378), (Başpatrik) Büyük Nerses'i (326-373) sürgün ederken, azizin içinde bulunduğu gemi, bu adaya çarparak parçalandı ve mahiyetindeki rahiplerle birlikte sekiz ay burada kaldı. Dalgaların dışarı savurduğu balıklarla karınlarını doyurdular.** Eremya Çelebi (Kömürçiyen, 1637-1695) de, Boğaziçi'ne ait şiiirlerinde, işbu ada hakkında şunları yazmaktadır:⁷

Aziz Nerses'in sürgün edildiği söylenen adada,
Bugüne kadar halen akan tatlı bir su vardır,
Adanın tepesinde bir kilise mihrabı bulunmaktadır,
Birçokları harap olduğu halde bu biri burada görülmektedir.

Zira Giragos (Genceli, ?-1271), aziz dua ederken, tatlı bir menba suyunun akmaya başladığını yazmaktadır. Aziz bakiyelerinin bulunuşuna mütedair söylevinde ise şöyle demektedir:

Sen ıssız adada (mucize yaratarak) ağsız, sürü ile denizden balık (avladın -K.P.) ve kayalık yerlerden tatlı su (çıkardın -K.P.) ve lüzumunda, kendiliğinden ateş (yaktın -K.P.).

* Zonaras'ın yazdığı aşağıdaki kayıttan, Kedrinos'un banliyö demesinden işbu ada anlaşılmaktadır. Zira Rum yazarlar, İstanbul'un etrafında bulunan hemen hemen bütün köyleri ve adaları banliyö tesmiye etmişlerdir. -İnciciyan.

** Horenli Movses'in (5. asır) Fasıl III, s. 30 ve Başpatrik Hovhannes'in (?-931) yazdıkları gibi. -İnciciyan.

11. Yassı Ada

Rumcası Platis'tir. Öncekinin aksi olarak, alçak ve düz mevkiinden dolayı bu isim verilmiştir. İşbu iki ada, Burgaz Adası'nın kuzeybatısından 4-5 mil uzaktadır. Ada, etrafındaki sularda bulunan iskrdiya (bugün istiridye -K.P.) denen kabuklu yaratıklardan dolayı ün salmıştır ki, bütün İstanbul eyaletindekilerin en nefisidir.

12. Pide Adası

Rumcası Pitis'tir. İşbu adacık, Heybeli'nin kuzey ve Burgaz'ın doğu uçlarına çok yakındır. Çevresi yarım mil kadardır.

13. Sedef Adası

Bu ismi taşımasının sebebi, sedef otunun yabanisi olan mahmur çiçeğinin burada bol miktarda yetişmesidir. Rumcada ise oradaki ehli tavşanlardan dolayı Anteroviros denmektedir. Kuzeydoğu istikametinde, Büyükada'ya yakındır.

14. Androz

Büyükada'nın güneyinde bulunan bir adacıktır. Civarında nefis balıklar avlanır. Bunlar denizin bu ucunda bulunan toplu adacıklardır. Dağınık adaların ise başlıcaları şunlardır:

15. Ay Andriya

Aziz Andreas demektir. Bu ismi, orada bulunan ve aynı adı taşıyan kiliseden almıştır. Kıyıya yakın, Pavlu içi koyu tarafındadır. Pavlu köyüne ve Pendik'e yakındır. Büyükada'dan yaklaşık 13 mil uzaktadır.

16. Arablı veya Ağaç Ada

Geyvze'nin (Gebze -K.P.) karşısında kayadır.

17. Hacı Hal(l)açlar

Darıca'nın tepesindeki Yerkenkaya mevkiinin karşısında bulunan iki kayalıktır.

18. İmralı Ada

Rumcası Kalolimno'dur (iyi liman -K.P.). Eski adı ise Vesvikos'tur. Mahaliç Boğazı'ndan yaklaşık 9 mil uzakta bulunan bir adacıktır. Eskilerden Blinios (Plinius, MS 23-79), çevresinin 18 mil olduğunu ve sonradan karadan ayrıldığını yazmaktadır. Istepannos, bu adanın nasıl meydana çıktığı hakkındaki eskilerin tahrifatını açıklamaktadır. Zira, burada Pelasgânlar ikamet etmişlerdir. Bunlardan birisinin adıyla, Vesvikos tesmiye olundu (Latincesi Besbikos).

Yazımız burada sona ererken, aziz dostumuz Sayın Garo Kürkman'ın arşivinden iki resim de ilave ettiğimizi açıklamak istiyoruz.* Birincisi, Kınalıada'nın Cedidiye semtinde, 1 Mayıs 1852'de açılan ilk misafirhaneye aittir. Altında, hissedarlara ait kontratonun Ermeni harfli Türkçe metni de bulunmaktadır. İkincisi ise 1930 sıralarında çekilmiş, mezkûr adadaki Nersesyan Ermeni Mektebi'nin fotoğrafıdır.

1. İşbu tarihin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.
2. V. Paleologos mu, yoksa VIII. Paleologos mu olduğu tasrih edilmemiştir.
3. Bu şahıs, 5. asrın ikinci yarısında yaşayan Bizanslı Stephanus olmalıdır.
4. Bu tabirle İnciciyan'ın ne demek istediği pek anlaşılmıyorsa da, göze hoş görülen manasında kullanmış olduğu tahmin edilebilir.
5. Hangisi olduğu açıklanmamıştır.
6. Hangisi olduğu açıklanmamıştır.
7. Aslında işbu dörtlük, Eremya Çelebi'nin *İstanbul Tarihi*'nden alınmıştır.

* Metinde bahsedilenin aksine, resimler dergide yer almamaktadır.

Dizin

A

Abacıyan, Krikor XXIV, XXV, 22, 148, 152, 209
 Abbas I (Şah) 47
 Abçuğa köyü (Eğin) 76
 ABD XLIII
 Abdullah Biraderler XXIII
 Abdülaziz 182
 Abdülhamid I 24, 27, 28, 31, 39-42, 177
 Abdülhamid II XIII, 9, 85, 86, 206
 Abdülmecid (Halife) 9
 Abdülmecid (Padişah) 173, 175
 Abresche 78
 Abuçeh köyü (Eğin) 76, 118n
 Acacius ve Metrophanes Kilisesi 148
 Acemyan, Krikor 180
 Acemyan, Tomas 194
 Acıbadem XXXV
 Ada Yayınları 39
 Adalar 64
 Adapazarı 96n
 Adapazarı Amerikan Kız Koleji 84
 Adıyaman XXII
 Adruni, Bedros 194, 195, 201
 Afdoni 215
 Agm XV
 "Agıntsi Hin Kertasdanner u Temker" XV
 Agos L
 Ağa Hanı 125
 Ağa Ada 219
 Ağakapısı 103, 105
 Ağanyants, Kūd (Papaz) 87n
 Ahırkapı 40n, 62

Ahi Çelebi Camii 63, 91
 Ahmed III 25, 26, 69, 145, 151
 Ahmed (Ağa, Subaşı, Çengelköylü) 108
 Ahmed (Haseki, Çengelköylü) 108
 Ahmet Emin Yalman II-köğretim Okulu XXXVI
 Ahmed İhsan XXVII
 Akatankeğos 137
 Akayan, İstevan 178
 Akbay, Mehmet Ali 209, 212
 Akbayan, Nuri XLIV
 Akçahisar (Anadoluhisarı) 43
 Akıntıburnu 43
 Aginyan, Nerses (Rahip) 14
 Akmeşe 96n
 Akonts-Küver, İstevannos (Başpiskopos) 22, 23, 36, 37
 Aksaray 64, 105, 131
 Alaca Han 125
 Alaca Han Caddesi 125
 Alboyacıyan, Arşag 11n, 52, 190, 203
 Aleatçıyan, Krikoris 159
 Aleksanyan, B. Avedis 191
 Aleksanyan, Diran (Hoca) 138
 Aleksanyan, Krikor 141
 Alessandri 213
 Ali (Efendi, Çengelköylü) 108
 Ali (Hekimoğlu, Paşa) 26
 Ali (mübaşir) 152
 Ali (Paşa) 26
 Ali (Paşa, Sadrazam, Çorlulu) 47

Ali Beg Hanı 125
 Âli Cami 95
 Ali Paşa Hanı 121, 125
 Alipaşa 105, 144
 Alişan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Cemiyeti 185
 Allahverdi, Hovhannes (Efendi) 9
 Allahverdiyan, Apraham (Amira) 8
 Almanca XIV, 193, 194
 Almanlar 9, 78
 Almanya 80, 107
 Alocyan, Hagop 190
 Alonya 215
Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert 155
 Altı Cemaat 4
 6-7 Eylül Olayları 10
 Altımermer 26
 Altınay, Ahmed Refik 64n
 Altınok, Yıldız 75
 Altıparmak pavyonu 157
 Alyanakyan, Yetvart 19, 97, 101n, 134, 134n
 Alzire 184
Amaranots Püzyantyan 17, 23, 38, 42, 69, 82n, 213
 Amasya 58n
 Amenapirgic Mektebi (Galata) 200
 Amerika XXV, XXX, 190, 211
 Amerikalılar 92, 209
 Amerikalı misyonerler 190
 Amerikan Kitab-ı Mukaddes Şirketi 207
 Amerikan Kız Koleji 199
 Amerikan Koleji 114
 Amir Dovlat 4, 145

- Amir Han 121
Amırdol Manastırı (Bitlis) 44
Amiryan, Haçik 191
Amsterdam 14, 41n, 97
Ana Camii (bkz. Ayasofya)
AnaBritannica IX, XIV, XXII, XXXII, LVIII
Anadolu XXIX, 3, 8, 10, 12, 23, 32, 36, 38, 43, 45, 113, 137, 151, 208, 213, 214
Anadolu Hisarı 58n, 61
Anadolu Sanat Yayınları XXX
Anadolu Sarraflar Kumpanyası 8, 118n
Anadoluhisarı 43
Anasyan (Söylemezyan), Hagop 13, 20, 50-52, 71n
Anayis (bkz. Çobanyan-Avedisyan, Yevpime)
Anbarcıyan, Mihran 141
Andon (Bey) 211
Andonios (Aziz) 155
Andonyan, Aram 192
Andreasyan, Aram 200n
Andronikos (Rahip) 134
Andronikos II 59n
Andronikos III 59n
Androz 219
Angelos, İsaakios II 2
Ani 81, 154
Ankara XXVIII, 7, 51, 55, 71n, 119, 143, 160
Ankara Caddesi 192, 207
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 77
Anna (Cizvit Azize) 26
Antalya 140
Anteroviros (bkz. Sedef Adası)
Antigoni (bkz. Burgazadası)
Antigonia (bkz. Burgazadası)
Antilyas XIVn
Antilyas Patrikliği Kütüphanesi XLIX
Antranikyan, Artin 141
Antreas (Başpiskopos) 160
Antrikyan, Nerses (Rahip) 23, 24, 37, 39
Anuşirvan, Hüsrev 154
Apelyan, Apraham 170
Apikyan, Haçadur 177
Apikyan, Mihran 194
Apkar (Tokatlı, Tıbir) 4
Apostolik (bkz. Gregoryen)
Apraham (Engürülü, Rahip) 3, 4, 13, 20, 50-52, 57, 59n, 60n,
Aprahamyan, Garo X, XII, XIVn, XXXIII, XLVII, L
Aprahamyan, Çugas (Var-tabed) 196
Aprahamyan-Seyhan, Hagop 19
Arab Hanı 125
Arabacı Hanı 121, 125
Arabacı Meydanı 125
Arablı 219
Araboğlu, Melidon/Melkon (Meliton) (Kayserili has-sa mimarı) 6, 145, 149
Arabyan Matbaası 128n, 158
Arabyan, Boğos 190
Arabyan, Hagop 194
Arakel 40
Arakel (Bitlisli, Rahip) 13
Arakel (Tebrizli, Rahip) 14, 41n, 45-47, 97, 98
Aral, Fahri XII, XXI, XXII, XXVII, XLIV, 172n
Aram (ormancı) 141
Aramyan Cemiyeti 184
Aramyan Mektebi (Kadıköy) 193
Arap Adası 215
Arap harfleri 211
Arapça 4, 44, 143, 152, 194
Araplar 32, 215
Arapyan, Boğos 119
Arapyan, Hovsep 141
Arapzade semti (Kuzguncuk) 85, 114
Arapzade Sokağı (Kuzguncuk) 85, 114
Ararat 52, 189
Araratyan Cemiyeti 203
Aras Yayıncılık IX, L
Araycı Han 121
Ardavaztyan (cemiyet) 184
Ardzurunyan 169
Ardzurunyan-Dadyan İlko-kulu 169
Arevelk 189
Areveltsi, Vartan (Rahip, tarihiçi) 11n, 154
Arevelyan Poğ 189
Arevelyan Tar 189
Arevşadyan, Sen 14, 52
Argiros, Romanos III (Im-parator) 145
Arife merasimi 30
Aristotel 217
Arkadius 56, 60n, 115
Arkeoloji ve Sanat 82n
Arkeos, K. XV
Armaş XIV
Armaş 96n, 119
Armaş Manastırı 92
Armenak (ormancı) 141
Armenianon (manastır) 2
Amavutköy 28, 43
Arpiaryan, Arpiar 203
Arslangül, Boğos 141
Arslanyan, Avedis (Remzi) 139n, 141
Arşagunyan Mektebi (Dolapdere) 182
Arşagunyan Tedrisat Cemiyeti 182
Arşagyan, Heranuş 178
Arşaluys, Karinyan 196
"Arşaluysi Şoğer"-XV
Arşarunyats (cemiyet) 22, 23, 37, 213
Arşarunyats (neşriyat şirketi) 7
"Artık Aramızda Değil" XXXVI
Arti Gırtaran İlkmekebi 182
Artin (Kadıköylü, Sarraf, Amira) 160
Artin (Kırımlı) 119

- Artinyan, Garabed (Kâh-ya) 165
- Arzuman (hekim) 7
- Asadur (Samatyali, hekim) 7
- Asadur, Hrand 11n, 96, 96n, 123n, 147n, 182, 187n
- Asaduryan, Hrand 142
- Asdarci Hanı 125
- Asdğapert XIV, 52, 66, 92, 96n, 189
- Asdvadzadur (Hacı) 187
- Asdvadzadur (Piskopos) 160
- Asdvadzadur Satılmış 56
- Asdvadzaduryan, Krikor (bkz. Basmacıyan, Krikor)
- Asırlar Boyunca İstanbul 133n
- Askanaş, Mihran 194
- askere alma 9
- Aslanoğlu, İbrahim XXX, XXXI, XXXIII, XXXVn
- Aslanyan, İsteyan (Paşa) 198
- Aslanyan, Manuk 190
- Asmaaltı 125, 126, 128, 129
- Asmalı 215
- Asya 23, 24, 39, 116, 214, 216
- Aşâ-yı Rabbani 57, 59n
- âşık XXVIII, XXIX-XXXI, XXXVn, XXXVIn
- Âşıkyan, Horen (Patrik, Başpiskopos) 170
- Âşıkyan, Hovhannes (Dr.) 170
- Aşir Efendi Hanı 125, 127
- Aşkharhakrutyan Çorits Masants Aşkharhi 24, 39, 214
- Aşnanyan, Boğos (Amira) 8
- Aşod II (Pakraduni kralı) 2
- aşuğ (Ermeni âşık) XXVII, XXVIII, XXX, XXXI, XXXVIn, 52
- Atabinen, Reşit Safvet 131, 133n
- Atam (Diyarbakırlı) 159
- Atatürk, M. Kemal 208
- Atatürk Kitaplığı XXV
- Athemidoros 216
- Atik Ali Paşa Camii 62, 79
- Atlantik Okyanusu 116
- Atmeydanı 61, 106, 134
- atölye (kızlara mahsus) 7
- Atpazarı 103, 105, 163
- Avak (mimar) 80
- Avedaper 190
- Avedik (Patrik) 137
- Avedikyan, Kapriyel (Rahip) 23, 37
- Avedisyan, Jozef 15
- Avedisyan, Yevpime 178
- Avkeryan, Filomen 211
- Avrupa 9, 23, 24, 31-33, 39, 58n, 116, 126n, 135, 136n, 184, 214
- Avrupalılar 191, 216
- Avsiya 215
- Avusturya 26, 27
- Avusturya elçisi 28
- Ay Andon Kilisesi (Galata) 70
- Ay Andriya 219
- Ay' Kiryaki Kilisesi (Kumkapı) 105
- Ay' Nikola 105
- Ay' Stefano 172, 175
- Ay' Yoannis 105
- Ay' Yorgi (Azadlı) köyü 172
- Aya İrini Kilisesi 63, 80, 132
- Aya Strati Kilisesi (Balat) 4
- Ayasofya 54, 56, 60n, 61, 80, 81, 82n, 154-156
- Ayasofya Müzesi 155
- Ayaş 9
- ayazma 38, 42, 100, 106, 144, 145, 147-149, 164
- Ayazmakapısı 91, 92, 96n, 102, 105, 127, 132
- Ayia Metamorphosis Manastırı (Büyükada) 217
- Ayia Panayia Kilisesi 105
- Ayia Panayia Manastırı (Kumkapı) 151
- Ayia Teotokos Petras Kilisesi 4
- Ayios Demetrius Kilisesi (Büyükada) 217
- Ayios Ioannis Hrisostomos 80
- Ayios Nikolayos Manastırı (Büyükada) 217
- Ayios Sotiris Manastırı (Kınalıada) 216
- Ayios Stefanos 172
- Ayios Stefanos Kilisesi 173
- Ayios Theodoros Kilisesi 105, 152
- Ayios Yeorgios Manastırı (Büyükada) 217
- Ayios Yeorgios Manastırı (Heybeliada) 217
- Aynalı Hanı 125
- Aynalıkavak Sarayı 62, 79, 81
- Ayntabliyan, Jozef 141
- Aysor XIV
- Aysor-Abaka XIV
- Ayvansaray 134
- Ayvansarayî 64n
- Ayvatyayn, Matteos 189
- Ayvaz, Hagop XII, I
- Ayvazovski, Kapriyel (Başpiskopos) 4, 11n, 80, 82n, 110, 111n
- Ayvazyayn. Apraham 123n
- Ayvazyayn, Eliz 201
- Ayvazyayn, Krikor (Ağa, Kayserili) 165
- Azadamard 190
- Azadlı Baruthanesi 169, 172
- Azadlı köyü 168, 169, 172
- Azadyan Amiralar 161
- Azadyan, Bedros (Amira) 160
- Azadyan, Mardiros (Amira) 160
- Azadyan, Toros XV, 50, 52, 65, 66, 68, 92, 189, 197, 202

- Azapkapı 63
Azarya 79
Azaryan, Nubar XLVI, 191
Aziz Andreas 219
Aziz Andreas Kilisesi (Adalar) 219
Aziz Başmelek Kilisesi (bkz. Surp Hireşdagabed Kilisesi)
Aziz Mesrob Maşdots Ter-cümanlar Günü XVIIIn
Aziz Nerses 218
Aziz Theodoros Studion 218
Aziz Üçleme (Ayia Triada) Manastırı (Heybeliada) 217
Azkabadum 11n
"Azkayin Sahmanatrutyun" 11n
Aznavuroğlu XXVIII, XXXVn, 91, 92
"Aznavuroğlu" XXVIII, XXXVn
Aznavuryan, Aznavur (Amira) 160
Aznavuryan, Kaspar (Eğimli, Amira) 160, 186
Aznavuryan, Keroppe 24, 38
Aztak 190
Aztarar 190
Aztarar Püzyantyan 190
- B**
Baba Cafer (hapishane) 97, 100
Baba oğlu Ayvan 56
Babayan, Mihrdat (Bey) 170
Babayan, Onnik (Bey) 169
Bab-ı Zabtiye Sokağı 128
Babiâli nümayişi 9
Babikyan, Hagop 173
Badganyan, Keroppe 52
Badger 191
Badmagan Hişadagaran, Yerevman Surp Haç Yegeğetsvo Kuruçşemeyi Hariramyâ Hopelyani Artiv [1834-1934] 186
Badma-panasiragan Hantes XIVn
Badmutyun Diyezzeragan 154
"Badmutyun Gülbenkian Kertasdani" XVI
Badmutyun Hayots (Berberyan) 11n, 18, 35, 64n, 110, 111n, 117, 123n, 175
Badmutyun Hayots (Çamçıyan) 17, 123n
Badmutyun Hıragizman Gosdantnubolso 1660
Darvo XV, XVn, 11n, 15, 90n
Badmutyun Osmanyan Bedutyân 11n, 82n, 110, 111n
badveli 161n
Bağdasar (İstanbul, Piskopos) 160
Bağdasar (Kaptanpaşa hamlacısı, Deli) 165, 166
Bağdasar (Tıbir, Kayserili) 7, 143, 196
Bağdat 31
Bağlarbaşı 159
Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı 159, 161
Bahçecik (İzmit) 19, 20
Bahçekapı 41, 61, 105, 122, 126, 127
Bakırcıyan, Frangül 197
Bakırköy XXV, 20, 63, 168, 170, 173, 195
Bakırköy Ermeni Mezarlığı 170, 174
Bakırköy Rum Mezarlığı 170
Bâlâ Süleyman Ağa Mescidi ve Türbesi 63
Balat XXV, 4-6, 16, 26, 30, 40, 63, 77, 81, 106, 109, 147, 148
"Balatlı Kevork'a Göre Edirne Vak'ası" 47
Balcıyan, Çazaros 202
Balıklı 138
Balıklı Ermeni Mezarlığı XI II, 6, 79, 96, 97, 138, 164, 165, 174, 208
Balıklı Rum Hastanesi 63
Balıklı Rum Kilisesi 165
Balıkpazarı 126, 127, 129
Bâlî Paşa Camii 63
Bali Paşa Han 121, 127, 129
Balipaşa 184
Balipaşa Caddesi 184n
Baliyan, Dırtad (Piskopos) 52, 84
Balkan Savaşı 9, 85, 114, 204
Balkapan Hanı 104, 121, 124
Balkapanı 129
Baltacı Hanı 64, 121, 125
Baltalimanı 43, 63
Baltaoğlu (bkz. Baltalimanı)
Balyan 151
Balyan, Garabed (Amira) 157, 177, 178, 188, 198
Balyan, Krikor (Amira) 8, 150, 160, 161, 163, 187
Balyan, Sarkis 171
Balyan, Sarkis (Bey) 160, 177
Balyanlar 177
Banka Hanı 125
Bardakçı Han 121
Bardizyan, Haçadur 177
Baronyan, Bedros (Kayserili) 7
Baronyan, Garabed (Talaslı) 165
Barsamyan, Dikran 170
Baruthane 168, 169, 172, 173
Basil I 154
Basma Hanı 125
Basmacı Han 122
Basmacılar 26
Basmacıyan, Garabed 16
Basmacıyan, Krikor (Patrik) 16, 149
Bassano 17, 32

- Batı Roma İmparatorluğu 60n
 Bayatçı Han 122
 Bayezid Camii 61, 62, 103, 104, 132
 Bayezid II 61
 Baykar XIV, 17
 Bayloz (Balyoz) 34
 Bebek 25, 43
 Becidyan Matbaası 192
 Bedesten 93, 92, 95, 104, 105, 132
 Bedros (Darphaneci) 138
 Bedros (Der, Bakırköy kilisesinde papaz) 170
 Bedros (Koca) 162
 Bedros (Petro, şair, tabip) 71n
 Bedros (Piskopos) 160
 Bedros (Talaslı) 163
 Bedrosyan, Bedros (Rahip, Der) 171
 Bedrosyan, Serovpe 172
 Behruz Ağa Camii 62, 79
 Behzat, Hovhannes 161
 Bekyan, Vartan 200n
 Belediye Kütüphanesi (Beyazıt) XXV, 21
 Belge, Murat XXII
Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 11n
 Belgrad 26
 Benliyan, Harutyun (Artin) 141
 Berberyan ailesi 171
 Berberyan Mektebi 160, 193, 194, 199
 Berberyan, Avedis XXII, 11n, 18, 35, 63, 64n, 110, 111n, 117, 120, 123n, 128n, 166-169, 172, 173, 175, 198
 Berberyan, Hagop 142
 Berberyan, İsteyan Garabed (Talaslı) 165
 Berberyan, Onnik 193
 Berberyan, Reteos (Efendi) 160, 191, 193
 Berberyan, Şahan 194
 Berlin 155
 Berlin Kongresi 9
 Beskibos (bkz. İmralı Adası)
 Beşiktaş XXV, 5, 27, 43, 63, 78, 88n, 110, 176-178
 Beşiktaş Ermeni Mezarlığı 177
 Beşiktaş Sarayı 62, 69, 79
 V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi XXVII
 V. Milli Türkoloji Kongresi XXVI
 Beşyol (Florya) 174
 Beyazıt XXV, 27, 47, 101n, 127, 134
 Beyazıt Meydanı 135
 Beykoz 43, 179, 211
 Beykoz Ermeni Mezarlığı 179
 Beykozluyan, Zakarya (Eğinli) 211
 Beylerbeyi 43, 111n
 Beyleryan, Mari 178
 Beyoğlu XLIV, 7, 8, 17, 27, 28, 30, 34, 35, 51, 63, 88n, 128, 170, 176, 180, 180n, 181, 182, 184, 187, 192, 195
 Beyran, Hovsep 198
 Beyrut XIII, XXII, XXXIII, XLIX, 11n, 12, 175
 Bezazyan Mektebi 169, 171, 182, 195
 Bezazyan, Boğos 169, 171, 195
 Bezazyan, Hagop 195
 Bezazyan, Karnik 139n, 140
 Bezci Hanı 125
 Bezçiler Sokağı 125, 129, 130
 Bezciyan Mektebi 175, 196, 197
 Bezciyan, Harutyun (Kazaz Artin Amira) 7, 8, 129n, 138, 148, 150, 151, 157, 187, 196
 Bezirciyan, Sepon 117
 "Bibliyografya: Reşit Safvet Atabinen Les Turcs à Constantinople du Vème au XVème siècle" 133n
 Bibliothèque Nationale 51
 Bidarî XXVI
 Bilezikci, Boğos 138
Bir Zamanlar Kadıköy 211
 Birinci Dünya Savaşı XXXVII, 10, 85, 114, 158, 181, 184, 194, 201, 204
 Birinci Meşrutiyet 9
 Bitlis 13, 16, 44
 Bitpazarı 63, 130
 Bizans 1-4, 12, 42, 51, 53, 56, 59n, 99, 100n, 101n, 106, 111n, 116, 120, 124, 134, 136, 145, 148, 220n
Bizans Devrinde Boğaziçi 41n, 82n
 Bizans İmparatorluğu 134
 Bizans Kilisesi 155
 Bizanslılar 2, 3, 42, 51, 57, 58n, 81, 154, 155
 Blinius (Plinius) 219
 Bodrum Hanı 104, 125
 Boğaryan, Norayr (Başpiskopos) XIX, 89, 90, 123n
 Boğazhisar 214
 Boğaziçi 18, 22, 23, 32, 36n, 38, 42, 63, 107, 109, 115-117, 213, 214, 218
Boğaziçi Sayfıyeleri 17n
 Boğos (Ağa, Amira) 119
 Boğos (Engürülü, Rahip) 162
 Boğos (Fizika, Badveli) 161n
 Boğos (İçevanlı, Başpiskopos) 160
 Boğos (Kağızmanlı, Papaz) 7
 Boğos (Muganni) 162
 Boğos (Tokatlı, Vartabed) 160
 Boğos (Zenne, Sargavak) 119, 124
 Boğosyan, Bedros 87
 Boğosyan, Hovhannes 24, 39, 192
 Boğosyan, Kevork 197
 Boğosyan, Yeprem 174, 175, 177, 179, 190, 211

Bohçeliyan, Verkine 171
Bolis yev Ir Teri 11n
 Bolu 139
 Bon (Felemenkli) 42
 Boncukcu Hanı 125
 Bor 13
 Boré, Eugène 52, 58n
 Bosdancı Hanı 125
 Bosna 140
 Bostancıyan konağı (Fıstık-
 kağacı) 199
 Boston XIV
 Botaneiates, Nikeforos III
 146
 Boyacı Han 121
 Boyacıköy 187
 Boyacıyan, Herman 210
 Bozdoğan Kemerı 63,
 101n, 103, 105
 Brahman 32
 Bricogne, M. 140
 Brosset, Marie-Félicité 14,
 41n, 52, 58n
 Budahi Han 122
 Budapeşte 5, 45, 58n
 Budin (bkz. Budapeşte)
 Buğdan 27
 Buğdaycılar Kapısı 27
 Bulgaristan 24, 39
 Bulgarlar 108
 Burgazadası 64, 216, 219
 Buri, Erdem 204n, 205
 Bursa 55, 106, 144
 Bursan Hanı 125
 Butros Gali, Anna Necib
 Paşa 174
 Bükreş Üniversitesi Tıp Fa-
 kültesi 84
 Bülbülcüyan, M. 197
 Büyük Çarşı (bkz. Kapalı-
 çarşı)
 Büyük Iskender 58n
 "Büyük Iskender'in Hayatı"
 144
 Büyük Karaman 105
 Büyük Langa 103
 Büyük Millet Meclisi 140
 Büyük Oruç 26, 53, 58n, 81
 Büyük Postane XXIX

Büyük Safran (Zafran) Ha-
 nı 64, 76, 130
 "Büyük Şehir Konstantino-
 polis'te Vuku Bulan Kıs-
 mı Yangın Hakkında" 98
 Büyük Şeyh Davut Han 129
 Büyük Valide Hanı 104
 Büyük Yeni Han 119, 121,
 124, 130
 Büyük Yıldız Han 130
 Büyükada 50, 64, 217, 219
 Büyükçekmece 61
 Büyükdere 43

C

Çagadamard 190
 Çağaloğlu 192
 Calumeno, Orlando Carlo
 XII
 Cambaz Hanı 125
 Camcioğlu, Hovhannes
 (Kayserili) 165
 Camcıyan, Horen 189
 Camlı Han 125
 Canterbury Katedrali 59n
Carakayt XIV, 191
 Carbognano, Cosimo Co-
 midas (bkz. Kömürçiyen,
 Kozmas Gomidas)
 Cebahane 63, 80, 132
 Cedidiye (Kınalıada) 220
 Cefer (Cafer) Ağa Hanı
 126
 Celali isyanları 5
 Celâlyan, Hovsep 194
 Celebci Hanı 125
 Cemarın Mektebi 8, 187,
 198
 Cemcemyan, Sahak 16, 30
 Cenevizliler 3, 4, 33, 34,
 59n
 Cenova 59n
 Cerrah Paşa Camii 103
 Cerrahpaşa 26, 105
 Ceryanoğlu (Ceranyan),
 Minas 65
 Cevahirciyan, Andon 158
 Cevahirciyan, Mağakya
 (Çelebi) 3, 5, 13, 15, 35,
 46, 47, 117, 129n

Cevayirci Han 126
 Cezar, Mustafa 64n, 110,
 111, 111n
 Cezayirliyan, Mıgırdiç
 (Amira) 8
 Chervot, M. 140
 Chicago XXV
 Choiseul-Gouffier, Auguste
 Comte 42, 48
*Chronique de Michel le Syri-
 en, Patriarche Jacobite
 d'Antioche (1166-1199)*
 11n
 Cibali 26, 27
 Cihan 191
 Cihannuma 42
 Cindi (Cinci) Meydanı
 104
 Cismani Meclis 200
 Civanyan, Nişan 171
 Cizvit Bostanı (Galata) 34
 Cololyan, Hagop 11n
 Combefis 154
 communion 60n
*Constantinople byzantine,
 developpement urbain et
 repertoire topographie* 64n
 Constantinus I (Konstan-
 tin) 56, 60n
 Contopoulos, Nicolos 147n
 Cotte, Louis 217
Cumhuriyet 112, 205
 "Cönk" XXXVn
 Cübbâli (bkz. Cibali)

Ç

Çadircı Hanı 64, 126
 Çadircılar 63, 127
 Çadircılar Hanı 121
 Çakıroğlu, Arman 157
 Çakıryan, Hagop 140
 Çakmakçılar Yokuşu 126,
 127, 129, 130
 Çam Limanı 216
 Çamaşircıyan, Hovhannes
 (Piskopos) 160
 Çamçıyan, Hagopos 26
 Çamçıyan, Mikayel (Ra-
 hip) 3, 13, 17, 22, 36,
 37, 123n, 213

- Çamlımanı (Heybeliada) 64
 Çamurcuyan, Hovhannes (Badveli, Deroyents) 161n
 Çanakkale 139
 Çankırı 9
 Çapa XXVIII
 Çapa Hastanesi XXVII
 Çardaklı Fırını 106
 Çark, Y. G. 11n
 çarkhapan 4, 145
 Çarşı (bkz. Kapalıçarşı)
 Çatladıkapi 106
 Çavlı, Emin Âli 206
 Çavuşbaşı Hanı 126
 Çaylakyan, Ohan (Kayserili, Hacı) 165
 Çayyan, Elyas (Yeğyazar) 169
 Çayyan, Zaruhi 210
 Çemberlitaş 62, 79, 105, 106, 126
 Çengelköy 43, 107
 Çeraz, Minas 201
 Çerezyan, Bağdasar (Amira) 8
 çeşme (Beyoğlu) 187
 çeşme (Boyacıköy) 187
 çeşme (Kuruçeşme) 186
 çeşme (Tophane) 26, 28
 çeşme (Üsküdar, Selamsız) 186
 çeşme (Üsküdar, Yenimahalle) 187, 188
 çeşme (Yeniköy) 187
 Çıkrıkçılar 125
 Çınar Caddesi 110
 Çınardibi 25
 Çırakyan, Diran 194
 Çırbed, Şahan 38
 Çiftebakkal 114
 Çilingirler 126
 Çilingirler Sokağı 130
 Çilingiryan, Manuk 141
 Çilingiryan, Rupen 194
 Çilyan (Dr.) 170
 Çingâne Fırını 110
 Çingeneler (Ermeni asıllı, bkz. Poşa)
 Çinili Hanı 126
 Çinilihamam 105
 Çivi yazıları Yayınevi 14n
 Çizmeçi Han 121
 Çobanyan ailesi 76
 Çobanyan, Arşag 14, 78, 178
 Çobanyan, Bağdasar 78
 Çobanyan, Hagop 78
 Çobanyan, Hovhannes 78
 Çobanyan, Hovsep 78
 Çobanyan, Mihran 78
 Çobanyan-Avedisyan, Yevpime (mahlası: Anayis) 78
 Çolakidis, Dimitri 194
 Çolakyan, Şabuh 50
 Çorapçı Hanları 121, 126
 Çögüryan, Dikran 194
 Çömlekciyan, Simeon 192
 Çörekçiler Kapısı 126, 130
 Çuhacı Hanı 121, 126
 Çuhacılar 130
 Çuhacıyan, Matteos (Patrik, Başpiskopos) 198
 Çukasızyan, Papken 82
 Çukur Hanı 124
 Çukur Hanı (Kapalıçarşı) 126
 Çukur Hanı (Mercan Çarşısı) 126
 Çukur Hanlar 126
 Çukurçeşme 125, 127
 Çulhayan, Krikor 196
D
 "Dabanakirk Üsküdari Hayots Kerezmanadan" xv
 Dabkoviç Vapur Acentası XIII, XXV, 112
 Dagasdan 59n
 Dacik 59n
 Dacikistan 59n
 Dadyan ailesi 172, 173
 Dadyan Kertasdanı 175
 Dadyan Okulu 169-171, 173
 Dadyan, Arakel (Bey, Amira) 169, 172, 173, 174
 Dadyan, Arakel Sisak (Bey, Barutcubaşı) 169
 Dadyan, Arşag Nerses (Bey) 169
 Dadyan, Artin (Bey, Paşa) 141, 178
 Dadyan, Boğos (Barutcubaşı, Bey, Amira) 151, 173-175
 Dadyan, Hovhannes (Küçük, Bey, Barutcubaşı, Amira) 138, 169, 172-174
 Dadyan, Krikor Mihran (Bey) 169, 172, 173
 Dadyan, Nerses Hosrov (Bey) 169
 Dadyan, Simon (Bey, Amira) 172, 173
 Dadyan, Yakut 138
 Dadyanlar 169, 170, 174, 177
 Dağlı (haydutlar) 28
 Dağlık Karabağ xx
 Damadyan, Krikor XII, XXXVII
 Danişmend, İsmail Hami 71n
Darekragan Badmutyun 15
Darekrutyun (Cevahirciyan) 117
Darekrutyun (İnciciyan) 21, 24, 39
 Darıca 219
 Daronetsi, İstebannos (Asoğik) 81, 154
 Darphane 7, 37, 76, 91, 105, 129n, 131-136, 136n, 138, 150, 187, 213
 Darphane-i Âmire 137
 Darsiyah köyü (Kayseri) 145
 Darülmuallimin 194
İserort Tari Hayeren Tzerakreri Hişadagaranner 153
 Daş Han (bkz. Taş Han)
 Davud Paşa Camii 62, 79, 105, 106
 Davud Peygamber 60n
 Davudyan, Hovsep (Amira) 8
 Davutpaşa 105

- Dayı-Simonyan 48
 Dayyan 20
 Dayyan Mektebi 199
 Dayyan, Baydzar 199
 Dayyan, Çevont (Rahip) 19
 Dayyan, Rita 199
 De Clavijo, Ruy Gonzalez 146
 De La Croix, M. 5
 De Montechar, Marquis 140
 De Montepin, Xavier XXVII
 De Temisier, Marquis 194
 De Villehardouin, Geoffroi 172
 Defterdarburnu 43
 Defterhane 134
Değakrutıyın Gosdantmubol-so yev Şırçagayits 19, 120, 124
 Degirmenciyan, K. 189
 Demir Hanı (Tahtakale) 126
 Demir Hanları (Galata) 126
 Demirkapı 105
 Demokles 112
 Demokrat Parti 50
 deprem (Bursa, İstanbul, 1855) 63
 (genel) 12, 32, 65, 75
 (İstanbul, genel) 61, 83
 (Edirne, 1509) 61
 (İstanbul, 986) 81
 (İstanbul, 1489) 61
 (İstanbul, 1509) 61, 81
 (İstanbul, 1557) 61
 (İstanbul, 1648) 61
 (İstanbul, 1712) 62
 (İstanbul, 1719) 62
 (İstanbul, 1752) 62
 (İstanbul, 1754) 26, 62, 69
 (İstanbul, 1755) 69
 (İstanbul, 1758) 26
 (İstanbul, 1766) 27, 30, 62, 65-71, 71n, 75, 78-81, 127n, 165
 (İstanbul, 1768) 81
 (İstanbul, 1790) 63
 (İstanbul, 1794) 28
 (İstanbul, 1802) 63
 (İstanbul, 1837) 63
 (İstanbul, 1841) 63
 (İstanbul, 1894) 63, 64, 75, 76, 83, 86, 87, 130n
 Der-Andreasyan, Hrand X, XXIV, XXV, XXXV, 14, 15, 17, 20, 24, 32, 39, 41, 41n, 44, 45, 47, 87n, 89, 132, 146, 147n, 153n, 164, 195, 202
 Der-Andreasyan, Jenya 44
 Der-Andreasyan, Yervant 192, 194
 Der-Hagopyan, Hagop 192
 Der-Hovhannesyan, Ke-vork (Badveli) 161n
 Der-Hovhannesyan, Ke-vork (Balatlı, Tıbir) 7, 37, 47, 82n
 Der-Sahakyan, Mikayel 192
 Dere hamamı 63
 Dergâh Yayınları LXVIII
 Derovents, Hovhannes (Badveli) 161, 198
 Dersaadet 167
 Deryants, Markar (Eğinli, Sarraf, Amira) 160
Description du Bosphore par le Docteur Indjidjian 23, 38
Descrizione topografica dello stato presente di Costantinopoli 32, 82n, 17
 "Desdan İsdanbol Üzre" 66, 71
 destan 13, 20, 49, 51, 53, 65-68, 71, 118
 Dethier, A. 52, 58n
 Deve Hanı 121, 126
 Deve Hanı Sokağı 125, 126
 Deyinnen Hanı 126
 Dırtad III 58n
 Dırtad (Anili, mimar) 81, 154, 155
Dictionnaire Grec-Français 147n
 Dilaçar, A. (Martayan, Hagop) x
 Dimonisos (bkz. Heybeli-ada)
 Diocletianus (Roma imparatoru) 58n
 Dionesius 42
 Dirimtekin, Feridun 133n, 155
 Divanyolu 95, 105, 126, 129, 159
 Doğu Anadolu 24, 39, 206
 Dolapdere 182
 Dolmabahçe 43
 Dolmabahçe Sarayı 69, 79, 177
 Domar (Ermeni takvimi) 58n, 74n, 86, 99, 100n, 111, 117, 187
 Domenico, Cestini 42
 Donabed yahut Donik (Amira, tersane ekmek-çibaşısı) 181
 donanma (şenlik) 26, 27
Donatsuyts 83
 Döğüncü (Düğünciyan, Döğünciyan) 47
 Dörtöl Ağzı 27, 34
 Dukas 155
 Duru, Orhan 39
 Dülbenci Hanı 126
 Dülbendciler Sokağı 128
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi IX, XIVn, XXII, XXXII, XXXIII, XXXIVn, XXIX, LXVII, 1n, 61n, 157n, 189n, 192
 Düzyan ailesi 23, 37
 Düzyan, Hagop (Çelebi) 138
 Düzyan, Hoca Boğos (Kuyumcubaşı) 138
 Düzyan, Hovhannes (Çelebi, Darphane Emini) 7, 138
 Düzyan, Krikor (Çelebi) 138
 Düzyan, Mihran (Bey) 138

Düzyan, Mikayel (Çelebi) 138
Düzyan, Sarkis (Bey) 138
Düzyan, Sarkis (Çelebi) 138
Düzyanlar 37, 213
Dwight 8
Dızrazadik (Eğri Paskalya) 2
Dzirani Kodi XIV

E

Ecole nationale des langues orientales vivantes 38
Eczacıyan (ormancı) 141
Eçmiyadzin 14, 41n, 52, 58n, 83, 98, 100n, 119, 148
Edirne 25, 53, 55, 58n, 61, 140, 144
Edirnekapi 5, 34, 62, 63, 79, 81, 138
Edirnekapi Camii 69
Edirnekapi Ermeni Mezarlığı XIII, 34, 69, 77, 138, 165
Egadiya (put) 40
Ege 214
Eğin (Kemaliye) 76, 118n
Eğri Paskalya (bkz. Dızrazadik)
Ekinli Adası 215
"Ekmekçi Kadın" XXVII
Ekmekeçyan, Maksut 141
Eknayan, Tanakine 197
Ekşiyan, Hovsep 141
Elafonnisos 214
Elçi Hanı 121, 126
"Élégie sur la prise de Constantinople" 52, 58n
Elkcr, Kemal XXIV, XXV
elyazması 2, 3, 12, 13, 15, 51, 58n, 60n, 77, 79, 80, 89, 110, 117, 119, 121, 143-145, 151
Eminönü 62, 79, 96n
Emir Hanı 126
Emirgân 36, 40, 41, 43
Emirgün 40
Emirgüne 40n

Emirgüneoğlu 40
Emirler Hanı (Fatih) 126
Emirler Hanı (Unkapanı) 126
Emniyet Sandığı 78
Endazyan, Yeğya 38
Enderun Kitabevi xxx
Enfiyeci Hanı 126
Engürü 56
"Engürülü Rahip Apraham'a Göre İstanbul'un Fethi" xvi
Eramyan, Apraham (Paşa) 127n
Eramyan, Kevork 127n
Erdek Yarımadası 215
Eremya (Koca, Amidli) 47
Erenya (sahib-i ayar) 76, 137
"Eremya Chelebi Kömürd-jian's Armeno-Turkish Poem, The Jewish Bride" 45
"Eremya Çelebi Kömürçiyân: Hayatı ve Eserleri (1637-1695)" 89
Eremyan, Aram 190
Eremyan, Simon (Rahip) 18
Eren Yayıncılık XXXIV, 15, 17n, 39n
Eren, İsmail XXIX, xxx
Eren, Muhittin Salih XII, XXXIV, 44
Erivan XXII, 4, 12, 13, 15, 20, 40, 41, 41n, 50, 58n, 77, 80, 100n, 116, 153n
Erivan Devlet Elyazmalar Kütüphanesi (Madenataran) XXXVIn, 51, 71n
Ermeni anaokulu 185
"Ermeni Cemiyetleri Tarihi" 179
Ermeni harfleri 45, 142n
"Ermeni Harfleriyle Türkçe Nasreddin Hoca" XXXVIn
Ermeni harfli Türkçe XXI, XXVI, XXVII, XXX, XXXI, XXXIII, XXXV, 18, 21,

36n, 49, 71, 71n, 87n, 95, 125, 162, 165, 171, 191, 208, 220
"Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk" xv
"Ermeni Harfli Türkçe Elyazması Bir Destan" XXXVIn
"Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" XXVI
"Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar" XXVII
Ermeni kilisesi (Beykoz) 179
Ermeni kilisesi (Kınalıada) 64
Ermeni Milleti Nizamnamesi (bkz. Nizamname-i Millet-i Ermeniyân) 10
Ermeni Mürettepler Cemiyeti 182
Ermeni Müzikseverler Cemiyeti 184
(Ermeni) Patrikhane Cismani Meclisi 78, 200
(Ermeni) Patrikhane Kilisesi (bkz. Surp Asdvadzadzin Kilisesi [Kumkapıl])
(Ermeni) Patrikhane Maliye Heyeti 78
(Ermeni) Patrikhane Meclisi 8, 161n
(Ermeni) Patrikhane Ruhani ve Cismani Meclisleri 201
(Ermeni) Patrikhane Yüksek Meclisi 157
Ermeni Patrikhanesi (bina) 7, 150, 166, 201
Ermeni Patrikhanesi (eski, Samatya'da) 13, 144
Ermeni Patrikhanesi (kurum) XIII, XVII, XXII-XXIV, XXVI, XXVII, XXXI, XXXII, XLIV-XLVI, 3, 8, 78, 97, 147n, 148, 149, 166
Ermeni Patrikhanesi Arşivi 121

- Ermeni Patrikhanesi salnamesi XIV
- Ermeni takvimi (bkz. Do-mar)
- Ermenice X-XII, XIII, XIV, XV, XX, XXII-XXV, XXXI, 2-4, 6, 8, 13-16, 21-23, 25, 30, 37, 38, 41n, 42, 45, 46, 51, 58n, 59n, 60n, 66, 69, 75, 77, 79, 83, 86, 90n, 92, 95, 98, 101n, 107, 111, 120, 131, 133n, 134, 137, 143, 144, 153n, 155, 166, 177, 186, 187, 189, 190-194, 200, 202, 208, 211, 213, 214
- Ermeniler (hemen bütün sayfalarda)
- Ermenistan XIV, XIVn, XX, 24, 154
- Ermenistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü 71n
- Erzincanlıyan, K. 189
- Erziyan, Berc 50, 190
- Erzurum 80
- Erzurum olayları 9
- Esayan Lisesi'nden Yetişenler Derneği 182
- Esayan Mektebi 181
- Esayan, Hovhannes 181
- Esayan, Mıgırdıç (Kayserili) 181, 201
- Esayan, Zabel 190
- Esayi (Başpiskopos) 2
- Eset (Esad) Efendi Hanı 126
- Eski Ahit XIX
- Eski Posta Hanı 192
- Eski Saray 95, 101n, 103-105, 127, 132
- "Eskici Kaspar" XXV
- Eskiciyan, Apraham 141
- Eskişehir 20, 139
- Esma Sultan 27
- Eşek Adası 216
- Etmeydanı 103, 105
- Etmeydanı Yokuşu 128
- Everek XIII
- Evliya Çelebi 135
- Evliya Hanı (Mercan Çarşısı) 121
- Evliya Hanı (Uzunçarşı) 126
- Evliya Hanı (Kapalıçarşı) 126
- Evren, Kenan XX
- Evsat-ı Konstantiniye* 132
- Eyice, Semavi 29n, 41n, 82n
- Eyüb Sultan Camii 62, 79, 132
- Eyüp 5, 30, 62, 79
- F**
- Fakirleri Koruma Cemiyeti (Kayseri) 83
- falyanoz 30, 31
- Farsça 4, 44, 152
- Fatih (semt) 4, 63, 92, 121, 125, 126, 128-130, 132
- Fatih Camii 27, 61, 62, 64, 69, 71n, 79, 80, 103, 105
- Fazlı Paşa Camii 64
- Felek, Burhan 113
- Fener 109
- Feridun Paşa Bağçesi 40n
- Feriköy XVI, XLVII, 181, 182
- Feriköy Protestan Mezarlığı 85
- Feruhan, Parunak (Bey) 198
- Fıçı Sokağı 7
- Fındıklı 43
- Fındıklıyan, Karnik 178
- Fıstıkagacı 199
- Fikirtepe XXVIII
- Filcancı Hanı 126
- Filistin 85
- Filsarayı 105
- Fincancı Sokağı 128
- Fincancılar Yokuşu 126, 128, 130
- Florya 174
- Folklor ve Etnografya Araştırmaları Yılığ* XIV, XV
- Folklor ve Etnografya Araştırmaları* XXX
- Folklor/Edebiyat* XXXVn
- Fossati, Gaspare 48
- Fransa 107, 139, 140, 184, 206
- Fransız mektebi 84
- Fransız-Alman Harbi (1870-1871) 141
- Fransızca XIV, 7, 13, 14, 23, 38, 41n, 60n, 88n, 193, 205
- Fransızlar XLIII, 9, 28, 41, 42, 140, 141, 172, 217
- Frenkler 51, 53-55
- Frenkian, Nazaret Asdvadzadur (Kayserili) 165-167
- Fuad Paşa (Keçecizade) 50
- Fukaraperver Cemiyeti 182
- G**
- Gabudikyan, Partoğimeos (Piskopos) 119
- Gadarine (Sarkis Kalfa'nın torunu) 161
- Gagik II 155
- Galata 3-6, 12, 13, 26, 27, 29, 30, 32-35, 51, 53, 55, 59n, 61, 62, 70, 78, 79, 103-105, 116, 117, 122, 125-130, 143, 192, 200, 201
- Galata Kulesi 29, 32-35, 59n, 61
- Galata surları 32, 34, 180
- Galatasaray 35, 181
- Galmiche, M. 140
- Gamsaragan, Alis 115
- Garabed (Dr., müellif) 7
- Garabed (Efendi, Orman Meclisi Kâtibi) 141
- Garabed (Hacı Devlet, Kalfa) 150
- Garabed (Hacı, Kayserili) 165
- Garabed (Piskopos, Balatlı, Patrik) 7, 160
- Garabed (Sulu Han odabası) 163
- Garabed (Talaslı Bedros'un oğlu) 163
- Garabed (Taşçı, Kalfa, Kayserili) 149

- Garabedian, Anna 165
 Garabedian, Bedros 145, 164, 194
 Garabedian, Senekerim (Kalfa) 188
 Garoyan, Kevork 170
 gayrimüslim 152, 207
 Gazanfer Ağa Medresesi 63
 Gazer (sarraf) 27
 Gazi Terbiye Enstitüsü XXVIII
 Gaziasker Hamamı 105
 Geçit Han 120
 Gedikpaşa 95, 105, 126, 164, 184, 184n, 185
 Gedikpaşa Ermeni Kilisesi 87n, 184
 Gelgelyan, Harutyun (Amira) 8
 Gelibolyan, Harutyun 195
 Gelincik 144
 "Genovape Nam Afife Kadının Hikâyeyi Garibesi" XXVI
 Gensakrakan Pararan 58n
 Gercis (Sarkis) 143
 Gesaryan, Kevork (Kayserili, Diratsu) 65, 68, 70, 79, 80, 165
 Gesaryan, Manuel (Tıbir) 7
 Getronagan Lisesi 200-202
 Getronagan Lisesi'nden Yettişenler Derneği XXXVII, 200n
 Getronagan Mektebi 202
 "Getronagan Mektebi Tarihçesi" 202
 Geyik Adası 214
 Geyvze (Gebze) 219
 Gıduts Adası 121
 Gircikyan, Antranik (Dr., Paşa) 178
 Gircikyan, Hagop (Efendi) 178
 Ginorta Hanı 126
 Giragos (Genceli) 218
 Giralı Hanı 126
 Girit 118n
 Giz, Adnan 211
 Gochot, M. 140
 Golod, Hovhannes (Patrik, Rahip) xvn, xvii, xlviii, 6, 25, 145, 149, 196
 Gomidas XLVIII
 Gomikyan, Vartan 200n
 "Gosdantnubolis" 11n
 Gosdantnubolis-Dıbavorut-yunner 18
 "Gosdantnubolso Hayerı yev İrents Badriarknerı" 11n, 96n, 123n, 147n, 187n
 Gouffier, Choiseul (Dük) 28
 göç 4, 5, 9, 137
 Göksu 26, 43
 Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi 82n
 Gövderelioglu pavyonu 157
 Gregoryen 1, 2, 6, 7, 10, 23, 37, 71n, 119, 155, 166
 Gregoryen takvimi (bkz. Dumar)
 Grek harfleri 45
 Gudel, B. 8
 Gurdikyan, İstevan 194, 195
 Gül Han 121
 Gülbenkian ailesi 157
 Gülbenkian pavyonu 157
 Gülbenkian Vakfı 158
 Gülbenkian, Kalust 90
 Gülbenkian, Serovpe 201
 Gülersoy, Çelik 82n
 Güleseryan, Papken 16
 Güllane Parkı 92, 132
 Güllabyan, Hagop (Amira, Kayserili) 145
 Güllü Agop (bkz. Vartovyan, Hagop)
 Gülzar-ı Kayseriye 87n
 Gümrük 40, 41, 128
 Gümrük Caddesi 125-127
 Gümrük kapısı 99
 Güney Anadolu 39
 Gürci Hanı 126
 Gürciyan, Mikayel 194
 Güreğ (Aşkharovalı, Kalfa) 160
 Gürün 76, 120
 Gürün, Hovhannes 202
 Güzelcehisar (Anadoluhisarı) 43
 Gyllius, Petrus (Pierre) 42, 216, 217, 218
 Ğ
 Ğalimli 215
 Ğayduri 216
 Ğayserli Hanı 126
 Ğazikyan, Arsen 38
 Ğoca Paşa Hanı 126
 Ğoca Paşa Sokağı 126
 Ğugas (Darphaneci) 138
 Ğugas (Harputlu, Rahip) 6
 H
 Hacı Hal(l)açlar 219
 Hacı Halil Han 121
 Hacıyani, Andon 201
 Haçaduryan, Asdvadzadur 201
 Haçikyan, Levon 58n, 153n
 Haçikyan, Luiz 196
 haçkar 3
 Haçlı Seferleri 51
 Haçuk veya Haçik (sahib-i ayar) 76, 137
 Hadika 64n
 Hagop (Aziz) 150
 Hagop (Gatoğigos) 97
 Hagop (Hasılıcı, Hacı) 83
 Hagop Matteosyan Matbaası 125
 Hagop Nalyan Badriark (1706-1764) Giyankı, Kordzen yev Aşagerdnerı xv, xvn
 Hagop (Nusaybinli Aziz) 77
 Hagop (Sorguççu) 165, 166
 Hagop (Tekirdağlı, Piskopos) 160
 Hagop (Tekirdağlı, yemenici) 165
 Hagop (Tıbir, "İmam Ali Hanlı") 119

- Hagopyan pavyonu 157, 158
Hagopyan, Garabed 150
Hagopyan, Harutyun 75
Hagopyan, K. B. 11n
Hagopyan, Margos (Bitlisli) 171
Hagopyan, Simon 194
Hagopyan, Vartan (Taşçıbaşı) 165
Hagopyan, Vazken 116
hağortutyun 60n
Halep 31, 40n
Halet Efendi 37, 213
Halıcı Hanı 126
Haliç XXV, 58n, 96n, 115, 116
Halil (Hacı, Ağa, Çengelköylü) 108
Halil Efendi Hanı 126
Halil Paşa Hanı 126
Halk Kültürü XIV, XXXI, XXXVn
Halk Kültürü Yayınları XXXVn
Halkalı Ziraat Mektebi 141, 142
Halkalıyan, Asadur 141
Hallacyan, Bedros 178
Hamamcıyan, Mari 196
Hamarod Aşkharhakrutyun 76, 124
Hamaynkayin Oratsuyts 11n
Hamazkayin Ingerutyun 8
Hampartzum (ormancı) 141
Hamursuz Bayramı 120
Han 119-122, 124-126n, 127, 129n, 130, 130n,
Hancıyan, Hagop 140
Hançer, Elmon 69n
Hanesyan, Harutyun XLV
Han-ı Halil 126
Hantes Mışaguyti 200n, 202
Hapet (ormancı) 141
Haracci Hanı 126
Haraccılar Mağazası 126
Harbiye Nezareti binası 63
Harduin 214
Harektik 142n
harikzedeler cemiyeti 184
Harput 65
Harutyun (Hacı) 187
Harutyunyan, Hampartzum 195, 202
Harıramya Hopelyan Mayr Yegeğetsvo 153n, 196
Hasan Paşa Hanı 26, 64, 120, 122, 126
Hasanbegzade (tarihçi) 34
Haseki 105
Haseki Camii 63
Hasırcılar Caddesi 126, 129, 130
Hasib Bey 194
Hasköy 5, 6, 9, 10, 30, 187
Hasmig XV
Havakumın Badmutyan 11n, 154
Havyar Hanı 127
Hay Aşuğner 52
Hay Pijışgagan Artzanakrapanutyun 187
Hayal 29n
Hayakidagan Darekirk XIVn
Hayasdani Goçnak XIV, 79
Hayat Tarih Mecmuası XIV, XXII, 24, 39
Haydarpasha Askeri Hastanesi 63, 85
Haygagan Ağpiürneri Püzantiyayi Angman Masin 13, 14, 50, 51
Haygagan Nor Madenakidutyun 41n
Haygagan Sovedagan Hanrakidaran 11n, 51, 58n
Hay-Horom 1
Hayırsever Kadınlar Cemiyeti 185
Hayreddin (Beşiktaş) 43
Hayrenik 64n, 75
Haznadar Hanı 127
Hazreti İsa 56, 57, 59n, 60n, 74n, 84, 95, 115, 134, 144, 146, 148, 150, 210
Hebrew Üniversitesi (Kudüs) XIX
Hekimyan, Mıgırdiç (Efendi) 139, 140, 141
Helen (İmparatoriçe) 144
Herbert (Avusturya elçisi) 27, 28
Herodot 12
Hethum II 2
Heybeliada 64, 216, 217, 219
Heybeliada Bahriye Mektebi 64
Heybeliada Ruhban Okulu 64
Hıdırlıyas 176
Hınçak 9, 170
Hırımyan Hayrig Cemiyeti 184
Hırımyan, Mıgırdiç (Patrik, Başpiskopos) 150
Hırıpsimyan 53, 58n
Hırıstıyanlar XXXVII, 51, 53-56, 58n, 59n, 60n, 67, 70, 80, 106, 115, 146,
Hırıstıyanlık 172, 210
Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200 64n
Hindistan 73, 104
Hindistanlılar 32
Hintliyan pavyonu 157
Hintliyan, Hovhannes 161, 194
Histoire de la Conquête de Constantinople 172
Histoire du Bas-Empire 52, 58n
Hişadagaran (Basmacıyan) 16
Hişadagaran (Zartaryan) 24, 39
Hititler 208
Hiybetullah 26
Hobina 11
Hoca Hanı 104, 105
Hocapaşa 7, 103, 105
Hocasaryan, Hayk 197
Hollanda XIV
Honorius 56, 60n

Horenyan Okulu (Balat) 7
 Horhor 105
 Hotel d'Angleterre 64
 Hovagim (Başpiskopos) 2, 3
 Hovhannes (Aziz) 150
 Hovhannes (Başpatrik) 218n
 Hovhannes (Başpiskopos) 2
 Hovhannes Badriark Golod (1678-1741) yev ir Aşagerdneri XV, XVn, L, 11n
 Hovhannesian, Hagop (Bey) 157
 Hovhanyan, Garabed (Kayserili) 171
 Hovnan Palakaşyan Matbaası 125
 Hovsep Vartan Paşa 18
 Hovsep Yusuf (Çelebi, Satıcbaşı) 130n
 Hovyan (Amira) 119
 Hovyan ailesi 76
 Hovyan, Çazar 77, 78
 Hovyan, Harutyun (Amira) 76, 77
 Hovyan, Hovhannes 77
 Hovyan, İstëpannos 76
 Hovyan, Mardiros 76, 77
 Hristos Kulesi (bkz. Galata Kulesi)
 Husik 2
 Huşer 188
 Huvleya (Husleya) 215
 huzurevi (Yedikule Ermeni Hastanesi) 158
 Hüdaverdi, Krikor 192
 Hünkâr İskeleyi 43
 Hünkârbeğendi, Hovhannes (Rahip) XLIX
 Hüseyin (Ağa, Çengelköy-lü) 108
 Hüseyin (Ayvansarayî) 48
 Hüseyin (Kanca, Çengelköylü) 107
 Hüseyin Beg Hanı 127
 Hüseyin Paşa (Kaptan-ı Derya) 28
 Hürev (Serasker, Paşa) 162

I

Ibrikci Hanı 127
 Independentza tankeri 113
 Intartzag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi 11n, 96n, 123n, 147n, 187n
 "Intartzag Tstutsag Tzerakrats Baladu S. Hireşdaga-bed Yegeğetsvo" XV
 "Intartzag Tstutsag Tzerakrats Ortaküğü S. Asvadzadzin Yegeğetsvo" XV
 Irgat Pazarı 121, 122, 127
 Isdanbolo Badmutyün (Eremya Çelebi Kömür-ciyan) 11n, 15, 147n
 Isdanbolo Badmutyün (Mesrob Başpiskopos Nişanyan) 176
 Isdanbolo Badmutyün (Vahram Torkomyan) 106n
 Iskordela Mahallesi (Be-yoğlu) 8, 187
 Iskupa 215
 Islahat Fermanı 8
 Istanbul Touristique 82n, 147n
 İstavroz (Beylerbeyi) 108
 İstepannos (Meğrili, Rahip, Patrik) 14, 92, 96-98, 101n 102, 219
 İstepanyan, Karnik 51, 58n
 İstepanyan, S. XL
 İ
 İbrahim (Padişah) 40n, 41, 143
 İbrahim (Ağa, Bostancıbaşı) 103
 İbrahim (Defterdar) 103
 İbrahim (hassa mimarbaşı) 152
 İbrahim Han 104
 İbrahim Han Konağı 99, 101n
 İbrahim Paşa 25, 26
 İbrahim Paşa Sarayı 106
 İbrance 60n, 74n, 102
 İcadiye (Üsküdar) XIII, 85, 114, 188, 193, 199

iconoclaste 115
 idam 26-28, 40n, 41, 47, 55, 206
 İğdeli (Yozgat) 148
 İkinci Dünya Savaşı 10, 170, 195
 İkinci Meşrutiyet 142, 170
 "İkinci Sarsıntı Hakkında Destan" 68
 İlaveli Salname ve İstihracat-ı Saire 125
 İletişim Yayınları 211
 İmam Ali Han 122
 İmameli Hanı 127
 "İmanlar ve Maddeler" 191
 İmaret Hanı 127
 İmaret Meydanı 127
 İmparator Manuel'in heykeli (Çemberlitaş) 105
 İmrahor Camii 63
 İmrallı Adası 219
 İnciciyan, Aleksandır 22, 36
 İnciciyan, Boğos 213
 İnciciyan, Dinuhi 22, 36, 213
 İnciciyan, Çugas XXII, 2, 11n, 17, 20, 21, 23-25, 29, 29n, 30-32, 35-39, 40n, 41, 42, 46, 64n, 65, 69, 70, 70n, 76, 78-80, 82n, 83, 87n, 101n, 109, 111n, 121, 130n, 137, 144, 145, 154, 164, 168, 176, 179, 180, 182, 213, 214, 218n, 220n
 İncil XXI, XXXVII, 2, 60n, 86
 İncilci Aziz Yoannis Kilisesi 216
 İncilci Hovhannes Cemiyeti 184
 İncirliköyü 43
 İngilizce XIV, 86, 193, 207
 İplikci Hanı 127
 İran 1, 47, 154, 190
 İranlılar 59n
 İrene (İmparator Konstantin'in annesi) 104
 İrini (İmparatoriçe) 217, 218

- İsbetci Hanı 127
İshak (Cerrahbaşı) 152
İskanavi, Dimitri 27
İskender Boğazi 53, 58n
İskenderiye 85
İskhel (sarraf) 37, 213
İskyan, Viktorya 84
İslam 195
İslam Ansiklopedisi 82n
İslâmbol 56
İslamlık 211
İsmail (Şah) 4
İspanya 17, 60n
İspanya Sefarethanesi 32, 79
İspanyolca XIV
İstambul 125
İstanbul (hemen her sayfada)
İstanbul xvin, 13n, 50n, 114, 147n, 153n
İstanbul Ansiklopedisi ix, xiv, xxii, xxviii, xxxvn, lviii, lix, 42n, 60n, 70n, 93n, 137n, 154n, 159n, 161n, 164n, 168n, 176n, 179n, 180n, 184n, 189, 189n, 190, 191, 193n, 196n, 198n, 199n, 200n, 202, 203n, 207-209
İstanbul Boğazi 27, 31, 42, 112, 113, 115, 116, 118
İstanbul Çeşmeleri 48
İstanbul Eğitim Enstitüsü xxviii
İstanbul Enstitüsü 24, 39
"İstanbul Ermenileri" 182
İstanbul Konsili 144, 154
İstanbul Tarihi: 17. Asırda
İstanbul xv, 20, 41n, 44, 44n, 46, 70n, 89, 96n, 100n, 101n, 132, 133n, 146, 147n, 153n, 164, 168, 179, 220n
"İstanbul Topografyası" 176
İstanbul Üniversitesi 101n
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi xxiv, xxx, 14, 15, 44, 132
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 89
"İstanbul Üzerine Mersiye" 68
İstanbul ve Deprem Sempozyumu 64n
İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız 39
"İstanbuli Khısdışunç Tzı-mernerı" 115
İstanbul'un fethi 3, 12, 13, 17, 20, 34, 50-53, 58, 116, 135, 145, 151, 172, 182
İstavrakı 27
İstavroz (Beylerbeyi) 43
İstinye 40, 43
İsveç 25
İsviçre-Ermeni İlkokulu 170
İşkhan, Harutyun 200n
İşkodra 140
işlemcilik okulu (Beyoğlu) 7
İtalya 6, 14, 17, 107
İtalyan 213
İtalyanca xiv, 6, 24, 32, 38, 47
İTÜ xiv
İTÜ Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü xiv
İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 71n
İzmir 52
İzmirliyan, Matteos (Başpiskopos, Gatoğigos) 159
İzmit 9, 19, 40n, 80, 103, 106, 119, 139
İznimid 41n
J
Jamanagakrutyun 11n, 35, 116,
Jamanak xiv, xxvi, 11, 19, 46, 134, 134n, 192, 204n
Jamanak-Türkiye 192
Janin, Raymond 64n
Jibid 11
Joğovurti Tzaynı 29n, 30, 192
Joğovurti Tzaynı-Jamanak 192
Justinianus (İmparator) 56, 154, 156
Justinus II 218
K
K.M.P. xv
K.P. xv
Kabataş 43
Kadı Hanı 122, 127
Kadıköy XIII, 31, 159, 193, 204, 205
Kadırga Limanı 95, 104, 106
Kafkasya 5, 47
Kâğıtçılar 132
Kâğıthane 40n
Kahire 190
Kâhyayan, Hovhannes 163
Kalaycıyan, Âra 16, 40, 77, 89
Kalcı Han 122
Kalemkâryan, Krikoris (Rahip) 69, 82n
Kalender 43
Kalfayan Yetimhanesi 10
Kalfayan, Horen Narbey (Başpiskopos) 178
Kalfayan, Nişan 194
Kalfayan, Sarkis 160
Kalfayan, Sirpuhi Mayrabed 10
kaloğios 54
kaloğreya 54
Kalolimno (bkz. İmralı Adası)
Kalpakçılar 122, 125, 129, 130
Kalpakçıyan, Ardaşes 192
Kalust (Kayserili Merametçi Kalfa) 160
Kalustyan, Şınork (Patrik, Başpiskopos) xxvi, xxvii, xlili, 15, 148, 210
Kamando Hanı (Galata, Balıkpazarı) 127
Kamando Hanı (Galata, Perşembe, banka altında) 127
Kamando Hanı (Galata, Perşembe, banka karşısında) 127

- Kamando Hanı (Galata, Tekhoroz) 127
 Kamando Hanı (Galata, Yenice Sokağı) 127
 Kamando Hanı (Galata, Yorgancılar) 127
 Kamando Hanı (Mahmut-paşa) 127
 Kamando Hanı 120
 Kambur (Usta, Çengelköy-lü) 108
 Kamyaro 215
 Kandilli 43
 Kandiya 118n
 Kanlıca 43
 Kantarcılar 129
 Kantarcılar Caddesi 126, 127
 Kapalıçarşı 26, 63, 64, 76, 79, 80, 86, 87, 103-105, 125-130
 Kapamacıyan Mektebi 174
 Kapamacıyan, Harutyun (sarraf) 200
 Kapamacıyan, Hovhannes 174
 Kapamacıyan, Mihran 140
 Kapıdağı Yarımadası 215
 Kaplan, Sefa 207
 Kapriyel (minyatürcü, Tıbir) 5
 Kapriyelyan, Krikor 140
 Kara Ahmed Paşa Camii 63
 Kara Mehmed Paşa (Doğancı) 211
 Kara Mustafa Paşa 70
 Karadeniz 27, 28, 40, 96n, 112, 113, 115, 116
 Karagözyan, Dikran 10
 Karagözyan, Garabed (Kalfa, Everekli) XIII, 85, 114, 204
 Karagözyan Yetimhanesi 10, 85
 Karagömrük 4, 138
 Karakaşyan, Nazaret 196
 Karakışla, Yavuz Selim XII
 Karakoç, Hovsep 141
 Karaköy xxv, 143
 Karaman (semt) 61
 Karamanlılar 165
 Karamatosyan, A. 193
 Karaseferyan, Manuk 5
 Karekin I xvii, xviii, xx, xxvii
 Karekin II (bkz. Kazancıyan, Karekin)
 Kârgir Hanı 127
 "Kariye" 82n
 Kariye Camii 62, 79
 Kartal 63, 81
 Kasımpaşa xxxviii, 110, 181
 Kastamonu 140
 Kasuni, Yeğya 114
 Kaşgar xxxviii
 Kaşıkçı Hanı 122, 127
 Katırcılar veya Katırcı Hanı 122, 127
 Kâtip Çelebi 42
 Katolik Ermeniler 6-8, 10, 18, 21, 23, 37, 71n, 119, 124, 166, 211
 Katoliklik 58n, 84
 Kavafyan, Karekin 194
 Kavafyan, Keğam 194, 201
 Kavak 43
 Kavukyan ailesi 171
 Kayalarburnu 43
 Kayaoğlu, İ. Gündag xxx
 Kayianyants 54, 58
 Kayseri XIII, XXI, xxxviii, xli, xlv, 19, 80, 83-85, 88n, 120, 145, 150, 160, 163, 184n
 Kazaklar 25
 Kazancılar 132
 Kazancıyan, Karekin (Patirik, Karekin II) xx, xxxix
 Kazancıyan pavyonu 157
 Kazlıçesme 157
 Kebabçı Hanı 127
 Kebeciler Hanı 104, 124, 127
 Keçeci, Salih Fuad 50
 Keçyan, Baruyr 192, 194
 Keçyan, Püzant 182, 189
 Kedrinos (Cedrenus, Yeor-gios) 218, 218n
 Kefe 34
 Kefeli Camii 4
 Kefeliköy 4, 43
 Kehribarcı Hanı 127
 Kelekyan, Diran 49, 49n
 Keleşyan, Abro-Asbed 204, 205
 Keleşyan, Setrak 204
 Kellekesen Hanı 64, 127
 Kemah 14
 Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii 62, 79
 Keresteciyan, Garabed 141
 Keresteciyan, Keğam 206
 Keresteciyan, Mike 170
 Keresteciyan, Misak 141
 Kerpiç Hanı 127
 Keşgekyan, Mayram (Hacı, Kayserili) 165
 Ketenci (Çelebi, Çengelköylü) 108
 Ketenci, Raci 206
 Ketenciler 126, 128, 130
 Kevork (Amira) 138
 Kevork (Aziz) 146
 Kevork (Darphaneci) 138
 Kevork (Hacı Eşim) 56
 Kevork (Mazlum, Çengelköylü) 108, 109
 Kevork (yazmacı) 160
 Kevork Bey Hanı 127
 "Kevork Pamukciyan'ın Ermenice Eserleri" xivn
 "Kevork Pamukciyan'ın Kaybı Vesilesiyle (1923-1996)" 204n
 Kevorkyan, Garo 170
 Kevorkyan, Kevork 200n
 Khalki (bkz. Heybeliada)
 Khalkidis (bkz. Heybeliada)
 Khanatsank 125
 Kharazan xv
 Khrysanthos ve Euphemia Kilisesi 148
 Kınalıada 64, 216, 220
 Kınunyan, Zakarya (Piskopos) 144
 Kırpar 98, 100n, 214
 Kırım 3, 4, 34, 106

- Kırnavula köyü (Sivas) 180
 Kırnavula Mahallesi (Be-yoğlu) 8, 180, 187
 Kısakürek, Necip Fazıl 205
 Kısıklı 159
 kıyamet-i sugra 61
 Kızılada (bkz. Kınalıada)
 Kızılhaç Teşkilatı 170
 Kızıltoprak XXXIII
 Kızlar Ağası Hanı 127
 Kilikya 2, 16, 24
 Kilikya Ermeni Gatoğigos-luğu 160
 Kilisesever Kadınlar Cemi-yeti 185
 Kilit Hanı (Uzunçarşı) 122, 127
 Kilit Hanı (Gümrük Cad-desi) 127
 Kilyos 34
 Kim-Men-Pen XV
 kinonia 60n
 Kiparodis (bkz. Emirgan)
 Kir Luka (bkz. Notaras, Lukas)
 Kireçburnu 43
 Kireçkapısı 32
 Kirişçyan, Boğos 18
 Kırk Badmutyants 14, 47
 Kitab-ı Mukaddes 59n, 100
 Knar Musikiseverler Cemi-yeti 185
 Koca Mustafa Paşa Camii 62, 79
 Kocaeli 96n
 Kocamustafapaşa 106, 143
 Koçi Bey 209
 Koçu, Hatice-Melek (An-jel Köçeyan) 210, 211
 Koçu, Mehmed 210
 Koçu, Reşad Ekrem XXVIII, LIXn, 21, 21n, 22, 42n, 50n, 60n, 93n, 96n, 101n, 133, 137n, 154n, 159n, 161n, 164n, 168n, 176n, 179n, 180n, 184n, 189n, 193n, 196n, 198n, 199n, 200n, 203n, 207-212
 Koçunyan, Ara 192
 Koçunyan, Araksi 192
 Koçunyan, Mardiros 192
 Koçunyan, Melik 192
 Koçunyan, Misak 192
 Koçunyan, Nadya 192
 Koçunyan, Sarkis 192
 Koçunyan, Sarkis 192
 Koğtan 151
 Kolancıyan, Yetvart 170, 194
 Kolçak, Demir 75
 kolera 6, 26, 31, 83, 86, 181
 Kololyan, Boğos 194
 Komisyon Hanı 127
 komiteciler (Ermeni) 9
 Komnenos, Aleksios I 1
 Komnenos, Manuel I 134, 215
 Komnenos, Yoannis 215
 konsil 2
 Konstantianos V 115
 Konstantin 104, 124, 144
 Konstantinopolis 1-3, 54, 56, 57, 98
 Konstantios (Rum Patriği) 48, 143
 Koranyan, Kevork 140
 Koranyan, Sarkis (Sarraf) 160
 korsanlar 28
 Koska 7
 Koska Fırını 105
 Kostas (Imparator) 144
 Koyundere (Yeşilköy) 174
 Koz, M. Sabri XII, XXI, XXII, XXVII, XXVIII, XXXIII, XLIV, 204n
 Kozimidis, Tomas 205
 Kozmas 3
 Köçeoğlu ailesi 210
 Köçeoğlu soyu 211
 Köçeoğlu, Andon (Bey) 210
 Köçeoğlu, Aram (Bey) 211
 Köçeoğlu, Hagop (Efendi) 210, 211
 "Köçeyan ailesi" 211
 Köçeyan, Anjel (bkz. Ko-çu, Hatice-Melek)
 Köçeyan, Harutyun 211
 Köçeyan, İsguhi-Anna 211
 Köçeyan, Krikor 211
 Kömürçyan 144
 Kömürçyan ailesi 44
 "Kömürçyan Ailesi'nin Şeceresi" 47
 Kömürçyan, Ağavni 47
 Kömürçyan, Eremya Çele-bi XV, XVn, XXII, XLVIII, 3, 5, 11n, 15, 17, 19, 20, 41n, 42, 44, 44n, 45-47, 62, 70n, 89, 90, 90n, 91-93, 95, 96n, 97, 98, 100n, 101n, 102, 102n, 103, 104, 106, 127n, 129n, 131, 132, 133n, 137, 144-146, 147n, 151, 153n, 164, 168, 176, 179, 180, 218, 220n
 Kömürçyan, Gomidas (Pa-paz, Şehit) 17, 25, 32, 42, 47, 79
 Kömürçyan, Hovhannes 17
 Kömürçyan, Kozmas Go-midas (Cosimo Comidas de Carbognano) 7, 17, 32, 35, 42, 47, 79, 82n
 Kömürçyan, Krikor 50
 Kömürçyan, Mağakya (minyatürist) 47
 Kömürçü Hanı 127
 Köprübaşı 128
 Köprübaşı Hamamı 63
 Körfez bahçesi 43
 Köseyan, Varujan XLV, XLVI, 151
 Köybaşı 43
 KP XXXVIII
 Krikor (Çelebi) 104
 Krikor (Kemahlı, Rahip) 5, 11n, 14, 48, 116
 Krikor (Merzifonlu, Tıbir) 138, 151
 Krikor Abirad (Başpatrik) 2
 Krikoris (Bursalı) 165, 167
 Krikoris (Rahip) 47
 Krikoryan, Boğos (Patrik) 7

- Kudas-ı şerif ayini 57, 55, 119, 124, 150
 Kudüs XIV, XIX, 11n, 14-16, 25, 40, 77, 85, 96n, 101n, 116, 123n, 131, 149, 176
 Kudüs Ermeni Patrikhanesi 15, 16, 40, 41, 89, 90, 92, 119, 148, 160, 198
 Kule bahçesi (bkz. Kuleli)
 Kulekapısı (Beyoğlu) 35
 Kuleli 43
 Kulis XIII, XIV, XLVIII, L, 11, 87n
 Kumkapı XXV, XXXI, 4-7, 12, 13, 19, 26, 27, 96, 98, 99, 104, 105, 144, 147n, 148, 151, 164, 175, 195, 196
 Kumkapı gösterisi 9
 Kumru Hanı 122, 127
 Kundakçı 127
 Kurban Bayramı 62, 63, 78
 Kurbanyan, Hovsep 87, 88n
 Kurşunlu Han 127, 127n
 Kurşunlu Mağaza 79
 Kurşunlu Mahzen 62
 Kuruçeşme 5, 30, 43, 186
 Kuruçeşme Ermeni Kilisesi 118n, 186
 Kuşakçı Han 122, 127
 Kut, Turgut XII, XXIV, XXX, XLIV, 46
 Kutalo Adası (bkz. Ekinli Adası)
 Kutucu Han (Odunkapı) 122
 Kutucu Hanları (Tahtakale) 128
 Kutucular 128
 Kutulmuş Matbaası 44
 Kuyumcuyan ailesi 171
 Kuyumcuyan, Bedros 141
 Kuyumcuyan, Sarkis (Piskopos) 160
 Kuyumcuyan, Yermok 191
 Kuyumcuyan, Yervant 141
 Kuzguncuk XXVII, 43, 85, 109, 111n, 131n, 210
 Küçük Langa 103
 Küçük Safran (Zafran) Hanı 64, 76, 86, 87, 130
 Küçük Şeyh Davut Han 129
 Küçük Valide Hanı 122
 Küçük Yeni Han 122, 130
 Küçük Yıldız Han 130
 Küçükçekmece 61
 Kültür Bakanlığı XXXVn, LXVIIIn
 Kültürel Araştırmaları Teşvik Cemiyeti XIII, 50, 182
 Kürdyan, Harutyun 22, 92, 93, 190, 209
 Küreçiler 126,
 Küreçiler Sokağı 126, 127, 129
 Kürkçü Hanı 119, 120, 122, 128
 Kürkçühanlıyan, Bedros (Amira) 8, 117, 118n
 Kürkçüler 95, 128
 Kürkçüler Çarşısı 127
 Kürkman, Garo XII, 220
 Kütahya 20
 L
 La Constantiniade 143
 Laleli XXIV, XXV
 Laleli Camii 27
 Lamartine 137
 Langa 5, 26, 105, 128, 133n, 149
 Lapçincian, Teotik 192
 Lasdaki 215
 Lâîfe 211
 Latin 134, 146
 Latin harfleri 45, 49, 142n
 Latin kilisesi (Galata) 103
 Latin kilisesi (Kadıköy) 193
 Latince 4, 6, 32, 40
 Latinler 2, 4, 25, 26, 53, 53, 58n, 59n, 174
 Laurent (Frère) 205
 Lebeau 52, 58n
 Leblebici Hanı 122, 128
 Lehistan 28
 Leiden XIV
 Leinklay, Johannes 42
 Leo 48
 Leon III 115
 Letteratura Turchesca 111n
 Lrapet XIV
 Lrapet Hasaragagan XIVn
 Lim Adası 121
 Limonciyan, Hampartzum (Baba) 124
 Loğofet 83
 Lonca Hanı 128
 Londra 48
 Los Angeles 20
 Lozan Muahedesi 205
 Ludwigsburg XIX
 Luigi, Marcili 42
 Lusararyan, Dikranuhi (doğumu Zambakçıyan) XL
 Lusararyan, Diruhi (doğumu Şekerçiyan) XL
 Lusararyan, Harutyun XL, XLI
 Lusararyan, Hacı Mardiros XIII, XXI, XXXVII, XL, 85
 Lusavorçagan (bkz. Gregor-yan)
 Lusavoriç yortusu 26
 Lusavoriçyan Okulu 196
 Lvov (Lemberg) 14
 M
 Mac Callum, Lymann 207
 Macarburnu 43
 Macaristan 5, 80
 "Madenakidutyun Hanra-bedagan Hisnamya Şirçani İstanbulahay Kırkı" XV
 Madenataran (bkz. Erivan Devlet Elyazmalar Kütüphanesi)
 Mafa Hanı 128
 Mafa Meydanı 128
 Magazine Encyclopédique 38
 Mağakyan, Zareh 171
 Mahalıç Boğazı 219
 Mahamat (bkz. Mehmed II)
 Mahkeme Sokağı 125, 126, 129
 Mahmud I 7, 26, 69

- Mahmud II 31, 150, 169, 173
 Mahmutpaşa XXI, 95, 105, 121, 122, 125-130
 Mahrukizade ailesi 136
 Mahzenciyan, Markar 139
 Makar, Zareh 200n
 Makedonyalılar hanedanı 1
 Makruhyan Mektebi 177
 Makruhyan Mektebi'nden Yetişenler Derneği 178
 Maksudyan, Sebuş Bey 9
 Malatyan, Kalust 194
 Malezyan, Hovsep (Badveli) 161n
 Malhasyan ailesi 171
 Maliye Nezareti 141
 Malta 112
 Malta Çarşısı 126, 128
 Maltalılar 33, 34
 Maltepe 63, 216
 Maltez Sokağı 125
 Maltızlar (bkz. Maltalılar)
 Mamboury, Ernest 82n, 147n
 Mamigonyan, Vartan 59n, 154, 155
 Manas, Edgar 194
 Manase (Amira) 107-109
 Manasyan, Krikor (Ağa) 138
 Manasyan, Minas (Ağa, Amira) 138
 Manır Jamanagakrutyunner 116
 Manuelyan, Güreğ (Rahip) 177
 Manuelyan, Hagop 198
 Manuelyan, Vahan (Paşa) 198
 Manuil Arditi Matbaası 124
 Manuk (Demircibaşı) 160
 Manuk (Gürünlü, muallim) 76, 120, 124
 Manukyan pavyonu 157
 Manukyan, Karekin 65
 Manulyan, Vahan (Paşa) 160
 Mardiros (Arapgirli, Başdiyakos) 110
 Mardiros (Kefeli, Patrik, Başpiskopos) 5, 104, 149
 Mardiros (Piskopos) 3
 Mardiros (Sargavak) 160
 Margos (minyatürcü) 5
 Margos (Tokatlı, Başpiskopos) 160
 Margosyan pavyonu 157
 Markar (kitapçı) 7
 Markaryan, Harutyun. XLVI
 Markaryan, Mardiros 160
 Marmara XIV, 11, 15, 45, 66
 Marmara (kasaba) 215
 Marmara Adaları 24, 213
 Marmara Adası 214, 215
 Marmara Denizi 24, 39, 63, 96n, 112, 113, 115, 117, 214, 215
 Marmara Sineması 135
 Marmoryan, Yeorgios 215
 Marpuççular 129, 130
 Marpuççular Sokağı 125
 Marruffus 32
 Marsilya 9
 Martabadum 24, 39
 Martayan, Hagop (bkz. Di-laçar, A.)
 Marzmanyen, Sarkis 160
 Masis 120, 193
 Masnagan Badmutyun Hay Medzadunneru 11n
 Maşdots 92, 96n
 Matbaa-i Âmiri 119
 Mateosyan, Mihran 141
 Mateyo Hanı 128
 Matteos (Urfalı) 155
 Matteos İncili 60n
 Matteosyan, Ardaşes 200n
 Mavrokordat, Aleksandır (Buğdan Beyi) 27
 Mavyan, Vahram 13
 Mayr Tivan Mikhitaryants Venedgoyi Surp Ğazar 19
 Mazıcı, Nurşen 11n
 Meclis-i Mebusan 9, 170, 178
 Mecmua-i Havadis 18
 Mefa (bkz. Vefa)
 Megnutyun Naregi 60n, 155
 Meğali Nisiya (bkz. Büyü-kada)
 Meğri 96n, 97
 Mehaneli Han 128
 Mehderyan, Krikor 196
 Mehderyan, Onnik 196
 Mehek 54
 Mehmed Kâhya 26
 Mehmed II (Fatih) 3, 4, 12, 34, 53, 54, 80, 101n, 103, 132, 135, 137, 143-145,
 Mehmed IV 25
 Mehmed (Ağa, Sekbanbaşı, Tireli) 103
 Mehmed (Aşçıoğlu, Çengelköylü) 108
 Mehmed Çelebi 101n
 Mehmed Halife 91, 92, 132
 Mehmed Raşid 64n
 Mehmed Süreyya 48
 Mehmed Tevfik 48
 Mehmed Ziya 48
 Mekke 86
 Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) 19
 Mela (Pomponius) 214
 Melikşahyan, Boğos (Fizika) 124
 Melkisetek (Balatlı, Tıbir) 7, 77
 Melkisetek Subhî 5
 Melkon Ağa (sahib-i ayar) 76
 "Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul" 52, 58n
 Merametcian Ortaokulu 182
 Merametcian, Zenop (Bey) 181
 Mercan 127
 Mercan Çarşısı 63, 121, 125-129
 Mercan Hanı 122, 128
 Mercan Sokağı 63
 Merdinyan, Hovhannes 201
 Merdivenli Kilise (Aya Kiryaki) XXV

- Mermer Köşk 28
 Meryem Ana 4, 74, 74n, 81, 104, 107, 134, 145, 148, 217
 Meryem Ana (Aya Panayia) Manastırı (Heybeliada) 216
 Mesdci Hanı 128
 Mesrob II (bkz. Mutaftyan, Mesrob)
 Mesrob (Tıbir) 143
 Mesrob Maşdots XXXVII, 96n
 Mesrob Maşdots Kütüphanesi 77, 80, 82
 Mesrobyan Cemiyeti 185
 Mesrobyan Mektebi'nden Yetişenler Derneği 185
 Metaksas (konyak) 86
 Mevlevi tekkesi 106
 Meyit İskelesi 34
 Meyrem Kulyan, Toma (Akulisli, Amira) 160
 Mezamir kitabı 145
 mezar taşı 77-79, 97, 137, 159, 161, 164, 165, 171, 177, 183, 208
 Mezburyan, Arto 78, 115, 194
 Mezmur 57, 60n
 Mıgırdiç (Ağa, Demircibaşı) 138
 Mıkhitar (Sivaslı Rahip) 6
 Mıkhitaristler (Venedik) xvii, 15, 17-22, 24, 29, 30, 35, 36, 38, 42, 69, 78, 107, 117, 137, 168, 176, 179, 182, 213
 Mıkhitaristler (Viyana) xvii, 47, 143, 174, 211
 Mıkhitaristler Birliği xvii
 Mıkhitaryan Lisesi'nden Yetişenler Derneği 182
 Mıkhitaryan, İknadios 78
 Mıkhlayim, Kevork (Rahip) 7
 Mırmıryan, Harutyun 11n, 18, 124, 137, 161, 194
 Mırayon, K. xv
 Mırayon, Kevork xv
 Mısır 14, 85, 104, 106
 Mısır Çarşısı 130
 Mısırlılar 31
 Mısıryan, Krikor 171
 Midilli Adası 59n
 Mihranyan, Artin 141
 Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı) 62, 63, 79
 Mikail (Başmelek) 76, 88n
 Mikail (Süryani tarihçi) 1
 Mikayel (Edirneli İncici Hacı) 22, 36, 213
 Mikayelyan, Aleksandır (bkz. İnciciyan, Aleksandır)
 Mikayelyan, Boğos İncici 36
 Milano 18
 millet-i sadıka 9
 Milliyet 39
 Mimar İlyas Camii 64
 Minas (Kalfa, mimar) 145
 Minas (Papaz) 5
 Minasyan, L. K. 123n
 Minsk Kütüphanesi 80
 Mintancı Han 122
 Miricanyan, Mıgırdiç (Şınork, Amira) 7, 110, 151
 Mirza Bey 9
 Misak (kitapçı)
 Misak (Misakyan) Amira 8
 Misakyan, Aleksan 190
 Misakyan, Bedros (Eğinli, Amira) 187
 Misakyan, Haçadur 161, 177
 Misakyan, Misak (Amira) 187
 Misakyan, Şavarş 190
 misyonerler 8, 190
 Molla Gürani 105
 Momars 42
 Monomenta Hungariae Historica 52, 58n
 Montreal XIV
 Montreux Anlaşması 113
 Mora 215
 Mordtmann, Johannes 148
 Mosdiçyan, Harutyun 201
 Mosik (Balıkçı) 162
 Moskova 41n, 52
 Motraye 48
 Movses (Horenli) 12, 218n
 Muhammed Ali Paşa Hanı 128
 mumhane (Yedikule Ermeni Hastanesi) 157, 158
 Murad I 53
 Murad III 5
 Murad IV 40, 40n, 132
 Murad Paşa Camii 103
 Murad Paşa Sarayı 103
 Muradyan, İknadiyos 193
 Musa (Efendi, Çengelköylü) 107
 Mustafa I 135
 Mustafa II 26
 Mustafa III 24, 26, 27, 31, 39, 62, 65, 69, 79, 217
 Mustafa (kalfa) 152
 Mustafa (Kara, Paşa, Sadrazam) 41
 Mustafa (Paşa) 61
 Mustafa Paşa Hanı (Tahtakale) 128
 Mustafa Paşa Han-ı Zarif (Fatih) 128
 Mustafa Paşa Hanları (Financı Sokağı) 128
 Museviler 28, 106, 120, 140, 141, 176, 195, 215
 Mutaftyan, Mesrob (Başpiskopos, Patrik) xii, xix, xxxix, xlili
 Müfdü Hanı 128
 Mühendisyan, Hovhannes 120
 Mühürdarzade Hanı 209
 Mürsül Oğlu Hanı 128
 Müsiruz Hanı 128
 Müslümanlar 1, 51, 54, 55, 204, 207
 müstahkem saat burcu (Galata Kulesi) 55, 59n
 Mütareke 170
 Müteferrika xxxii, xxxvlin
 N
 Nafia Nezareti 141
 Nahabedyan, Nıvart 197
 Nahabedyan, Sarkis (Dr.) 170

- Nahcivan 4, 5
 Nakıb Hanı 128
 Nalbandyan, Mardiros 194
 Nalbandyan, Mikayel 201
 Nalbandyan, Takuhi G. 165
 Nalcı, Aris XII, 1
 Nalyan, Hagop (Patrik, Başpiskopos) XVn, XVII, 5-7, 60n, 119, 149, 155, 196
 Nalyan, Takvor 184
 Naregatsi, Krikor 155, 156
 Naregyan Mektebi (Gala-tasaray) 182
 Narlıbahçe 43
 Narlıkapı 164
 Narmanlı Yurdu 192
 Nasıf Ağa Hanı 128
 Nazaretyan, Garabed (Dr.) 171
 Nazifi Efendi 28
 Nazlıyan, Nazeli-Hacıgül (bkz. Pamukciyan, Naze-li-Hacıgül)
 Nazlıyan, Toros (Dr.) XIII, XXXVII, XLI, 85, 114, 204
 Necmettin Bey 194
 Nerses (Lampronlu, Başpiskopos) 2
 Nerses Adası (bkz. Sivri-ada)
 Nerses, Gatoğigos II 58n
 Nersesyan Mektebi (Kına-liada) 220
 Nersesyan-Yermonyany Okulu XIII, XLII, 85, 114, 204
 Nersesyan, Krikor (Bey) 199
 Nersoyan, Diran (Başpiskopos) XLIII
 Nerşabuhyan Ermeni Okulu 63, 169
 Nerşabuhyan, Kapriyel 169
 New York XIV, 79
 Nıkhark Madenakrutyan Hayots 52
 Nigoğayosyan (Barutcubaşı bendegânından) 165
 Nigoğayosyan, Mardiros 84
 Nigoğosyan İlkokulu 169
 Nigoğosyan, Aram 169, 194, 195
 Nikephoros (İmparator) 218
 Nikolaos (Aziz) 155
 Nil Apartmanı XLVII
 Nisos thu Prinkipos (bkz. Büyükada)
 Nişanca 105
 Nişanca Camii 64
 Nişanyan (dans hocası, Prof.) 170
 Nişanyan, Bedros (kitapçı) 21, 22, 208, 209
 Nişanyan, Mesrob (Başpiskopos) 14, 15, 131, 176
 Nizamname-i Millet-i Ermeniyani 8-10
 Nokta 207, 210, 211
 Nor Lur XIV, 115
 Nor San 11
 Nor Tibrots İlkmektebi 182
 Noradunkyan, Artin (Amira) 160
 Noradunkyan, Hagop 181
 Noradunkyan, Harutyun 201
 Notaras, Lukas 55, 59n
 Nouveau Journal Asiatique 52, 58n
 Nubaryan Kütüphanesi 80
 Nuh 99
 Nurdinyan, Hovhannes (Rahip) 69
 Nuruosmaniye 122
 Nuruosmaniye Camii 26, 64
 nüfus (Ermeniler) 10, 30, 168, 184
O
 Odalar Camii 4
 Odessa 23, 37, 213
 Odun Kapısı 91, 93, 121, 122
 Odyan, Boğos (Yazıcı, Ağa) 199
 Odyan, Reteos (Retik) 139, 142n
 Odyan, Yervant 192
 Odyanlar 193
 Oğullukyan, Kevork 20
 Ohan (Rahip) 177
 Okşular 95
 Oksiya (bkz. Sivriada)
 Okuma Sevenlere Yardım Cemiyeti 184
 "Ona Dair Hatıralar" XVI
 "18. Asır İstanbul Vukuatı Kronolojisi" 25
 18. Asırda İstanbul 1 In, 17, 20, 35, 64n, 70n, 82n, 87n, 137, 154, 176, 179
 18. Yüzyılın Sonunda İstanbul 17n
 "Onyedinci Yüzyıldan Kalma Ermeni Harfli Türkçe Üç Halk Şiiri" XXXVn
 Orakrutyan (Kömürçiyani) 11n, 15, 96n, 101n, 127n, 129n, 131, 133n, 137, 179, 180
 Oratsuyts 22, 36
 Orhan Bey Hanı 192
 Orhonlu, Cengiz XXIV, XXV
 Orman Kanunu Tasarısı 140
 Orman Meclisi 141
 Orman Mektebi (Bahçeköy) 139, 139n, 140-142
 Orman Umum Müdürleri 142n
 Orman ve Av 139n
 Ormanlar İdaresi 140, 141
 Ormanlar İlimi Heyeti 140
 Ormanlar ve Maadin Umum Müdürlüğü 141
 Ormanlar, Maadin, Ziraat Müdürlüğü 141
 Ormnyan, Mağakya (Patrik) 9, 11n
 Ortadoğu 14
 Ortaköy 5, 6, 8, 18, 25, 30, 43, 63, 84, 110, 138, 186
 Ortodoks mezhebi 1, 2
 Oskan (ormancı) 141

Osman I 53
 Osman II 24, 39, 116
 Osman Gazi'den Atatürk'e
 96n, 101n, 133
 Osman Paşa 5
 Osmanlı XIII, XXIX, 3, 14,
 38, 42, 45, 47, 61, 70,
 79, 80, 90, 213, 216
 Osmanlı Bankası 9, 138
 Osmanlı Bankası baskını 9
 Osmanlı Devleti 6, 19, 24,
 39, 170, 213, 214
 "Osmanlı Devrinde İstan-
 bul Yapılarında Tahribat
 Yapan Yangınlar ve Tabii
 Afetler" 64n, 110, 111n
 Osmanlı İmparatorluğu
 xvii, 31, 37, 152
 Osmanlıca 194
 Osmanlı-Rus Harbi (1878)
 116
 Oşagan Fakir Talebeye Yar-
 dım Cemiyeti 185
 Otman (bkz. Osman I)
 Otmanbölük, Günvar 89
 Oy, Aydın XXIX, XXXIII,
 XXXVn

Ö

Öğretmenler Derneği 11
 Öğretmenler Vakfı 11
 Öküzlimanı 43
 Ölçer, Cüneyt 186n
 Ölü Çıkma Hanı 128
 ölüm cezası 206
 Ömer (Kahveci, Çengel-
 köylü) 108
 Örücüler 127
 Örücüler Kapısı (Kapalı-
 çarşı) 64, 76, 86, 87,
 127, 130n
 Özçelik pavyonu 157
 Özel Feriköy Ermeni Orta-
 okulu XXXI
 Öztelli, Cahit XXIX, XXXVn,
 66n, 71n, 93n
 Öztuna, Yılmaz XIV, 77

P

Paçacı Sokağı 128
 Pakraduni 2, 155

Pakraduni, Harutyun (Bal-
 yan ailesinden) 151
 Palakaşyan, Hovnan 19,
 120, 121, 124
 Palatya 215
 Paleologos V 220n
 Paleologos, Konstantinos
 XI 53, 59n
 Paleologos, Konstantinos
 XII 51
 Paleologos, Mihael VIII
 59n, 134, 146, 220n
 Paleologos, Mihael IX 2
 Paleologos, Yoani 217
 Pambukciyan, Ardaşes 84,
 85
 Pambukciyan, Garabed
 (Hacı) 83, 85
 Pambukciyan, Hagop (Ha-
 cı) 83, 84
 Pambukciyan, İstevan 83
 Pambukciyan, Krikor 84
 Pambukciyan, Margaros
 (Hacı) 83
 Pambukciyan, Marka-
 ros/Mark 84
 Pambukciyan, Mikayel
 (Hacı) XIII, XLII, XL, 76,
 83, 84, 86, 120
 Pambukciyan, Mesya 83
 Pambukciyan-Pamuk, Ga-
 rabed 84
 Pambukcuoğlu Hanı 128
 Pampuçcioğlu, Bedros 83
 Pamuk Han 83
 Pamukciyan, Bercuhi 206
 Pamukciyan, Garabed 85,
 174
 Pamukciyan, Kevork IX-XI-
 II, XIII, XIVn, XV-XVII,
 XVIIIn, XVIII-XXIV, XXIVn,
 XXV-XXXV, XXXVn,
 XXXVIn, XXXVII, XXXVIIIn,
 XXXVIII-L, LVIIIIn, 11n,
 64n, 111n, 123n, 165
 Pamukciyan, Nazeli-Hacı-
 gül XL, 84
 Panaser 16, 52
 Pandeli Lokantası 209
 Pangaltı 181, 182

Pangaltı Ermeni Mezarlığı
 5, 100n, 180-183
 Pangaltı Lisesi 182
 Panikyan, Levon 141
 Panormos (bkz. Burgazada-
 sı)
 Panper Hamalsarani XIVn
 Papadopulos, Stefan 48
 Papazoğlu Hanı 104, 122,
 128
 Papazoğlu Mahallesi 128,
 130
 Papazyan, Bedros (Amira)
 186
 Papazyan, Canik (Amira)
 8, 119, 175
 Papazyan, Diran (Paşa) 160
 Papazyan, Hovhannes 142
 Papazyan, Hrand 188
 Papazyan, İstevan 200
 Papazyan, Mıgırdiç (Ami-
 ra) 186
 Papazyan, Mıgırdiç (Emni-
 yet Sandığı Müdürü) 78
 Papazyan, Nazlı Hatun 186
 Papazyan, Zakar 171
 Papazyan-Bezirciyan, Arus-
 yak 117
 Papelyan, İstevan 194
 Parağamyan, Dikran 201
 Paris XIV, 13, 18, 23, 38,
 51, 58n, 80, 84, 193,
 194, 204, 206
 Paris (şahıs) 165
 Parmakkapı (Beyazıt) 47,
 121
 Parseğyan, Çernomos 141
 Parseğyan, Keğam 190
 Partal Paşa Hanı 128
 Partoğ Sur 189
 Parunak (Amira) 119
 Pastırmacı Hanı 122, 128
 Paskalya 2, 5, 26, 58n
 Paş, Feridun 40
 Paşa Hanı 128
 Paşa Limanı Adası 215
 Paşabahçe 87
 Paşakapısı 27
 Paşalyan, Levon 194
 Pavlu köyü 219

*Payitaht İstanbul'un Tarih-
çesi* 16n, 69n
 Pazarbaşı 205
Pazmaveb XIV, 23, 25, 37,
 40, 41n, 65, 107, 111n
 Pekmezian, Karnik 142
 Pelasgânlar 219
 Pendik 63, 219
 Pera 51
 Perdahcı Hanı 128
 Perivleptos (Manastır, Sa-
 matya) 100n, 145
 Perşembepazarı 34, 125-
 129
 Peştimalcı Hanı (Galata)
 128
 Peştimalcı Hanları (Et-
 meydanı Yokuşu) 128
 Peştimalcıyan (Dr.) 170
 Peştimalcıyan, Krikor
 (Badveli) 161n
 Petraki 27
 Petre 74
 Philippe, Ferdinand 193
 Philippiu, William 201
 Pide Adası 219
 Pilippos (Darphaneci) 138
 Piriççiler 125, 129
 Pişmişyan, Mikayel (Sarraf,
 Amira) 157, 160
 Pişmişzade, Garabed (Eğin-
 li Sarraf Amira) 160
 Pitis (bkz. Pide Adası)
 Platis (bkz. Yastada)
 Plinius 214
Poğ Arevelyan 189
 Polonya 14
*Polonyalı Simeon'un Seya-
 hatnâmesi* 1608-1619 14,
 20, 143, 147n, 149, 153n
 Pontos (Karadeniz) 117
 Pontos Denizi 92, 96n
 Pontus Geçidi 96n
 Pontus Kalesi 175
 Portekizce XIV
 Portukalyan, Mıgırdiç 203
 Poşa 5
 Pradio 215
 Prens Adası (bkz. Büyükada)
 Prezburg (Macaristan) 80

Prikonnisos 214
 Prohoron (Silistreli, Ra-
 hip) 77
 Prokonnisos (bkz. Marmara
 Adası)
 Propontos Denizi 96n, 117
 Prota (Proti, bkz. Kınalı-
 ada) 216
 Protestan Ermeniler 7, 8,
 10, 114, 161n, 185
 Protestanlık 8
 Ptolemeos 214
Pütanya 190

R

Rado, Şevket 206
 Ragıp (Paşa, Koca) 149
 Ravenna 60n
 Reel, Ahmet Hidayet 205
 Reisyan, Zareh 194
 Reşad (İstanbul Vilayeti
 Mektupçusu) 210
 Reteos (Edirneli, Vartabed)
 160
 Reteosyan, İstepannos
 (Amira) 138
 Revan 41
 Renoux, Charles XLIII
*Revue des Etudes Arménien-
 nes* 3, 13
 Rıza Paşa Hanı 128
 Rıza Paşa Yokuşu XXV
 Rita (Kilikya Ermeni kralı-
 nın kız kardeşi) 2
 Robert Kolej 205
 Roberts, Charles 193
 Rodos (Rados) 33, 34
 Rodosto (bkz. Tekirdağ)
 Roma 4, 47, 51, 56, 58n
 Roma İmparatorluğu 60n
 Roma takvimi 99
 Roman mimari stili 206
 Romanos III 146
 Romen 113
 Romence XIV
 Rouen (şehir) 146
 Roux 193
 Rubiye Hanı 128
 ruhban okulu (Yedikule Er-
 meni Hastanesi) 157

Rum 114, 117, 140, 141,
 176, 215
 Rum kiliseleri 106
 Rum kiliseleri (Galata)
 103
 Rum kilisesi (Heybeliada)
 64
 Rum kilisesi (Maltepe) 63
 Rum kilisesi (Samatya) 63
 Rum okulu (Kartal) 63
 Rum patriği 3
 Rum Patrikhanesi 215
 Rumca XXV, 59n, 215, 216,
 217, 218, 219
 Rumeli 8, 28, 38, 43, 113,
 180, 214
 Rumeli Hisarı 40, 41n, 53,
 58n, 61
 Rumeli Sarraflar Kumpan-
 yası 8
 Rumelihisarı 41, 43
 Rumlar 1, 2, 5, 7, 12, 16,
 26, 28, 40, 48, 53-56, 80,
 103, 105, 106, 139n,
 144, 152, 159, 164, 169,
 173, 174, 176, 180, 215-
 217, 218n
 Rupen Kürkcian Matbaası
 76, 124
 Rus elçisi 9
 Rusça XIV, 13, 14, 41n, 52
 Rusinyan, Nahabed 178
 Ruslar (Moskof) 26, 27
 Rusya 9, 27, 28
Ruzname (Oğullukyan) 20
 Rüstem Paşa Camii 62, 79

S

Sabah 194
 Sabon Hanı 128
 Sabuncu Han 64
 Sabuncular kapısı 132
 Sadık (Efendi, Çengelköy-
 lü) 108
 Sahaflar Çarşısı XXIV, XXV
 Sahak-Mesrob Mektebi
 174
 Sahatçı Hanları 128
 Sahatçılar 126
 Saint Antoine Kilisesi (Be-
 yoğlu) 27

- Saint Grégoire l'Illuminateur (bkz. Surp Krikor Lusavoriç)
- Saint Joseph Fransız Koleji XIII, XLII, 204, 204n, 205
- "Saint Joseph'teki Müslim Hocalarım..." XXXV'n
- Sainte Trinite (Latin Katolik) Kilisesi 25, 27
- Saint-Martin, Antoine-Jean 23, 38
- Sakaçeşmesi Sokağı 127, 130
- Sakaçeşmesi Yokuşu 125
- Sakayan, Anjel 21, 29, 208
- Sakayan, Apraham 161
- Sakayan, Sarkis 21, 29, 208
- Sakkulidis, Meletios (Rahip) xxv
- Salebci Hanı 128
- Salih Zeki Bey 194
- Salıpazarı 43
- Salzenberg, W. (Alman, müellif) 155
- Samancı Hanı 128
- Samatya 4-7, 9, 12, 13, 16, 25, 30, 63, 92, 97, 105, 106, 132, 143, 145, 147n, 148, 151, 164, 166
- Samsun 71n, 175
- San Lazzaro 21, 23, 38, 41n
- San Lazzaro Manastırı 17
- San Marcos Katedrali 35
- San Stefano 172
- sancak-ı şerif 27, 28
- Sanjian, Avedis 45
- Sanson, Culiemos 42
- Sanson, Nicholas 42
- Santa Maria Kilisesi (Be-yoğlu) 27
- Saraç Han 122
- Saraçhane 63, 64, 103, 105, 121, 122
- Sarafyan, Erol 151
- Sarayburnu 116
- Sarı Ahmed Oğlu Hanı 128
- Sarimyan, Maksud (Amira) 8
- Sarıyer 43
- Sarkis 162
- Sarkis (Kalfa, Kayserili, hassa mimarı) 6, 26, 149, 161
- Sarkis (ormancı) 141
- Sarkis (Talaslı) 165
- Sarkisyan, Vartan 194
- Sarp, Hatemi Seni 206
- Sarra Hanı 128
- Sarra Sokağı 1285
- Sarra-Hovhannesyan, Çiçelya 78
- Sarra-Hovhannesyan, Sarkis (Tıbir) XXII, 7, 11n, 16, 40, 41, 46, 65, 69, 70, 75-80, 82n, 144, 145, 176, 177, 182, 187, 147n
- Sarraflar Sokağı 129, 130
- Sarrafyân, Artin 139
- Sarrafyân, Krikor 201
- Sarrafyân, Sarkis (Başpis-kopos) 69, 79
- Sayılar Hanı 128
- Sedef Adası 219
- Sefer (Alacacı) 5
- Seferyan, Nişan 160
- Seğpos Hanı 129
- Seğpos veya Seğpesdros (Eğinli, Sarraf, Bezirgân-başı) 129n
- sel 26, 28, 61, 81, 107-111
- Selamiye köyü 110
- Selamiye (Selamsız) Mahallesi (Üsküdar) 6, 30, 110, 159, 186, 193
- Selanik 190
- Selanik Hanı 129
- Selanik Sokağı 129
- Selim I 4, 135
- Selim III 24, 27, 28, 31, 39, 196
- Semerciyan, Levon 194, 198
- Semerciyan-Cemaran İlkolu 198
- Sen Jorj (Latin Katolik) Kilisesi 26
- Sen Petersburg 154
- Sen Piyer (Latin Katolik) Kilisesi 26
- Sepetci Hanı 122, 129
- Sepetçiler 127
- Sepviç 22, 36
- Seropyan, Sarkis XII
- Serveryan, Hovhannes (Amira) 150, 157, 198
- Serviburnu 43
- Sestini, Abbé 146
- Setyan, Hovhannes 193
- Setyan, Nerses (Rahip) 211
- Sevag, Rupen (Dr.) XIII, XLVIII
- Seyahatname* (Simeon, bkz. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*)
- Seyid Hanı 129
- Sikhnabyan, Kaspar (Dr.) XIV
- Sılak Jimnastik Cemiyeti 185
- Simpadyan, Manuk 150
- Sırmakeş Han 122, 129, 136
- Sıvacıyan, Garabed 201
- Sıvacıyan, Nubar 205
- Sıvas Folkloru* xxx
- Sıvaslıyan, Hagop 17, 191
- Sicill-i Osmani* 48
- Sicilya 7
- Sicilya Krallığı 17
- Sicilya Sefarethanesi 17
- Sikkehanesi 135
- Silivrikapı 27, 61, 63
- Simeon (Erivanlı, Gatoğos) 83
- Simeon (Piskopos) 160
- Simeon (Polonyalı, Tıbir) 14, 20, 143, 147n, 149, 153n,
- Simeon Paripaş 56
- Simkeşhane 131
- Simnata (Antakyalı, Süryani Papaz) 1
- Simon (Mösyö) 140
- Simonyan, Nubar 151
- Sinanyan, Karnik 194
- Sion XIV, 16, 48, 89
- Sipahioğlu, Selçuk 75
- Sirkeci 9, 63, 209

- Siruni (bkz. Cololyan, Hagop)
- Sis (Kozan) 2
- Sivas 48, 49, 180
- "Sivaslı Pesendî ve Şiirleri" XXXVn
- Sivriada 218
- Skilaks (Scylax) 214
- Sofcu (Zofci) Hanı 119, 124, 129
- Sofya 24, 39, 214
- Sokollu Mehmed Paşa Camii 63
- Solakzade Mehmed Hemdemî 64n
- Sorguççu Han 122, 129
- Sorguçlu Hanı 64
- Sovyetler 80, 112
- Soysal, Hüseyin 75, 75n
- Soysop Sokağı (Kuzguncuk) 85, 114
- St. Petersburg 52
- Stephanus 217, 220n
- Stockhove (şahıs) 146, 147n
- Strabon 214
- Sultan Bayezid (semt) 105
- Sultan Hanı 129
- Sultan Mahmud Türbesi 129
- Sultan Mehmed (Mehmed) Camii (bkz. Fatih Camii)
- Sultan Muhammed (Mehmed) (semt, bkz. Fatih)
- Sultan Odaları 122, 129
- Sultanahmet 64
- Sultanhamam 84, 120
- Sultanhamam Sokağı 125, 126
- Sultaniye 43
- Sulu Han 129, 163
- Sulumanastır (bkz. Surp Kevork Kilisesi)
- Sulumanastır (semt) 106, 144
- Suriyeli 154
- surlar 55, 61, 62, 65, 81
- Surp Agop Hastanesi x, XXI, XXVII, XXXIV, 10
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Azadlı) 169, 172
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Bakırköy) 169, 170
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beşiktaş) 177
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Karagümrük) 4
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Kayseri) 84
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Kumkapı) 4, 6, 7, 26, 27, 77, 96, 98, 104, 105, 144, 148-152, 177, 196
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Langa) 149
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Ortaköy) 6, 25
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (semti belli değil) 25, 145
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Yeniköy) 187
- Surp Asdvadzadzin Manastırı (Ankara yakınında) 143
- Surp Dzinunt (Şapel, Kumkapı) 150
- Surp Eçmiyadzin Erkek Okulu (Beyoğlu) 8
- Surp Garabed Kilisesi (Üsküdar) 5, 6, 25, 159, 188
- Surp Garabed Manastırı (Kayseri) XLV, 160
- Surp Garabed Manastırı (Van Gölü) 121
- Surp Haç Kilisesi (Kumkapı) 150
- Surp Haç Kilisesi (Üsküdar) 5, 6, 110, 138, 149, 159, 186
- Surp Hagop Kilisesi (Kasımpaşa) 181
- Surp Hagop Kilisesi (Kumkapı) 149
- Surp Hagop Manastırı (Kudüs) 16
- Surp Harutyun (Şapel, Kumkapı) 150, 151
- Surp Harutyun Hastanesi 182
- Surp Harutyun Kilisesi (Taksim) 181, 182
- Surp Hıreşdagabed (Şapel, Kumkapı) 150
- Surp Hıreşdagabed Kilisesi (Balat) 4, 6, 26, 77, 147, 148
- Surp Hırıpsime 59n
- Surp Hırıpsime Kilisesi (Eçmiyadzin) 59n
- Surp Hırıpsimyan Kız Okulu (Beyoğlu) 8
- Surp İstepannos Kilisesi (Hasköy) 6
- Surp İstepannos Kilisesi (Yeşilköy) 173
- Surp Kayane 58n
- Surp Kayane Kilisesi (Eçmiyadzin) 59n
- Surp Kayianyan Kız Okulu (Beyoğlu) 8
- Surp Kevork Kilisesi (Samatya) 6, 7, 13, 25, 97, 100n, 106, 143, 145, 147, 148, 164
- Surp Kevork Manastırı (Van Gölü) 121
- Surp Krikor Lusavoriç 59n, 100n, 155
- Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Galata) 3, 6, 12, 26, 143, 180, 200
- Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kuzguncuk) 210
- Surp Lusavoriç Erkek Okulu (Beyoğlu) 8
- Surp Lusavoriç Kilisesi (Pangaltı) 181
- Surp Lusavoriçyan Mektebi (Pangaltı) 181
- Surp Nigoğayos Kilisesi (Beykoz) 179
- Surp Nigoğayos Kilisesi (Çinilihamam) 105
- Surp Nigoğayos Kilisesi (Karagümrük) 4
- Surp Nigoğayos Kilisesi (Kumkapı) 98, 105
- Surp Nigoğayos Kilisesi (Langa) 149

Surp Nigoşosyan Mektebi (Beykoz) 179
 Surp Ohan Vosgeperan Kilisesi (Karagümrük) 138
 Surp Pırgiç XIV, 11, 158
 Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnamesi 11n, 147, 158
 Surp Pırgiç Hastanesi (bkz. Yedikule Ermeni Hastanesi)
 Surp Pırgiç Şapeli (Yedikule Ermeni Hastanesi) 157
 Surp Sahak xxxvii
 Surp Sahak-Mesrop Madalyası XX
 Surp Sarkis Kilisesi (Bakırköy) 169
 Surp Sarkis Kilisesi (Gala-ta) 3, 12, 143
 Surp Sarkis Kilisesi (Hisar-dibi) 98, 105
 Surp Sarkis Kilisesi (Kumkapı) 105, 149
 Surp Sarkis Kilisesi (Lan-ga) 133n, 149
 Surp Sarkis Kilisesi (Yeni-kapı) 151
 Surp Sopya (Ayia Sofia) Katedrali (Sis) 2
 Surp Vartanants Kilisesi (Feriköy) xxxii, 181
 Surp Yerrortutyun (Aziz Üçleme) Kilisesi (Kumkapı) 144, 145
 Surp Yerrortutyun (Üç Ho-ran) Kilisesi (Beyoğlu) 180, 181
 Süleyman 14, 5, 101n, 135, 144, 146
 Süleyman II 135
 Süleyman (Malatyalı, Kaymakam, Sadrazam) 103
 Süleyman (şehremini) 56
 Süleyman (Usta, Çengel-köylü) 107
 Süleyman Paşa Hanı 64, 122, 129
 Süleymaniye 92, 105
 Süleymaniye Camii 101n, 103, 104

Sümbüllü Han 129
 Süngücüyan, Hermine 196
 sürgün 1, 7, 9, 10, 71n
 Sürmeyan, Dikran (Arda-vazt Başpiskopos) 194
 Süryanice 143
 Süryaniler 1, 167
 Sylvestre 56

Ş

Şaban (kalfa) 152
 Şah Sultan (şehzade) 27
 Şah Sultan Camii 62, 79
 Şahadet Sokak (Feriköy) XLVII
 Şahnazar, Hovhannes 194, 195
 Şahnazar, Mıgırdiç 160
 Şahnazaryan Mektebi (Ka-dıköy) 193
 Şaklıyan, Aleksandır 194
 Şamam (Koca Bedros'un karısı) 162
 Şamdancıyan, Avedis 138
 Şamdancıyan, Mikayel 194
 Şehir 213n
 Şehremini 62, 79
 Şehrikyan yahut Şehriyan, H. 191
 Şehsuvaroğlu, Haluk Y. 131, 133n
 Şehzade Camii 103, 105
 Şekerci Hanı 129
 Şekerci Sokağı 126, 127, 128, 129
 Şekerciyan, Hacı Parseğ 84, 86
 Şekerciyan, Mardik 84, 87, 205
 Şekerciyan, Yeğya 87, 88n
 Şerif Paşa Hanı 129
 Şeytan Çarşısı 125, 126, 128
 Şiğtayagir, Krikor (Kudüs Ermeni Patriği) 16, 149
 Şinork Mıgırdiç (Amira) 182
 "Şiirler" xvi
 Şimşiryan, Hovhannes (Bey) 160

Şirag XII, XIII, XLIX
 Şirvan (Bitlis) 16
 Şişeci Hanı 129
 Şişli 10, 180n, 182, 183
 Şişli Ermeni Mezarlığı L, 86, 180, 182, 183
 Şişli Spor Kulübü 11
 Şişmanyar, Mihran 86
 Şişmanyar, Zareh 203
 Şoğagat XIV, XV, XVn, XLVIII, XLIX, 11, 15, 90n
 Şura-yı Devlet 141
 Şücaeddin Camii 64

T

Tabako Hanı 129
 Tacik 59n
 Tacikistan 59n
 Tahta (Tahtalı) Han 122, 129
 Tahtakale 126-129
 Tahdalyan, Krikor (Ankara zâdegânından) 165
 Tahmasb Kuli Han 40n, 41
 Tahmiz Sokağı 125, 126, 129
 Tahtahan 132
 Tahtakale 105, 126, 127
 Takkeci Hanı 64, 129
 Taksim xxv, 10, 26, 180-182
 Taksim Spor Kulübü 11
 Taktakyan, Boğos (Patrik, Başpiskopos) 200
 Talas 157, 163
 Tamburacı Han 122
 Tanışık, İbrahim Hilmi 48
 Taniyel (Patrik, Başpisko-pos) 119
 Tanzimat 10
 Tarabadum 17, 23, 24, 39, 82n, 214
 Tarabya 43
 Tarakçı Sokağı 128
 Tarakçılar Sokağı 126, 129
 Tarih Konuşuyor XXII, 65n, 75, 78
 Tarih Vakfı LXVII, XXXVn, 1n, 61n, 157n, 189n

- Tarih Vakfı Yurt Yayınları 16n, 69n
- Tarih ve Edebiyat Mecmuası* xiv, 21n, 22, 30, 89n, 118n, 119n, 123n, 143n, 209, 209n, 111n
- Tarih ve Toplum* xi-xii, xx-xxii, xxvii, xxxii, xxxiv, xxxvin, xliv, 12n, 29n, 36n, 46, 46n, 49, 49n, 64n, 75n, 76n, 83, 102, 102n, 107n, 124n, 148n, 172n, 204n, 206, 206n, 207n
- Tarih-i Cevdet* 64n, 110
- Tarih-i Naima* 64n
- Tarih-i Raşid* 64n
- Tarih-i Solakzade* 64n
- Tarih-i Vâsıf* 64n
- Tarihimizde Garip Vak'alar* 211
- Tarihte Ermeniler* 14n
- Tassy (Mösyö) 139, 140
- Taş Han 122, 126
- Taşçıyan, Nigoğos 193
- Taşnak 170, 190
- Tataryan, Jirayr 50
- Tataryan, Misak 50, 197
- Tatul, Vahram 190
- Tatyan, Haçik (Rahip) 52
- Tavernier, Jean-Baptiste 41
- Tavit veya Davut (Koca) 104
- Tavşancıyan, Hovhannes 197
- Tavşantaşı Mahallesi 134, 135, 136
- Tavukpazarı 126, 127, 129
- Tebriz 4, 5, 14, 41n, 46, 47
- Tecelli Yortusu 217
- tehir 1, 9, 10, 23, 37, 47
- Tekeyan, Vahan 192, 201
- Tekhoroz 127
- Tekirdağ 14, 173, 215
- Tekkekapısı 110
- Tennessee Eyalet Üniversitesi XIX
- Teodora (İmparatoriçe) 146
- Tercüman* 22, 208
- Ter-Petrosyan, Levon xx
- Terziyan, Apraham (Amira) 120, 126n
- Tevekkül Han 122
- Tevrat 60n, 86
- Tevyan, B. Pakarat 191
- Theodoros (Aziz) 148
- Theodos (Küçük) 56
- Theodosius (Büyük) 56, 60n
- Theodosius II 60n
- Tingiryan, Antuan 141
- Tingiryan, Haçik 140
- Tingiryan, Hovhannes (Amira) 8
- Tirazark 82n
- Tiriviye (bkz. Emirgan)
- Tiryakyan Matbaası 190
- Ticaret Hanları 129
- Tidak Püzyantyan* 7
- Tietze, Andreas 45
- Tiflis 87n
- Tiwan Hayots Badmutyan* 87n
- tiyatro (Ermeni tiyatrosu) 8, 184
- Tiyatroseverler Cemiyeti 50
- Toderini, Abbé Gian Battista 109, 111n
- Tokat 83
- Tokmakburnu 43
- Tolayan, Hovsep xxvii
- Tomrukçu Sokağı 128, 129
- Topalyan, Aleks(iyan) 120
- Topalyan Han 120
- Topalyan, Nivart 174
- Tophane 26, 28, 43, 122
- Topkapı 5, 28, 30, 62, 63
- Topkapı Müzesi 131
- Topkapı Sarayı 61, 62, 91, 101n, 131, 133, 136n
- Topkapı Sarayı* 211
- Toprak, Zafer 49, 49n
- Topuzlu, Cemil (Paşa) 85
- Torkomyan, Vahram 15, 18, 52, 77, 78, 80, 104, 106n, 145, 177, 186, 186n, 187, 187n, 194
- Toros (Aziz) 149
- Torosyan, Hovhannes 201
- Torosyan, Sona 174
- Tosunyan, Kevork (Sivrihisarlı) 165
- Tott 42
- Trabzon 18
- Trieste 16
- TRT-2 29
- Tunca Nehri 61
- Tunçay, Mete xxii, 12n
- Turyan, Bedros 160
- Tutayel (müstensih) 2
- Tuz ve Ekmeğin Yedisi 58n
- Tülbentçiler 132
- Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* 11n
- Türk Dil Kurultayı 145
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* ix, xiv, xxxvn, lxxvii
- Türk edebiyatı 194
- Türk Folkloru* xxx
- Türk harfleri xxxv
- Türk Musikisi Ansiklopedisi* xiv
- Türk Tarih Kurumu Belleteri* xiv
- Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 64n
- Türkçe ix, xi, xii, xiv-xvi, xx-xxii, xxiv, xxviii, xxix, xxxi-xxxiii, xxxv, xxxvin, 4, 5, 7, 13, 14, 17, 20, 22-24, 30, 38, 39, 51, 52, 66, 69, 70, 70n, 71n, 86, 92, 95, 101n, 102, 107, 121, 125, 134, 164, 165, 187, 191, 196, 205, 207, 215
- "Türkçe Şiirler İhtiva Eden Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçe Yazma Cönkler ve Kompilyonlar" xxxvin
- Türkistan 59n
- Türkiyat Enstitüsü xxx
- Türkiye Cumhuriyeti 10

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni XIV, 14, 91n, 97n, 102, 131n, 133n, 136n, 134n

Türkiye ve Çevresinin Tarih-sel Deprem Kataloğu 75

Türkler IX, XXVII, 1, 3, 13, 21, 27, 28, 34, 40, 41n, 51, 53-56, 59n, 81, 87, 103, 106, 109, 110, 116, 139-141, 144, 176, 179, 191, 205, 208, 215

Türkoloji-kongreleri XXXI

U

Uğurkian, Haçik 140

Uğurluyan, Dırtad (Kahana) XVI

Uğurluyan, Hımayak 46

Ulunay, Refii Cevad 88n

Uluslararası Ermeni Araştırmaları Birliği XIV

Unciyan pavyonu 157

Unciyan, Apik 201

Unkapanı 25, 91, 92, 96n, 103, 105, 125-128, 130

Usumnagan (cemiyet) 8

Uyan Padişahım XXIX, XXXVn, 66n, 71n, 93n

Uzunçarşı 103, 121, 122, 125-130

Ü

Üç Gözlü Çeşme (Üsküdar, Yenimahalle) 188

Üç Horan Kilisesi (Beyoğlu) (bkz. Surp Yerrortutun Kilisesi)

Üsküdar XIII, I, 5, 6, 8, 10, 18, 25, 26, 30, 31, 43, 63, 85, 110, 116, 118n, 122, 138, 149, 159, 162, 163, 186, 187, 188, 193, 198, 204, 208

Üsküdar Amerikan Kız Koleji 205, 206

Üsküdar Ermeni Yetimhanesi 85

Üsküdar Kız Koleji 199

Ütüciyan, Apisoğom 8

Ütüciyan, Garabed 177, 198

Ütücü Hanı 129

V

“Vağahas u Anpokharineli Gorusd mı: Kevork Pam-bukciyan (1923-1996)” XIVn

Vağarşabad (Eçmiyadzin) 14, 41n

Vahabi (Vehabi/Vehhabi) mezhebi 32

Vakit 192

Vales (Valens, İmparator) 218

Valide Camii (Aksaray) 64

Valide Camii (Üsküdar) 26

Valide Hanı (Vefa) 122

Valide Hanı 103, 105

Valide Hanı 121

Valide-i Misah (Meryem Ana) 74, 74n

Van 5, 87

Van Gölü 121

Vaniköy 43

Varakçı Hanı 129

Varjabedian, Hagop 153n, 196

Varjabedian, Nerses (Patrik, Başpiskopos) 9, 151, 200, 201

Varlık Vergisi 10

vartabed 100n

Vartan (Başpiskopos) 44

Vartan (Rahip, tarihçi) 2

Vartan (Rahip, Darphane’de görevli) 137

Vartovyan, Hagop (Güllü Agop) 211

Vâsıf Ahmed Efendi 64n

Vasilyan, Bedros 203

Vatikan 6

veba 183

Vefa 103, 122, 128n

Vefa Lisesi 209

“Veliaht Yusuf İzzeddin İntihar mı Etti, Öldürüldü mü?” XXXVn

Venedik XIV, XVII, 7, 11n, 15, 17-25, 29, 29n, 30, 32, 34-40, 41n, 42, 65, 69, 78, 82n, 107, 111n,

117, 123n, 137, 154, 168, 176, 180, 187, 208, 213, 214

Venedikliler 34

Verçin Lur 18

Verdzanutyán Tankaran 8

Vesvikos (bkz. İmrallı Adası) 219

Vezir Hanı 27, 62, 64, 65, 68, 79, 80, 119-122, 124, 129, 165

Vibakrutıyın Gosdantnubolis Mayrakagakin 11n, 16, 41, 77, 82n, 147n

Viktor Babeş Tıp Enstitüsü 84

Vilayet (İstanbul Valiliği) 207

Villeggiature de’ Bizantini sul Bosforo Tracio 24, 38

Viyana XVII, 11n, 14, 15, 42, 47, 69, 80, 106n, 123n, 143, 174, 175, 186n, 187n, 190, 211

Vizantiyskiy Vremennik 52

Vogt, Albert (Abbé) 1

Voltaire 184

Vori 215

Vortvots Vorodman 150

Vosganyan (Efendi) 191

Vosganyan, Haçadur 190

Vosporikon 18

Voyage en Orient 137

Vurgaro 215

W

Westminster 59n

Wiesbaden 45

Y

Yağlıkçıoğlu, Bedros (Hoca, Sandık memuru) 138

Yağcı Hanı 122, 129

Yağkapanı 31

Yağlıkçı Hanı 129

Yağlıkçılar 63

Yağup 26

Yahudi mahallesi 103, 105

Yahudi mahallesi (Bursa) 103

- Yahudi mektebi (Balat) 63
Yahudiler 1, 81, 37, 109, 176, 203
Yaldız Han 129n
Yaldızkapı 61
Yaldızlı Han 129, 129n
Yalı Köşkü 62
Yalıköyü 43
Yalınız Ekmekçi 26
"Yangın Hakkında Söylenmiştir" 92-94
yangın (genel) 12
(Arnavutköy, 1798) 28
(Azadlı, 1949) 173
(Balat, 1729) 26
(Balipaşa, ?) 184
(Basmacılar-Langa, 1754) 26
(Beşiktaş, 1864) 177
(Beyazıt, Kumkapı, 1762) 27
(Beykoz, 1658'den önce) 179
(Beyoğlu, 1762) 27
(Beyoğlu, 1810) 181
(Beyoğlu, 1870) 182
(Burgaz, 1894) 64
(Bursa, 1661) 103
(Bursa, 1802 öncesi) 180
(Cibali-Cerrahpaşa, 1756) 26
(Galata Kulesi, 14 Temmuz 1829) 35
(Galata, 1660) 103
(Galata, 1731) 26
(Galata, 1771) 6, 27
(Galata, 1794) 32
(Galata, 1829) 35
(Galata, 1874) 200
(Gedikpaşa, Kumkapı, 1752) 26
(gemi, Cibali 1766) 27
(Haydarpaşa, 1922) 30
(Hocapaşa, 1826) 7, 150, 196
(İstanbul, 1633-1795 arası) 30
(İstanbul, 1652) 93, 95, 96
(İstanbul, 1660) xxviii, 14, 15, 89, 91, 95-97, 98, 99, 102, 103, 129n, 132, 133, 144, 149
(İstanbul, 1766) 92
(İstanbul, 1782) 27
(İstanbul, 1784) 27
(İstanbul, 1815) 23, 37
(İstanbul, genel) 30, 83, 89, 152
(Kapalıçarşı, 1750) 26
(Kasımpaşa, 1919) 181
(Kulekapı, 1762) 27
(Kumkapı, 1645) 105
(Kumkapı, 1652) 105
(Kumkapı, 1718) 6
(Kumkapı, 1762) 149
(Kuzguncuk, 1944) 85
(Kuzguncuk, 1982) xxvii, 13, 86, 209, 211
(Kürkçü Hanı, 1854) 120
(Samatya, 1660) 97
(Samatya, 1782) 7, 97, 145, 147
(Samatya, 1866) 97, 145
(Topalyan Hanı, 1953) 120
(Unkapanı-Çınardibi, 1718) 25
(Üsküdar, 1921) 85, 114, 199
(Yenimahalle, 1887) 198
(Yeşilköy, 1838) 173
(Yeşilköy, 1848) 174
Yanyalı Han 122
Yarım Han 122
Yarım Hanı (Marpuççular) 130
Yarım Hanı (Yorgancılar) 130
Yarım Taş Hanı (Mahmutpaşa) 130
Yarım Taş Hanı (Mısır Çarşısı) 130
Yarman, Arsen xii
Yassıada 219
Yazar, Mehmet 205
"Yazma Kaynaklardan Derlemeler II. Bir Ermenice Yazmadan Türkçe Niyet Manileri" xxxviii
Yedikule xx, xxvii, 8, 10, 18, 61, 62, 65, 71, 79, 99, 135, 136, 144, 157
Yedikule Ermeni Hastanesi xx, xxvii, xxxiv, 8, 10, 11, 18, 120, 142n, 157, 158, 170, 179, 182, 198
Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi 125, 139n, 177, 179, 196
"Yedikule Ermeni Hastanesi Tarihi" 182
Yegenyan, Hovhannes 194
Yeğanak Püzanryan 21, 23-25, 29, 29n, 30, 33, 37, 39, 82n, 111n, 168, 176, 179, 180, 208, 213
Yeğişe (tarihçi) 59n
Yemen 73
Yemiş Hanı 130
Yeni Cami 34, 136
Yeni Cami Sokağı 126, 127, 130
Yeni Han (Galata) 122, 130
Yeni Han (Hasırcılar Caddesi) 130
Yeni Han (III. Mustafa'nın yaptırdığı) 27
Yeni Han (Fatih, Çilingir Sokağı) 130
Yeni Han (Fatih, Çörekçi Kapusu) 130
Yeni Han (Fatih, Sarraflar Sokağı) 130
Yeni Han (Unkapanı) 130
Yeni Odalar 103
Yeni Roma 56
Yeni Saray (bkz. Topkapı Sarayı)
Yeniçeri Ocağı 173
Yeniçeri Odaları 105
Yeniçeriler 103
Yeniçeşme Sokağı 127
Yenikapı 4, 5, 12, 27, 30, 99, 103, 151, 164, 187

- Yeniköy 5, 25, 30, 43, 87
Yenimahalle (Sarıyer) 43
Yenimahalle (Üsküdar) 5, 6, 8, 30, 159, 187, 188, 198
Yeranik (Kömürçian'ın kız kardeşi) 47
Yerçanik XIV
Yeremya Çelebi Kömürçian İsdambolo Badmutyun 186n, 187n
Yerevan (bkz. Erivan)
Yerez Hanı 129
Yerganyan (Uzunyan), Harutyun (Amira) 8, 117, 118n
Yerkenkaya 219
Yervant (ormancı) 141
Yeşilköy 63, 172, 173, 175
Yeşilköy Baruthanesi 173
Yeşilköy Ermeni Mezarlığı 174
Yeşilköy Katolik Kilisesi 63
Yıldız Han (Kapalıçarşı) 130
Yıldız Sarayı 9, 177
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi XXXIII
Yıldız Yolu 177
Yıldızyan, Hovhannes 203
20 sınıf askerlik 10
Yoannes, Hrisostomos 144
Yol Geçen Hanı 122, 130
Yorgancılar 121, 122, 125-128, 130
Yorus (Yoros, Yoro) Kalesi 32, 33, 43
Yozgat 148
Yumul, Arus XXVII
Yunanca XIV, 2, 4, 60n, 101n, 102, 156
Yunanistan 86
Yuncu Hanı 130
Yund, Kerim 139n, 142n
yunus 30, 31
Yusuf (Çelebi) 151
Yusuf İzzeddin (Efendi, Veliaht) XXI, 204n
Yusuf Paşa (Tahmasb Kuli Han) 40n
Yusuf Stefo (Siirtli) 165, 167
Yusufyan Hanı 130
Yusufyan, Hovsep 201
Yuvan (Bey, Deli) 27
Yüksek Orman Mektebi 140
Yüksek Öğretmen Okulu XXVIII
Yüksekkaldırım 128
"Yüzyıllar Boyunca İstanbul Yangınları" 89
Z
Zakarya (Patrik, Vartabed, Vanlı) 160, 161
Zakaryan, Krikor 193
Zambakçıyan ailesi 194
Zambakyan (ormancı) 141
Zamostza (Polonya) 14
Zartar (Divrikli Bağdasar'ın gelini) 164
Zartaryan, Bimen 19, 45, 46, 170
Zartaryan, Kevork 19, 170
Zartaryan, Rupen 190
Zartaryan, Vahan 24, 39, 170
Zebur 60n, 86
Zakaryan, Harutyun 141
Zencil veya Zencilli (Zencirli, Zincirli) Han 119, 122, 124, 130
Zencirci Hanı (Galata) 130
Zencirci Hanı (Unkapanı) 130
Zerun (Amira) 138
Zeyrek 103, 105
Zeyrek Camii 104, 125
Zeytinburnu 43, 157, 169
Zından Hanı 130
Zindandelen Hamamı 152
Zindankapı 63, 100n, 130
Zilifdar Ağa Hanı 130
Zincirli Han 119
Zincirli Han 124
Ziraat Mektebi 142
ziraat okulu (Yedikule Ermeni Hastanesi) 157
Ziraatçılık Cemiyeti 184
Zohrab, Krikor 178
Zonaras (Yoannis) 216, 218, 218n
Zosimos 214
Zurnacı (Çengelköylü) 108

Türkçe Yayınladıklarımız

Gâvur Mahallesi

Mıgırdiç Margosyan

Öykü, 104 sayfa, 9. baskı Mayıs 2002

Söyle Margos Nerelisen?

Mıgırdiç Margosyan

Öykü, 112 sayfa, 6. baskı Ağustos 2000

Biletimiz İstanbul'a Kesildi

Mıgırdiç Margosyan

Öykü, 112 sayfa, 4. baskı Kasım 1999

Seferberlik

Kirkor Ceyhan

Türküleriyle Büyüdüm

Öykü, 124 sayfa, 2. baskı Ekim 1998

Atını Nalladı Felek

Kirkor Ceyhan

Düştü Peşimize

Öykü, 152 sayfa, 2. baskı Mayıs 2000

Armıdan

Hagop Mintzuri

Fırat'ın Öte Yanı

Ermenice'den çev. Silva Kuyumcuyan

Öykü, 140 sayfa, 2. baskı Eylül 1998

Atina Tuzun Var Mı?

Hagop Mintzuri

Ermenice'den çev. Silva Kuyumcuyan

Öykü, 160 sayfa, 2. baskı Haziran 2000

Kapandı Kirve Kapıları

Hagop Mintzuri

Ermenice'den çev. Nurhan Büyük Kürkciyan

Öykü, 160 sayfa, 2. baskı Ekim 2002

Güvercinim

Hamasdeğ

Harput'ta Kaldı

Ermenice'den çev. Sarkis Seropyan

Öykü, 136 sayfa, 2. baskı Aralık 1998

Memleketini

Yervant Gobelyan

Özleyen Yengeç

Ermenice'den çev. Hagop Gobelyan

Öykü, 112 sayfa, 2. baskı Ekim 2000

Yaşamı Beklerken

Antan Özer

Ermenice'den çev. Klemans Çelik

Öykü, 104 sayfa, Ekim 1997

Babil'den

Ara Güler

Sonra Yaşayacağız

Ermenice'den çev. Sirvart Malhasyan

Öykü, 128 sayfa, 2. baskı Mayıs 2000

Balkan Savaşı

Aram Andonyan

Ermenice'den çev. Zaven Biheryan

Tarih, 528 sayfa, 2. baskı Ekim 2002

Babam Aşkale'ye Gitmedi

Zaven Biheryan

Ermenice'den çev. Sirvart Malhasyan

Roman, 416 sayfa, 3. baskı Ekim 2000

Yalnızlar

Mitolojik Ermeni Tarihi

**Özgürlük İki Adım
Ötede Değil**

Balıkçı Sevdası

Kum Saatinde Kumkapı

Yoldaş Pançuni

Konuş Halil Bey Konuş

Ödlekler Cesurdur

**Paris-Fresno Güncesi
Ölüm Dirim ve Aya Kaçış**

Ermeniler ve Modernite

**Osmanlı Meclisinde
Bir Ermeni Mebus:
Krikor Zohrab/Öyküler**

Azınlıkyan

Karakutu

İçimizdeki Kara Delik

Yitik Evin Vârisleri

Zaven Biberyan

Roman, 208 sayfa, Mayıs 2000

Keğam Kerovpyan

Ermenice'den çev. Sarkis Seropyan
İnceleme/derleme, 112 sayfa, Kasım 2000

Aram Pehlivanyan

Yaşam-şiir, 128 sayfa, Ekim 1999

Yervant Sirmakeşhanlıyan

Ermenice'den çev. Ani Baronyan
Öykü, 88 sayfa, Kasım 2000

Jaklin Çelik

Öykü, 112 sayfa, Ağustos 2000

Yervant Odyan

Ermenice'den çev. Sirvart Malhasyan
Mizahi roman, 152 sayfa, Kasım 2000

Raffi Kebabcıyan

Öykü, 136 sayfa, Kasım 2000

William Saroyan

İngilizce'den çev. Ohannes Kılıçdağı
Öykü, 136 sayfa, Şubat 2001

William Saroyan

İngilizce'den çev. Beril Eyüboğlu
Günce, 144 sayfa, Eylül 2001

Boğos Levon Zekiyan

İngilizce'den çev. Altuğ Yılmaz
İnceleme, 144 sayfa, Kasım 2001

Krikor Zohrab

Ermenice'den çev. Dr. Hermon Araks
Öykü, 200 sayfa, Aralık 2001

Aret Gıcır

Çizgi-öykü, 104 sayfa, Kasım 2001

Ohan

Karikatür, 160 sayfa, Kasım 2001

Oşin Çilingir

Deneme, 296 sayfa, Mart 2002

Vahan Totovents

Ermenice'den çev. Najda Demircioğlu
Anı-roman, 172 sayfa, Temmuz 2002

Էրմենի Քայնաքլարընարան Թարիւիէ Քաթըքլար
Սրանսլոլ Եազըլարը

Պալմագրոլթիսն՝ Տայկական
Աղբիւրների Լոյսին Տակ (4 Խալոլ)

Գրոլթիւններ Սրանսլոլի Մասին
(Խալոլ Է)

թրթերէն

գրող՝
Գէորգ Բամալոլթեան

Տոկթեմբեր 2002, Սրանսլոլ

Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar
Istanbul Yazıları

Contributions to History
From Armenian Sources (IV volumes)

Writings On Istanbul
(vol. I)

Turkish

author
Kevork Pamukciyan

October 2002, Istanbul

Kevork Pamukciyan
1923-1996

İlk yazısı 1943 yılında *Nor Lur* (Yeni Haber) gazetesinde yayınlanan Kevork Pamukciyan 1996 yılında vefat ettiğinde, ardında tarih alanında Ermenice ve Türkçe dört yüzden fazla makale, çeşitli ansiklopedilerde yayınlanmış beş yüz kadar madde, geniş kapsamlı iki monografi, yayına hazırladığı üç büyük kitap ve yayınlama fırsatı bulamadığı ciltlerce eser bıraktı.

Tarihi sadece incelediği dönemin temel kitaplarına başvurarak değil, anılar, sözlü aktarımlar, salnameler, kilise kayıtları, yazma eserler, destanlar, mezar taşı kitabeleri gibi çok değişik kaynaklar kullanarak araştıran Pamukciyan'ın Türkçe yazıları, Ermeni tarihini veya tarihteki önemli Ermeni şahsiyetleri Türk okurlarına tanıtmakla kalmadı, ortak tarihimizin çok önemli ayrıntıları hakkında da bilgiler verdi.

Pamukciyan'ın Türkçe makalelerini ve ansiklopedi yazılarını *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkıları* başlığı altında bir araya getiren dört ciltlik eserin ilk cildinde İstanbul yazıları bulunuyor. Yazar burada, hanları, okulları, kiliseleri, mezarlıkları, depremleri, yangınları, salgın hastalıkları, dondurucu kışları ve sel baskınlarıyla İstanbul'un ve İstanbul'daki Ermenilerin tarihini anlatıyor.

ISBN 975-7265-50-0

9 789757 265504

